સંશોધન ગ્રંથમાળા ગ્રંથાંક ૫૭મો
શે. ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઇસ્લામ યુગ

ખંડ ૪

[મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો]

લેખક
સ્વ. શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે, બી. એ.

ગુજરાત વિદ્યાસભા · અમદાવાદ

પ્રથમ સંપાદન: શાકે ૧૮૮૧, વિ. સં. ૨૦૧૫. ઈ. સ. ૧૯૫૯

પ્રત ૫૦૦

કિં. સાડાચાર રૂપિયા

પ્રકાશક: રસિકલાલ છો. પરીખ, અધ્યક્ષ, શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ
મુદ્રક: બચુભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, રાયપુર, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ સંશોધનક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન વર્ષોથી આદર્યો છે, જેના ફલ-સ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે તેમજ શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન દ્વારા અનેક મહત્ત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એણે પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંશોધનના વિષયમાં, સ્વ. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનો "ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ-૨ ભાગમાં" અને સ્વ. શ્રી રત્નમણિરાવ ભી. જોટેના "ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઇસ્લામ યુગ-ખંડ-૧-૨-૩"-આ મહત્ત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાની સાથે ગુજરાતી સલ્તનતના પતન સુધીના સાંસ્કૃતિક વિવિધ બળોને આવરી લેતો આ ગ્રંથનો ખંડ ૪થો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

દુઃખનો વિષય છે કે શ્રી રત્નમણિરાવ આ છેલ્લા બે ખંડ જોવા આપણી વચ્ચે નથી. એમના અવસાનથી એક સમર્થ ઇતિહાસવિદની ખોટ ગુજરાતને થઈ છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ
તા. ૧-૫-૧૯૫૯

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ
શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ આડત્રીસમું: સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો

ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન: ઇતિમાદખાને એક છોકરાને મુઝફ્ફર નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો – આ સમયના ઇતિહાસ માટેની સામગ્રી – ગૂજરાતના ફરી પડેલા ભાગલા – ઇતિમાદખાન અને ફુલાદીઓ વચ્ચે લડાઈ – ચંગીઝખાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ અને હાર – ઇતિમાદખાનને નસાડી ચંગીઝખાને ગૂજરાતની સત્તા લીધી (૧૫૬૬) – ચંગીઝખાન ગૂજરાતના રાજ્યાસને – ખાનદેશના સુલતાનની ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ અને ચંગીઝખાને એને હરાવ્યો – ચંગીઝખાનનો ન્યાય અને વ્યવસ્થા (ઈ. સ. ૧૫૬૭) – સિકંદરીના લેખકના પિતા અને ચંગીઝખાન, એનો મળતાવડો સ્વભાવ – ચંગીઝખાનની ઉદારતા અને એનો વાણિયો વજીર – જુઝારખાન હબશીએ કરેલું ચંગીઝખાનનું ખૂન – 'મહમૂદી' સિક્કા ને ચંગીઝખાનનું નામ – શેરખાન ફુલાદીએ ભદ્રનો કિલ્લો લીધો – દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મિરઝાંઓની સત્તા – ગૂજરાતના અમીરોમાં પાછી ખટપટ – ઇતિમાદખાનની દગા ભરેલી ખટપટ અને અકબરને આમંત્રણ – મિરઝાંઓ અને અફઘાનો વચ્ચે ઝઘડા-અકબરનો ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ – મિરાતે અહમદીના લેખકની સ્પષ્ટ કડક ટીકા – ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત – સલ્તનતના અંતસમયના અમીરો – જુઝારખાન હબસી – એને સરખેજમાં દફન કર્યો – અહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકનો રોજો – વર્ષ માટે મિ. બ્રાઉનની ભૂલ – બાદશાહ જહાંગીરે કરેલું વર્ણન – ગૂજરાતની સ્થાપત્યકલાના ગૌરવ જેવી-અમદાવાદ લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સઈદની જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ – સીદી સઈદનું ચરિત્ર – એક સંસ્કારી પુરુષ – એની પ્રસિદ્ધ મસ્જિદનું વર્ણન – સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિવેચકોની આ મસ્જિદની બાંધણીના વર્ષની થયેલી ભૂલ – એ મસ્જિદનું વર્ણન – એની જગપ્રસિદ્ધ જાળીઓ – સિક્કા કોરી – એ સમયનો નડિયાદનો લેખ. **પૃ. ૯૧૨–૯૪૩**

પ્રકરણ ઓગણચાળીસમું: અકબરની ગૂજરાત ઉપર બે વાર ચડાઈ: ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત

અકબરની ગૂજરાત ઉપર પહેલી ચડાઈ – અકબર પાટણમાં – સુલતાન મુઝફ્ફર કેદ પકડાયો – ગૂજરાતના અમીરો અકબરને તાબે – અકબર અમદાવાદ થઈને ખંભાતમાં – મિરઝાંઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય – સરનાલની લડાઈ – મિરઝાંને તાબે કરવા અકબરનો નિશ્ચય – ઉત્તર ગૂજરાતમાં પાટણમાં મિરઝાંઓ અને શેરખાનનો બળવો – અકબરનું સુરત તરફ પ્રયાણ – સુરતનો કિલ્લો સર કર્યો – મોટી સુલેમાની તોપો આગ્રા મોકલી – પોર્ટુગીઝ એલચીઓ – દારૂના ઘેનમાં રજપૂતોની જીવલેણ રમતનું અકબરે કરેલ

સંશોધન ગ્રંથમાળાનાં પ્રકાશન

ગ્રંથાંક ગ્રંથ નામ [illegible]

૧ આચાર્ય હેમચન્દ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ

—અનુ. પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી [illegible] અપ્રાપ્ય

૨ પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો

—પ્રો. રામનારાયણ વિ. પાઠક ૧૯૪૮ ૪-૦-૦

૫ [illegible] કાવ્ય

—પ્રો. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી ૧૯૪૧ ૧-૮-૦

૭ પુરાણોમાં ગુજરાત —પ્રો. ઉમાશંકર જોશી ૧૯૪૬ ૪-૦-૦

૮ જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત

—ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા ૧૯૫૨ ૫-૦-૦

૯ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૧

—રત્નમણિરાવ ભી. જોટે [illegible] અપ્રાપ્ય

૧૦ ગુજરાતના [illegible] ગીતો

—[illegible] ૧૯૪[illegible] ૩-૮-૦

૧૨ [illegible] ગુજરાતની

સામાજિક સ્થિતિ

—[illegible] ૧૯૫[illegible] ૧-૪-૦

૧૪ ગુજરાતી [illegible] ઇતિહાસ

—પ્રો. વિનોદિની [illegible] ૧૯૫[illegible] ૧-૪-૦

૧[illegible] [illegible] છપાય છે

૧૬ [illegible] આરાધના

—પ્રો. [illegible] શાસ્ત્રી ૧૯૫[illegible] ૦-૮-૦

૧૭ અખો : એક અધ્યયન

—પ્રો. ઉમાશંકર જોશી ૧૯૪૧ ૧-૮-૦

૨૦ Indo-Aryan and Hindi

—Dr. Suniti Kumar Chatterji 1942 અપ્રાપ્ય

૨૧ Archaeology and Ancient Indian History

—Dr. Hirananda Shastri [illegible] 3-0-0

૨[illegible] [illegible]

—અનુ. પ્રો. [illegible] શાસ્ત્રી [illegible] ૧-૪-૦

૨૫ ભારતીય આર્ય ભાષા અને હિંદી
—અનુ. ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૫૨ ૪–૮–૦
૨૬ અભિધર્મ —પ્રો. ધર્માનંદ કોસંબી ૧૯૪૪ ૨–૦–૦
૨૭ Studies on Indian Art
—O. C. Ganguli 1953 5–0–0
૨૮ કાઠિયાવાડના સુમના
—શ્રી. ભગવાનલાલ બ. માંકડ ૧૯૪૮ ૧–૦–૦
૨૯ ઉચ્ચારશાસ્ત્રપ્રવેશિકા
—અંબાલાલ જે. પંચાલ ૧૯૪૮ ૨–૦–૦
૩૦ શામળનું વાર્તાસાહિત્ય
—સ્વ. પ્રો. નવલરામ જ. ત્રિવેદી ૧૯૪૮ ૧–૦–૦
૩૧ જ્યેષ્ઠીમલ્લ જ્ઞાતિ અને મલ્લપુરાણ
—પ્રો. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૪૮ ૦–૧૪–૦
૩૨ લાઘવાંક —પ્રો. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ ૧૯૪૯ ૦–૮–૦
૩૩ ઈરાનનો ચેરાગ —પ્રો. ફીરોઝ કા. દાવર ૧૯૫૦ ૬–૦–૦
૩૪ ગુજરાતના નાગરોનું ફારસી ભાષા અને
સાહિત્યનું ખેડાણ —ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયક ૦–૧૨–૦
૩૫ સૌરાષ્ટ્રના સુમરા
—શ્રી. ભગવાનલાલ બી. માંકડ ૧–૦–૦
૩૬ જૈમિનીયમ્ ઉપદેશસૂત્રમ્
—પ્રો. કે. વી. અભ્યંકર ૧૯૫૧ ૧૦–૦–૦
૩૭ ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ
—કે. શાર્લોટે ક્રાઉઝે ૧૯૫૧ ૩–૦–૦
૩૮ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
—ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા ૧૯૫૨ ૩–૦–૦
૩૯ હડપ્પા અને મોહેં-જો-દડો
—ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી ૧૯૫૨ ૪–૮–૦
૪૦ ગણધરવાદ —પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા ૧૯૫૨ ૧૦–૦–૦
૪૧ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ભા. ૧–૨
—સ્વ. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ૧૯૫૩ ૫–૦–૦
૪૨ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ
—બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય ૧૯૫૩ ૮–૦–૦

૪૩ Planetary Tables Vol I
ગ્રહગણિતની પ્રથમ ખંડ બુધચારણી
–Prof H P Bhatt 1953 2-0-0

૪૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા ૨
–રત્નમણિરાવ ભી જોટે ૧૯૫૪ ૫-૦-૦

૪૫ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર ભા ૧
–ડૉ છોટુભાઈ ર નાયક ૧૯૫૪ ૪-૮-૦

૪૬ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા ૧
–ડૉ હરિપ્રસાદ ગ શાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૪-૦-૦

૪૭ મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ભા ૨
–ડૉ હરિપ્રસાદ ગ શાસ્ત્રી ૧૯૫૫ ૫-૦-૦

૪૮ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર ભા ૨
–ડૉ છોટુભાઈ ર નાયક ૧૯૫૫ ૭-૮-૦

૪૯ યોગશતક –ડૉ ઇન્દુકલા હીરાચંદ ઝવેરી ૧૯૫૬ ૩-૦-૦

૫૦ The conception of Spiritual Life in Mahatma Gandhi & Hindi Saints
–Prof Dr R D Ranade 1956 3-0-0

૫૧ અધ્યાત્મવિચારણા
–પં સુખલાલજી સંઘવી ૧૯૫૬ ૩-૦-૦

૫૨ Planetary Tables Vol II ગુરુચારણી
–Prof H P Bhatt 1957 2-0-0

૫૩ મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંડળ અને તેનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ફાળો
–ડૉ ભોગીલાલ જે સાંડેસરા ૧૯૫૭ ૬-૦-૦

૫૪ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા ૩
–રત્નમણિરાવ ભી જોટે ૧૯૫૭ ૫-૦-૦

૫૫ અધ્યાત્મવિચારણા (હિંદી)
–પં સુખલાલજી સંઘવી ૧૯૫૮ ૩-૦-૦

૫૬ સૂફીમત –ડૉ છોટુભાઈ ર નાયક ૧૯૫૯ ૪-૦-૦

૫૭ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા ૪
–રત્નમણિરાવ ભી જોટે ૧૯૫૯ ૪-૮-૦

પ્રકરણ સાડત્રીસમુ

ગૂજરાત સલ્તનતની પડતી

દેશમા લડાઈઓ, અવ્યવસ્થા અને અંધકાર
સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો—નામનો સુલતાન

ગયા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા હતા છતા બહારથી દેખાવ બગડ્યો નહોતો ઈ સ ૧૫૫૪મા એના મરણ પછી ગૂજરાતનુ એક દેશ તરીકે ઐક્ય તૂટ્યુ એની સીમાઓ નષ્ટ થવા લાગી નવો સુલતાન નામમાત્ર હતો સત્તા બધી એક બીજાનો દ્વેષ કરનારા અમીરોના હાથમા હતી એમણે ગૂજરાતના ભાગના પાડી અંદર અંદર વહેંચી લીધા દેશમા લશ્કરની દોડાદોડ સિવાય કાંઇ દેખાતુ નહિ આજ સુધી[1] શરમાવુ પડે એવી ગૂજરાતની દશા આ સમયે થઇ

એક રીતે જોતા જ્યારથી સુલતાન બહાદુરશાહને પરદેશી લોકો ઉપર ભાવ પેદા થયો અને મૂળગૂજરાતીઓની કદર ઓછી થઇ ત્યારથી દેશની પડતીના બીજ રોપાઇ ગયા હતા મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા એ બીજના ફણગા ફૂટયા અને હવે અહમદ ત્રીજાના સમયમા એના વૃક્ષ મોટા થયા હવે પછી એના કડવા ફળ ચાખવાના હતા

આ સમય માટે આધારગ્રંથોની મુશ્કેલી

જેને આપણે આધારગ્રંથો કહી શકીએ એવી મુસલમાન તવારીખો પણ અહમદશાહ ત્રીજાનો અહેવાલ બરોબર આપતી નથી મિરાતે સિકંદરી જે બીજા સુલતાનોના લાંબા વર્ણન કરે છે તે પણ અહીં ગમગીન થઈ જાય છે ખરી રીતે અહમદ ત્રીજાનો નામનો અમલ તે એના અમીરોનો જ અમલ છે સિકંદરીના લેખકના પિતાએ આ વખતે રાજકાર્યમા સક્રિય ભાગ લીધા છે લેખક "મારા પિતાએ એમ કર્યું અને તેમ કર્યું" કરીને લાંબા અહેવાલ લખે છે, પરતુ એમા મુદ્દાનુ કાંઇ દેખાતુ નથી સૈયદ મુબારક બુખારીના વકીલ તરીકે લેખકના પિતાએ જે કામ કરેલા તે ના કટાળાભરેલા વર્ણન સિવાય સિકંદરીમા કાંઈ દેખાતુ નથી[2] બીજા પ્રકરણોમા કંઈક રસમય લખાણ

---

1 દીવ ગયા સુલતાનના વખતમા ગયુ હતુ અને દમણ આ વખતે ગયુ નંદરબાર વગેરે ખાનદેશમા ગયા એ ગૂજરાતને શરમાવા જેવુ

2 મિરાતે સિકંદરી ફઝલુલ્લાહ લુત્ફુલ્લાહ ફરીદીનો સંગોધિત તરજુમો ગયા સુલતાનથી બંધ થાય છે ગુ ભા અને અ ભા ફઝલુલ્લાહના સરખાવીને આધાર લીધો છે સિકંદરીની વિગતો ઘણી વાર બીજા ઇતિહાસોથી જુદી પડે છે

કરનારો લેખક અહીં રસહીન થઈ જાય છે. તબકાતે અકબરી તો આ સુલતાનના સમયનું વર્ણન બે જ પાનામાં સમાવી દે છે. પોર્તુગીઝ લેખકોએ આ સમયમાં પણ કેટલીક ખટપટો કરી છે, પણ સિકંદરી માત્ર એક જ વખત એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે. અરબી ઇતિહાસ એની રીત પ્રમાણે સારાં વર્ણનો અને ઉલ્લેખ આપે છે, પરંતુ એ હબશી અમીરોની અસર નીચે હોવાથી એમની વિગતો વધારે આપે છે.[3] આમ આધારગ્રંથોના લેખકો લગભગ સમકાલીન હોવા છતાં ખરેખર ખાતરીવાળું લખાણ કરતા નથી અને કેટલીક વાર તો ગૂંચવણ ઊભી કરે છે. એટલે આ સુલતાનના આઠ વર્ષના નામના અમલ માટે લખવા ઘણી સાવચેતી રાખીને પણ બધી ખટપટમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ રહી ભાગ લેનાર સિકંદરીના લેખકના પિતાના વર્ણનને વધારે માન આપવું એ ઠીક લાગે છે. લેખકે પોતે પિતાને મુખે સાંભળેલા અહેવાલમાં કેટલું ઓછું વધતું કર્યું હશે એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે.

સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો

મહમૂદ ત્રીજો કોઈ વારસને મૂકી ગયો ન હતો એટલે અમીરોએ રઝીઉલ્મુલ્ક નામના માણસને મહમૂદનો એક સગો અમદાવાદમાં અહમદખાન નામે હતો તેને બોલાવવા મોકલ્યો. અહમદખાન એક વાણિયાની દુકાનેથી કબૂતરને નાખવા દાણા ખરીદતો હતો એવામાં રઝીઉલ્મુલ્કે ઓળખીને એને ઝડપી ઘોડવેલમાં બેસાડ્યો અને મહમૂદાબાદ લઈ ગયો. ખાનની દાઇએ રડવા માંડ્યું, પણ ખરું કારણ જાણ્યા પછી શાંતિ થઇ.[4]

આ વખતે ગૂજરાતમાં ઇતિમાદખાન સૈયદ મુબારક બુખારી, ભરૂચનો ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમી અને સુરતનો ખુદાવંદખાન રજબ એ મુખ્ય બળવાન અમીરો હતા અને આ સુલતાનના અમલનું વર્ણન એટલે ખરી રીતે તો આ અમીરોનું અને એમના ટંટાનું વર્ણન જ છે. ઇતિમાદખાને રાજ્યના મુખ્ય અમીર તરીકે વહીવટ હાથમાં લઈ ગૂજરાતના જિલ્લાઓ અંદર અંદર વહેંચી લીધા. રાજ્યના હાથી ઘોડા ખજાનો વગેરે પણ વહેંચી લીધું. કિશોર અહમદખાનને અહમદશાહ નામ આપી એના નામનો ખુતબો પઢાવી સિક્કા

૩: અરબી ઇતિહાસમાં કેટલીક વિગતો છે જે બીજામાં મળતી નથી. બીજા ઇતિહાસોએ કરેલા અમીરોના નામોના ગૂંચવાડા અરબી ઇતિહાસ ઉકેલે છે. સર ડેનિસન રોસે એ ઇતિહાસના ભા. ૨ જામાં પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન લંબાણથી ચર્ચ્યો છે.

૪: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૭૫. આ સુલતાનનું નામનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૫૫૪થી ૧૫૬૧ સુધી રહ્યું. તવારીખો એને અહમદ બીજો કહે છે, પણ કુતબુદ્દીન બીજો અહમદ હોવાથી આ ત્રીજો છે.

પણ પડાવી હિજરી ૯૬૧ રબીઉલ અવ્વલ માસની ૧૫મી તારીખે મહમૂદા-બાદ (મહેમદાવાદ)માં એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો સૈયદ મુબારકે એને રાજ-તિલક કર્યું સુલતાને સૈયદને ગુરુ માની દીક્ષા લીધી[5]

ખાનદેશના સુલતાન મુબારકશાહની પોતાના હક્ક માટે ગુજરાત ઉપર ચડાઇ

હવે આસીર બુરહાનપુરનો સુલતાન મુબારકશાહ જે ગુજરાતના સુલતાનનો દૌહિત્ર થતો હતો એને ખબર પડી કે અમીરોએ સુલતાનના દૂરના સગાને નામનો ગાદીએ બેસાડી નજરકેદ જેવો રાખી રાજ્ય અંદર અંદર વહેંચી લીધું છે નજીકના સગા તરીકે ગુજરાતની ગાદીનો એ પોતાને વારસ માનતો હતો આ કારણથી એણે લશ્કર લઇ ગુજરાત ઉપર ચડાઇ કરી આ સમાચાર અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે ગુજરાતના અમીરો સુલતાન અહમદને સાથે રાખી લશ્કર લઇ સામા લડવા નીકળ્યા બન્ને લશ્કરોએ નર્મદા નદીને તીરે સામસામા આવીને પડાવ નાખ્યો[6] સૈયદ મુબારક ગુજરાતના લશ્કરના અગ્રેસર હતા અને બીજા અમીરો એમની સાથે હતા માત્ર નાસિરુલ્મુલ્ક દૂર રહી જે છૂતે તેના પક્ષમાં જવા ખટપટ કરી રહ્યો હતો અને મુબારકશાહને સંદેશો મોકલ્યો હતો કે મુબારક સૈયદ સિવાય બધા અમીરો આપના પક્ષમાં છે અને તેમને દબાવવાથી બધું આપના હાથમાં આવશે આ સમાચાર જ્યારે સૈયદ મુબારકને મળ્યા ત્યારે એમણે, મુબારકશાહના ગુરુ મૌલાના ઝહરુદ્દીનને ગણીને સિકંદરીના લેખકના પિતા મિયાં મંજુને પોતાના વકીલ તરીકે સુલેહનો સંદેશો લઇ સાથે મોકલ્યા મિયાં મંજુએ ઘણી હોશિયારીથી વાટાઘાટ ચલાવી દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવેલા મુબારકશાહના મનને સુલેહ કરવા તરફ વાળ્યું અને સફળ થઇ પાછા આવ્યા સિકંદરીમાં આ વાટાઘાટનું વર્ણન ખૂબ લંબાણથી આપ્યું છે સૈયદ મુબારકે પણ મિયાં મંજુની કદર કરી[7]

---

૫ સિકંદરી ગુ ભા ૩૭૫–૩૭૭ કહે છે કે હાથી, ઘોડા ઉપરાંત ગુજરાતી ચલણના ૨૨ કરોડ તનખા જે ૨૨ લાખ અકબરી તનખા બરોબર થાય (સો ગુજરાતી તનખાનો એક અકબરી તનખો ?) એટલી કિંમતનું સોનું તથા જવાહીરો સૈયદના ભાગમાં આવ્યા

૬ એ જ, પૃ ૩૭૮ મુબારકશાહ નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે ભરૂચથી ૧૫ માઇલ દૂર રાણપુર કોટા આગળ આવીને પડ્યો હતો

૭ એ જ, પૃ ૩૭૮ થી ૩૮૯ ઘણુ લંબાણથી કવિતા સાથે લેખકે આ વર્ણન આપ્યું છે ખુશ થએલા મુબારકશાહે મિયાં મંજુને મોટું ઇનામ આપવા માંડ્યું તે એણે ન લીધું એ બાબતના લાંબા વર્ણનમાં જમણમાં થાળીઓ ઉપાડનારાને નેવછી (Tip) આપવાનો રિવાજ હતો એવો ઉલ્લેખ આવે છે તે રસમય છે છેવટે પોતાના શેઠ સૈયદ પાસેથી મંજુ ઇનામ સ્વીકારે છે તાઉસ (મોર) નામનો ઘોડો તથા રમ્ય ભેટ એને મળે છે

નાસિરઉલ્મુલ્કે કરેલી લડાઇ

સુલેહ થવાથી ગુજરાતનું લશ્કર અમદાવાદ તરફ પાછું ફર્યું. આ વખતે નાસિરઉલ્મુલ્ક નિરાશ થયો હતો. એણે અમીરોમાં ખટપટ કરી ભાગલા પડાવ્યા અને ઇતિમાદખાન તથા સૈયદ મુબારકના પક્ષકારો એક બાજુએ તથા નાસિરઉલ્મુલ્કના બીજી બાજુ ચાલવા લાગ્યા. નાસિરઉલ્મુલ્કનો એક સરદાર અતકખાન સૈયદ મુબારકના તંબુમાં સંદેશો લઇને આવ્યો હતો ત્યાં બોલાબોલી થતાં સૈયદને ખંજર મારવા ગયો, પરંતુ સૈયદના માણસોએ એને પકડી લીધો અને મારી નાખતા હતા તે વખતે સૈયદે અટકાવ્યા અને યુદ્ધના મેદાનમાં એને મારીશું એમ કહી છોડી મૂક્યો. નાસિરઉલ્મુલ્કને ઇતિમાદખાન ઉપર ખાસ વેર હતું, પણ હવે એને લાગ્યુ કે સૈયદને ઠેકાણે લાવ્યા વિના ઇતિમાદખાનને કાંઈ થઈ શકશે નહિ. બન્ને ઉમરાવોનાં લશ્કરો વડોદરા નજીક પહોંચ્યાં ત્યારે સૈયદનું સૈન્ય બરોબર સજ્જ નહોતું. નાસિરઉલ્મુલ્કે આ તકનો લાભ લઈ પોતાની પાસે મોટું લશ્કર હોવાથી અચાનક લડાઈ શરૂ કરી. એમાં મોખરે રહેલો અતકખાન માર્યો ગયો.[૮] સૈયદના કેટલાક નજીકના સગાઓ માર્યા ગયા. ઇતિમાદખાન જે થોડે દૂર હતો તેણે કાંઈ સહાય કરી નહિ. આ પરિસ્થિતિ જોઈ સૈયદના મિત્રો એમને દોરીને બીજે રસ્તે કપડવંજ લઇ ગયા. ઇતિમાદખાનના કેટલાક સરદારો નાસિરઉલ્મુલ્ક સાથે જોડાઇ ગયા. આ વિજયથી નાસિરઉલ્મુલ્ક અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની સત્તા જમાવી.[૯]

નાસિરઉલ્મુલ્ક કોણ?

સત્તાના અભિમાનથી નાસિરઉલ્મુલ્કે અમદાવાદમાં જૂના અમલદારો સાથે સારી વર્તણૂક રાખી નહિ અને પૈસા પડાવવા લાગ્યો. બે મહિના સત્તા ભોગવી સુલતાન અહમદને સાથે લઈ મોટું લશ્કર ભેગું કરી એ ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક ઉપર ચડાઈ કરવા કપડવંજ તરફ ઊપડ્યો. સૈયદ અને ઇતિમાદખાન પાસે પૂરતું સૈન્ય અને તૈયારી નહોતાં, એટલે ઇતિમાદખાને દિલ્હીના અદિલશાહની મદદ માગવાનો વિચાર કર્યો, અને સભાએ એ વાત સ્વીકારી, પરંતુ સૈયદ કાંઈ બોલ્યા વિના ચાલ્યા ગયા.[૧૦]

૮: એ જ, પૃ. ૩૮૭-૮૯. આ વર્ણન પણ લાંબું છે. અહીં અતકખાન સૈયદ મુબારકને તમે તો બહારના છો અને ગુજરાતનું મંત્રીપદ નાસિરઉલ્મુલ્ક સિવાય બીજાને ન મળે એમ કહે છે તે નોંધપાત્ર છે.

૯: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૮૯. સુલતાન અહમદ આ વખતે નાસિરઉલ્મુલ્કના કબજામાં આવ્યો.

૧૦: એ જ, પૃ. ૩૮૯-૯૦

મિરાતે સિકંદરી॥ લેખક અહીં એક રમમય વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે કહે છે કે સૈયદ ત્યાથી અન પુ મા ગયા અને પોતાના પુત્ર સૈયદ મીરાની પત્ની જે ઘણી પવિત્ર અને બુદ્ધિમાન હતી તેની આ બાબતમા સલાહ લીધી બીબીએ કહ્યુ કે "આ બાબતમા હું આપને શી સલાહ આપુ? પરતુ આપ જાણો છો કે આપની ઉમ્મર ૫૮ વર્ષની થઇ છે અને આપ હઝરત પયગમ્બરના વશના છો એમ॥ વશના માણસો ૬૦ અગર તો ૭૦ વર્ષથી વધારે જીવતા નથી,[11] તો પછી એક કણિયા-બકાનથી નાસીને આપ બીજાની મદદ લેવા જશો એમા શી આબરૂ[12] એના કરતા યુદ્ધમા પડીને શહીદ થવાનુ અને એથી બન્ને રીતે કીર્તિ મળશે પરવરદીગારે જે ધાર્યું હશે તે થશે" આ સાભળી સૈયદનો રગ ચડયુ સિકંદરીના લેખકના પિતા મજુ વટવાના સૈયદ હઝ ત હુસેન બુખારીનો મદેશો લઇને આવ્યા હઝરને નાસિરઉલ્મુલ્કને લડાઈ ન કરવા સમજાવ્યો હતો, પણ તેણે માન્યુ નહોતુ તેથી એમને ખરાબ લાગ્યુ હતુ સૈયદ હુસેને સૈયદ મુબારકને કહેવડાવ્યુ કે કુરાનેશરીફમા કહ્યુ છે કે પરવરદીગારની રહેમથી કેટલીયે નાની ટુકડીઓએ મોટી સેનાને હરાવી છે આ સંદેશાને પણ સૈયદે શુભ શુકન ગણી યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો[13] એમણે પોતાના તથા વટવા અને આશાવલના મળીને સાતસો આઠસો બહાદુર સૈયદોની ટુકડી ભેગી કરી[14] આ વખતે એવુ બન્યુ કે ઈમાદઉલ્મુલ્ક રૂમી અને ઉલુઘખાન હબસી જે નાસિરઉલ્મુલ્ક સાથે હતા અને જેમના તાબામા સુલતાન હતો, તેમણે સૈયદને કહેવડાવ્યુ કે તમે રાત્રે હુમલો કરો અને અમે સુલતાનને લઇને તમારી સાથે જોડાઈ જઇશુ નાસિરઉલ્મુલ્ક પોતાની મોટી સેનાના જોરમા અભિમાનથી દારૂ પી રાત્રે સુઇ જાય છે આ મદેશો પણ સૈયદે ઇતિમાદખાનને કહ્યો, પણ એને એમા વિશ્વાસ પડયો નહિ સૈયદનો લડવાનો નિશ્ચય હતો, પરતુ ઇતિમાદખાનમા હિંમત નહોતી એણે પોતાના તરફથી તાતારખાન ઘોરીને મોકલવા કહ્યુ તેની સૈયદે ના પાડી[15]

---

11 એજ, પૃ ૩૬૦

12 એજ પૃ ૩૬૦ અહીં નાસિરઉલ્મુલ્ક મૂળ હિંદુ વાણિયો હતો એવુ સમન્વય છે ફજલુલ્લાહની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા પણ એ પ્રમાણે લખેલુ છે

13 એજ, પૃ ૩૬૦ ૩૬૪

14 એજ, પૃ ૩૬૧ બુખારી સૈયદો આશાવલ અને વટવામા મોટે ભાગે રહેતા હતા શાહઆલમનુ રસૂલાબાદ પણ આશાવલને અડીને હતુ આ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે

15 એજ, પૃ ૩૬૩

નાસિરઉલ્મુલ્કનો પરાજય અને સૈયદ મુબારકની જીત

હવે રાત્રે આ બહાદુર ટુકડી નીકળીને નાસિરઉલ્મુલ્કના મોટા લશ્કર સામે લડવા ગઈ. એના લશ્કરના આગલા ભાગમાં શમશેરઉલ્મુલ્ક હતો તે લડતાં ઘવાયો અને સૈયદ મુબારક જાતે લડવા આવ્યા છે તે જાણી સામી છાવણીમાં ગભરાટ ફેલાયો. ઘણા નાસી ગયા. આ વખતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સુલતાન અહમદને લઈને સૈયદને મળ્યો. સૈયદ એને સુલતાન સાથે પાછળ આવવાનુ કહી નાસિરઉલ્મુલ્કના તબુ તરફ ગયા નાસિરઉલ્મુલ્ક આમ સૈયદને એકાએક આવેલા જોઈ ઘોડા ઉપર બેસી નાસી ગયો. આમ સૈયદ મુબારકને વિજય પ્રાપ્ત થયો. બીજા અમીરો પણ એમની સાથે જોડાયા. હવે સૈયદ તથા ઇતિમાદખાને અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો.[૧૬] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે નાસિરઉલ્મુલ્ક ચાંપાનેર તરફ ગયો છે એવી ખબર મળતા સૈયદ મુબારક અને ઇતિમાદખાન એને પકડવા એ બાજુ ઊપડ્યા. નાસિરઉલ્મુલ્ક ત્યાંથી નાસીને પાલનાં જંગલો તરફ ગયો.[૧૭]

૧૬: એ જ, પૃ. ૩૯૪

૧૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૯૫. આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કોણ એ બહુ ગૂંચવણવાળી ચર્ચાનો વિષય છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ (પૃ.૪૫૯) એને દરિયાખાન હબસી કહે છે એ અરબી ઇતિહાસને આધારે કહેતા હોય એમ લાગે છે. પરન્તુ સિકંદરીમાં એનું જે વર્ણન છે તે તરફ એમનું ધ્યાન ગયુ હોય એમ લાગતુ નથી. અથવા તો અરબી ઇતિહાસને વધારે આધારભૂત ગણી સિકંદરીના ઉલ્લેખ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું હોય. સિકંદરીમા એનું લંબાણથી વર્ણન છે તે જોયુ. એ જ અરબી ઇતિહાસ બીજા ત્રણ નાસિરઉલ્મુલ્ક ગણાવે છે તે આ દરિયાખાનથી જુદા લાગે છે ગૂજરાતના ઇતિહાસમા ત્રણ દરિયાખાન થઈ ગયા છે તેમાનો એક આ નાસિરઉલ્મુલ્ક છે એમ અરબી ઇતિહાસ કહે છે. ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમા ઘણા અમીરોને એક જ ખિતાબ આપવામાં આવે છે અને સિકંદરી વગેરે ફારસી ઇતિહાસો ખિતાબથી ઉલ્લેખ કરતા હોવાથી અમીરોમા ઘણી વાર ગોટાળા ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઘણા દાખલા મળે છે. આ ગોટાળો ઘણે અંશે અરબી ઇતિહાસલેખક ઓછો કરે છે તે ખરુ છે. સર ડેનિસન રૉસે એની સ્પષ્ટતા કરી છે, છતાં અહી કહેવું જોઇએ કે સિકંદરી વગેરેની પેઠે અરબી ઇતિહાસે પણ ભૂલ કરી છે એનો મોટો દાખલો નિઝામઉલ્મુલ્ક અને મુબારિઝઉલ્મુલ્ક એ પતાઈ રાવળનો પુત્ર અને એક જ વ્યક્તિના બે ખિતાબો છે તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ છતા અરબી ઇતિહાસલેખક એ બન્નેને બાપ દીકરો કહે છે ને મુબારિઝને પતાઇનો પૌત્ર કહે છે. એવો જ ગોટાળો ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી અને રૂમીના ખુદાવંદખાને કરેલા ખૂન બાબત પણ છે. એટલે આ નાસિરઉલ્મુલ્કનુ અરબી ઇતિહાસનુ વર્ણન અહમદ ત્રીજાના સમયના બનાવોનું જ છે છતાં કાંઈક ભૂલ થઈ હોય તે સભવિત છે. સિકંદરી ગુ ભા અને ફઝલુલ્લાના અંગ્રેજી તરજુમામા આ નાસિરનો સેવક અતકખાન સૈયદ મુબારકને બહારના (પરદેશી) કહે છે, અને પોતાના સરદાર નાસિરનો—ગૂજરાતના મુખ્ય વહીવટદારનો—હક્ક વધારે છે

સુલતાનના કાકાને ઊભો કરી બીજા અમીરોએ કરેલો બળવો

સૈયદ અને ઇતિમાદખાન રાજધાનીમા નથી એ વાતનો લાભ લઈ રૂમનખાન દખણી અને ફતેહખાન બલુચ આદિ કેટલાક સરદારોએ બળવો કરી સુલતાન અહમદના એક શાહુજી નામના કાકાને બાદશાહ જાહેર કર્યો સૈયદ મુબારકને આ ખબર મળતા ભરૂચથી ઉતાવળી કૂચે એ મહમૂદાબાદ આવ્યા બળવાખોરોએ ઇતિમાદખાનને પણ ચડાવી પક્ષમા લીધો હતો એ સૈયદથી છૂટો પડી અમદાવાદ તરફ ગયો, પણ સૈયદને આ સમાચાર મળતા પોતાના પુત્ર મીરા સાથે ઝડપી માણસો મોકલી ખાનને રોકયા અને સમજાવ્યો કે તમારા લાભમા બધુ થાય છે તો આવી વર્તણૂક રાખવી તે યોગ્ય નથી શરમનો માર્યો ઇતિમાદખાન બોલ્યો કે દરેક અમીર બળવો કરવા ધારે છે તેથી કટાળી હુ તો નિવૃત્ત થવા જઉં છુ છેવટે સૈયદે એના મનનુ સમાધાન કર્યું બળવાખોરો અને સૈયદના લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ થઈ એમા શાહુજી નાસી ગયો રૂમનખાન દખણી મેદાનમા મરણ પામ્યો સુલતાન અહમદને સાથે લઈને ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક અમદાવાદ શહેરમા દાખલ થયા [૧૮]

એમ કહે છે તે સાથે સૈયદ મીરાની સ્રી સૈયદ મુબારકને કહે છે તેમા આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કણિયો બકાલ છે એમ કહે છે બન્ને ભાષાતરકારો એને વટલેલો વાણિયો ગણે છે એ જોતા આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કોઈ ગુજરાતી અમીર હોઈ શકે જો એ દરિયાખાન હબસી જ (અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે) હોય તો એ તો ખાસ પરદેશી થયો સૈયદ મુબારક ગુજરાતના જ છે, છતા એ મૂળ અરબસ્તાનના તેથી એમને બહારના કહ્યા છે સિકદરીના લેખકના પિતાના આ બધા બનાવોમા અંગત રસભર્યા અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દબીર કરતા વધારે છે તે સ્પષ્ટ છે એના પિતાએ આ બધા અમીરો સાથે પોતે જાતે ભાગ લીધો છે અને સૈયદ મુબારકના તો એ ખાસ વકીલ હતા એમણે પોતાના ઇતિહાસ લેખક પુત્રને જે વાત કહી હોય તે ખોટી હોય એમ સિદ્ધ કરવા માટે સબળ પુરાવા જોઈએ સિકદરી પ્રમાણે આ નાસિરઉલ્મુલ્ક પાલના જગલમા માદો પડયો ને અવસાન પામ્યો એટલે સિકદરી અને અરબ ઇતિહાસમા આ બાબતમા મોટા મતભેદ છે તે એનો સશોધન તરજુમો બહાર પડે ત્યારે સમજાય પ્રો કોમિસેરિયેટ સિકદરીમા જે લાબુ લખાણ છે તેને એક જ વાકયમા (પૃ ૪૫૮) સમાવ્યુ છે અને (પૃ ૪૮૧)મા મુસાફર અથવા ગર્દિસ નાસિરઉલ્મુલ્કનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પોર્ટુગીઝોની સહાય માગે છે તેને પ્રો કોમિ હબસી જ ગણે છે મૂઝવણ એમને લાગી હોય તેથી નાસિરઉલ્મુલ્કની વાત એક વાકયમા પતાવી હોય એમ બને સિકદરીનો પણ સશોધિત તરજુમો થવાની જરૂર છે સર ફ્વાઈન બેલીનો એવો તરજુમો છે, પણ તે મહમૂદ ત્રીજાથી અટકી જાય છે એ દિલગીરીની વાત છે ઉપર કહ્યુ એ કારણથી અહીં સિકદરીના લખાણને વિસ્તારથી વર્ણવ્યુ છે

૧૮ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૩૯૫ ૯૭

અમીરોએ ગૂજરાતના ભાગ પાડી વહેંચી લીધા

હવે આ લોકોએ ગૂજરાતના ભાગ પાડી અંદર અંદર વહેંચી લીધા. અમદાવાદ શહેર અને આસપાસનાં ગામ સુલતાનના ખર્ચ માટે રહ્યાં. કડી, ઝાલાવાડ, પેટલાદ, નડિયાદ, બહિયલ, રાધનપુર, સમીમુંજપુર, અણહિલવાડ, ગોધરા, સોરઠપ્રાંત એ બધો ભાગ ઇતિમાદખાન અને એના સાથીઓને મળ્યો. એણે તાતારખાન ઘોરીને સોરઠ પ્રાંત આપ્યો. ફતેહખાન બલુચને રાધનપુર, સમીમુજપુર અને અણહિલવાડ આપ્યાં. નડિયાદ મલિકશર્કને આપ્યું. ઉલુઘખાન હબસીને પગાર પેટે ઝાલાવાડનાં કેટલાંક ગામ આપ્યાં. પાટણ, ખંભાત બંદર અને તેનાં ૮૪ ગામ, ધોળકા, ધોધા, ધંધુકા, ચાંપાનેર, સરનાલ (ઠાસરા), વડોદરા, વાડાસિનોર અને કપડવંજ સૈયદ મુબારકના ભાગમાં આવ્યાં. એમણે એમાંથી પોતાના હાથ નીચેના મુસાખાન અને શેરખાન ફોલાદીને પણ થોડાં ગામ આપ્યાં. ભરૂચ સુરતથી છેક નંદરબાર સુધીનો ભાગ ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીને મળ્યો. એમાંથી એણે વડોદરાનો ભાગ[૧૯] ઉલુઘખાન હબસીને અને સુરત પોતાના સાળા ખુદાવંદખાન રૂમી(રજબ)ને આપ્યાં.[૨૦] મોડાસા ઇતિમાદખાનના સેવકોને અપાયુ. આમ દરેક જણ ખુશી થયા. ઇતિમાદખાન વજીર થયો. સૈયદ સૈયદપુર ગયા.

આલમખાન લોદીનું ગૂજરાતમાં ફરી આવવું અને ખટપટ કરવી

આમ શાંતિ થઈ છતાં તે ટૂંકા સમય માટે જ હતી. મુખ્ય અમીરોમા ખટપટ ચાલ્યા જ કરતી હતી. ઇતિમાદખાનના હાથમાં બધી સત્તા હોવા છતાં એના મનનો પાર પામી શકાતો નહોતો અને સૈયદ મુબારક બુખારી એકલા જ એવા અમીર હતા કે જે અંતઃકરણપૂર્વક રાજ્યનું અને ગૂજરાતનું ભલું ચાહતા હતા. એનું એક કારણ એ હતું કે એ સત્યનિષ્ઠ અને વીર પુરુષ હતા. ઇતિમાદખાનને અંદરખાનેથી એમની સાથે ફાવતું નહિ, પણ બહારથી સંબંધ સારો રાખતો હતો. આમ થોડો વખત ચાલ્યા પછી મહમૂદ ત્રીજાના વખતમાં અમીર દરિયાખાન સાથે નાસી ગયેલો આલમખાન લોદી ઉત્તર હિંદથી માળવામાં રહી ત્યાંથી પાછો ગૂજરાતમાં આવ્યો, અને અહીના અશાંત વાતાવરણમાં એની ખટપટી ટેવ પ્રમાણે પાછી અશાંતિ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. સૈયદ મુબારકની લાગવગ ઘણી હોવાથી એણે મીઠા

૧૯: એ જ, પૃ. ૩૯૭-૯૮. આમાં એક જ નામ બે જણને અપાયાનું આવે છે. દાખલા તરીકે વડોદરા. એમાં એમ લાગે છે કે એકને શહેર અને બીજાને પરગણું એમ હોવું જોઇએ.

૨૦: આ ઉપરથી લાગે છે કે સુરતનો સરદાર ખુદાવંદખાન જુદો છતાં એ ભાગ ભરૂચના ઇમાદઉલ્મુલ્કને તાબે હતો.

શબ્દોથી એમને ખુશ કર્યો ઇતિમાદખાનને આલમખાનનો ડર હતો તેથી એને આશ્રય આપવા એની ઇચ્છા નહોતી, પરંતુ સૈયદ મુબારકની ભલામણ આગળ એનું ચાલ્યું નહિ એને જાગીર પણ મળી આખરે આલમખાને પોતાની જાળ પાથરી, ઇતિમાદખાનની એવી સેવા બજાવી કે એનો વિરોધ શમી ગયો અને બન્ને ગાઢ મિત્રો થયા એવામાં ઝાલાવાડમાં ઉલુગખાને બખેડા કર્યાં એની સામે ઇતિમાદખાન તથા આલમખાન ગયા, પણ એ બાબત સૈયદ મુબારકને ખબર આપી નહિ તેથી એમને ઠીક ન લાગ્યું વીરમગામ પાસે લડાઈ થઈ એમાં ઉલુગખાન હાર્યો અને સૈયદ મુબારકને આશ્રયે જઈ રહ્યો ભરૂચથી ઇમાદઉલ્‌મુલ્ક પણ આ વખતે આવ્યો હતો એણે અને સૈયદે વચ્ચે પડી અહિયન પરગણું ઇતિમાદખાન પાસેથી ઉલુગખાનને અપાવ્યું આમ સૈયદ અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે અંતર વધતું જતું હતું [૨૧]

આલમખાને કરેલી લડાઈ અને એની હાર

વખત જતાં આલમખાન, ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્‌મુલ્ક વચ્ચે પણ ખટપટ જામી માંહોમાંહે એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ નહોતો, દરેક જણ બીજાની સત્તા દૂર કરવા ઇચ્છતો હતો ઇતિમાદખાન અંદરથી આલમખાનથી કંટાળ્યો હતો, પણ આ બધાથી સૈયદ મુબારકનું તેજ ખમાતું નહોતું એ લોકોએ અંદર અંદર નક્કી કરી સૈયદ મુબારક સામે લડવાનો નિશ્ચય કરી ગુજરાતના કેટલાક અમીરોને પક્ષમાં લઈ અમદાવાદથી નીકળી કાંકરિયા તળાવ ઉપર પડાવ નાખ્યો સૈયદને આ સમાચાર મળતાં એમણે મિરાતે સિકંદરીના લેખકના પિતા મિયાં મંઝુને આ અમીરો પાસે મોકલ્યા અને એમને તમારે કોના સામે લડવા જવું છે તે પુછાવ્યું આલમખાન અને ઇમાદઉલ્‌મુલ્કે ચર્ચામાં મનની વાત કહી અને સૈયદને દૂર કર્યા વિના શાંતિ થશે નહિ એમ જણાવ્યું મિયાં મંઝુ પછી ઇતિમાદખાન પાસે ગયા ઇતિમાદખાને કહ્યું કે આ બધું આલમખાનનું કાર્ય છે અમે સૈયદને પહેલેથી કહ્યું હતું કે એ ખટપટિયો છે, પણ એમણે માન્યું નહિ તેનું આ પરિણામ છે બધાની વાતચીત ઉપરથી મિયાં મંઝુને લાગ્યું કે અમીરો નિખાલસ નથી અને એકબીજા સામે મન મેલાં છે કાંકરિયાથી આ બધા લશ્કર સાથે ખેપટી બાગની બાજુએ પડાવ નાખીને પડ્યા હતા, એવામાં ઇમાદઉલ્‌મુલ્કનો વકીલ અબ્દુરખાન મિયાં મંઝુની વતી ગયે સૈયદને મળવા આવ્યો એણે ઇમાદઉલ્‌મુલ્ક તથા ઇતિમાદખાનને સુલતાન સાથે લઈને સૈયદને

૨૧ સિકંદરી ગુ. ભા પૃ ૩૯૮-૪૦૧

મળવાનું પવિત્ર કુરાનના સોગન ખાઈને કહ્યું. એ પ્રમાણે એ લોકો મળ્યા. સૈયદે આલમખાનને પણ શાંતિ માટે સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યુ નહિ અને લડાઇ કરી એમાં હાર્યો, અને ચાંપાનેર તરફ નાસી ગયો. એ પછી બધા અમદાવાદ આવ્યા.[૨૨]

ખાનદેશના મુબારકશાહની ફરી ચડાઈ અને નંદરબાર-સુલતાનપુર પરગણાં હમેશ માટે ગૂજરાતમાંથી ગયાં

આ બધી અંદર અંદરની ખટપટ તથા લડાઇઓ ચાલ્યા કરતી હતી તે સમાચાર ખાનદેશના મુબારકશાહને મળ્યા એટલે એણે ફરી ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરી ગૂજરાતના અમીરો પણ લશ્કર લઇ સામા ગયા અને નર્મદા કિનારે સામસામે પડાવ નાંખ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચંગીઝખાન એક વખત નર્મદાની સામે પાર જઇ મુબારકશાહનો સરંજામ લૂટી પાછો આવ્યો. આ તકનો લાભ લઇ નાસી ગયેલો આલમખાન શેરખાન ફોલાદી સાથે મળી અહ્મદનગર તરફ ગયો. ઇતિમાદખાને એ તરફના અમીરોને એને કાઢી મૂકવા લખ્યું. એમાં જે લડાઇ થઇ તેમાં આલમખાન માર્યો ગયો.[૨૩] હજી પણ ગૂજરાતના ભાગ્યમાં શાંતિ નહોતી. સુલતાન અહ્મદના ઉપર કોની સત્તા રહે એમાં ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે ઊંચાં મન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કના કહેવાથી ઇતિમાદખાનના એક ઇષ્ટમિત્ર તુગલખખાનને હબસીઓએ મારી નાંખ્યો, આથી ઇતિમાદખાનને એટલું લાગી આવ્યું કે એ મુબારકશાહ પાસે ચાલ્યા જવાના ઇરાદાથી શહેર બહાર આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કે તથા સૈયદ મુબારકે પણ એને ઘણો સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યુ નહિ. એ હવે મુબારકશાહને ગૂજરાત ઉપર રીતસરની ચડાઇ કરવા સમજાવી લઇ આવ્યો. આ તરફથી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને એના હબસી અમીરોએ સામા થવાની તૈયારી કરી. સૈયદ મુબારકને પણ સારા શબ્દો કહી સમજાવી સાથે લીધા. સિકંદરીનો લેખક કહે છે તે પ્રમાણે મુબારકશાહ બાદશાહ છતાં સ્વભાવનો કંજૂસ હતો, ઇતિમાદખાન અમીર છતાં પ્રમાણમાં વધારે ઉદાર હતો, તેથી એ એને ફાવતું આવ્યુ નહિ. ઇતિમાદખાનના સાથીદાર અમીરોએ એવા કંજૂસની સાથે જોડાવા

૨૨: એ જ, પૃ. ૪૦૧ થી ૪૦૫. સિકંદરીમાં આ બધી ખટપટનું બહુ લંબાણથી વર્ણન આપેલું છે. એમાં આ અમીરોના મનમાં મેલાપણાની સાબિતી પણ મળે છે. ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઘડીમા સૈયદ મુબારકની વિરુદ્ધ અને ઘડીમાં પક્ષમાં જાય છે. ઇતિમાદખાન તો ડરકણ વહેમી અને મનનો તદ્દન મેલો હોય એમ જણાય છે, પણ એ લડીને બગાડતો નથી.

૨૩: એ જ, પૃ. ૪૦૫-૪૦૬

કરતા ગુજરાતની સરહદ્દ વધારે સારી છે એમ સમજાયું, પણ સૈન્ય લઈ સાથે આવેલા મુબારકશાહને શી રીતે પાછો કાઢવો એ પ્રશ્ન હતો. છેવટે સુલતાનપુર તથા નદરબાર પરગણા જે આજ સુધી ગુજરાતની હદમાં હતા તે મુબારકશાહને આપવા એમ નક્કી થયું. મુબારકશાહે બદલામાં ઉત્તમ મલમલ અને કમરપટા માટે વખણાતા ત્રણ ગામો ઇતિમાદખાનને આપ્યા. આમ સમાધાન થયું. એમાં ગુજરાતે પોતાના સરહદ્દ ઉપરના ગુજરાતી ભાષાના વર્ચસ્વવાળા પરગણા હમેશને માટે ખાનદેશના ભાગ સાથે જોડાવાથી ખોયા. ઇતિમાદખાન સુલતાન અહમદને લઈને અમદાવાદ આવ્યો અને પહેલાની પેઠે સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી.[૨૪]

ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુબારક વચ્ચે લડાઈ અને સૈયદ મુબારકનું અવસાન

હવે સુલતાન અહમદને ઇતિમાદખાનના હાથ નીચે રહેવું પસંદ નહોતું તેથી પોતાના સલાહકાર સલીમ બુખારીના કહેવાથી સુલતાન સૈયદ મુબારક પાસે આવ્યો. સૈયદને આ કાર્ય પસંદ નહોતું અને સુલતાનને લાવવા માટે સલીમ બુખારીને કહ્યું કે આ પગલું મૂર્ખાઈભરેલું છે અને જોખમકારક છે. ઇતિમાદખાનને હવે એમ લાગ્યું કે સૈયદે સુલતાનને બોલાવ્યો છે અને તેથી પોતાની સત્તા જશે. આ કારણથી સૈયદની સત્તા હમેશ માટે દૂર કરવા ઇમાદ-ઉલ્-મુલ્કને સાથે લઈ લશ્કર સાથે એણે મહમૂદાબાદ નજીક જઈને પડાવ નાખ્યો. સૈયદ મુબારકની બીક ખરી પડી. એમણે ખાનને કહેવડાવ્યું કે "સુલતાનને અમે બોલાવ્યો નથી, પણ એ પોતાની ઇચ્છાથી આવ્યા છે. એના મનનો ડર ભાંગી એનું સમાધાન કરી આપ એને લઈ જાઓ." આના જવાબમાં ઇતિમાદખાને કહેવડાવ્યું કે "એમ હોય તો સુલતાનને મોકલી આપો." સૈયદ મુબારકે સામે ઉત્તર મોકલ્યો કે "અમારે સુલતાનના પ્રતિનિધિ થવાની ઇચ્છા નથી તેમજ મોટી પદવી પણ લેવા ઇચ્છા નથી. આવા કારણસર લડાઈ કરવાની પણ ઇચ્છા નથી. આપ સુલતાનને સમજાવી લઈ જઈ શકો છો. પણ સુલતાન પોતાની ઇચ્છાથી આશ્રયે આવ્યા

૨૪ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૦૭-૮ સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે ઇતિમાદખાન એક દિવસમાં જેટલું ખર્ચ કરતો એટલું મુબારકશાહ બાદશાહ હોવા છતા એક મહિનામાં કરતો. આ કારણથી એની સાથે ઇતિમાદખાનને ફાવ્યું નહિ. ઇતિમાદખાને બે નાના સ્થળો લઈ બે મોટા પરગણા ખાનદેશના સુલતાનને આપી દીધા. સૈયદ મુબારકને તો ઇમાદ-ઉલ્-મુલ્ક એમ સમજાવીને લાવ્યો હતો કે આ સલ્તનત બુખારી સૈયદોના આશીર્વાદથી ગુજરાતી બાદશાહોને મળી છે, તે બીજો લઈ જાય એમાં શી આબરૂ!

છે તો તેને અમે કેમ સોંપીએ?" પોતાના બાદશાહનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ છે એમ સમજી સૈયદે આવો ઉત્તર દીધો હતો, પરંતુ ઇતિમાદખાને તે ધ્યાનમાં લીધો નહિ. બીજા કોઇ સૈયદ સાથે જોડાય એ બીકથી આ લોકોએ તોપો ગોઠવી લડાઇ શરૂ કરવાની તૈયારી કરી.[૨૫] સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં પોતાની ટુકડીના મોખરે હતા. એમનો પુત્ર સૈયદ હામીદ બાર વર્ષની ઉમ્મરનો હતો તોપણ ભારે બખ્તર પહેરી ઘોડે ચડી યુદ્ધમાં ઊતર્યો હતો. સૈયદ મુબારક પોતે માણસો સાથે પાછા આવતા હતા, પરંતુ રસ્તો ચડાવવાળો હતો તેમાં સૈયદ હામીદનો ઘોડો લપસ્યો. રસ્તામાં ઘોંઘાટ થઇ રહ્યો તેથી પાછળના માણસો આવી શકયા નહિ. સૈયદ મુબારક એકલા પડી ગયા. તેમને ઇતિમાદખાનના કેટલાક માણસોએ ઓળખ્યા, એટલે આસપાસ ફરી વળી ભાલા મારી મારી નાંખ્યા.[૨૬] બીજી બાજુ સૈયદ મીરાંની ટુકડીએ દુશ્મનોને હઠાવ્યા, પરંતુ પાછળ પોતાના પક્ષનો પરાજય થતો જોયો. પાછા ફરતા એમણે પોતાના પિતા સૈયદ મુબારકને મરણ પામેલા જોયા. એ સૈયદના શબને ત્યાં જ દફન કરી પોતે કપડવંજ તરફ ચાલ્યા ગયા. આમ ઇતિમાદખાનના પક્ષનો વિજય થયો. સુલતાન અહમદને હવે અમદાવાદ જવું પડયું. સૈયદપુરને લૂંટી લેવામાં આવ્યું, પણ કોઇ અમીરના કુટુંબને કાંઇ હાનિ થઇ નહિ. કેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સલાહ થઇ. પણ સૈયદ મુબારક શહીદ થયા.[૨૭]

સૈયદ મુબારક બુખારીનું ચારિત્ર્ય

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક આ બાબતમાં સૈયદના કેટલાક ચમત્કારોનું વર્ણન કરે છે. કહે છે કે સૈયદે પોતે લડાઇના મેદાનમાં પડશે એવી આગાહી કરી હતી. જે જગ્યાએ સૈયદ મરણ પામ્યા હતા એ જગ્યા એમણે પહેલેથી જ જાણી હતી. ત્યાં એ દફન થયા અને ત્યાં એમનો ભવ્ય રોજો આજે ઊભો છે. એમણે આ લડાઈમાં નીકળતી વખતે પોતાના પૌત્ર સૈયદ

૨૫: એ જ, પૃ. ૪૦૯-૧૦. હાજીખાન અફઘાન સૈયદ સાથે જોડાશે એવી ઇતિમાદખાનને બીક હતી. તબકાતે અકબરી કહે છે કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક ઉલુઘખાન જુઝારખાન અને ઇખ્તિયારઉલ્મુલક ઇતિમાદખાન સાથે હતા. (પૃ.૩૯૫)

૨૬: એ જ, પૃ. ૪૧૨. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૯૫માં તોપના ગોળાથી સૈયદનું મરણ થયું એમ લખે છે.

૨૭: એ જ, પૃ. ૪૧૨-૧૩. સિકંદરી લખે છે કે ગુજરાતના લોકોનો એક રિવાજ હતો કે બન્ને દુશ્મન પક્ષો લડે છતાં એકબીજાનાં કુટુંબોને હેરાન કરતા નહિ. સૈયદપુર લૂંટાયુ છતાં કોઈ કુટુંબોને હાનિ થઈ નહોતી. તબકાત પૃ. ૩૯૬ લખે છે કે સુલતાન જંગલમાં રખડી ઇતિમાદખાનને તાબે થયો. તેને પૂરવામાં આવ્યો.

હતી ને પોતાની પાઘડી પહેરાવીને કહેલું કે હવે આ પાઘડી તારી છે આ ની ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે આ વખતે સૈયદ આપ હતા લડાઇમા જેમનો ઘોડો એમનો અગ્રસ્થ દોરતો હતો થોડો પણ સમજતો હોય એમ ચાલતો હતો પરંતુ આ હકીકત બીજા કોઇ ઇતિહાસગ્રંથમા નથી ૨૮ મિરાતોએ કેટલાક ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે છતા એનો લેખક કહે છે કે સૈયદના બધા ચમત્કાર લખીએ તો એક મોટુ પુસ્તક ભરાય

સૈયદ ઘણા ઉદાર, હમેશા બીજાનુ ભલુ ચાહનાર, એકવચની, પવિત્ર જીવનવાળા, તથા વીર પુરુષ હતા. એમ કહેવાય છે કે કેટલાક આરબસ્તાનના સોદાગરો ઉત્તર તરફથી ઘોડા લઇ વેચવા આવ્યા હતા તે કપડવંજમા સૈયદને મળ્યા સૈયદને ઘોડા તો ખરીદ કરવા હતા, પણ એટલા પૈસા પાસે હતા નહિ એટલે ઉધાર માગ્યા સોદાગરોએ ઉધાર આપવા ના પાડી ત્યારે સૈયદે એવડી કિંમતે ઉધાર માગ્યા છતા સોદાગરોએ વેચવા મન બતાવ્યુ નહિ. એ સોદાગરોમા એક માણસ વિચિત્ર રીતે ભવિષ્ય જોનારો હતો, અને એની આગાહીમા બધાને વિશ્વાસ હતો એણે કહ્યુ કે હાલ ચાલતી લડાઇમા સૈયદનો વિજય છે આ આગાહી સાંભળી એવડીને બદલે ડ્રુ કિંમતે સોદાગરોએ ઉધાર ઘોડા આપ્યા સૈયદ વિજય કરીને આવે ત્યારે ઘોડેથી ઊતરતી વખતે પૈસા ચૂકવવા એવી વાત કરી નાસિરુલ્મુલ્કને હરાવી ઇતિમાદખાન સાથે સૈયદ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે સુલતાન આગળ સોદાગર એમને મળ્યા અને ઉઘરાણી કરી સૈયદે ઇતિમાદખાનને ઘોડેથી કોઇ જગાએ ઉતર્યા વિના રૂમ તરફ આપવા કહ્યુ સોદાગરોના પૈસા ચૂકવાઇ ગયા ૨૯ સૈયદ મુબારક દાન પણ પુષ્કળ કરતા અને યાચક આવે તો મદદ કરતા નહિ એમના દિલમા ઇસ્લામનાઇ એટલી હદ સુધી હતી કે કોઇ માણસ જૂઠી વાત કરે એમ ત્યારે એમને કહેવામા આવતુ ત્યારે એ ઉત્તર દેતા કે આપણે કોઇનુ જૂઠુ નજરના ઈથી તો આપણુ જૂઠુ કોણ દરકાર પવિત્રતાની બાબતમા નિશ્ચિત બગડતા નહિ પછી વાત શોધ બહુ પડે તો લેટલી સાંજ સ્નાન કરતા ઘરના ઓરડામા એકલા રહી ધર્મધ્યાન કરવામા એ ગહુ માનતા નહિ. તેથી એ કહેતા કે પોતે ઉપર એની રે પણ હું ઈશ્વરને ભજુ છુ એની આ મિરાતનો લેખક એક બીના લખે છે કે "સાધુ

[illegible] પહેરવ ની હાથ જરૂર નથી સાધુ મહાત્માઓનો તુ થા અને ગરી

---

૨૮ [illegible] હતા અને એમને દેખા [illegible] એ ન ન [illegible] ભારતી ઇતિહાસમા છે
૨૯ મિરાતે સિ. ભા. ૧ ૩૨૪ ૨૫ ૨૬ [illegible] હતી લખી [illegible] અબજ [illegible]
નાખ્યા છે

તો લશ્કરી પોશાક પહેર". ગુજરાતના મુસલમાન અમીરોમાં સૈયદ મુબારકે એક અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને એમનો રોજો એમના પુત્ર સૈયદ મીરાંએ બંધાવ્યો તેનું વર્ણન આગળ કરીશું.[30]

સૈયદ મીરાંની જાગીરનો પ્રશ્ન

ગુજરાતના નસીબમાં શાંતિ હજી પણ નહોતી. સૈયદ મુબારકના અવસાન પછી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે ઊંચાં મન રહ્યાં હતાં. સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાંની સ્થિતિ હવે સારી નહોતી. એના પિતાની જાગીરનાં પરગણાં ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્કનાં માણસોએ લઈ લીધાં હતાં. મિયાં મંજુ સૈયદ મીરાંના પણ વફાદાર સેવક હતા અને ઇતિમાદખાન તથા બીજા મોટા અમીરો સાથે સારો સંબંધ ધરાવતા હતા. એમણે ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક ને સૈયદ મીરાંને એમના પિતાની જાગીર મળે તેવી ભલામણ કરી વાટાઘાટ શરૂ કરી. ઇમાદઉલ્મુલ્ક મોઢે મીઠું બોલતો, પણ એની દાનત ભ્રષ્ટ હતી. ઇતિમાદખાન સૈયદના ગુણ ભૂલી નહોતો ગયો, એટલે એણે એમના પુત્ર મીરાંને ધોળકા, કપડવંજ, બહિયલ, સરનાલ (ડાસરા) અને વાડાસિનોર પરગણાં નક્કી કરી આપ્યાં. પરંતુ ઇમાદઉલ્મુલ્કને આ વાત પસંદ પડી નહિ એણે ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કને કપડવંજ, સરનાલ અને વાડાસિનોર આપી દીધાં અને બહિયલ જુઝારખાન હબસીને આપ્યું. સૈયદ મીરાંના માણસો આ જાગીરોનો કબજો લે તે પહેલાં ઇમાદઉલ્મુલ્કના માણસોએ એનો કબજો લઈ લીધો. આમ બન્ને અમીરો વચ્ચે વિરોધ ખુલ્લો પડતો જતો હતો.[31]

ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક વચ્ચે ફરી ઝઘડો

બીજી બાજુ છોકરવાદ સુલતાન પણ આ તકરારોમાં ઉમેરો કરતો જ ગયો હતો. એણે ઇતિમાદખાન સામે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સાથે કરાર કર્યા એવી વાત બહાર આવી. ઇમાદઉલ્મુલ્કે ભરૂચથી પોતાના પુત્ર ચંગીઝખાનને લશ્કર સાથે અમદાવાદ બોલાવ્યો હતો. હવે બધા વચ્ચે મેળ કરાવવા પોતાનુ બનતું

---

૩૦ : એ જ, પૃ. ૪૧૦ અને ૪૧૩-૪૧૫. કહે છે કે સૈયદને એક રાત્રે ઊંઘ આવતી નહોતી. કારણ સમજાતું નહોતુ. છેવટે તિજોરીમા કેટલી રકમ છે તે પૂછતા નોકરોએ કહ્યું કે એક ગામની ઊપજ આજ આવેલી તે પડેલી છે; એટલે એમણે એ રકમ દાન કરી દીધી અને પછી નિરાતે ઊંઘી ગયા!

૩૧ : એ જ, પૃ. ૪૧૬-૪૧૮. સુલતાનની સત્તા તો હતી જ નહિ પરન્તુ અમીરોમાં પણ ખરી સત્તા કોના હાથમા હતી તે સમજવું મુશ્કેલ છે. ગુજરાતની ભૂમિ પોતાની મિલકત હોય તેમ આ અમીરો મરજી ફાવે તેને આપતા હતા.

ફરી છૂટનાર સૈયદ મુબારક જેવી લાગવગવાળી વ્યક્તિ હતી નહિ ઇતિ-
માદખાને ચંગીઝખાનના સમાચાર મળતા જૂનાગઢથી તાતારખાનને બોલાવ્યો
એણે આવી માણુંદ પાસે પડાવ નાખ્યો અને ચંગીઝખાને મહમૂદાબાદ પાસે
પડાવ નાખ્યો બન્ને એકબીજાથી પહેલા અમદાવાદ શહેરમા પ્રવેશ કરવા
મથતા હતા તાતારખાન વહેલો આવવા છતા ચંગીઝખાન પણ શહેરમા
પેઠો વેર હવે ખૂબ વધી ગયુ હતુ ઇમાદઉલ્મુલ્કે ભદ્રના બાદશાહી મહેલ
ઉપર તોપો ગોઠવી ઇતિમાદખાનના મહેલ તરફ મો કરી મૂકી ઇતિમાદ-
ખાન પણ નાત નહોતો બેઠો એણે કડી પાસે પડાવ નાખી રાધનપુર, પાટણ
વગેરેથી પોતાના સરદારોને લશ્કર સાથે બોલાવ્યા બધા સાથે મળી શહેર
નજીક આવ્યા હવે એણે ઇમાદઉલ્મુલ્કને કહેવડાવ્યુ કે "હજી સમજો તો
તમારી જાગીરમા ચાલ્યા જાઓ, નહિતો ભવિષ્યમા એ પણ નહિ રહે"
ઇતિમાદખાનનુ બળ જોઇ એની સામે થવાનું યોગ્ય ન ધારી ઇમાદઉલ્મુલ્ક
ભરૂચ ચાલ્યો ગયો ઇતિમાદખાને શહેરમા પ્રવેશ કરી સુલતાન અહમદ
ઉપર પોતાની કડક ચોકી મૂકી દીધી[૩૨]

પોર્ટુગીઝોની હિલચાલ

સુલતાન અહમદના ટૂંકા અમલ દરમ્યાન ગોવામા ત્રણ ગવર્નરો આવી
ગયા ઇ સ ૧૫૫૪મા ડોમ પેરો ડી મેસ્કેરેન્હાસ વાઇસરોય તરીકે આવ્યા
એણે એના ફર્નાન્ડો માર્ટિનેઝને નૌકાસૈન્યનો ઉપરી નીમી સુરતમા રહેલા
તુર્કીના વહાણો પકડી લાવવા ૩૨ વહાણના કાફલા સાથે મોકલ્યો સુરતમા
કારાહસન-જહાંગીરખાન એ વખતે દરોગો હતો એણે વહાણ સોંપવાની
ના પાડી છેવટે વાટાઘાટ પછી એ વહાણોનો નાશ કરવાનુ ઠર્યું[૩૩] આ
વાઇસરોય માત્ર દસ માસ રહી માંદો પડ્યો ને મરણ પામ્યો એની પછી
પહેલા જે વસાઇનો સરદાર હતો તે ફ્રેન્સિસ્કો બેરેટો ગવર્નર તરીકે નિમાયો
એના વખતમા દક્ષિણના આદિલખાન આગાના વહાણો સાથે લડાઇ થઈ
હતી તેમા આગાએ બે વહાણો સલામતી માટે ખંભાત બંદરે મોકલ્યા
હતા એકમા એની સ્ત્રી અને કિંમતી માલ વગેરે હતું ડોમ એન્ટોનિયો
ડી નોરોનાના હાથમા આ વહાણો આવી ગયા[૩૪] ગુજરાતમા આ સમય

૩૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૧૮ ૧૯ ભદ્રના મહેલ ઉપરથી તોપો ઇતિમાદખાનની હવેલી સામે ગોઠવાઈ એ જોતા એનો મહેલ કિલ્લામા જ હશે ?

૩૩ Danvers I P 503 કારાહસનને પોર્ટુગીઝો Cara Cem લખે છે

૩૪ એ જ પૃ ૫૦૫ આગાનુ નામ પોર્ટુગીઝ જોડણી પ્રમાણે Yacolim Aga લખે છે એ દક્ષિણના આદિલખાનનો અમલદાર હતો અને કોંકણમા કર ઉઘરાવતો હતો એની પાસે ૭૦૦૦નુ લશ્કર હતુ ડોમ એન્ટોનિયો નોરોનાએ એને હરાવ્યો

અશાંતિનો હતો અને જાનમાલની સલામતી નહોતી એવા વખતમાં પણ દક્ષિણના આગાને ખંભાત સલામતીનું સ્થળ લાગ્યું એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત ગણી શકાય. પોર્ટુગીઝો હજી સમુદ્રના સ્વામી હતા. બેરેટો ત્રણ વર્ષના અમલ પછી બદલાયો. એની જગ્યાએ ડોમ કોન્સ્ટેટિનો ડી બ્રેગેન્ઝા વાઇસરોય તરીકે નિમાઈને આવ્યો.

દમણ બંદર પોર્ટુગીઝોને હાથ હમેશ માટે ગયું

આ વાઇસરોયે હવે દમણ બંદરનો કબજો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો એના પહેલાંના ગવર્નર બેરેટોએ ગુજરાતના સુલતાન સાથે વાટાઘાટ ચલાવી પોતાના વકીલ સાથે દસ અરબી ઘોડા અને ૨૪ સસલાં ભેટ તરીકે મોકલાવ્યાં હતાં. સુલતાન તરફથી ફિરંગી વકીલને એમ કહેવામાં આવ્યું કે દમણમાં જે હબસી સરદાર છે તે સુલતાનની અમદાવાદની સરકારનું ઉપરીપણું સ્વીકારતો નથી એટલે જો એને ફિરંગીઓ કાઢે તો દમણ તમને આપવામાં વાંધો નથી[૩૫] બીજી તરફથી ઇતિમાદખાનની ઈર્ષ્યા કરવાને લીધે ઇમાદ-ઉલ્મુલ્કે રમત રમવા માંડી હતી. એણે ૫૦૮ પોર્ટુગીઝ સૈનિકોની મદદના બદલામા દમણ બંદર આપી દેવા હા પાડી હતી.[૩૬] આમ ગુજરાત જાણે નધણિયાતું હોય એવું અમીરો બનાવી રહ્યા હતા. દમણ બંદર એ વખતે સૈફઉલ્મુલ્ક મિફ્તાહ ઉલુઘખાન હબસીના હાથમાં હતુ. એ દમણનો કબજો કોઈને આપવા તૈયાર નહોતો અને સામનો કરવાની બધી તૈયારી એણે કરી. ચાર હજાર હબસી સૈનિકો એની પાસે તૈયાર હતા. હવે નવા આવેલા વાઇસરોય બ્રેગેન્ઝા ૧૦૦ વહાણોનો કાફલો લઈ પોતે ગોવાથી ઊપડ્યો, અને કિનારાની સ્થિતિની તપાસ કરવા ડોમ ડી એગો ડી નોરોનાને આગળ મોકલ્યો વાઇસરોયનો કાફલો દમણગંગા નદીના મુખ આગળ ઊતર્યો અને નોરોના મોખરાની ટુકડી લઈ આગળ વધ્યો. આ લોકોને દેખતા જ સીદીઓ લડયા વિના પારનેરા તરફ નાસી ગયા. પોર્ટુગીઝોએ એક પણ માણસ ગુમાવ્યા વિના દમણનો કબજો લીધો.[૩૭] વાઇસરોયે ઘૂંટણીએ પડીને પ્રાર્થના

૩૫: એ જ, પૃ. 511-12. સુલતાનને ઘોડા સસલાની ભેટનો ઉલ્લેખ બીજા પોર્ટુગીઝ લેખકો ઉપરથી પ્રો. કોમિ એ કર્યો છે. ડેનવર્સ માત્ર બેરેટો ગવર્નરે પરવાનો મેળવેલો એટલો જ ઉલ્લેખ કરે છે. સીદી બોફતા (Bofata) દમણ ખાલી નહોતો કરતો એમ પોર્ટુગીઝ લખે છે એ અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે સૈફઉલ્મુલ્ક મિફ્તાહ નામનો હબસી અમીર છે.

૩૬: પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ (અંગ્રેજી), પૃ. ૪૬૩

૩૭ Danvers I P 512 સીદી મિફ્તાહ પાસે ૪૦૦૦ માણસોનું લશ્કર હતું, પણ એ લડયો નહિ પોર્ટુગીઝોએ દરિયાઈ તથા જમીન રસ્તે એમનો રસ્તો બંધ થાય એવો વ્યૂહ કર્યો હતો.

કરી હબસીઓની મસ્જિદને સ્વચ્છ કરાવી દેવળમા ફેરવી ત્યા પ્રાર્થના કરી વાઇસરૉય તા ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૫૫૯ને દિવસે દમણ પહોચ્યો અને એ દિવસ કૅથોલિક પંચાંગ પ્રમાણે "અવર લેડી ઑફ ધી પ્યોરિફિકેશન"ના ઉત્સવનો હતો, એટલે દમણને એણે એ નવુ નામ આપ્યુ પોર્ટુગલના રાજાના કેટલાક પત્રોમા દમણનો ઉલ્લેખ કરતા ત્યાના વતનીઓને "અવર લેડી ઑફ ધી પ્યોરિફિકેશન"ના વતનીઓ કહ્યા છે [38]

પારનેરા અને વલસાડની લડાઇઓ

પારનેરાના કિલ્લામા રહી હબસીઓ ફિરંગીઓને શાતિમા રહેવા દેતા નહોતા એમના સરદાર સીદી મિફતાહ પાસે બે હજાર સવાર હતા દમણથી નાસી આવેલા વેપારીઓને પણ એ લોકો પાછા દમણ જવા દેતા નહોતા આ કારણથી વાઇસરૉયે એમની સામે લશ્કર મોકલ્યુ હબસીઓની ૫૦૦ માણસની ખુવારી થઈ અને પોર્ટુગીઝ સરદાર મોનિઝ બેરેટો વિજય કરી ૨૬ તોપો કબજે કરી દમણ પાછો આવ્યો વાઇસરૉયે દમણમા નવો કિલ્લો, દેવળ અને કેટલાક મકાનો બધાવ્યા, અને રક્ષણ માટે ડી ઓગો ડી નોરોનાને ૧૨૮૦ સૈનિકો સાથે દમણનો પહેલો સરદાર બનાવ્યો [39] દમણની દક્ષિણે ૪૦ માઈલ છેટે આવેલુ વલસાડ બંદર એક નાનો કાફલો મોકલી વાઇસરૉયે લીધુ અને ત્યા ૧૨૦ માણસો રક્ષણ માટે નીમ્યા સીદી મિફતાહે ૬૦૦ સવાર અને બીજા પાયદળ લશ્કર સાથે વલસાડ ઉપર હુમલો કર્યો વલસાડના કિલ્લાનો સરદાર આન્ટોનિયો પિંટો ૧૦૦ ફિરંગી પાયદળ, વીસ સવાર અને કેટલાક દેશી સિપાઇઓ સાથે લડવા આવ્યો, પણ ખુવારી સાથે પાછો પડ્યો, પણ કિલ્લો છોડ્યો નહિ હબસીઓએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો પિંટો આ વખતે મરણ પામ્યો હોવાથી લૉરેન્સ ડી મિરાન્ડાએ દમણથી કુમક વલસાડમા મદદ લઈ ફિરંગીઓ આવ્યા ત્યાસુધી બચાવ કર્યો સીદી મિફતાહે પણ થોડો વખત ઘેરો જારી રાખી વધારે લશ્કર લાવીને લડાઈ ચાલુ રાખી પોર્ટુગીઝો કિલ્લામાથી નીકળી લડતા અને દુશ્મનને હટાવતા, વળી દમણથી મદદ આવતી, પણ કંટાળા ભરેલા ઘેરાનો અંત આવ્યો નહિ તેથી વાઇસરૉયે વલસાડનો કિલ્લો છોડી દેવા હુકમ કર્યો એ પછી હબસીઓએ આવીને કિલ્લો તોડી પાડ્યો અને આસપાસના ગામ લૂટ્યા પાસે આવેલા તારાપુર

---

૩૮ પ્રો કોમિસેરિયેટ બીજા પોર્ટુગીઝ આધારથી પૃ ૪૯૮ અને નોધ ૧ મા આ વિગત નોધી છે

૩૯ Danvers I P 512 13 અહીં વલસાડને બેટ Island કહે છે તે સમજાતુ નથી વલસાડના રહેવાસીઓ પોર્ટુગીઝોનુ નામ સાભળીને નાસી ગયા એમ લખે છે

બંદરમાં ડી ફેરિયા હતો એના ઉપર હુમલો કર્યો. એણે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો, પણ ઘવાયો અને દમણ આવ્યા પછી મરણ પામ્યો. એ પછી દમણના સરદાર નોરોનાએ ભારે પ્રયત્ન કરી વૈપીન આગળ હબસીઓને હરાવ્યા, અને એમનો ઘણો સરંજામ લૂંટીને દમણ પાછો કર્યો.[૪૦] દીવ પછી દમણ બંદર પણ હવે કાયમ માટે ફિરંગીઓનું થાણું થઇ ગયું. આમ કોંકણને કિનારે ગોવા તો એમનું મુખ્ય થાણું હતું જ અને હવે દીવ તથા દમણ હાથમાં આવ્યાં. હિંદમાં બળવાન મોગલ સત્તા કે દક્ષિણમાં તે પછી મરાઠા સત્તા પણ આ થાણાંને કાઢી શકી નથી એ આપણા દેશની મનોદશાની વિચિત્રતા છે.

ભગવાન બુદ્ધના દાંતનું અપમાન કરવામાં ફિરંગીઓ બની ગયા

હવે ગુજરાત સાથે સંબંધ ન ધરાવતો છતાં, ગુજરાતને હેરાન કરનાર પોર્ટુગીઝોની ધર્માંધતા ભરેલી મૂર્ખાઇનો એક રસમય દાખલો જરા ટૂંકામાં જોઇએ. સિલોન સાથેની એક અથડામણમાં ઇ. સ. ૧૫૬૦માં જાફનાપટ્ટણ-થી જે લૂંટ મળી તેમાં ભગવાન બુદ્ધનો એક દાંત વાઇસરોય બ્રેગેન્ઝાને મળ્યો. બૌદ્ધોની આ પરમ પવિત્ર વસ્તુ ગણાય એટલે બ્રહ્મદેશમાં આવેલા પેગુના રાજાએ એ દાંત મેળવવા માટે પોર્ટુગીઝોને ચાર લાખ ક્રુઝેડો (૧,૦૫,૦૦ પૌંડ)ની રકમ આપીને ખરીદવા કહેવડાવ્યું. પોર્ટુગીઝોની ગોવાની તિજોરી આ વખતે પણ ખાલી હતી અને સરકાર પૈસાની તંગી અનુભવતી હતી, એટલે અમીરો વગેરે ઘણાએ આ સોદો કબૂલ કરવાની સલાહ આપી; પરંતુ એ સમયના ધર્મચુસ્ત પાદરીઓને એ કૃત્ય ધર્મ વિરુદ્ધનું લાગ્યું અને વાઇસરોય પણ એ મતનો થયો, એટલે એણે એ દાંતનો ભૂકો કરાવી બાળીને ભસ્મ કરીને નદીમાં ફેંકી દીધી. આ બનાવના સંભારણા માટે એક ઢાલ જેવું પતરું કરાવી એના ઉપર વાસણમાં બળતો દાંતનો ભૂકો ચિતરાવી, આસપાસ અસંખ્ય બૌદ્ધો એમની પવિત્ર વસ્તુ માટે મોટી રકમ આપતા હોય તેવા દેખાવ ચિતરાવ્યા. આ વિચિત્ર કાર્યની છેક પોર્ટુગલમાં પણ હાંસી થઇ. ગોવાના ધર્માંધો આમ કરવા જતાં બની પણ ગયા, કારણ

---

૪૦ Danvers I. P. 516-17. વલસાડનો ઘેરો લાંબો ચ લ્યો હોય એમ લાગે છે. તારાપુરના ઉલ્લેખથી સમજાય છે કે દમણ અને વસાઇ વચ્ચે જ્યાં ઠીક લાગ્યું ત્યાં પોર્ટુગીઝોએ નાનાં થાણાં જમાવ્યાં હતાં. એમાં વલસાડમાં એ લોકો ફાવ્યા નહિ. સૈફ-ઉલ્મુલ્ક મિફતાહ જેને ફિરંગી સીદી બોફતા કહે છે તે અમદાવાદની સરકાર કે ભરૂચના ઇમાદઉલ્મુલ્કની સત્તા માનતો નહોતો એ નોંધપાત્ર છે. એ કુલુબખાની હબસી હતો તેથી એ પ્રમાણે વર્તતો હશે

કે મિરાતમા જાહેર થયુ કે એ દાન માત્ર ખોટો ગનાવટી હતો અને ખરો દાત એમની પાસે બીજો હતો[૪૧]

મોટા અમીરોની રાજા જેવી સત્તા

ગુજરાતના મોટા અમીરો અંદર અંદર લડ્યા તો કરતા હતા, પણ હવે તો અમદાવાદની મધ્યસ્થ સરકારનો ડર પણ રહ્યો ન હતો એ લોકો મન ફાવે તેની સાથે લડાઈ અને સુલેહ કરતા અને સુબેદમા મરજી મુજબ પ્રદેશોની આપલે પણ કરતા ખિતાબો આપવાનો હક જે માત્ર સુલતાનને જ હતો તે પણ આ લોકો મરજી મુજબ હવે આપતા હતા આ વખતે અમદાવાદમા ઇતિમાદખાન સર્વશ્રેષ્ઠ હતો અને ભરૂચમા ઇમાદઉલ્મુલ્ક અરસલાન રૂમી સર્વ-સત્તાધીશ હતો સુરતમા ખાજા સફરનો પુત્ર રજબ અધિકારમા હતો બીજી બાજુએ હબશી અમીરો જોરમા આવતા હતા અને ત્રણ વગદાર મોટા અમીરોએ ઉલુગખાનનો ખિતાબ મેળવ્યો હતો જુઝારખાન હબશી એના પુત્ર ખિતાબ જુઝારખાનના દીવમા અવસાન પછી મોટો લાગવગવાળો અમીર થયો હતો ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીના પુત્ર ચગીઝખાનના પણ નજદીકના ભવિષ્યમા પ્રસિદ્ધ થવાના ચિહ્નો દેખાઈ રહ્યા હતા આ નવા સુલતાન તો જેટલા જ સત્તાધિકારી હતા ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીને તો 'મદ્રે માલુકો'' Madre Malucoના નામથી પોર્ટુગીઝો ખભાતનો રાજા જ કહેતા હતા[૪૨] એટલો એ સત્તાધીન થઈ ગયો હતો

સુરતના રજબ ખુદાવદખાને ભરૂચના ઇમાદઉલ્મુલ્કને મારી નાખ્યો, પોર્ટુગીઝોની ખટપટ

સુરતનો હાકેમ રજબ ખુદાવદખાન ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીનો સાળો થતો હતો એમની વચ્ચે ખટપટ જગાવવા પોર્ટુગીઝોએ પ્રયત્ન કરવા માડ્યા ઇતિમાદખાનની સામે લડવા લશ્કરી મદદ કરવા માટે ઇમાદઉલ્મુલ્કે પોર્ટુ-ગીઝોને દમણ આપેલુ તે હવે પાછુ મેળવવા એણે મોટુ લશ્કર લઈ પ્રયાણ કર્યું ત્યાના સરદાર ડી એગો નોરોનાને આ સમાચાર મળતા એવડા મોટા સૈન્યનો સામનો કરતા એ ગભરાયો, એટલે એણે ઇમાદના સાળા રજબને સુરત લખ્યુ કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સુરત જીતી લેવા લશ્કર લઈને આવે છે, દમણ

---

૪૧ Danvers I P 519 20 ડેનવર્સે આ દાતની વિગત માટે પૃ ૫૧૯મા લાબી નોધ લીધી છે અમા એનો ઇતિહાસ આપેલો છે

૪૨ એજ, પૃ 521 પોર્ટુગીઝોને મોટે ભાગે બદરો સાથે સબધ હોવાથી ભરૂચ સુરત વગેરે કિનારાના સ્થળો ઉપર સત્તા ભોગવતા ઇમાદઉલ્મુલ્ક–મદ્રે મલુકે–ને ખભાતનો રાજા કહે તે સભવિત છે અમદાવાદમા ઇતિમાદખાન એ સત્તા ભોગવતો હતો

જીતવાનું તો માત્ર બહાનું જ છે.[૪૩] રજબ ખુદાવંદખાને આ વાત સાચી માની. સુરત આગળ રજબે પોતાના બનેવીને મળી કિલ્લામાં જમવા માટે નોતર્યો. નજીકની સગાઈ સમજીને ઇમાદઉલ્મુલ્ક સાળાને ત્યાં ગયો અને એ સાળાએ એને દગાથી ઠાર કર્યો. તા ૨૭ રમજાન ૯૬૬ (ઈ. સ. ૧૫૫૯)ને રોજ ભરૂચનો આ પ્રસિદ્ધ રૂમી અમીર માર્યો ગયો.[૪૪] બીજી હકીકત એવી છે કે ખુદાવંદખાન રજબનું મગજ અસ્થિર થઈ ગયું હતું અને એ પ્રજાને હેરાન કરતો હતો.[૪૫] આ માટે રૈયતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક પાસે દાદ માગી. ઈમાદે સુરતના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો તે થોડા મહિના ચાલ્યો, પણ અમદાવાદથી કોઈ સહાય આવી નહિ તેથી એણે સુલેહ કરવા ધારીને પોતાના બનેવીને નોતર્યો અને દગાથી મારી નાખ્યો. રજબે ઇમાદના લશ્કરમાં કતલ ચલાવી અને હબશી નસાડી મૂક્યું. દમણનો ડી નોરોના આથી મોટી આફતમાંથી બચી ગયો.[૪૬]

ચંગીઝખાનનો સુરત ઉપર ચડાઈ અને પોર્ટુગીઝોની દગાખોર ખટપટ

હવે પોતાના પિતા ઇમાદઉલ્મુલ્કના ખૂનનું વેર લેવા ભરૂચથી ચંગીઝખાન મોટું લશ્કર લઈને સુરત ઉપર ચડી આવ્યો. ખુદાવંદખાન સુરતના કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો. ચંગીઝખાને બહારથી ઘેરો ઘાલી કિલ્લા ઉપર તોપમારો ચાલુ કર્યો. પોર્ટુગીઝોએ આ વખતે પણ દગો અને ખટપટ શરૂ કર્યાં. દમણથી નોરોનાએ લુઇઝ આલ્વારેઝ ડી ટેવોરાની સરદારી નીચે દસ વહાણોનો કાફલો સુરત તરફ મોકલી આપ્યો, તે તાપીના મુખમાં આવી પહોંચ્યો, પરંતુ આ કાફલાના સરદારને બન્ને પક્ષ સામે દગા ભરેલી રમત રમવાનું ફરમાન હતું. ડી નોરોનાએ ચંગીઝખાનને લખ્યું હતું કે આ મદદ તમારે માટે મોકલવામાં આવી છે. કેપ્ટન ટેવોરા ગોવાના વાઇસરોયનો એક

૪૩: એ જ, પૃ. 521-22.

૪૪: એ જ, પૃ. 521. અહીં એક વિચિત્ર વાત નોંધવાની છે કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી અને આ ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીનાં મરણ સુરતમાં હિ. ૯૫૨ અને હિજરી ૯૬૬માં ૧૪ વર્ષના અંતરે પણ તા-૨૭ રમજાન એ એક જ તારીખે થયાનું તવારીખો લખે છે. આ એક ગોટાળો જ છે. પ્રો. કોમિ.ની આ શંકા ખરી છે, પણ એમણે ઉકેલ કર્યો નથી. મને તો આ તારીખે બીજા ઇમાદનું હિ. ૯૬૬નું મરણ સ્પષ્ટ લાગે છે; મલીકજીનું મરણ ભૂલથી લખેલું લાગે છે.

૪૫: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૯. પોર્ટુગીઝ લેખકો પોતાનાં દગો ને ખટપટ કબૂલ કરે છે છતાં સિકંદરીનું લખાણ રજબના ગાંડપણ માટેનું છે તેનું કારણ સમજાય તેવું નથી.

૪૬: Danvers I P. 521. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૯. ઇમાદને નજીકની સગાઈના દાવે જમવા નોતરી દગાથી ખુદાવંદખાન રજબે માર્યો એટલું તો પોર્ટુગીઝો અને સિકંદરી બન્ને કબૂલ કરે છે.

બીજો પત્ર બદ્ધને આવ્યો હતો, તે એણે ખુદાવદખાનને આપ્યો એમા પોર્ટુ-ગીઝોની મદદ એને માટે છે એ જાતનુ લખાણુ હતુ[૪૭] પરતુ આ ખટ-પટનુ કાઇ પરિણામ આવ્યુ નહિ ભરૂચ તરફ કોઈ શત્રુનુ આક્રમણ થયુ છે એવા સમાચાર મળતા[૪૮] ચગીઝખાને એ તરફ પાછા ફરવાનુ યોજના ધારી સુલેહ કરી, આથી ટેવોરા દમણ પાછો ગયો એણે ચગીઝખાન પાછો ગયો એ બનાવનો લાભ લઇ હોશિયારીથી ખુદાવદખાનને ઠસાવ્યુ કે પોર્ટુ ગીઝોએ તમને સમયસર મદદ કરી છે અને એ કારણથી એમના ઉપકાર-ના ભાર નીચે તમે દબાયેલા છો ટેવોરા આ પ્રમાણે દમણમા આવ્યો ત્યારે ત્યાનો સરદાર ડી નોરોના મરણપથારીએ પડ્યો હતો[૪૯]

ચગીઝખાનની ફરી સુરત ઉપર ચડાઈ અને ખુદાવદખાનને મારી નાખવો

ચગીઝખાનનુ વેર હજી બાકી હતુ એણે ફરીથી સુરત ઉપર ચડાઇ કરવા તૈયારી કરી રજબ ખુદાવદખાને ગોવા વાઇસરોયને લખી મોકલ્યુ કે ચગીઝખાન ફરી યુદ્ધ કરવા આવે છે તે કારણથી જો તમે મને મારા કુટુબ અને ખજાના સાથે મારી પસદ કરેલી જગ્યાએ સલામત પહોચાડશો તો સુરત બદર અને કિલ્લો પોર્ટુગલના રાજાને તાબે સોપી દઈશ આ સમાચાર મળતા જ વાઇસરોય કોન્સ્ટેટિનોએ ચૌદ વહાણનો કાફલો તૈયાર કરી ડોમ એન્ટોનિયો ડી નોરોનાની સરદારી નીચે સુરત તરફ રવાના કર્યો અને એની સાથે લુઇઝ ડી મેલોને ડી આગો નોરોનાની જગ્યાએ દમણની સરદારી સોપવા મોકલ્યો આ કાફલો દમણ આવ્યો ત્યારે ડી મેલો ચાર વહાણ તૈયાર કરી રહ્યો હતો એ બધા વહાણો મળીને સુરત તરફ ગયા એમા ૫૦૦ લડાયક માણસો હતા બદૂકની ગોળીઓનો વરસાદ વરસતો હતો તેમા થઇ આ માણસો કિનારે ઊતર્યા અને ચગીઝખાનના ૨૦૦૦૦ માણસોના લશ્કરને હરાવી નસાડ્યુ[૫૦] ખુદાવદખાનને હવે સુરત બદરનો સોદો ફિરગીઓ

---

૪૭ એ જ, પૃ 521, ટેવોરાને હુકમ કર્યો કે તારે એવી રીતે દેખાવ કરવો કે બન્ને પોતાનો માને

૪૮ ભરૂચ ઉપરનુ આક્રમણ કોનુ હતુ તે સ્પષ્ટ નથી, પરન્તુ સિકદરીના વર્ણન ઉપરથી તે ઇતિમાદખાન તરફથી હશે એમ લાગે છે

૪૯ Danvers I P 521 22 પોર્ટુગીઝ લેખકો સમાલે નોરોના ગરીબ સ્થિતિમા મરણ પામ્યો, કારણ એણે જે હતુ તે પોતાના દેશ અને રાજાની સેવા માટે વાપર્યુ હતુ આ ભાવના પોર્ટુગીઝોમા ખાસ દેખાય છે

૫૦ એ જ, પૃ 522 આટલા થોડા પોર્ટુગીઝોએ વીસ હજારને શી રીતે હરાવ્યા એ આ શ્ચર્ય છે રિસ્ત એ જ મરણ હશે

સાથે કરવાનો પ્રસ્તાવો થયો હતો. એને સલાહ કરનારા લોકો પણ આ વાત જાણી એની ઉપર ગુસ્સે થયા હતા, એટલે એણે ફિરંગીઓને વચન પ્રમાણે સુરત આપી દેવાની ના પાડી. સહાયકોના બળવાથી એ નાસીને કિલ્લાની બહાર જતો હતો એવામાં ચંગીઝખાનના હાથમા પકડાયો અને એણે એને મારી નાખી પિતાના ખૂનનું વેર વાળ્યું.[૫૧] કારાહસન જહાંગીરખાને ચંગીઝખાન સાથે સલાહ કરી તેથી સુરત એના હાથમાં રહ્યું.

ચંગીઝખાને ભરૂચ પાસે ઇમાદઉલ્મુલ્કનો રોજો બંધાવ્યો

આ વિજય પછી ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચંગીઝખાન મહી અને નર્મદા વચ્ચેના જિલ્લાઓની એના પિતાની જાગીરનો વારસ હતો. ઇમાદઉલ્મુલ્કને ભલે પોર્ટુગીઝોએ તાત્કાલિક ખંભાતનો રાજા કહ્યો હોય, પરંતુ એનો પુત્ર ચંગીઝખાન તો એક વખત રાજસત્તા હાથ કરી ગૂજરાતના પાટનગરમાં રાજવી ઠાઠથી રહ્યો હતો એ આગળ જોઈશું. એણે ભરૂચ પાસે વેજલપુર ગામની પાસે નર્મદા નદીમાં આવેલા બાબા રૈહાનના નામથી પ્રસિદ્ધ એક ટેકરા ઉપર પોતાના પિતાનો મોટો રોજો બંધાવ્યો.[૫૨] રોજામાં કેટલાક લેખ કુરાનેશરીફનાં વાક્યો સાથે પડેલા છે. મરામત વિના એની સ્થિતિ બહુ સારી નથી, પરંતુ સ્થળ મનોહર છે. એક લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે બાબા રૈહાન ૩૦૮ હિજરી–ઈ. સ. ૯૨૦-૨૧મા ઇસ્લામના પ્રચાર માટે ગૂજરાતમા આવેલા, અને એમના નાના ભાઈ અહમદ અને બીજા ચાળીસ શહીદોની સાથે એ સ્થળે દફન થયેલા, એથી એ સ્થળ પવિત્ર ગણાતું હતું ઇમાદઉલ્મુલ્કના રોજાનો લેખ ફારસીમાં છે, એમાં કુરાને શરીફનાં વાક્યો ઉપરાંત કેટલીક હકીકત અને બંધાવ્યાની તારીખ આપેલાં છે.

"મહાન અલ્લાહ કહે છે, અલ્લાહને રસ્તે જેઓ મરણ પામેલા છે તેમને મરણ પામેલા કહેવા નહિ, પરંતુ તે જીવતા જ છે. તેઓનું અલ્લાહ

૫૧: એ જ, પૃ. 523. સુરતના લોકોને એ કિલ્લો ફિરંગીઓને સોંપાય એ ગમતું નહોતું અને એમણે ખુદાવંદખાન સામે બળવો કર્યો એ નોંધપાત્ર બીના છે. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૯-૨૦ માં ચંગીઝખાને દમણ ફિરંગીને આપવાનો કરાર પાકો કરી સંજાણ પણ આપવાનું કબૂલી પોતાની મદદે બોલાવ્યા, એથી ખુદાવંદખાન બહાર નીકળી ચંગીઝને મળ્યો ને માર્યો ગયો એમ લખે છે.

૫૨: રોજામાં મળેલા એક લેખમાં બાબા રૈહાનની આ વિગત આપેલી છે. તેમાં કહે છે કે હિ. ૩૦૮મા એમણે ભરૂચમાં ઇસ્લામનો પ્રચાર કર્યો, પણ પાછળથી નાસ્તિક ધર્મ પાછો વધ્યો. પ્રો. કોમિ. પૃ. ૪૯૮, નોં. ૨ માં લખે છે કે આ વખતે અણહિલવાડ પાટણમાં છેલ્લો ચાવડા રાજા હતો; પરતુ ચાવડાઓની ભરૂચ સુધી સત્તા હોય એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી.

પૂરુ કરે છે અને તેમા તેમને આનંદ છે એમણે જે લોકોને પાછળ મૂક્યા છે અને જેઓ હજી તેમની સાથે જોડાયા નથી તેમનાથી પણ તેમને આનંદ જ છે તેમને દુ ખ કે ભય કાઇ હરકત કરી શકશે નહિ આ ઉમદા સ્થળ અને સુદર કબર કે જેણે કોઇને ન મળેલુ માન મેળવેલુ છે અને જેણે ઘણા દર્શનાર્થીઓ માટે બધ દ્વાર ખોલ્યા છે, તે ઉદાર, સુદર, મહાન નસીબદાર, ખફન, ચગીઝખાને—જેનુ રાજ્ય ઇશ્વર સમૃદ્ધ બનાવો—હુકમ કરીને પોતાના પિતા શહીદ ઇમાદુલ્મુલ્કનુ સ્મારક બધાવ્યુ છે ખુદા એની કબરને આશીર્વાદ આપો અને એને સ્વર્ગમા વાસ આપો હિ સ ૯૬૭ (ઈ સ ૧૫૫૯-૬૦), લેખ કોતરનાર મુહમ્મદ ખત્તાત છે'' ૫૩

સફર ખુદાવદખાન અને મરજાન શામીનો સુરતમા રોજો

અહીં ખાજા સફર ખુદાવદખાનનો રોજો જે સુરતમા એના પુત્ર રજબ ખુદાવદખાને બધાવ્યો હશે એમ મનાય છે એની નોધ લેવી જોઇએ આ રોજો અમદાવાદી રોજાના ઘાટનો બધાવેલો છે અને મરામત પછી સુરતમા અમદાવાદી સ્થાપત્યના નમૂના તરીકે જુદો પડી આવે છે આ રોજામા સફર સલમાની ખુદાવદખાનના નામ સાથે ટૂકો લેખ છે પણ આજે એ 'મીરઝા શામીના રોજા'ને નામે સુરતમા ઓળખાય છે એના કારણની નોધ પણ અહીં લેવી જોઇએ મરજાન શામી રૂમીખાની નામનો એક વીર પુરુષ ઇમાદુલ્મુલ્ક, મુહમ્મદ ઉલુગખાન અને ચગીઝખાનની સેવામા આ અરસામા આવેલો ઇ સ ૧૫૬૦મા એણે આ અમીરોની નોકરી છોડી દીધી અને ભરૂચથી સ્વધર્મસેવકોની ટુકડી લઇ પોર્તુગીઝો સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવા દમણ તરફ જઇને આસપાસના ગામડા લૂટી ત્યા કતલ કરવા લાગ્યો ૫૪ આમ કરતા એક ગોળી વાગતા એનુ અવસાન થયુ એના શબને સુરત લઇ જઈ સફર ખુદાવદખાનના રોજામા દફન કરવામા આવ્યુ આ મરજાન શામી મુજાહિદ (યોદ્ધો) અને શહીદ બન્ને રીતે માન પામ્યો હતો, તથા ચમત્કારિક પુરુષ પણ ગણાતો હતો, તેથી શુક્રવારે રાત્રે સુરતના મુસલમાનો અને દરિયાઇ ખલાસીઓ એની કબરની ઝિયારત કરતા હતા આ કારણથી આજે

---

૫૩ પ્રો કોમિસેરિયેટે આ રોજાના લેખનો તરજૂમો અને એનુ સુદર ચિત્ર પૃ ૪૯૮ ૯૮મા આપેલા છે

૫૪ હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસમા આ વિગતો આપેલી છે પ્રો કોમિ એ પૃ ૪૭૦મા આ નોધ લીધી છે મરજાન શામીનુ ખાસ વેર ફિરંગીઓ તરફ હોય એમ સમજાય છે

સુરતના મુલ્લાં લત્તામાં આવેલો આ રોજો સફરને બદલે 'મરજાન શામી'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.[૫૫]

ચંગીઝખાન અને હબસીઓ વચ્ચે વેર

ઇમાદઉલ્મુલ્કના હાથમાં દક્ષિણ ગૂજરાત પૂરતી તો પૂરેપૂરી રાજા જેવી સત્તા હતી, તે હવે એના મરણ પછી એના પુત્ર ચંગીઝખાનના હાથમાં આવી. હબસી અમીરોમાં જુઝારખાન મુખ્ય હતો. એ વખતે મંડલ દિલાવરખાન હબસીને મળેલો ઉલુઘખાનનો ખિતાબ એના દીવાન યાકૂત સાબિતખાન પાસે હતો. ઈ. સ. ૧૫૫૮માં આ મોટો હબસી અમીર ગુજરી ગયો. એનું શબ સરખેજમાં બિલાલ જુઝારખાનની સાથે દફન કરવામાં આવ્યું ત્યારે રાજ્યના બધા મોટા અમીરો અને સુલતાન અહમદ પોતે પણ હાજર રહ્યો હતો.[૫૬] એના મરણ પછી એનો ઉલુઘખાનનો ખિતાબ જુઝારખાને યાકૂત હબસીના પુત્ર મુહમ્મદને આપ્યો. આ મુહમ્મદ ઉલુઘખાન ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ખયરતખાનના ખિતાબથી પણ જાણીતો છે. ઉલુઘખાનનો ખિતાબ સલ્તનતના ખિતાબોમાં ઊંચો ગણાતો હોવાથી સુલતાનને તો શું પણ દક્ષિણ ગૂજરાતના સત્તાધીશ જેવા ગણાતા ચંગીઝખાનને પણ પૂછ્યા વિના જુઝારખાને યાકૂતના પુત્રને આપી દીધો, એ કારણથી ચંગીઝખાનને ખોટું લાગ્યુ અને હબસીઓ સાથે એને લડાઈ થઈ એમાં હબસીઓ હાર્યા ચંગીઝખાને પોતાના કૂતરાઓને હબસી અમીરોનાં નામ આપી ગળામાં ચિઠ્ઠીઓ બાંધી.[૫૭] આમ ગુસ્સે થયેલા હબસીઓ અમદાવાદ જઈ ઇતિમાદખાનને શરણે ગયા. ઈતિમાદને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એ બધું લશ્કર ભેગું કરી ભરૂચ ઉપર ચડ્યો. ચંગીઝખાન આ વખતે કિલ્લામાં ભરાઇ ગયો. સૌરાષ્ટ્રના તાતારખાને આ બન્ને વચ્ચે સમાધાન કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઈતિમાદખાને એને સાંભળ્યો નહિ તેથી તાતારખાનને ખોટું લાગ્યું એટલે એણે ઉત્તર

૫૫: સુરતમાં કિલ્લા સિવાય આ એક જ ઐતિહાસિક મકાન નોંધપાત્ર છે. આજે મલીક ગોપીના નામથી પ્રસિદ્ધ સ્થળોનો કાંઈ અવશેષ નથી. ખાજા સફર માત્ર રાજદ્વારી પુરુષ હતો. મરજાન શામી ચમત્કાર માટે પ્રસિદ્ધ હતા. તેથી રોજો એમના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. અને મરજાનનું અપભ્રંશ મિરઝાં આજે થઈ ગયું છે.

૫૬: ગૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ. એનો કર્તા હાજી દબીર ઉલુઘખાનની નોકરીમાં હતો એટલે એને લગતી વિગતો એણે પોતાના ગ્રંથમાં ખૂબ વિસ્તારથી આપી છે. સર ડેનિસન રૉસે ભા ૨. પ્રસ્તાવનામાં તથા અનુક્રમણિકામાં એ અમીરના નામ સામે નોંધો આપેલી છે.

૫૭: સિકંદરી, ગુ ભા. પૃ. ૪૨૦ ૨૧. હબસીઓનો હૃદયમંગલ નામનો હાથી ધ્વજ સાથે ચંગીઝખાને પકડ્યો હતો.

ગુજરાતના ઇતિમાદખાનના સાથીઓ મુસાખાન અને શેરખાનને ચડાવી ખટપટ આદરી ફતેહખાન બલુચ આ ત્રણ બળવાખોરોની સામે ઇતિમાદ-ખાન તરફથી લડતો હતો ગધ્રાપુર આગળ લડાઈ થઈ તેમા ફતેહખાન હાર્યો આ સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા એટલે એ તુરત જ ભરૂચ છોડી અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની પરિસ્થિતિ દૃઢ કરવામા રોકાયો ચંગીઝ ખાન આ રીતે છૂટી ગયો ૫૮

ઇતિમાદખાને સુલતાન અહમદને મારી નાખ્યો

અમદાવાદમા આ વખતે ઘણા વિદેશીઓ આવ્યા હતા ઇતિમાદ ખાનને ડર હતો કે આ બધી અશાંતિનો લાભ લઈ સુલતાન અહમદ સ્વતંત્ર થવા માથુ ઊંચુ કરે તો શુ કરવુ' સુલતાન છોકરવાદ અને દારૂની લતે ચડેલો હતો એ દારૂના ઘેનમા કેળના થડને તરવાર મારીને 'ઇતિમાદખાનનુ માથુ ધડથી જુદુ કરુ છુ' એમ બોલતો એ જ પ્રમાણે 'વજીહુલ્ મુલ્ક અને રઝીઉલ્મુલ્કના માથા પણ જુદા કરીશ' એમ બોલતો આ બધી બદલાયેલી બાજી જોઈ ઇતિમાદખાને સુલતાનને જ મારી નાખવા નિશ્ચય કર્યો વજીહુલ્મુલ્ક અને રઝીઉલ્મુલ્કે ઇતિમાદખાનને મહેલમા ખાનગી રીતે બતાડી એક દિવસ સુલતાનના મુખથી એને મારી નાખવાના શબ્દો સંભ-ળાવ્યા ઇતિમાદખાને તે વખતે બહાર આવી સુલતાનને કહ્યુ કે "તમારા હકમા મે શુ ખોટુ કર્યું છે કે તમે આમ બોલો છો?" સુલતાન હવે ગભરાઈ ગયો હતો ૫૯ ઇતિમાદના માણસોએ એને મારી નાખ્યો અને એની લાશને સાબરમતી નદીની રેતમા ફેંકી દીધી હિ સ ૯૦૮ શાબાન માસની પાંચમી તારીખે સોમવારની રાતે (૨૧ એપ્રિલ, ૧૫૬૧) આ બનાવ બન્યો એને માણેકચોકમા અહમદશાહના રોજામા દફન કરવામા આવ્યો મકતુલ શુદ બી ગુનાહ–કોન્દ પણ ગુનાહ વગર એ મારી નાખવામા આવ્યો, એ શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિથી એ તારીખ નીકળે છે ૬૦

---

૫૮ એ જ, પૃ ૪૨૦-૨૧ ચંગીઝખાનને સુરતથી ભરૂચ પાછા આવવુ પડેલુ તે આ ચડાઇના સમાચારથી હતુ

૫૯ સિકંદરી, પૃ ૪૨૧ ૨૨ કેળના થડ કાપી આ પ્રમાણે સુલતાન બોલતો એ ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરીના ખૂબ ટૂંકા વર્ણનમા પણ પૃ ૩૯૬મા આપેલ છે તબકાત પ્રમાણે સુલતાનના દેહને વજીહુલ્મુલ્કના મહેલની સામેના નદીના ભાગમા ઇતિમાદે ફેંકી દીધુ, અને એવી વાત ચલાવેલી કે સુલતાન વજીહુલ્મુલ્કને ત્યા કાવાદાવા અને ખટપટ જમાવવા ગયેલો અને ત્યા ન ઓળખાવાથી માર્યો ગયેલો

૬૦ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૪૨૨ વજીહુલ્મુલ્કને ત્યા સુલતાન ગયેલો એવુ તો સિકંદરી પણ કબૂલ કરે છે

આ અશાંત સમયમાં વસ્તીની દશા

અનેક ખટપટો અનેક નાનીમોટી લડાઇઓ, અને એ માટે અમીરો તથા તેમનાં લશ્કરોની ગૂજરાતભરમાં દોડાદોડ, ચોતરફની અશાંતિ, ત્રાસ, તથા જાનમાલની ખુવારીવાળા ગૂજરાતના ઇતિહાસના આ કમનસીબ સમયનો નબળા અને નામના સુલતાનના અવસાનથી અંત તો ન આવ્યો. સલ્તનતનો સૂર્ય અસ્ત થતો નીચો ઊતરતો જતો હતો અને અંધકારની છાયા પડવાની તૈયારી થતી હતી. આ બધી દોડાદોડમાં દેશની મૂળ વસ્તી અને વેપારી વસ્તીની શી હાલત હતી એની નોંધ તો લશ્કરની દોડાદોડનો ઇતિહાસ લખનાર લેખકો લેતા જ નથી. પોર્ટુગીઝોના વર્ણન ઉપરથી એનો ખ્યાલ આવશે તે પાછળ જોઈ ગયા. એ વસ્તીએ કાચબાની પેઠે પોતાનાં સામાજિક અંગ સંકોચીને સત્તાધીશોનું મન શામ અને દામથી શાંત રાખીને કપરા સમયમાં બન્યો તેટલો પોતાનો બચાવ કર્યો એમ માનવું પડે. જેમનામાં લડવાનું જોર હતું તે દિલ વગર ભાડૂતીની પેઠે જેમણે પૈસા આપ્યા તેમની તરફથી લડ્યા. શક્તિ નહોતી તે લૂંટાયા કે વેઠે પકડાઇને મજૂરી કરી.[૬૧]

મુઘલ સરદાર બહેરામખાન ખાનખાનાનનું પાટણમાં ખૂન

આ વખતે—ઇ. સ. ૧૫૬૧માં—ગૂજરાતના પુરાણા પાટનગર પાટણમાં એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો તેની નોંધ લેવી જ પડે. મુઘલ શહેનશાહ હુમાયુનો સગો અને મુખ્ય સરદાર તથા અકબરનો મુરબ્બી સુપ્રસિદ્ધ બહેરામખાન ખાનખાનાન મક્કા શરીફની હજ કરવા નીકળ્યો હતો. ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પાટણ મોટું અને સુંદર સ્થળ હતું એટલે પોતાનાં કુટુંબ અને રસાલા સાથે થોડા દિવસ આરામ લેવા ત્યાં રોકાયો.[૬૨] પાટણમાં ઇતિ-

---

૬૧: આ વિષયની વધારે ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. હિંદુ પ્રજાનાં પોર્ટુગીઝોએ જે થોડાં વર્ણનો કર્યાં છે તે ઉપરથી આ વસ્તુસ્થિતિ સમન્વય છે. મુસલમાન સત્તાના સમયમાં "ગુજરાતી" તરીકે જે સામાન્ય ઉલ્લેખો લેખકોએ તથા મુસાફરોએ કરેલા છે તેનો અર્થ "ગૂજરાતી મુસલમાનો" એવો મોટે ભાગે થાય છે. હિંદુઓને માટે પોર્ટુગીઝોએ 'બનિયા—વાણિયા—શબ્દ વાપર્યો છે. અને મુસાફરોએ જેન્ટાઇલ gentiles—શબ્દ વાપરેલો છે. બારબોસા સ્પષ્ટ લખે છે કે એમના રક્ષણનો આધાર કેવળ મુસલમાન ઉપર જ હતો.

૬૨: અબુલફઝલ: અકબરનામા, ભા. ૨. બેવેરિજનો તરજુમો, પૃ. ૨૦૦-૨૦૨. તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ. ૨૬૯; બદાૈની: મનતુખબુત્તવારીખ, ભા. ૨, W.H Lowe.નો તરજુમો, પૃ. ૪૦. ત્રણ લેખકોની મુખ્ય વાત એક છતાં ઝીણી વિગતોમાં સહેજ ફેર છે. અબુલફઝલે લંબાણથી વિગત આપી છે. અબુલફઝલ: અકબરનામા, ૨, પૃ. ૧૯૯-૨૦૦ માં બહેરામખાનનું વર્ણન કરતાં રસમય વાત કરે છે. એ માણસ આમ સારો હતો,

શાહખાન તરફથી મુસાખાન ફુલાદી સૂબો હતો એ વખતે કેટલાક લોહાની અફઘાનો પણ ત્યાં રહેતા હતા. એમાંના એક મુબારકખાન લોહાણી નામના અફઘાનના પિતાને પંજાબમાં મછીવાડાની લડાઈમાં બહેરામખાને મારી નખાવેલો,[૬૩] એટલે આ અફઘાનને એના પિતાના મરણનું વેર લેવા ઇચ્છા હતી. તે સાથે શેરખાનના પુત્ર સલીમખાનની કાશ્મીરી સ્ત્રી અને એની પુત્રી પણ હજ કરવા જતાં હતાં; તે સાથે જ હતા. બહેરામખાનના ચાર વર્ષના પુત્ર અબ્દુર્રહીમખાન સાથે એ કન્યાનું સગપણ કરવું એવી વાત ચાલી રહી હતી. એમ કહેવાય છે કે અફઘાનોને એ સગપણ પસંદ નહોતું.[૧૪] સૂબા મુસાખાન ફુલાદીએ બહેરામખાનની સારી મહેમાનગીરી કરી હતી, પરંતુ અફઘાનો એનાથી દબાતા નહોતા. પાટણના નિવાસ દરમ્યાન બહેરામખાન ત્યાંના બાગબગીચા અને સહસ્રલિંગ તળાવની સહેલ માણવા જતો હતો. એ તળાવના મધ્યસ્થલમાં એક સુંદર મંડપ હતો. ત્યાં નૌકામાં સહેલ કરીને બહેરામખાન પાછો આવ્યો. કાંઠે ઊતરીને એ વાહનમાં બેસવા જતો હતો એવામાં એને માન આપવા આવતા હોય એમ ત્રીસથી ચાળીસ અફઘાનો આવ્યા. એમાંના એક ખાનને પાછળ બરડામાં એવો જોરથી ખંજર માર્યું કે એની અણી આગળ છાતીમાં બહાર આવી, ને ખાન મરણ પામ્યો. બીજાએ તલવારથી એનું માથું જુદું કરી નાખ્યું.[૧૫] એનો મૃતદેહ ધૂળમાં પડેલો હતો ત્યાંથી કેટલાક ફકીરોએ ઉઠાવી શેખ હીસામની દરગાહમાં એને દફન કર્યો (તા. ૧૪ જમાદીઉલ અવ્વલ હિ. ૯૬૮-ઈ. સ. ૧૫૬૧ જાન્યુ

પણ કુસંગ જે મનુષ્યમાત્રના દોષોમાં સર્વથી મોટો છે તેનાથી એ બગડ્યો હતો. ખરાબ સોબતીઓ એની વધારે પડતી ખુશામત કરતા તેથી તે પોતાના ગુણ જ ખરા કે ખોટા માત્ર જોતો, દોષ જોઈ શકતો નહિ. એથી એની પડતી આવી.

૬૩. એ જ પૃ ૨૦૧ બદૌની, પૃ ૪૦ બદૌની લખે છે કે મુબારકખાને બહેરામખાનનું ખૂન કર્યું ને એના નામને (મુબારક) ન શોભે એવું એ કાર્ય હતું.

૬૪. અકબરનામા, ભા ૨, પૃ ૨૦૨-૨૦૩ તબકાત ઇલિયટ, ભા ૫, પૃ ૨૬૯ કાશ્મીરી કન્યાની વાત માત્ર અબુલફઝલે અકબરનામામાં જ લખેલી છે, બીજા બે ગ્રંથોમાં નથી.

૬૫. અકબરનામા ભા ૨ પૃ ૨૦૧-૨૦૨ અને નોંધ ૧. બદૌની પૃ. ૪૦માં કહે છે કે કાશ્મીરી કુટુંબ હાજીખાન અલવરી સાથે પાટણ નહોતું આવ્યું, પણ હાજીખાન પાટણમાં જ હતો. એણે અને સૂબા મુસાખાને બહેરામખાનને સારું માન આપ્યું, પણ સગપણ આ કારણે પસંદ નહોતું. સત્કારવા છતાં સૂબો ખાનનું રક્ષણ ન કરી શક્યો એનું કારણ આ હોય એમ ધારવામાં આવે છે. તબકાત, ઇલિયટ ભા ૫ પૃ ૨૬૮-૯માં પાટણનું નામ હિંદીમાં નહ(Nara) છે. તળાવને માટે 'કોલાબી' શબ્દ વાપરે છે, ને 'સહસનક' સહસ્રલિંગ માટે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં હજાર મંદિરના જેવું એક રાણમંડ (Ranmand) નામે મંદિર છે એમ લખે છે. આ સમજાય તેવું નથી.

આરી ૩૧ ને રોજ આ બનાવ બન્યો.[૯૬] એના શરીરને પાછળથી મશહદ લઈ જઇને ત્યાં દફન કર્યું. મરણ સમયે એનું વય માત્ર ૭૬ વર્ષનું હતું. હજ કરવા જતી વખતનો ઈહરમ—ઇહરામનો ખાસ પોશાક એણે ધારણ કરેલો હતો.[૯૭] એના કુટુંબને મુશ્કેલીથી બહુ સંભાળપૂર્વક અમદાવાદ મોકલી દીધું.[૯૮] પાછળથી અકબરના હુકમથી એ લોકોને આગ્રામાં રહેવાનું નક્કી થયું. આ બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં જે ભાગ ભજવ્યો છે તે આગળ જોઈશું.

સોળમી સદીનાં પાટણ અને સહસ્રલિંગની સ્થિતિ

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અહીં એક નોંધ લેવી જોઇએ કે પાટણમાં હિંદુ રાજપૂત રાજ્યના અંતને આ સમયે (૧૫૬૧) અઢી સદી વીતી ગઈ હતી. મુસલમાન રાજ્ય દૃઢ રીતે પગભર થઈ ગયું હતું. ગૂજરાતનું પાટનગર પાટણથી ફેરવાઇને અમદાવાદમાં સ્થપાયે પણ દોઢસો વર્ષ થઇ ગયાં હતાં. પાટણમાં અમદાવાદથી સૂબા નિમાતા. છેલ્લાં વીસ વર્ષ તો ટંટા બખેડા અને દોડાદોડીનાં જ ગયા હતાં, છતાં બંદરનાં નગરો બાદ કરતાં પાટણ હજી પણ અમદાવાદથી બીજી પંક્તિનું શહેર રહ્યું હતું. અમદાવાદના બાદશાહો પાટણ વારંવાર જતા અને મુસલમાન વિદ્વાનોનું પણ એ કેન્દ્ર રહ્યું હતું. તે સાથે ૧૫૬૧ સુધી તો એ બાગબગીચાથી શોભતું રમ્ય શહેર હતું, અને ઉત્તર તરફથી દક્ષિણમાં બંદરો તરફ જતા પથિકોને આરામના થોડા દિવસ અહીં પસાર કરવાનું મન થાય એવું મનોહર પણ હતું. સહસ્રલિંગ તળાવ એ સમયે સારી સ્થિતિમાં હશે એમ પણ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

૯૬: અકબરનામા, ભા. ૨, પૃ. ૨૦૨-૩. કાસીમ અરસલાને કવિતામા એના મરણની તારીખમાં શહીદ શુદ "મુહમ્મદ બૈરામ" એ શબ્દો લખ્યા છે તે ઉપરથી હિ. ૯૬૮ નીકળે છે.

૯૭: હજ કરવા જતાં પહેરવાના પોશાકને ઇહરામ કહે છે (બદૌની ભા. ૨, પૃ. ૪૧). તબકાત એકલા "મુહમ્મદ બૈરામ" શબ્દ લખે છે, પરન્તુ ઉપરનો ઉલ્લેખ ખરો છે. અકબરનામા અને મનતુખબુત્તવારીખમાં તારીખ કાઢી આપતી અને ઇહરામ પહેલાના વર્ણનનાં કાવ્યની થોડી લીટીઓ આપી છે. બદૌની પણ બહેરામખાનના ગુણોનાં વખાણ કરે છે, પરન્તુ અબુલફ્ઝલ જે ખામીઓ લખે છે તે કારણથી અકબરને એના ઉપર અણગમો પેદા થયો.

૯૮: અકબરનામા, ભા. ૨, પૃ. ૨૦૨-૨૦૪. ખાનખાનાનના કુટુંબનો રસાલો અને સામાન અફઘાનોએ લૂંટી લીધા. એમના કુટુંબને અમદાવાદ જતાં રસ્તામાં પણ તોફાનીઓએ સતામણી કરવી ચાલુ રાખી હતી, પરંતુ મુશ્કેલીઓ પડવા છતાં પણ કુટુંબ સલામત અમદાવાદ પહોંચ્યુ. ત્યાં થોડો સમય રહ્યા પછી આગ્રા લઈ જવા વ્યવસ્થા થઈ.

એમા હોડીમા બેસી અહેન માગી શકાય એટલુ પાણી રહેતુ હશે એમ પણ લાગે કે તળાવની વચ્ચેના બકસ્થન ઉપર કોઈ મંદિરની જગ્યાએ મુસલમાન સત્તાધીશોએ મડપ કરાવ્યો હતો એમ સમજાય કે પાણીમા રહેલા આવા મડપને મુસલમાન સામી લેખકો 'નિશિમન' કહેતા હતા [૯૮]

આ સમયના મુખ્ય અમીરો

સુલતાન અહમદ ત્રીજાના સમયમા ખરી રીતે અમીરોનુ રાજ્ય હતું એ આગળ કરેલા વર્ણનો ઉપરથી સમજાશે એમા સૈયદ મુબારક બુખારીનુ ચરિત્ર જોઈ ગયા ઇતિમાદખાન સિવાય બીજા મોટા અમીરો પરદેશી હતા અને એમને પોતાનો અગતસ્વાર્થ સચવાય તો ગૂજરાતની કે એના લોકોની કાંઈ પડી નહોતી ઇતિમાદખાન પણ સ્વાર્થી હતો એની સત્તા છેક લાગી ચાલવાની હતી એટલે એનુ વર્ણન આગળ કરીશુ ઇમાદઉલ્મુલ્ક અરસલાન અને રૂમ ખુદાવન્દખાન દક્ષિણ ગૂજરાતમા અને ભરૂચ અને સુરતમા સ્વતંત્ર જેવા હતા એમના ચરિત્રમા પણ અગતસ્વાર્થ અને ખટપટ સિવાય ખાસ કાંઈ ન હોવાથી એમની વિસ્તૃત નોધ લેવાની જરૂર નથી તે જ પ્રમાણે ઉત્તર ગૂજરાતમા શેરખાન, મુસાખાન, અને સોરઠમા તાતારખાનની પણ ખાસ નોધ લેવાની જરૂર નથી ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચગીઝખાન ભવિષ્યમા મોટી પદવીએ ચડ્યો તેનું વર્ણન આગળ કરીશુ હબસી અમીરોમા ત્રણ ઉલુગખાન થઇ ગયા તેના ઉલ્લેખ કર્યા છે તેમા છેલ્લો ખયરતખાન મુહમ્મદ ઉલુગખાન આગળ રાજ્ય ખટપટમા મોટો ભાગ લે છે એ જ સમયે જિનાનનો પુત્ર ઝુઝારખાન પણ મોટો હબસી અમીર થયો એ બન્નેનો ઉલ્લેખ પણ આગળના પ્રકરણમા કરીશુ અકબરની ચડાઇ વખતે આ બધા અમીરોએ અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે એટલે આ પ્રકરણમા એમના સામાન્ય ઉલ્લેખ સિવાય વિસ્તારને સ્થાન નથી એ છેલ્લા મુહમ્મદ ઉલુગખાનની સાથે ગૂજરાતના બહુમૂલ્ય અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દબીરનો ઉલ્લેખ પણ કરવો જોઇએ એનો પિતા મૂળ પાટણનો વતની સુલતાન બહાદુરના જનાના અને ખજાના સાથે મક્કા શરીફ ગયેલો હાજીદબીર મક્કાથી ઇ સ ૧૫૫૫મા અમદાવાદમા

[૯૮] અકબરનામા, ભા ૨, પૃ ૨૦૩ ૪મા નોટમા ભાષાંતરકારે આ નિશિમન શબ્દ આપ્યો છે અને એને પાણીની વચ્ચેનો મડપ water pavilion કહે છે એ જગ્યાએ પહેલા મંદિર હશે અને મુસલમાનોના સમયમા મડપ થયો હશે એમ મનાય છે દક્ષિણમા તળાવોમા બગ્યવમા આવા મડપો જોવામા આવે છે તેને ટપ્પા કુલમ્ કહે છે એમા કાશ્મિરાની પેઠે પુલથી નહિ, પણ હોડીમા જવાનુ હોય છે ઉપરનુ વર્ણન પણ એવુ જ જણાય છે

વર્યો, અને ૧૫૫૮માં ઉલુઘખાનની નોકરીમાં જોડાયો ને ૧૫૭૩ સુધી એની સાથે રહ્યો, એટલે અરબી ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે હકીકત હબસીઓની અને ખાસ કરીને ઉલુઘખાનની આવે છે. મક્કામાં એ આસફખાન પાસે હતો અને ગૂજરાતમાં ઉલુઘખાન સાથે હતો તેથી એનું આખું નામ અબ્દુલ્લા મુહમ્મદ બીન સિરાજુદ્દીન ઉમર, અલ મક્કી, અલ આસફી, ઉલુઘખાની, એવું છે, પણ હાજી અદ્દબીરના નામથી એ પ્રસિદ્ધ છે.[૭૦]

સીદી અલી રેઇસે ૧૫૫૪માં કરેલું ગુજરાતનું વર્ણન

આ વખતે ઈ સ ૧૫૫૪માં સીદી અલી રેઇસ નામનો એક તુર્કીનો નૌકાસેનાપતિ ગૂજરાતમાં આવેલો તેની નોંધ રસમય હોવાથી અહીં લેવી જોઈએ. એ લેખક, કવિ, ગણિતશાસ્ત્રી અને ખાસ કરીને ભૂગોળ-ખગોળ તથા સમુદ્રને લગતા શાસ્ત્રનો ખાસ જાણકાર હતો. એનું 'અલ મુહિત'–'મહાસાગર' એ નામનું પુસ્તક એણે ઇ. સ. ૧૫૫૪માં અમદાવાદમાં લખીને પૂરું કર્યું એ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ઉપયોગી વાત છે. તુર્કીના એક કાફલાના સેનાપતિ તરીકે એ ઇરાની અખાતમા આવેલો. મસ્કત આગળ ફિરંગીઓના કાફલાનો ભેટો થતાં સખત લડાઈ થઈ એમાં એ હાર્યો અને ગૂજરાતના

૭૦ : હાજી દબીરના વડવાઓ ચૌદમી સદીના અંતમાં ઉત્તર હિંદથી પાટણમાં આવીને વસેલા, અને વિદ્યાના અધ્યયન અધ્યાપનમાં ખાસ રસ લેતા હતા, તથા લેખક પણ એ કુટુંબમાં થયા હતા. ગુજરાત સલ્તનતની શરૂઆતથી આ રીતે તેઓ ગુજરાતી થયા હતા. હાજીદબીરના પિતા સિરાજુદ્દીનને આસફખાને બહાદુરશાહનો જનાનો અને ખજાનો મક્કા લઈ જતી વખતે, પોતાના મુખ્ય કારભારી તરીકે સાથે લીધો હતો. આ ઇતિહાસ-લેખક હાજીનો એ વખતે મક્કામાં ઈ.સ. ૧૫૩૯માં જન્મ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૫૫૫માં એ હિંદ પાછો આવ્યો હતો. આસફખાન જ્યારે ઇજિપ્ત તુર્કી વગેરે સ્થળે ગયો હતો ત્યારે સિરાજુદ્દીન આખા જનાના અને ખજાનાનો રક્ષક હતો. ખજાનો તથા જનાનો કબજે કરી લઈ લેવાનો ઇજિપ્તથી મક્કાના હાકેમ ઉપર હુકમ નીકળ્યો ત્યારે આસફ-ખાને એ રદ કરાવ્યો હતો. એ ખબર સમાચાર મક્કામા સિરાજુદ્દીનને મળ્યા ત્યારે એણે અને જનાનાની સ્ત્રીઓ તથા નોકરોએ જે વિષમ મનોદશામાં રાત્રિ ગાળી હતી તેનું વ-ર્ણન એણે લેખકને કહેલું તે રસમય છે. ગુજરાતની મીઠાઇઓ અને મુરબ્બાઓના થાળ એણે તે રાત્રિએ એક મજલીસમા વહેંચેલા તેનું વર્ણન પણ કર્યું છે. વહાણ મારફતે ખાદ્ય ચીજો પણ દૂર દેશાવર જતી તે રસમય વાત, એ જમાનામાં તો, ગણી શકાય. આસફ-ખાનને સુલતાન મહમૂદ-ત્રીજાએ ગુજરાત પાછો તેડાવી લીધો ત્યારે એણે બધું સિરા-જુદ્દીનને સોંપ્યું હતું. આ બધું વર્ણન તથા લેખકની શૈલી વગેરેનું વર્ણન સર-ડેનિસન રોસે અરબી ઇતિહાસના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું છે. તેમાં લેખકે પોતાના પિતાએ કહેલી વાતનો હેવાલ આપ્યો છે. 'બહાદુરશાહનો જનાનો અને ખજાનો' એ મથાળાના લેખમાં, નવચેતન મ સિકના ૧૯૫૩ની દિવાળીના અંકમા મેં એ બધી વિગતો વિસ્તારથી આપી છે.

કિનારા તરફ નામના પ્રયત્ન કર્યો. મલકજી કારા આગળ થઇ આવતા અરબી સમુદ્રમા એને ઉગાળિયાનું નોધ્યુ. નડયુ તેથી એ કચ્છના અખાત તરફ ધસડાઇ આવ્યો ત્યાંથી એનો અન્ત-વ્યસ્ત થયેલો કાફલો સૌ પ્રથમ કિનારે પુનગિરાળી,[७१] સોમનાથ, માગરોળ વગેરે થઇને દીવ પાસે આવ્યો, પણ ત્યા ફિરંગીઓના ડરથી ગયો નહિ ત્યાંથી આગળ ચાલતા પાછુ દરિયાઇ તોફાન નડ્યુ, અને વહાણો ભાગી જશે એ ડર હાલે હાલે લાગવાથી બધા ખાનગી નવરા ૨૦ પીપ લઇ જીવ બચાવવા તૈયાર થયા. આગીએ પોતે જો, બધા તોફાનથી બચ્યા તો એક ગો ક્યુબ્ટ ખજાનામા ગરીબોને વહેચવાની બાધા લીધી. છેવટે તોફાન નરમ્યુ અને દમણ કિનારે એ વાગે ઊતર્યો ત્યા ગુજરાત તરફથી મલીક હજી મગદાન હતો તેણે એમને મદદ કરી. અન્દારે આ માર્ગ ખુલ્લુ હોવાથી ફિરંગીઓ ગમે ત્યારે આવે માટે એ લોકોને સુરત ચાલ્યા જવા સલાહ આપી ફિરંગીઓનો – આ તુર્કોને એટલો ભાર હતો કે કેટલાક જમીનને અન્તે સુરત ગયા અને થોડા વહાણોમા ગયા કેટલાક દમણમા જ નોકરી સ્વીકારી અને કેટલાક આ ગયુ ત્યાગ. અને પેલા દરિયાના અનુભવો 'મિરાત અલ મમાલિક' નામના ગ્રંથમા આપ્યા છે.[७२]

રાજકીય પરિસ્થિતિ,

સુરતમા ઇમાદઉલ્મુલ્ક તરફથી આગા હમઝા કોટવાલ હતો અને તેમ એ સમયના ગુજરાતના રાજકીય વાતાવરણનુ પણ વર્ણન કરે છે, અને કહે છે કે સુલતાન અહમદ ત્રીજાને લશ્કરે સ્વીકાર્યો હતો, પણ નાસિર ઉલ્મુલ્ક નામના અમીરે બાજી કરી સ્વીકારવા ના પાડી હતી[७३] એણે ગોવાના પોર્ટુગીઝ ગવર્નરને મદદ માટે લખ્યુ હતુ અને બદલામા દમણ, સુરત, ખંભાત, ભરૂચ, સોમનાથ, માગરોળ, પુનગિરાળી બન્દરો આપવાનુ કહ્યુ હતુ આવી રીતેમ કહે છે કે સુલતાન અહમદ લશ્કર લઇ આવી પાસેથી

[७१] પ્રો. કોમિસેરિયેટે એમના ગુજરાતના ઇતિહાસ (અંગ્રેજી)મા આ નીચે બધી રેફરન્સ માટે એક આખુ જ પ્રકરણ લખેલુ છે એમા એનુ ચરિત્ર તથા ગુજરાત સાથ સંબંધ ધરાવતી કોષ એવી બીનાઓ પણ લખી છે પૃ ૪૬૭થી ૪૮૯ સુધી ઇજારાથી વર્ણન, આ મુસાફરીના અહેવાલનો ગુજરાતને લગતો ભાગ અંગ્રેજીમા તરજુમો કરી મિ. ઇમ્સ ગુજ. હિસ્ટરી સોસાયટી આગળ વાંચેલા અને એ છપાયેલો આની માહિતી પ્રકાશમાં સાર જ છે.

[७२] એ જ પૃ ૪૮૦ મિરાત મદ્ઇ મ મિરાત ઇરેયોનુ દપત્ર

[७३] નાસિરઉલ્મુલ્ક નામના અમીર માટે જ ... તેના અર્થો ... આ ... રીતે ... છે

બસો તુર્કી તોપચીઓ સાથે ભરૂચ ઉપર ચડાઇ લઇ ગયો અને બળવાખોર નાસિરઉલ્મુલ્કને હરાવ્યો; એ પછી નાસિરઉલ્મુલ્ક મરણ પામ્યો. સુલતાને ભરૂચથી ખુદાવંદખાન અને કારાહસન જહાંગીરખાનને સુરત મોકલ્યા. અલી રેઇસનો આ અહેવાલ તવારીખોથી જુદો પડે છે, અને અહમદશાહ ત્રીજો લશ્કર લઇને ભરૂચ ઉપર ચડ્યા. એ હકીકત એની બીજી વિગતો જોતાં નવાઇ પમાડે એવી છે.[૭૪] પોર્ટુગીઝોએ ખુદાવંદખાનને દૂત દ્વારા કહેવડાવ્યું કે સુરત સામે અમારે કાંઇ લડવું નથી, પણ તુર્કી અમીરને અમને સ્વાધીન કરી દો. ખુદાવંદખાને એ બાબત સ્પષ્ટ ના પાડી. તુર્કી સૈનિકો દૂતને મારી નાખવાના હતા, પણ અલીએ પરદેશની ભૂમિ ઉપર કાંઇ સાહસ કરવાની મનાઇ કરી. સુરતમાં ઘણા મહિના રહેવાથી અને બે વર્ષનો પગાર ન મળવાથી તથા સરંજામ ખૂટી પડવાથી એનાં માણસો પણ કંટાળી ગયાં હતાં, એટલે એમને, જર્જરિત વહાણોના કાફલાને અને લશ્કરનો સામાન વગેરે ખુદાવંદખાનને વેચી દીધું. ઘણા તુર્કોએ ગૂજરાતમાં નોકરી સ્વીકારી લીધી, અને એ સરદારો તથા પચાસ માણસો સાથે દરિયાઇ રસ્તે ઇજિપ્ત જવું અશક્ય થવાથી, જમીનરસ્તે જવાનો નિશ્ચય કરી સુરતથી અમદાવાદ જવા ઊપડ્યા.[૭૫]

સુરતથી અમદાવાદ જતાં જોયેલાં વડવાંદરાં ને વાગોળ

સીદી અલી રેઇસ સુરતથી ભરૂચ, વડોદરા, ચાંપાનેરને રસ્તે અમદાવાદ જવા ઊપડ્યો. રસ્તામાં એણે જે જે વિચિત્રતા જોઇ એનું વર્ણન કર્યું છે. નવાં વૃક્ષો જોયાં તેનું પણ વર્ણન કર્યું છે. તાડનાં ઝાડ, એમાંથી થતી તાડી અને તેનાથી ચડતા કેફનું વર્ણન કર્યું છે. કેટલાંક ઝાડ ઉપર ચાળીસ ઇંચ જેટલી લાંબી ને બે પાંખોવાળી વાગોળોથી એને આશ્ચર્ય ઊપજ્યું છે. રસ્તામાં વડના ઝાડની નવાઇ પણ એને લાગેલી અને જે વર્ણન કર્યું છે તે કબીર વડને લાગુ પડે છે. એની નીચે એક હજાર માણસો બેસી શકે એમ લખે છે. વડવાઇઓ ઉપરથી ઊતરી નીચે મૂળ બની જાય ને મંડપ જેવું થાય એ આશ્ચર્યથી વર્ણવે છે. હનુમાન લંગૂર–કાળા મોનાં વાંદરાંનું પણ વર્ણન કર્યું છે.[૭૬] ચાંપાનેરથી મહેમદાવાદને રસ્તે અલી રેઇસ અમદાવાદ આવ્યો, અને ત્યાં સુલતાન અહમદ અને એના અમીરોને મળ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્ક એ વખતે

૭૪: આ તુર્કી અમલદાર અહમદશાહ માટે જે લખે છે, તે તવારીખો જોતાં માનવામાં આવે એવું નથી.

૭૫: એ જ, પૃ. ૪૮૨, ૪૮૫

૭૬: પ્રો કોમિ.નો ઇતિહાસ, પૃ. ૪૮૩

મુખ્ય વજીર હતો તુર્કીના એલચી તરીકે એ સુલતાનને મળ્યો સુલતાને એને ઘોડા, કેટલાક ઊંટ અને મુસાફરી માટે નાણાની મદદ કરી અલી રેઇસ કહે છે કે એ વખતે પોર્ટુગીઝોનો એક દૂત પણ અમદાવાદ એ હાથી વહેલો આવીને વજીરને મળ્યો હતો એક વાર બધા મજલીસમા બેઠા હતા અને ગરમાગરમ વાતચીત ચાલી રહી હતી પોર્ટુગીઝ દૂતે તુર્કીના આ દૂતને સોંપવાની વજીર પાસે માગણી કરી વજીરે એમ કરવાની સાફ ના પાડી આ વાતોથી ગુસ્સે થયેલા અલીએ ફિરંગી દૂતને કહ્યુ કે "ચૂપ રહે, તુ મને અસ્તવ્યસ્ત કાફલાવાળો ગણી બોલે છે, પરતુ ઈશ્વર કરશે તો અમારા બાદશાહ તને હોરમઝ અને ગોવામા પણ હરાવશે" એ સાભળી એ કાફર બોલ્યો કે "આજ પછી એક ઊડતુ પક્ષી પણ હિન્દના બદરમાથી બહાર નહિ જઇ શકે" તુર્કીનો દૂત જમીનરસ્તે જવાનો છે એ જાણી ફિરંગી દૂત બોલતો બંધ થયો[૭૭] અલી રેઇસ સરખેજ થઇ મુસાફરીએ નીકળ્યો સુલતાન અહમદે એને ભરૂચની સરદારી આપવા માડી, પણ એણે તો સ્વદેશ જવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો રસ્તામા સલામતી માટે એ સમયના રિવાજ પ્રમાણે બે ભાટ એમને આપવામા આવ્યા ભાટ લોકો પોતાના જીવને ભોગે, થોડા પૈસા વળાવાના કામ માટે લઇને રજપૂત તથા કોળીના હુમલાથી મુસાફરોને બચાવે છે તેનુ અલી રેઇસે સારુ વર્ણન કર્યું છે[૭૮] પાટણ પહોચ્યા પછી એ વખતે શેરખાન ફુલાદીના અને ગરાસિયા અને રાધનપુરના ફતેહખાન બલુચની તકરારોનુ પણ એણે વર્ણન કરી ગુજરાતની અશાત રાજકીય પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે કચ્છના રણને રસ્તે સિંધ થઇ લાબે સમયે એ સ્વદેશ પહોચ્યો એ વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી

વાણિયા–અંગ્રેજી બનિયા–ઉપરથી વડ, બનિયન અને બીજા પડેલા નામો એનુ સાસ્કૃતિક મહત્ત્વ

અહીં વડના ઝાડનો ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી એ વૃક્ષનું આપણા સાસ્કૃતિક ઇતિહાસમા રસમય સ્થાન છે તેની નોધ કરવી જોઇએ વડનુ ઝાડ હિન્દનુ

૭૭ એજ, પૃ ૪૮૫ આ વાત પોર્ટુગીઝોનુ સમુદ્ર ઉપરનુ પ્રભુત્વ સૂચવે છે આ વર્ણન મા પ્રો કોમિસેરિયેટ કમીરવડનુ અને વાદરાનુ વર્ણન ફોર્બ્સ ઓરિએન્ટલ મેમોઇર્સમાથી ઉતારી આપે છે, અને પરિશિષ્ટમા પણ આપે છે જ્હોન કપ્તેન્ડે કરેલુ વર્ણન પરિશિષ્ટમા આપેલુ છે આ અઢારમી સદીના અતસમયનુ અને ૧૯મી સદીની શરૂઆતનુ વર્ણન છે એને અહીં સ્થાન નથી તેથી તેની નોધ લીધી નથી

૭૮ ભાટના વળાવાનુ વર્ણન અલી રેઇસે બરોબર કર્યુ છે સામાજિક પ્રકરણમા એ જોઇશું અહીં એણે ગૂજરાતને માટે વાણિયાની ભૂમિ land of Banians શબ્દ વાપર્યો છે

એક ખાસ નમૂનેદાર વૃક્ષ છે. બહારના મુસાફરોને વડવાઈઓ બીજાં અનેક મૂળિયામાં ફેરવાઈ વૃક્ષને એક વિશાળ મંડપ જેવું બનાવે છે એ જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે. એમાં વડને યુરોપિયનો–બનિયન–Banyan Tree–કહે છે તે વાત ખાસ અગત્યની ગણી શકાય. પશ્ચિમના દરિયાપારના મુસાફરો અને વેપારીઓ અરબી સમુદ્રના આપણા કિનારાના સંપર્કમા ખાસ પહેલા આવે છે. અહી વેપારના વ્યવહારમાં એ લોકો વાણિયાના સંપર્કમાં આવતાં હિંદુ વસ્તીને અને ખાસ કરીને વેપારી આલમને વાણિયા–બનિયા–એ નામથી ઓળખે છે. વાણિયાનું સ્થાન પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સામાજિક ઇતિહાસ-માં ખૂબ જ અગત્યનું છે, અને વડના વૃક્ષ ઉપરાંત કેટલીક વસ્તુઓને એ નામ પરદેશીઓએ આપેલું છે એટલે એની નોધ અહી લેવી એ અગત્યનું છે.

આપણે વેપારી વર્ગને 'વાણિયા'ના સામાન્ય નામથી જાણીએ છીએ, અને એ શબ્દ ઘણો જૂનો છે. કેટલાક વિદેશી મુસાફરો હિંદમાં મુસલમાનોને મૂર (Moors) અને હિંદુઓને જેન્ટાઇલ્સ (Gentiles) કહે છે,[૭૯] પરંતુ પશ્ચિમ હિંદમા આવેલા મુસાફરો હિંદુઓને ઘણે ભાગે વેપારીઓને મળીને જતા હોવાથી વાણિયા-બનિયા-કહે છે.[૮૦] આ વાત આજ સુધી પણ એટલે સુધી ચાલે છે કે પારસીઓ પોતે ગૂજરાતી હોવા છતાં બીજા ગૂજરાતી હિંદુ-ઓના ગાઢ સંપર્કમાં ન આવ્યા હોય તોપણ એમને બાનિયા કે વાન્યા કહે છે. એટલે જે લોકો ગૂજરાતની સામાજિક ગલીગૂચીઓથી અનભિજ્ઞ છે તેમને મન આપણા પ્રાંતના લોકો–કહેવાતી હલકી વર્ણો સિવાય–વાણિયા જ લાગે છે. બંગાળ–ખાસ કરીને કલકત્તામાં પહેલાંના વખતમાં દલાલોને અને પેઢીના મુનીમોને બનિયા કહેતા હતા આખા બંગાળમાં અનાજના વેપારીને પણ બનિયા કહેતા. પહેલાંના યુરોપિયન લેખકો પશ્ચિમ હિંદના હિંદુઓને સામાન્ય રીતે 'બન્યા' કહેતા એવા ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે.[૮૧]

વડ-"બનિયન ટ્રી"

પરંતુ વેપારી સમાજનું આ નામ અન્ય વસ્તુઓમા શી રીતે આવ્યું? વડને બનિયન ટ્રી કહે છે તે માટે એમ કહેવાય છે કે ઇરાની અખાત ઉપર એક ઝાડની નીચે હિંદુ વેપારીઓએ એક મંદિર બાંધેલું તેથી એ વૃક્ષને

૭૯: આચારવિચારમાં પોતાને બીજાથી ઊંચા માની અલગ રહી બીજાના સસર્ગથી પોતાને દૂષિત માને એને જેન્ટાઇલ કહે છે.

૮૦: અલી રેઈસ પોતે જ ગૂજરાતને વાણિયાની ભૂમિ–land of Banians કહે છે એ પાછળ જોયું, બારબોસા પણ બનિયા શબ્દ સોળમી સદીની શરૂઆતમાં વાપરે છે.

૮૧: એન્સાયક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ૧૪મી આવૃત્તિ: Banya શબ્દ.

યુરોપિયનોએ પહેલુ જ 'બનિયન ટ્રી' નામ આપ્યુ ૮૨ બીજો મત એવો છે કે વડના મોટા ઝાડ મેળાઓ માટે યોગ્ય સ્થળ હોવાથી પ્રાસંગિક બજારો એવા વૃક્ષો નીચે ભરાતા એ કારણથી એમા વાણિયા ભેગા થતા હોવાથી વડને "બનિયન" નામ અપાયુ યુરોપિયનો હિંદમા સૌથી પહેલા પશ્ચિમ હિંદની આપણી ભૂમિ ઉપર આવ્યા અને એમના દેશમા ન દેખાતુ વડનુ વિચિત્ર ઝાડ આ ભૂમિ ઉપર જોયુ તેથી બનિયા-વાણિયાના દેશનુ ખાસ વૃક્ષ ગણી કદાચ એ નામ આપ્યુ છે આમાથી ગમે તે કારણ હોય છતા એ નામ વાણિયા શબ્દ ઉપરથી પાશ્ચાત્યોએ આપેલુ છે એટલુ તો ચોક્કસ છે અને એ દૃષ્ટિએ એનુ મહત્ત્વ પણ છે

બંડી-પાંજરાપોળ વગેરે

બીજી એક વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી એ છે કે આપણે હાલમા જેને ટૂકી બાયનુ બંડીફાક કહીએ છીએ તેને માટે 'બનિયન' શબ્દ અંગ્રેજો ઇંડિયનો વાપરે છે વિદેશી પાશ્ચાત્યોએ આપણી ભૂમિમા આવી બંડી કે કેડિયુ પહેરતા હિંદુઓ જોયા હોય એટલે એવા પહેરવાના વસ્ત્રને બનિયન નામ આપ્યુ હોય ૮૩ એ માટે આપણામા 'બંડી' શબ્દ પણ પ્રચલિત છે અને શબ્દશાસ્ત્રીઓએ એનુ મૂળ જોવુ જોઇએ બીજુ અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યમા ખારવાઓને જે ખોરાક આપવામા આવતો તેમા અઠવાડિયામા બે દિવસ માંસ આપવામા આવતુ નહિ હિંદુ વેપારીઓની લાગણી ખાતર આમ કરવામા આવતુ અને બે દિવસને Baniyas days–બનિયાના દિવસો–વાણિયાના દિવસો કહેતા ૮૪ તે સાથે બીજી નોંધ લેવા લાયક એ વાત છે કે પાંજરાપોળને વિદેશી પાશ્ચાત્યો 'બન્યાની હોસ્પિતાલ–Baniyas Hospital' અંબરીમા કહેતા ૮૫ આ બે છેલ્લા પ્રયોગો જૈન વેપારી વાણિયાઓને ઉદ્દેશીને હશે જો કે ગૂજરાતનો વેપારી ગમે તે સંપ્રદાયનો હશે તોપણ અહિંસક જ છે ગાર્સિયા વગેરે મુસાફરોના વર્ણનો જોતા એમા હિંદુ બનિયાનુ વર્ણન જૈનોના સામાજિક રિવાજોને લાગુ પડે છે આ બધુ જોતા વાણિયા-બનિયા Baniyas શબ્દ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ કેટલો મહત્ત્વનો છે તે સમજાશે

---

૮૨ એ જ, બનિયા શબ્દ

૮૩ એ જ, બનિયા શબ્દ એન્સાઇક્લોપીડિયાના આ ઉલ્લેખ સાથે એક બીજો સંભવ નોંધવાની જરૂર છે તે એ કે સુરત બાજુ અંદર પહેરવાની ટૂકી બંડીને બહનિયાન કહે છે તે પર થી તો બનિયન શબ્દ નહિ પડ્યો હોય ! ભાષાશાસ્ત્રીઓને આ વિચાર કરાવે એવી વાત છે

૮૪ એ જ, બનિયા શબ્દ

૮૫ એ જ, બનિયા શબ્દ એમા Animal Hospital ને 'બનિયા હોસ્પિટલ' કહે છે એમ લખે છે એ જ પાંજરાપોળ

પ્રકરણ આડત્રીસમું

સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો

ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન

ઇતિમાદખાને એક છોકરાને મુઝફ્ફર નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો

સુલતાન અહમદ ત્રીજાને પણ કોઇ વારસ નહોતો, એટલે ઇતિમાદખાને એક નાનુ કે નથુ નામના છોકરાને[1] મહમદ ત્રીજાનો પુત્ર છે એવું સોગંદ ખાઇને કહ્યું અને એને મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો નામ આપીને હિ. સ. ૯૬૨મા ગૂજરાતની ગાદીએ બેસાડ્યો. સુલતાન નાની ઉમ્મરનો હતો એટલે એને નજરકેદ જેવો રાખીને પોતે રાજ્યની બધી સત્તા હાથમાં લીધી. ગત સુલતાન અહમદને ઇતિમાદખાને મારી નાંખ્યો હતો એટલે એનું આ કાર્ય પણ અમીરોને પસંદ પડ્યું નહિ. ઝુઝારખાન અને કુતુબખાન હબસી સિવાય બીજા અમીરો અંદરથી ઇતિમાદખાન સાથે નારાજ થયા.[2] ગૂજરાતના જિલ્લાઓના ફરીથી ભાગ પાડવાનો સમય આવ્યો. લડાઇઓ, ટંટા અને બખેડા ગયા સુલતાનના સમયમાં હતા તેનાથી પણ વધારે થયા. આ સુલતાનનો સમય શહેનશાહ અકબરની ગૂજરાત ઉપર સવારી અને ગૂજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બની ગયું તે બધી બીનાઓ સાથે સંકળાયેલો છે. ગૂજરાતના મોટા અમીરોમાં એકાદ અપવાદ સિવાય કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન અમીર

૧: ફારસી ઇતિહાસગ્રંથો આ નામ જુદી જુદી જોડણીથી લખે છે. તબકાતે અકબરી (પૃ. ૩૯૭) નનું લખે છે. બીજી નકલમાં તનું લખે છે. તારીખે ગુજરાત નહુ લખે છે. એ ગ્રંથ એવી વાત પણ લખે છે કે એનો પિતા ગોવાળ જાતિનો હતો અને માતાને મહમૂદે જનાનામાં રાખી હતી. તેનું શું કરવું તે નક્કી થતાં પહેલાં નથુનો જન્મ થયો, એટલે એ માત્ર સુલતાનના જનાનામાં જન્મેલો એટલું જ. તબકાત એની માતાનું નામ જારિયા લખે છે અને એ સુલતાનના જનાનામાં હતી એમ પણ કહે છે. ફિરિસ્તા હુબ્બુ નામ આપી એ હબીબનું ટૂંકું રૂપ છે એમ લખે છે. સિકંદરી કહે છે કે ઇતિમાદખાને પાક કુરાનના સોગંદ ખાઈ અમીરોને કહ્યું કે નથુની માને સુલતાનના મરણ વખતે દિવસ હતા, અને એણે પાછળથી આ છોકરાને જન્મ આપેલો. એ જ ઇતિમાદખાન પાછળથી ફરી ગયેલો કે નથુ કે નનું સુલતાન મહમૂદનો પુત્ર નથી. બધું જોતાં ઇતિમાદખાને કોઈ ગમે તેવાને ગાદીએ બેસાડી પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા રજવાડામાં ઘણી વાર બનતું તેમ આ જાતની ખટપટ કરેલી. ગૂજરાત સલ્તનતના છેલ્લા બે સુલતાનો અને ખાસ કરીને આ છેલ્લા સુલતાનનો વારસો સ્પષ્ટ નથી.

૨: મિરાતે સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૨૪

રહ્યો નહોતો ઇતિમાદખાન મુખ્ય અમીર અને રાજ્યનો કુલમુખત્યાર હતો છતા હનબ વૃત્તિનો, હિંમત વિનાનો, ડરકણ અને ખટપટી હતો એટલે આ છેલ્લા સુલતાનના સમયમા, અકબરના રાજ્યની વ્યવસ્થા દૃઢ રીતે સ્થપાતા પહેલા, દેશમા શાતિ રહી નહિ, લોકોને લશ્કરની દોડાદોડીથી પુષ્કળ ત્રાસ પડ્યો, વેપાર ઘટી ગયો આવા વિષમ સજોગોમા શરૂઆતમા અમીરો સાથે અને પાછીથી વર્ષો સુધી અકબર જેવા મોટા બાદશાહ સાથે મુઝફ્ફરે જે સામનો કર્યો તેનો યશ એ સુલતાનને આપવો કે ગૂજરાતના લોકોને આપવો એ નક્કી કરવુ મુશ્કેલ છે

આ સમયના ઇતિહાસ માટેની સામગ્રી

આ સમયને માટે મુસલમાન તવારીખોના જેવા અને જેટલા સાધનો મળી આવે છે તેટલા વિગતવાળા બીજા કોઈ સમય માટે મળતા નથી અકબરે ગૂજરાતમા જે ભાગ ભજવ્યો તે જોતા એના સમયની તવારીખોમા પણ વિગતવાર વર્ણન મળી આવે છે આ વખતના બધા ઇતિહાસગ્રથો લગભગ સમકાલીન કહેવાય એવા છે, છતા વિગતોમા એઓનામા કાઇ ને કાઇ ફેર અને ગૂચવાડો માલૂમ પડે છે મિરાતે સિકદરી, તબકાતે અકબરી, તારીખે ગૂજરાત, ઝફરૂલવાલેહ, તારીખે ફિરિશ્તા, મનતુખબુત્તવારીખ, અકબરનામા, એ બધા ગ્રથો સમકાલીન છે એમા ત્રણના લેખકોએ તો આ સમયના બનાવોમા જાતે સક્રિય ભાગ લીધેલો છે એમા મિકદરીના લેખકે અને એના પિતાએ ગૂજરાતના ખાસ વતની તરીકે લીધેલા ભાગને કારણે વિશ્વસનીય ગણાય એવુ લખાણ કર્યુ છે આમ છતા એમણે નાની વિગતોને મોટુ રૂપ આપી કેટલીક ગૂચવણ પણ ઊભી કરી છે અને એમની રીત પ્રમાણે સૈયદ મીરા અને સૈયદ હામીદના વર્ણનમા ઝીણામા ઝીણી વિગતો આપી છે એ જ પ્રમાણે ઝફરૂલવાલેહનો લેખક ઉલુઘખાન હબસીની નોકરીને લીધે એ લોકો-ની વિગતો વધારે આપે છે અકબરનામામા અબુલફઝલ અલકાબયુક્ત ખુશામતમા તણાય છે, અને બાકીની મનતુખબુત્તવારીખ, તબકાત તથા અબુલ-ફઝલમાથી તારવણી કરે છે તબકાતે અકબરીનો લેખક ખાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ ગૂજરાતનો બક્ષી હોવાથી અને અકબરના સમયની મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇઓમા પોતે ભાગ લીધેલો હોવાથી સ્પષ્ટ અને ગૂચવણ વિનાનુ લખાણ કરે છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે[૩] આ સમયમા અમીરોની અને અકબરના લશ્કરની દોડાદોડીમા સામાન્ય પ્રજાને તો ખૂબ સહન કરવુ પડયુ છે, તેથી

૩ આ પરિસ્થિતિ હોવાથી તબકાતે અકબરીના લખાણને યોગ્ય ગણી જ્યા બીજા ગ્રથોમાથી નોંધવા યોગ્ય કે ફેરવાયુ જણાય ત્યા ઉલ્લેખ કરી અહીં લખાણ કર્યું છે

હિંદુ પ્રજાની કોઈ ખાસ નોંધ પ્રાપ્ત થતી નથી. હિંદુઓએ પ્રવૃત્તિઓ સંકોચીને સમયને અનુકૂળ રહી જેના હાથમાં ડંડો તેને નમસ્કાર કરીને જીવન ગાળ્યું છે એવું સમજાય છે.

ગુજરાતના ફરી પડેલા ભાગલા

હવે ઇતિમાદખાનના હાથમાં મધ્યસ્થ સરકારની બધી સત્તા મુખ્ય વજીરના જેવી ચાલુ રહી અને એણે મસનદે આલીનો ખિતાબ ધારણ કર્યો.[૪] આમ છતાં બધા અમીરોએ ગુજરાતની ફરી વહેંચણી કરી એમાં ઇતિમાદખાનની સર્વોપરી સત્તા તો માત્ર નામની જ હતી. ઉત્તર ગુજરાતનો પાટણ અને કડીનો વિભાગ શેરખાન અને મુસાખાન ફુલાદીએ લીધો. રાધનપુર થરાદ મુંજપુર બાજુનો ભાગ ફતેહખાન બલુચને મળ્યો. ઇતિમાદખાનની પોતાની પાસે સાબરમતી અને મહીની વચ્ચેનો ભાગ રહ્યો. એમાંથી એને બીજા કેટલાક ગુજરાતી અમીરોને થોડા ભાગ આપવા પડ્યા. ધોળકા તથા ધંધુકા સૈયદ હામીદ બુખારીને મળ્યા. ભરૂચ, સુરત, નાંદોદ, ચાંપાનેર એ બધો ભાગ ઇમાદઉલ્મુલ્કના પુત્ર ચંગીઝખાન પાસે ચાલુ રહ્યા.[૫] એમાં ચંગીઝખાનના બનેવી રુસ્તમખાને[૬] ભરૂચ પોતાની પાસે રાખ્યું. સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ અમીનખાન ઘોરી પાસે રહ્યો અને એ અમીર ગુજરાતી અમીરોની ખટપટથી અલગ રહેવા લાગ્યો. આ બધા અમીરો પોતપોતાની હદમાં સ્વતંત્ર જેવા જ હતા. અમદાવાદમાં ઇતિમાદખાનના હાથમાં નજરકેદી જેવો સુલતાન મુઝફ્ફર માત્ર નામનો બાદશાહ હતો. આ પ્રમાણે ગત સુલતાનના સમયમાં ગુજરાતની જે દુર્દશા ચાલુ થઈ હતી તે હવે વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થઈ.

ઈતિમાદખાન અને ફુલાદીઓ વચ્ચે લડાઈ

હવે નાના નાના ઝગડાઓ કરી આ બધા અમીરોએ લડાઇઓ કરવા માંડી એનું વિસ્તૃત અને વિગતવાર વર્ણન સિકંદરી વગેરે તવારીખોમાં આપેલું છે. એ બધુ કંટાળાભરેલું છે અને ઉપયોગી પણ નથી, તેથી એની વિગતમાં અહીં ન ઊતરતાં મુખ્ય બનાવોની નોંધ લઈશુ. પાટણના ફુલાદી અક-

---

૪: તબકાતે અકબરી: પૃ. ૩૯૮, ૪૦૧. આ ઉપનામ ખાસ તબકાતમાં મળે છે.

૫: એ જ, પૃ. ૩૯૮. સૌરાષ્ટ્રમાં તબકાત અમીનખાન ઘોરી લખે છે જ્યારે સિકંદરી તાતારખાન ઘોરી લખે છે.

૬: એ જ, પૃ. ૩૯૮. આ રુસ્તમખાનની બાબતમા ગોટાળો લાગે છે. પ્રો. કોમિ. એને ચંગીઝખાનનો પુત્ર કહે છે, પણ તેનો આધાર આપ્યો નથી. અરબી ઇતિહાસમાં લખાણ ગૂંચવણવાળું છે. તબકાત ઉપર મુજબ સ્પષ્ટ લખે છે. એ વધારામાં લખે છે કે એ કડક સ્વભાવનો હતો અને કદી હસતો નહોતો, મશ્કરીને ધિક્કારતો. (અરબી ઇતિહાસ).

ધાનો અને રાધનપુરના ફતહખાન બલુચ વચ્ચે ઝગડો શરૂ થયો ફતહખાને આ બાબત ઇતિમાદખાનની ફરિયાદ કરી, એટલે એ મોટુ લશ્કર લઈ પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો અફઘાનો પાટણના કિલ્લામા રહી લડવા લાગ્યા અને શેરખાને સુલેહ માટે કહેણ મોકલ્યુ પણ ઇતિમાદખાને એ કબૂલ રાખ્યુ નહિ એટલે પાટણના ઘેરાયેલા લશ્કરમાથી કેટલાક અફઘાનો મર ણિયા થઈ નીકળ્યા અને તેમની પાછળ બીજા ગયા। મુસાખાન પણ જે લશ્કર હતુ તે લઇને નીકળ્યા એ લોકોએ અમદાવાદના મોટા લશ્કર ઉપર જોરદાર હુમલો કરવાથી ઇતિમાદખાન પાછો હઠીને અમદાવાદ ગયો ૭ એ પછી હાજીખાન નામનો માણસ ઇતિમાદખાનની નોકરીમા હતો તેની કડી પરગણામા જાગીર હતી તે પાછી લઈ લીધી તેથી હાજીખાન ફુલાદીઓ સાથે જોડાયો અને એ લોકોએ લડાઇ માટે હિલચાલ કરવા માડી ઇતિમાદખાન ફરીથી તૈયારી કરી લશ્કર લઈ આવ્યો જોટાણા પાસે લડાઈ થઈ એમા એ હાર્યો એટલે ભરૂચ ચગીઝખાન પાસે જઈને એની મદદ માગી બધા જોટાણા પાસે ફરી મળ્યા અને ઘણી વાટાઘાટને અતે સધિ થઈ એમા ઇતિમાદખાને હાજીખાનની જાગીર આપી દીધી[૮]

ચગીઝખાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઇ અને હાર

દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર સત્તા ભોગવતા ચગીઝખાનને હવે ગુજરાતમાં સર્વોપરી થવાની ઇચ્છા થઇ એણે ઇતિમાદખાન સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો એમા સુલતાન મુઝફ્ફરને સુલતાન મહમૂદના પુત્ર તરીકે નામનો ગાદીએ બેસાડી તમે તેની પાછળ જ આસને બેસો છો, તમે તથા ગુજરાતના બધા અમીરો સરખા હોઇ તમારે પણ સુલતાનને નમવુ જોઇએ, વગેરે વચનો લખ્યા ઇતિમાદખાને એનો ઉત્તર આપ્યો કે સુલતાનને અમીરોની સામે સોગદ ખાઇને મે ગાદીએ બેસાડ્યો છે એ વખતે તમે તો માત્ર બાળક હતા તમારા પિતા ઇમાદઉલ્મુલ્ક હયાત હોત તો આ વાત જાણતા હોત અને મજલીસમા સુલતાન સાથે ઝઘા બેસતુ એની પણ સાક્ષી પૂરત સુલતાન આપણા બધાનો બાદશાહ છે એટલે તમારે એની નોકરીમા તાબે રહેવુ જોઇએ[૯] પાટણ શેરખાન ફુલાદીને આ પત્રવ્યવહારની ખબર પડતા એણે ચગીઝખાનને સદેશો મોકલ્યો કે મસનદે આલી ઇતિમાદખાન

---

૭. એ જ, પૃ ૩૯૯-૪૦૦, સિકદરી, ગુ ભા પૃ ૪૨૪ ૨૫
૮ એ જ, પૃ ૪૦૦, સિક્દરી, પૃ ૪૨૭ ૨૮ બન્ને ગ્રથોમા વિગતોમા થોડો ફેર છે, પણ તે નોધપાત્ર નથી
૯ એ જ, પૃ ૪૦૦ ૪૦૧

સાથે વેર બાંધવાની ઉતાવળ તમારે ન કરવી જોઇએ. શેરખાન અને ચંગીઝ-ખાન વચ્ચે થોડા સમયથી સારો સંબંધ બંધાયો હતો. બધાની અંદરખાનેથી ઇતિમાદખાનને ઉખેડી નાખવાની ઇચ્છા હતી, પરન્તુ ઇતિમાદખાનની રાજ-દ્વારી કુનેહ અને અમીરોને એકબીજા સામે લડાવવાની નીતિથી પરિસ્થિતિ લંબાતી હતી. ચંગીઝખાન વીર પુરુષ હતો, અને રાજખટપટમાં બહુ નિષ્ણાત નહોતો, એ વાતનો લાભ ઇતિમાદખાને લીધો. ચંગીઝખાને વડોદરા આવીને ઇતિમાદખાનને લખ્યું કે મારી જાગીર પૂરતી નથી અને એમાં વધારો થવો જોઇએ. ઇતિમાદખાને ઉત્તરમાં સારી ભાષામાં લખી જણાવ્યું કે બુરહાનપુર તથા નંદરબાર મૂળથી ગૂજરાતના ભાગ હતા. ખાનદેશના સુલતાને એ ભાગ ખાલસા કર્યા છે તે આપણે પાછા મેળવવા જોઇએ. એટલે જો તમે એ જીતી લેશો તો તમારી જાગીરમાં એટલો વધારો થશે ચંગીઝ-ખાનને આવી વાત કરવામા ઇતિમાદખાનની દાનત સારી નહોતી અને જેમતેમ કરી એને દૂર કરવો હતો, અને જો ખાનદેશ સાથેની લડાઇમાં હારે તો એક શત્ર ઓછો થાય એમ એ સમજતો હતો. ભોળો ચંગીઝખાન આ કાવાદાવા ન સમજ્યો અને છેતરાયો, ભરૂચથી મોટું લશ્કર લઇ એ દક્ષિણ તરફ ઊપડ્યો અને નંદરબારનો કબજો લીધો, પણ એટલેથી સંતોષ ન પામતાં એણે પાલનેર ઉપર ચડાઈ કરી. એમા મીરાં મુબારકશાહના પુત્ર મીરાં મુહમ્મદશાહ સાથે મોટી લડાઈ થઇ. એમાં ચંગીઝખાન હારી ગયો. એના લશ્કર તથા સરંજામની ખુવારી પણ ભારે થઇ. ઇતિમાદખાનનો હેતુ આ રીતે સફળ થયો. ચંગીઝખાન ભરૂચ તરફ નાસી ગયો.[૧૦]

ઇતિમાદખાનને નસાડી ચંગીઝખાને ગૂજરાતની સત્તા લીધી (૧૫૬૬)

ઉપર જોયું તેમ ગૂજરાતમાં અફઘાનો, તુર્કો (રૂમીઓ) અને હબસીઓ વગેરે પરદેશીઓ જોરમાં આવ્યા હતા. એમા હવે એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાયું. ઉત્તર હિંદમાં અકબર બાદશાહની સામે બળવો કરી એના સગાઓ—મિર-ઝાંઓ ગૂજરાતમાં નાસી આવ્યા. આ વખતે ગૂજરાતમાં વાતાવરણ જ એવું હતુ કે જે જોર કરીને આગળ પડે તેને જે જોઇએ તે મળતું ઉત્તર ગૂજ-રાતમાં અફઘાન કુલાદીઓ સાથે એમને ફાવ્યું નહિ, એટલે ત્યાંથી એ લોકો

૧૦: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૦-૪૦૩. આ જાતના બંને વચ્ચે સંદેશા તબકાતમાં આપેલા છે. સિકંદરીમાં બહુ ફેર છે. ચંગીઝખાન બહાદુર છતાં આ લડાઇમાં વ્યૂહ-રચનામાં હાર્યો હોય એમ લાગે છે. ઇતિમાદખાન પાસેથી એણે મદદની આશા રાખી હશે, પણ એમા એ છેતરાયેલો હોવાથી કાંઇ વળ્યું નહોતું. તબકાત તો લખે છે કે લશ્કર અને સરંજામ મૂકીને ચંગીઝખાન ભરૂચ ચાલ્યો ગયો, પણ એ અતિશયોક્તિ હશે.

ધોળકામા સૈયદ હામીદ પાસે આવ્યા એ પછી ચગીઝખાને એમને બોલાવ્યા એટલે ભરૂચ જઈને રહ્યા[11] મિરઝાઓની મદદ આવી મળવાથી ચગીઝખાનના મનમા ઇતિમાદખાનને ઉખેડી નાખવાની ઇચ્છા ફરી જન્મી પાલનેર આગળ ખાનદેશના સુલતાને એની જે દુર્દશા કરી હતી એમા ઇતિમાદખાનનો હાથ હતો એ વાત હવે એના જાણવામા આવી હતી, એટલે એણે ઇતિમાદખાનને સદેશો મોકલ્યો કે "ખાનદેશના યુદ્ધમા તમે મને મદદ ન મોકલી તેથી હાર થઈ હવે સુલતાનને નમન કરવા હુ અમદાવાદ આવુ છુ એ વખતે બન્નેના લશ્કરો ભેગા થાય તો ઝઘડો થઈ જાય માટે તમે તમારી જાગીરમા જાઓ સુલતાન પણ એથી પોતાના બાપદાદાના રાજ્ય ઉપર સ્વતત્રતાથી અમલ કરી શકશે" ચગીઝખાન મહમૂદાબાદ પાસે પોતાના લશ્કર સાથે આવીને પડ્યો હતો આ બાજુથી ઇતિમાદખાન લશ્કર લઈને સુલતાન મુઝફ્ફરને ગજછત્ર સાથે આગળ કરીને લડવા નીકળ્યો એણે વટવા આગળ પડાવ નાખ્યો, અને પછી ખારી નદીને કાઠે લશ્કર ગોઠવ્યુ ચગીઝખાન મહમૂદાબાદથી આવી પહોચ્યો કેટલીક નાની મોટી લડાઈઓ થઇ એમા ચગીઝખાનનો વિજય થયો ઇતિમાદખાન સુલતાન મુઝફ્ફરને સાથે લઈ મોડાસા થઈ ડુગરપુર તરફ નાસી ગયો મિરઝાઓએ આ વખતે ચગીઝખાનને સારી મદદ કરી હતી[12] ઇતિમાદખાને આ વખતે અકબરને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા લખ્યુ

ચગીઝખાન ગૂજરાતના રાજ્યાસને

વિજયી ચગીઝખાને હવે અમદાવાદમા પ્રવેશ કર્યો ઇતિમાદખાનના મહેલમા મુકામ રાખીને એ રાજમહેલમા સુલતાનના તખ્ત ઉપર બેઠો[13]

---

૧૧ એ જ, પૃ ૪૦૩ ચગીઝખાને મિરઝાઓને ભરૂચ પાસે જાગીરો આપી

૧૨ એ જ, પૃ ૪૦૩ ૪૦૪ તબકાતમા જુઝારખાન વગેરે હબસીઓ મુઝફ્ફરને લઇ અમદાવાદ ગયા અને પછી એ ઇતિમાદખાન પાસે ગયા એમ લખે છે સિકન્દરી (પૃ ૪૩૧) ઇતિમાદખાન મુઝફ્ફરને લઈને મોડાસા ગયો એમ લખે છે સિકન્દરી ગુ ભા- પૃ ૪૨૮ ૩૧મા આ લડાઈનુ બહુ વિગતથી વર્ણન આપ્યુ છે તેમા તબકાત કરતા થોડો ફેર પણ છે સૈયદ હામીદ બુખારી ચગીઝખાનની સામે હતા એમ એ લખે છે વર્ણનમા ઇતિમાદખાન હાર્યો અને ચગીઝખાન જીત્યો એમ કબૂલ કરવા છતા એક નાની લડાઈમા સૈયદ હામીદે ચગીઝખાનને હરાવ્યો એમ પણ લખે છે એ છૂટા પડેલા લશ્કરનુ કોઇ નાનુ છમકલુ હોવુ જોઇએ. સૈયદની બહાદુરીનુ વર્ણન પણ વિગતથી કરે છે ફિરિસ્તા ઇતિમાદખાન નડિયાદ સુધી આવેલો અને ડરીને પાછો ગયો એમ લખે છે

૧૩ તબકાતે અકબરી, પૃ ૪૦૫ એમા ઇતિમાદખાનના મહેલમા રહ્યો એમ લખે છે, જ્યારે સિકન્દરી ગુ ભા પૃ ૪૩૨મા સુલતાનના તખ્ત પર બેઠો એમ લખે છે એ પોતાના ઘરમા નથી રહ્યો એ સ્પષ્ટ છે

માણસે કોઇના ઉપર જુલ્મ કર્યો નહિ. એક વખત એ લશ્કર સાથે કાંકરિયા તળાવ પાસે પડયો હતો ત્યારે આસપાસ જુવારનાં ખેતરો હતાં. એનો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઇ સૈનિકનો ઘોડો ખેતરમાંથી એક સાંઠો પણ લઈ શકે નહિ. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે આ દેખાવ મે પોતે નજરે જોયો હતો.[૨૦]

સિકંદરીના લેખકના પિતા અને ચંગીઝખાન, એનો મળતાવડો સ્વભાવ

સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાન ધોળકાથી સૈયદ મીરાં અને સૈયદ હામીદને માનથી અમદાવાદ બોલાવી લાવ્યો. લેખકના પિતા મિયાં મંઝુ ઇતિમાદખાનના દોસ્ત હતા તેથી સાથે ગયા નહિ, પણ લેખકના ભાઈ શેખ યૂસુફ જે કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા તે સાથે ગયા અને ચંગીઝ-ખાનને ખુશ કર્યો. ખાને મિયાં મંઝુ કેમ નથી આવ્યા એમ પૂછતાં તબિયત સારી નથી એવું શેખ યૂસુફે કહ્યું. આ સાંભળીને ઇતિમાદખાનની મૈત્રીને ઉદ્દેશી ખાને મિયાં મંઝુની મશ્કરી કરતાં કહ્યું કે "એમને કદાચ પાલનું પાણી લાગ્યું હશે".[૨૧] શેખ યૂસુફે ઉત્તર દીધો કે પાલનું પાણી સદતું ન હોવાથી ઇતિમાદખાનની સાથે એના પિતા નહોતા ગયા અને મારે પોતાને જવું પડયું હતું. પાલનું પાણી ગૂજરાતીઓને સદતું નથી અને હારીને નાસેલા અમીરો પાલના જંગલમાં જતા રહે છે એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે તેના ઉલ્લેખો પાછળ જોઈ ગયા છીએ. ચંગીઝખાનની આ મશ્કરી સાંભળી સૈયદ મીરાં બુખારીએ મિયાં મંઝુને શિખામણ આપી કે આજના સંજોગો જોતાં તમારે ચંગીઝખાનને મળવું જોઇએ. એ ઉપરથી સૈયદ સાથે મંઝુ ખાનને મળવા આવ્યા અને ખાને એમનો સારો સત્કાર કરી ખાણું આપ્યું. ખાણામાં ઘણા અથાણાં કરેલાં હતાં અને મિયાં મંઝુને અથાણાં ખૂબ ભાવે છે એવું હાજીઉલ્મુલ્કે ચંગીઝખાનને કહ્યું, પરંતુ મંઝુ ખટાશને બિલકુલ અડકતા નહિ એ વાત ન કહી. ખાને આગ્રહ કરી કરીને પોતાના હાથથી મંઝુને અથાણા મૂકવા માંડયાં ને આગ્રહથી ખવડાવ્યાં. જ્યારે ખટાશની બંધીની ખબર ખાનને પડી ત્યારે એણે પસ્તાવો કર્યો અને પહેલી વાત કેમ ન કરી એમ રાઝીઉલ્મુલ્કને કહ્યું. મિયાં મંઝુએ કહ્યું કે આ ખટાશ મને ફાયદો કરશે, કારણ કે તે મિત્રના હાથે અપાઈ છે. એમ કહી એ કવિતા

૨૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૩૨-૩૩

૨૧: એ જ, પૃ. ૪૩૩-૩૪. પાલનાં જંગલોનું પાણી શરીર બગાડે છે એવી ગૂજરાતમા જૂની માન્યતા હતી, હાલમાં જેવી સોનગઢ વ્યારા માટે કહેવાય છે. પાલ એ રાજ-પીંપળાનાં જંગલો અને છેક ગોધરાની બાજુમાં અને પાવાગઢની પાછળનાં જંગલોને માટે જૂનું નામ છે એમ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં લખ્યું છે.

બોલ્યા "મિત્રોના હાથથી જે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવામા આવે છે તે મિત્રો માટે અબ્રાહિમના (સ્વર્ગના) બાગમા પલટાઈ જાય છે ચગીઝખાન ખરા ઉદાર સ્વભાવનો ગૃહસ્થ હતો તે આ કવિતાથી એટલો ખુશ થયો કે બન્ને સાગ મિત્રો થઇ ગયા[૨૨]

ચગીઝખાનની ઉદારતા અને એનો વાણિયો વઝીર

ચગીઝખાનની ઉદારતાના વખાણ તવારીખોએ ખૂબ કર્યા છે એણે ગૂજરાત ઉપર બહુ ટૂંકા સમય માટે સત્તા ભોગવી, પરંતુ એનો એટલો સમય ગૂજરાતના સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે નોધપાત્ર કહી શકાય એવો છે એ એક તુર્ક પરદેશી હતો અને ગુલામમાથી એનો પિતા ઊંચી પાયરી ઉપર ચડ્યો હતો, પરંતુ એના ન્યાયી અમલમા પહેલાના અનેક ઝઘડા અને લડાઇઓની દોડાદોડીથી કટાળેલી પ્રજા સુખી થઈ એની ઉદારતા કહેવત જેવી થઈ ગઇ હતી અને એને હાતીમતાઇ સાથે સરખાવાય છે[૨૩] અકબર પાસેથી નાસીને આવેલો અબ્દુલ્લાખાન ઓરગ એને શરણે આવ્યો હતો[૨૪] ચગીઝખાને એને કિંમતી માલથી ભરેલા પોતાના બે વહાણો બદરમા આવ્યા હતાં તે ભેટ આપ્યા એનો એક વાણિયો વઝીર હતો એને આ જોઇને લાગી આવ્યુ એણે ખાનને કહ્યુ કે "ખાનજી, આપે જો વહાણોના માલ ઉપર એક વાર નજર કરી હોત તો આપ મારી નોકરીની કદર કરી શકત" ખાને એને ઉત્તર દીધો કે "ધારો કે એ વહાણો ચલણી અશરફીઓથી ભરેલા આવ્યા હોત તોપણ શુ? વહાણો બદરમા આવ્યા ત્યાથી જ તમારી નોકરીની કદર થઇ છે"[૨૫] ગૂજરાતમા ઘણા મુસલમાન અમીરોના વહીવટદારો

---

૨૨ સિકદરી, ગુ ભા પૃ ૪૩૩ ૩૫ રઝીઉ'મુ'કે આવી ખોટી વાત કરી અને ચગીઝખાને તેને ઠપકો આપ્યો ત્યારે મિયા મઝુ એટલુ જ બોલ્યો કે મલીકનુ તો એ કામ જ છે એટલે કે ખોટુ બોલવાનુ કામ છે ચગીઝખાન અને સિકદરીના પિતા મઝુ ના આ સબધી તથા બનેના સ્વભાવ વ્યક્ત કરતુ અને અધાણાને નિમિત્ત બનાવતુ આ વર્ણન સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોધપાત્ર ગણી શકાય

૨૩ બદૌની મનતુખબુત્તવારીખ, ભા ૨ (Loweનો તરજુમો) પૃ ૯૭ ૯૮ બદૌની ઈશ્વર જાણે એમ કહી છત્ર ઉપર સત્તા ધરાવતા એક શાહ આરીફ સફવી હુસેની ખૂબ પૈસા વેરતો એમ લખે છે, તે પૈસો એણે ચગીઝખાન પાસેથી મેળવેલો અને એના ઉપર ખાનના છાપસિક્કા હતા એમ લખે છે

૨૪ સિકદરી ઓરગ લખે છે, જ્યારે તબકાત અને બદૌની ઉઝબેક લખે છે એ ખરૂ લાગે છે, કારણ કે અબ્દુલ્લાખાન અકબર પાસેથી નાસીને આવેલો હતો અરબી ઇતિહાસ પણ ઉઝબેક લખે છે

૨૫ સિકદરી, ગુ ભા પૃ ૪૩૨

લૂંટી લીધા.[33] ચંગીઝખાનના બનેવી રુસ્તમખાનનો મૃતદેહ હાથી ઉપર નાંખી શહેરના એના મહેલમાં લઈ જવાને બદલે સીધો ભરૂચ લઇ ગયો, અને ત્યાં એને એના પિતાના રોજામાં દફન કરવામાં આવ્યો. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૫૬૭માં બન્યો.[34]

'મહમૂદી' સિક્કા ને ચંગીઝખાનનું નામ

ચંગીઝખાનનો ટૂંકો અમલ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા નોંધપાત્ર છે એ આ ઉપરથી જણાશે. એમાં એક અગત્યની હકીકતની નોંધ લેવી જોઇએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા બનેલા છે કે રાજ્યકર્તા જ્યારે લોકપ્રિય હોય ત્યારે તેના સમયના ચાલુ સિક્કાઓને તેનું નામ ઘણે ભાગે આપવામાં આવે છે. "વિસલપ્રિય દમ્મ"ની નોંધ પાછળ લીધી છે અને સિક્કા પ્રકરણમાં વધારે ચર્ચા કરીશું. મુસલમાન સુલતાનોના સમયમાં મહમૂદ બેગડો મશહૂર થયો એટલે સલ્તનતના ઘણા સિક્કાને મહમૂદી કહેતા. એના પુત્ર મુઝફ્ફર બીજાના સમયના કેટલાક સિક્કાને થોડા સમય મુઝફ્ફરી નામ મળ્યું હતું, પરંતુ મહમૂદી એ ગૂજરાતનો સર્વમાન્ય સિક્કો હતો. ચંગીઝખાનના સમયમાં જે સિક્કા ચાલુ હતા તેને લોકોએ "ચંગીઝી મહમૂદી" એવું નામ આપ્યુ અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ભરૂચ તથા સુરત બાજુ એનું ચલણ વધારે હતું. ગૂજરાત સલ્તનતના અંત પછી પણ કેટલાક સિક્કાઓને "ચગીઝી મહમૂદી" કહેતા હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે.[35] મિરાતે સિકંદરી ચંગીઝખાનના મરણ પછી મિરઝાંઓનો દક્ષિણ ગૂજરાતના પ્રદેશમાં ઉલ્લેખ કરતાં એ પ્રદેશની આવક "મહમૂદી ચંગીઝી"માં આંકડા લખે છે [36] મુઘલાઇની શરૂઆતમાં ઇ. સ. ૧૫૭૭થી ૧૬૧૮ સુધીમાં સુરતમાં પાડેલા સિક્કા-

---

૩૩: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૯. ચંગીઝખાનના માણસોને પણ લૂંટ્યા એમ લખે છે. સિકંદરી પૃ. ૪૩૯માં હબસીઓએ બધું કબજે કર્યું એમ લખે છે. અમદાવાદમાં ગુંડાઓએ દરેક રાજકીય આફતના બનાવ વખતે આ પ્રમાણે કર્યું છે, એ તત્ત્વની વિચિત્રતા નોંધપાત્ર છે.

૩૪: આ રુસ્તમખાનને પ્રો. કોમિસેરિયેટ હજી પણ ચગીઝખાનનો પુત્ર લખે છે (?) ફિરિસ્તા એક જગ્યાએ એને ભાણેજ લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી તબકાતની પેઠે બનેવી લખે છે. સિકંદરી આગળ બીજા બનાવ અંગે લખતાં એને ચંગીઝખાનનો વફાદાર નોકર લખે છે!

૩૫: પ્રો. કોમિ.એ પૃ ૪૯૭માં શ્રી હોડીવાળા, એ માસ્ટર, અને જ્યોર્જ ટેલરના સિક્કાને લગતા નિબંધોને આધારે ચંગીઝી મહમૂદી ઉપર એક નોંધ લીધી છે. એમણે નવસારીમાં પારસીઓના દસ્તાવેજોમાં એ નામના ઉલ્લેખો જોયા છે એમ લખે છે.

૩૬: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૨

એને પણ લોકો 'મહમૂદી' કહેતા છેક ૧૬૪૦મા નવમાગીમા પારસીઓએ કરેલા મિલકતના વેચાણખતોમા ચગીઝી મહમૂદીની રકમોના ઉલ્લેખ મળે છે ચગીઝખાનના મહત્ત્વ અને લોકપ્રિયતા માટે આ એક નોંધપાત્ર દાખલો છે અમદાવાદ શહેરમા ચગીઝ પોળ અને ચગીઝપુર નામનુ પરુ પણ આ ખાન-ની યાદ આપે છે[૩૭] આમ ગુજરાતના ઇતિહાસમા થયેલા એક પરદેશી પ્રસિદ્ધ અમીરને દગાથી મારી નાખવામા આવ્યો તેની શિક્ષા જુઝારખાનને અકબરબાદશાહે યોગ્ય રીતે કરી તેની નોંધ આગળ લઈશુ

શેરખાન ફુલાદીએ ભદ્રનો કિલ્લો લીધો

જ્યારે બધા અમીરોને ખબર પડી કે રુસ્તમખાન ભરૂચ ગયો છે ત્યારે જુઝારખાન અને ઉલુઘખાને ભદ્રના કિલ્લાનો કબજો લીધો ચગીઝખાનના સમાચાર શેરખાન ફુલાદીને મળ્યા ત્યારે એ પણ પાટણથી આવ્યો અને નદીને સામે પાર પડાવ નાખ્યા[૩૮] એણે ગુપ્તચરો મોકલી અમદાવાદ શહેરની પરિસ્થિતિની તપાસ કરાવી અને હબસી અમીરોને કહેવડાવ્યુ કે શહેર અમને સોંપી દો અને તમારી જાગીરોમા જાઓ શેરખાને નદીની સામે પારથી પોતાના સરદાર સાદાતખાનને ત્રણસો સવારો સાથે મોકલ્યો અને એણે ખાનપુર બાજુથી ભદ્રની દીવાલમા બાકુ પાડી કિલ્લો હાથ કર્યો હબસીઓએ શહેરનો ભાગ કબજે રાખ્યો અને કેટલાક અફઘાનોએ શહેરમા જઈને પણ લૂટ કરવા માડી[૩૯] આ બધુ જોતા જુઝારખાન વગેરેએ ઇતિમાદખાનને તાકીદે અમદાવાદ આવવા લખ્યુ ઇતિમાદખાન સુલતાન મુઝફ્ફરને લઈને તુરત આવ્યા અને શેરખાન ભદ્ર ખાલી કરી આપતા સુલતાન પોતાના મહેલમા રહેવા લાગ્યા ચગીઝખાને કરેલી શરતો મુજબ સાબર

---

૩૭ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમા ચગીઝપુર અને એક એ નામનો રસ્તો એમ ઉલ્લેખ છે એ પરુ નદીની પૂર્વ તરફ છે એટલે ચગીઝપોળ હોય હાલ ચગપોળ કહે છે નદીપાર પશ્ચિમ તરફ મીઠાખળીની પાસે એક ચગીઝપુર હતુ એ જાણું તેનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી

૩૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૪૦૯ ૧૦, સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૯૦ એના વર્ણનમા જરા ફેરફાર છે ભદ્રની દીવાલ તોડી અફઘાનો પેઠા એમ ન લખતા સિકંદરી કહે છે કે હબસીઓએ કિલ્લો સોંપી દીધો અને અફઘાનોના વતનથી સ્હાયી ઇતિમાદખાનને બોલાવ્યો એણે હુમલો કરી કિલ્લો ખાલી કરાવ્યો

૩૯ એ જ, પૃ ૪૧૦ સિકંદરી પૃ ૪૯૦ તબકાત કહે છે કે શેરખાને સાદાતખાનને આ કામ ઉપર નીમ્યા હતો તબકાત કહે છે કે ઇતિમાદખાનની વિનતિ ઉપરથી કિલ્લો ખાલી થયો સિકંદરી તોપ-બંદૂકનો મારો ચલાવવાનુ લખે છે વિનતિ માને એવો શેરખાન હતો તો નહિ

મતીનો ઉત્તરનો ભાગ શેરખાનને આપવાથી એનું સમાધાન થયું.[૪૦]

દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મિરઝાંઓની સત્તા-ગૂજરાતના અમીરોમાં પાછી ખટપટ

હવે ઈ. સ. ૧૫૭૨માં અકબરની ચડાઈ થઈ ત્યાંસુધીનાં ચાર વર્ષ આ પ્રમાણે અમીરોની અંદર અંદરની ખટપટ અને ઇતિમાદખાનની નામની સત્તામાં પસાર થયાં. સુલતાન મુઝફ્ફર નામનો સુલતાન રહ્યો હતો. ઉત્તરમાં શેરખાન ફુલાદી અને મધ્ય ગૂજરાતમાં જુઝારખાન વગેરે હબસીઓ ખૂબ જોરમાં હતા. એવામાં માળવામાંથી મિરઝાંઓ ગૂજરાતને નધણિયાતું જોઈ ફરી ચડી આવ્યા. ચંગીઝખાનના ખૂનના સમાચાર મળતાં ઈબ્રાહિમહુસેન મિરઝાં અને મુહમ્મદહુસેન વગેરે મિરઝાંઓએ દક્ષિણ ગૂજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. એમણે ચંગીઝખાનના મુખ્ય મથક ભરૂચ ઉપર ચડાઈ કરી. રુસ્તમ-ખાન રૂમીએ એક વર્ષ સુધી કિલ્લાનો બહાદુરીથી બચાવ કરી અમદાવાદથી ઇતિમાદખાન વગેરે કોઈની સહાય ન આવવાથી તાબે થયો.[૪૧] મિરઝાં-ઓએ એ પછી વડોદરા સુરત વગેરે છેક ખાનદેશ સુધીનો ભાગ પોતાને તાબે કર્યો અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મહી નદીની દક્ષિણે સ્વતત્ર જેવા રહ્યા. આ બધું બની રહ્યું હતું ત્યારે મિરઝાંઓને કાઢવા માટે અમીરો ઇતિમાદ-ખાનને સમજાવી રહ્યા હતા. એણે શેરખાનની સલાહ લઈ ત્રણ ભાગમાં લશ્કરને વહેંચી ભરૂચ ઉપર ચડવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, પરંતુ કાંઇ પણ કારણ આપ્યા વિના બધી ગોઠવણ પડી ભાગી. આમ બનવાથી જુઝારખાન અને ઉલુઘખાનને દગો થવાનો વહેમ પડયો. એમણે ઇતિમાદખાનને લખી જણાવ્યું કે "તમારા બળવાન શત્રુ ચંગીઝખાનને અમે દૂર કર્યો અને તમને તમારી અસલની સત્તાને સ્થાને પાછા લાવ્યા છતા તમે અમારી સાથે દ્રોહ કરો છો તે ઠીક નથી." આમ જણાવી એમણે અમદાવાદની દક્ષિણના પરગણાં પેટ-લાદ અને ખંભાત સુધી મહીની ઉત્તરનો ભાગ પોતે વહેંચી લીધો.[૪૨] જેમને જાગીરો નહોતી એવા માણસો એની પાસે આવ્યા તેમને પણ પૈસા આપી સંતોષ્યા. આ સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા ત્યારે એણે જુઝારખાનને યુક્તિથી છેતરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને જુઝારખાનને પોતાના પક્ષમા લીધો.[૪૩]

૪૦: આ સમાધાનનો યશ સિકંદરી સૈયદ મીરાંને આપે છે. પૃ. ૪૪૦

૪૧: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૦-૨૧; સિકંદરી પૃ. ૪૪૧. રુસ્તમખાને એક વર્ષ બચાવ કર્યો એ વાત સિકંદરી લખે છે. સિકંદરી એમ પણ લખે છે કે આ વખતે અમદાવાદમાં હબસીઓ ખૂબ જોરમાં હતા.

૪૨: તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૧-૧૨

૪૩: એ જ, પૃ. ૪૧૧

જુઝારખાનના જવાથી હબસીઓનો પક્ષ જરા નબળો પડ્યો તેથી ઉલુઘ ખાન શેરખાન ફુલાદી તરફ ગયો, અને શેરખાનનો પક્ષ મજબૂત દેખાવાથી સુલતાન મુઝફ્ફર પણ એ પક્ષ તરફ જવા નિશ્ચય કરી અમદાવાદ પાસે જ્યામપુર ગામમા પડાવ નાખી રહેલા ઉલુઘખાનને જઈ મળ્યો. શેરખાન વગેરેએ સુલતાનના ખાતર સુલતાનની રીત પ્રમાણે કુરનિશ બજાવી તાબેદાર તરીકે માન આપ્યુ, પરન્તુ પાછળથી સુલતાનની દશા પાછી નજરકેદી જેવી કરી.[44] આ સમયમા થોડો સમય હબસીઓ અને ખાસ કરીને જુઝારખાનની સત્તા મધ્ય ગૂજરાત અને અમદાવાદમા સારી રીતે જામી નિરાશ થયેલા ઇતિમાદખાને પોતે જીવનથી કટાળી એકાતમા સાધુ જીવન ગાળવા માગે છે એવો દેખાવ કરવા માડ્યો.[45]

ઇતિમાદખાનની દગા ભરેલી ખટપટ અને અકબરને આમત્રણ

ઇતિમાદખાનના જીવનમા ખરી રીતે દગો, હેતરપિંડી અને એકને એક વાત કરવી ને બીજાને બીજી વાત કરી ભેદ પાડવો એ સિવાય કાઈ હતુ નહિ અને એમ કરીને સઘળા મોટા અમીરો પાયમાલ થયા છતા એણે એની સત્તા નામો સમય ટકાવી રાખી.[46] હવે એકાતનો ડોળ કરી એણે દક્ષિણમા સત્તારૂઢ થયેલા મિરઝાઓને લખ્યુ કે તમે અમદાવાદ આવી શેરખાન અને હબસીઓને હાકી ગૂજરાતનુ રાજ્ય સ્વાધીન કરો. લશ્કરના ખર્ચ માટે એણે એમને દરેક કૂચ માટે દિવસના ૫૦૦૦ મહોરો આપવા જણાવ્યુ.[47] બીજી બાજુ એણે શહેનશાહ અકબર—બાદશાહને ફૂલાદીની ગૂજરાતની સ્થિતિ વર્ણવી દેશ જીતી લેવા આમત્રણ મોકલ્યુ. એ કાર્ય માટે એણે મીર અબુ તુરાબ વલીને સરગો નફને મોકલ્યો. સદેશામા એણે બાદશાહને કહ્યુ કે તમે આવી અફઘાનોને કાઢો, નહિ તો અમે મિરઝાઓને ગૂજરાત આપી દઈશુ.[48] વળી

---

[44] એ જ, ૪૧૨, સિક્દરી, પૃ ૪૪૦ ૪૦

[45] સિક્દરી પૃ ૪૪૧ ઇતિમાદખાને વાનપ્રસ્થ થવાનો દેખાવ કર્યો એ નોધ માત્ર સિક્દરી લખે છે, તબકાતમા એ બાબતમા કાઈ નથી તબકાત તો એને ખટપટી અને ઉતરનાર તરીકે જ વર્ણવે છે

[46] ગત સુલતાન અહમદના સમયથી સત્તામા રહેલા આ અમીર અકબરનો સૂબો નિમાયો ત્યાસુધી ખટપટથી સત્તા ચાલુ રાખી વીસ વર્ષ એક સત્તા ઉપર આવા અગાત સમયમા રહ્યો એ વિધિની વિચિત્રતા છે

[47] તબકાત, પૃ ૯૧૦, આ વાત ફરિશ્તા લખે છે સિક્દરી પૃ ૪૪૩મા આ બધી વિગત આપે છે અને મિરઝાઓને કહેવડાવે છે તમે પાદશાહી કુટુબના છો માટે આવો અને ગૂજરાતની ગાદી મેળવો

[48] સિક્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૪૩ તબકાત પૃ ૪૨૩મા ફરિશ્તા લખે છે કે આ વિગત અકબરના વર્ણન વખતે આપીશુ

આટલી ખટપટ ઓછી હોય તેમ એણે શેરખાનને લખ્યું કે "નનુ-(સુલતાન મુઝફ્ફર) ગત સુલતાનનો પુત્ર નથી, તેથી એ ગાદીનો વારસ નથી. એ કારણથી મેં મિરઝાંઓને ગૂજરાતનું પાટનગર હાથ કરવા આમંત્ર્યા છે." આ વિચિત્ર સમાચાર આટલે વર્ષે કબૂલ કર્યાથી શેરખાન એ પત્ર લઈ સૈયદ હામીદ બુખારીને મળ્યો. સૈયદે કહ્યું કે "આ છોકરાને ગાદીએ બેસાડતી વખતે એ જ ઇતિમાદખાને પવિત્ર કુરાનના સોગંદ લીધા હતા. હવે વિરુદ્ધ પડવાથી એ ઊલટું બોલે છે" આમ ઇતિમાદખાનની યુક્તિઓ ખુલ્લી પડતી જતી હતી.[૪૯]

મિરઝાંઓ અને અફઘાનો વચ્ચે બખેડા-અકબરનો ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ

આ અરસા (ઈ. સ. ૧૫૭૨)મા સૈયદ મીરાં બુખારીનું અવસાન થયું[૫૦] અને એમના પિતાની પેઠે ગૂજરાતના અમીરોમાં સમાધાન કરાવનાર એક સત્પુરુષ ચાલ્યા ગયા. ઇતિમાદખાનના આમંત્રણથી મિરઝાં મુહમ્મદહુસેન વડોદરાથી ચારસો સવાર લઈને આવ્યો. એણે કાંકરિયા પાસેના ઘટામંડળના મહેલમા પડાવ નાંખી થોડા થોડા તીરંદાઝો પાસે શહેરમાં રહેલા અફઘાનો ઉપર હુમલો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું અને અફઘાનો તેથી કંટાળ્યા. ઈબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાં પણ આવી પહોંચ્યો હતો.[૫૧] એ વખતે શહેરમાં અફઘાનો બેદરકાર સ્થિતિમાં હતા, અને શેરખાનનો એક વાણિયો વજીર કીકો બકાલ પાટણથી ત્રણ હજાર સવાર તથા મોટો ખજાનો લઇ આવી રહ્યો છે, દસ માઈલ દૂર હાંજીપુર સુધી આવેલો છે, એવી ખબર મિરઝાંઓને મળી. આ વાણિયા વજીરને શેરખાને મુવાફિકઉલ્મુલ્કનો ખિતાબ આપેલો હતો.[૫૨] મિરઝાંઓએ એમની સામે મધ્યરાત્રિએ હુમલો કરવાથી

---

૪૯ : તબકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૨-૧૩. ઇતિમાદખાન પહેલાના સોગંદ આપેલા છતાં ફરી ગયો એ વાત માત્ર તબકાતે નોંધી છે.

૫૦ : સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૨. સિકંદરી કહે છે કે એમના ગયા પછી ગૂજરાતના અમીરો છેક હલકી વૃત્તિવાળા થઈ ગયા, અને એની જ્વાળા એટલી વધી કે તેમા એ બધા છેવટે બળીને ભસ્મ થયા!

૫૧ : સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૪-૪૫. આ હકીકત તબકાતમા નથી. અહી શેરખાન ફુલાદીનો વજીર પણ વાણિયો હતો અને એને મુસલમાન ખિતાબ હતો એ નોંધપાત્ર વાત છે.

૫૨ : સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૫-૫૦. સિકંદરી આ વર્ણન મૂળ લખાણથી કંટાળો આવે એવી રીતે ગૂંચવીને પાંચ પાનાં ભરીને લખે છે. એમા સૈયદની નોકરીમાં એ હોવાથી એમની બહાદુરીનું ઝીણું વર્ણન કરે છે. એમાં નોંધપાત્ર વાત માત્ર એટલી જ છે કે ચાલુ લડાઇએ જે સાંઢણીસવાર સંદેશા લાવતા હતા તે રબારી હતા. રબારીઓ આ કામ એ સમયે કરતા હતા, વિશ્વાસું પણ હતા, જાસૂસી પણ કરતા હતા. સૈયદનું તીર એક જુવાનનુ બખતર ચીરી આરપાર નીકળ્યું એવી વાત પણ લખે છે.

અફઘાનોમા ગભરાટ ફેલાયો અને મિરઝાઓ લૂટનો સામાન લઈ પાછા અમદાવાદ આવ્યા આ અરસામા સૈયદ હામીદે પણ લડાઈમા ભાગ લીધો હતો અને ઘવાયાથી એમને લડાઇના મેદાનમાથી ખસેડવા પડયા હતા [૫૩] એ બધા ખખેડા ચાલતા હતા એવામા શહેનશાહ અકબર ગૂજરાતમા ડીસા સુધી આવ્યો છે એવી ખબર મિરઝા ઇબ્રાહિમને પડી એણે ઇતિમાદખાનને મક્કમ રહેવા અને અકબર સાથે લડવા કહેવડાવ્યુ, પણ એ ડરકણ અમીરે એ વાત ધ્યાનમા લીધી નહિ એટલે મિરઝા દક્ષિણ તરફ ગયો શેરખાન સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો, અને સુલતાન મુઝફ્ફર તેનાથી છૂટો પડયો [૫૪] એ બધુ હવે પછી જોઈશુ

મિરાતે અહમદીના લેખકની સ્પષ્ટ કડક ટીકા

અહી એક વાતની નોધ લેવી જોઇએ પાછળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણ આ વર્ણનો લગભગ સમકાલીન ઇતિહાસગ્રથોમાથી લીધા છે અને એમાના કેટલાકના લેખકોએ સક્રિય ભાગ આ બધા બનાવોમા લીધો છે, છતા એમના લખાણમા ગૂચવાડો અને વિરાધો પણ છે તે જોઇ ગયા આ સઘળા આધાર-ગ્રથોમા મિરાતે અહમદી જે છેક મગલ સમયની શરૂઆત (૧૭૬૧)મા લખાઈ છે એના લેખક કટલીક વખતે સ્પષ્ટ ટીકા કરી લખ્યુ છે તે નોધ-પાત્ર છે એ ગ્રથનુ મૂલ્યાકન આપણે ગયા ભાગના એક પરિશિષ્ટમા કર્યુ છે [૫૫] સલ્તનતના છેવટના ભાગના આ બધા ખખેડાઓ અને અકબરની સવારી માટે અહમદીના લેખક અલિમુહમ્મદખાન કટલીક ખાસ ટીકા કરે છે, અને એમણે સિકદરીનો સ્પષ્ટ આધાર લીધો છે છતા બીજા ગ્રથો દસ્તા-વેજો અને વાકયાની સરખામણી એક ઇતિહાસલેખકની દષ્ટિએ કરી લગે એમ સહજ સમજાય છે ગૂજરાતની સ્થિતિ જોતા અકબરની સવારી ઈશ્વર-પ્રેરિત હોય એમ જણાતી એ લખે છે કે "જયારે ગૂજરાત રાજ્યની પડતી આવી ત્યાર એ લોકોએ (અમીરાએ) રાજ્યની આગાળી ધર્મો રાજ્યની સ ભાદીના કાર્યોમા બદલ કરી નાખ્યા, અને સપરૂપી ક્ષેત્રમા ડુમપરૂપી ગળદને છૂટો મૂકી દીધો, તેમજ એકબીજાની ચામડી ઉતારવાની યુક્તિઓ કરવા લાગ્યા" એ પછી લેખક કહે છે કે ખુદાની ઇચ્છાથી એ લોકોની

---

૫૩ સિકદરી પૃ ૪૫૦ સૈયદ મૂર્છા ખાધા અને એમને પાલખીમા સુવાડીને છાવણી-મા લાવવા પડયા એમ લખે છે, છતા વિજયના વખાણ કરે છે

૫૪ એ જ, પૃ ૪૫૦ ૫૧, તબકાતે અકબરી, પૃ ૪૧૩ ૧૪

૫૫ એ પરિશિષ્ટમા અહમદીના વિશ્વાસપાત્ર લખાણ માટે સર જદુનાથ સરકારનો અભિપ્રાય પણ ટાકયો છે

સત્તાની પથારી વીંટાળી લઈ અમીર તૈમૂરના વંશના જલાલુદ્દીન અકબરને સત્તા અપાઈ. અમીરોની સત્તાનો ઉલ્લેખ કરતાં લેખક કહે છે કે "આ બિનહકદાર લોકોએ (અમીરોએ) થોડાક દિવસ બધું ભોગવ્યું. **આ વખતે તેઓએ પ્રજા ઉપર અનહદ દુઃખોનો વરસાદ વરસાવી દીધો.** છેવટે માંહોમાંહે લડી પડવા લાગ્યા".[૫૬] એ પછી લેખક ઇતિમાદખાન, ચંગીઝખાન, મિરઝાંઓ વગેરેની લડાઈઓનો ઉલ્લેખ કરી વિગત માટે સિકંદરીનો હવાલો આપે છે, અને નોંધ કરે છે કે જ્યારે જુઝારખાન સીદીએ ચંગીઝખાનને મારી નાખ્યો ત્યારે ગૂજરાત દેશમાં ઘણી અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ,[૫૭] તેથી લાગ જોઈ મિરઝાંઓએ સુરત ભરૂચ વગેરે લઈ લીધું. અકબરે ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી તે માટે ઇતિહાસલેખકો કેટલાંક કારણો આપે છે ઇતિમાદખાનનુ આમત્રણ ગૂજરાત જેવા ધનવાન દેશને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનો લોભ, એક સત્તાના છત્ર નીચે દેશની વ્યવસ્થા, અને બળવો કરી આવેલા મિરઝાઓને સજા કરવાની ઇચ્છા, એવા કારણો આપે છે[૫૮] બીજાં બધાં કારણો અકબરના મનમાં કદાચ હશે, પરંતુ અહમદીનો લેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે "બાદશાહે પ્રજાની સ્થિતિ તથા દેશની હાલત કરતાં વિશેષ લક્ષ મિરઝાઓનો અગ્નિ હોલવવા ઉપર આપ્યું."[૫૯] અકબરની પહેલી ચડાઈ માટે આ ટીકા સત્ય છે. સામાન્ય પ્રજા દુઃખી થઈ એવું જે સ્પષ્ટ વચન અહમદીકારે લખ્યું છે એવુ બીજા લેખકોના લખાણમા મળતું નથી એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત છે.

ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત

ઈ. સ. ૧૫૭૨ના નવેમ્બરમાં[૬૦] ગૂજરાતના પુરાણા પાટનગર પાટણમાં અકબરે પડાવ નાંખ્યો અને ગૂજરાતી અમીરો એને તાબે થયા એ વર્ણન જુદા પ્રકરણમા કરીશુ. ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો જોકે

૫૬ : મિરાતે અહમદી–સૈયદ નિઝામુદ્દીન ચિશ્તી-કૃત ભાષાતર, ભા. ૧ લો, પૃ. ૯૮, ૧૦૦
૫૭ : એ જ, પૃ. ૧૦૦
૫૮ : પ્રો. કોમિસેરિયેટ, પૃ. ૫૦૬–આ કારણો આપે છે.
૫૯ : અહમદી. પૃ. ૧૦૦ અહમદીનું કારણ જ બધો વિચાર કરતા સાચુ લાગે છે. અકબરની બીજી વારની ચડાઇમાં ગૂજરાતનો મોહ કદાચ હોય તે વધારે બનવા જોગ છે. અહમદીના લેખકના આ શબ્દો સાચા ઇતિહાસલેખકને શોભે એવા છે.
૬૦ : અકબર તા. ૨૭ જુલાઈ ૧૫૭૨ને રોજ. રાજધાનીથી પ્રયાણ કરી રજપૂતાનામાં થઈ ડીસા થઈ મુકામ કરતાં તા. ૭ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ પાટણ આવ્યો. વિગતો આગળ જોઈશું.

લાગ્યા વખત સુધી અકબર સામે લડ્યો તે પણ જોઈશું[૬૧] ગના ગુજરાત માથી સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતનો આ વર્ષથી મત્તાવાર રીતે અંત આવ્યો, અને ગુજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બની રહ્યું એ બધું વર્ણન કરતા પહેલા આ સમયના મુખ્ય પુરુષો તથા બીજી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરવું જોઈએ

સલ્તનતના અંતસમયના અમીરો

નામના સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયના, ખરી રીતે કહીએ તો નધણિયાતા, ગુજરાતમા કેટલાક વ્યક્તિઓ નોધપાત્ર થઈ કે એમા ઇતિમાદખાનના ઉલ્લેખો જોયા અને આગળ હજી જોઈશું, ચગીઝખાનની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તારથી જોઈ ગુજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમા એ એક જ અમીર એવો થઈ ગયો કે જેણે બહુ ટૂકા સમય માટે કેવળ સ્વતંત્ર બાદશાહના જેવી સત્તા અને હોદ્દો અનુભવ્યા[૬૧ અ] તે સાથે પ્રજાને જુલમમાથી મુક્ત કરી ન્યાય અને વ્યવસ્થાનુ સ્થાપન કર્યું તે જોઈ ગયા ઉત્તર ગુજરાતમા શેરખાન ફુલાદી વગેરે અફઘાનો સ્વતંત્ર જેવા હતા, પણ તેમના ચરિત્રમા નોધપાત્ર કાઈ નથી સોરઠમા તાતારખાન ઘોરી અને અમીનખાન ઘોરીને માટે પણ એમ જ કહી શકાય સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં અને સૈયદ હામીદ મોટા અમીરો હતા સૈયદ મીરાએ પોતાના પિતાની પેઠે લડતા પક્ષોમા સમાધાન કરાવી શાંતિ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો એમણે આ સમયમા સૈયદ મુબારકનો રોજો મહેમદાવાદ પાસે બધાવ્યો તેની નોધ આગળ લઈશુ એમના મરણ પછી એમના પુત્ર સૈયદ હામીદે એવુ જ શૌર્ય બતાવ્યુ છે, તેની નોધ અકબરના સમયમા લઈશુ મિરઝાઓ દક્ષિણ ગુજરાતમા સત્તા ઉપર હતા અને એ અકબરના સગા તથા પ્રસિદ્ધ મુઘલ વંશના હતા, પરતુ ગુજરાતના ઇતિહાસમા એમના નામની નોધ સિવાય વધારે સ્થાન નથી હબસી અમીરોમા મુહમ્મદ ઉલુઘખાન[૬૨] અને જુઝારખાન ખાસ નોધપાત્ર કે એમણે ગુજરાતમા આ સમયના બખેડાઓમા જે ભાગ લીધો તેની નોધ

---

૬૧ અકબરની પહેલી ચડાઈ ૧૫૭૨મા થઈ ને સલ્તનતનો અંત આવ્યો, પણ ઈ સ ૧૫૯૪ સુધી સુલતાને લડાઈઓ ચાલુ રાખી એ આગળ જોઈશું

૬૧ અ અરબી ઇતિહાસ પૃ ૫૨૬મા કહે છે કે હિ સ ૯૭૫મા એ ગુજરાતનો સ્વતંત્ર બાદશાહ બન્યો આ વાત સત્ય છે

૬૨ કુતુબખાન ખિતાબવાળા ત્રણ હબસી અમીરો થઈ ગયા તેની નોધ પાછળ લખી છે એમા આ ત્રીજો મુહમ્મદ ઉલુઘખાન અરબી ઇતિહાસલેખક હાજી દબીરનો શેઠ હતો એટલે એ ગ્રથમા એની હકીકતની અંગ્રેજી વિગતને મહત્ત્વ આપવામા આવ્યુ છે

પાછળ કરી છે. એમણે સલ્તનતનાં છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં ઇતિમાદખાન અને સુલતાન મુજફ્ફરની હાજરીમાં પણ સ્વતંત્ર અમીરો જેવી વર્તણૂક રાખી હતી, અને મધ્ય ગૂજરાતના કેટલાક જિલ્લાઓ તથા કેટલેક વખત અમદાવાદમાં પણ પોતાની સત્તા જમાવી હતી. એમાં જુઝારખાનનું નામ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

જુઝારખાન હબસી

જુઝારખાન હબસીનું નામ મરજાન છે.[93] એણે અમદાવાદમાં જે સત્તા ભોગવેલી તેનાં સ્મરણ જુદી જ રીતે રહેલાં છે. એક એના નામનો રસ્તો અમદાવાદમા કારંજની બાજુમાં પથ્થર કૂવા પાસે હતો એવી નોધ મિરાતે અહમદીમા પણ છે, પણ આજે તેનો પત્તો નથી.[94] બીજુ અમદાવાદમા લાલ દરવાજે જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બાંધનાર શેખ સઈદ સીદીને પોતાના ભાઈ જેવો ગણી એણે ઊંચે ચડાવ્યો, એ વાતની નોંધ શેખના ચરિત્રમા લખ્યું. બધા હબસી અમીરોમા જુઝારખાનનુ માન સારું હતું અને માણસ તરીકે એનામા કેટલાક ગુણ પણ સારા હતા. એ સાદોસીધો અને વિશ્વાસુ હતો. તે સાથે મજબૂત પ્રભાવશાળી, મુત્સદ્દી, બહાદૂર, હિમ્મતવાળો, કુશળ, ડાહ્યો, મહાન ઘોડેસવાર હતો. એના વર્તન અને ટેવો પણ સારાં હતાં.[95] એની જિંદગીમાં ચંગીઝખાનને દગાથી પાછળથી ઘા કરી મારી નાખ્યો એ મોટું પાપ થઈ ગયુ હતુ પરંતુ તવારીખોનું વર્ણન બરોબર વાંચતા એમા ઉલુઘખાને બીજા ખટપટિયાઓની શિખવણીથી એને પ્રેર્યો હતો એ મુખ્ય કારણ હોય એમ લાગે છે છતાં પણ એવું કાર્ય ન કરવા માટે એણે પોતાનું મનોબળ ન બતાવ્યુ એટલી ચારિત્ર્યની ખામી ગણાવી શકાય. ખટપટિયાઓએ એ બન્ને બળવાન હબસીઓના મનમાં ચંગીઝખાન એમને મારી નાખવાનો છે એવો ભય ઉત્પન્ન કર્યો હતો એ પણ કારણ હોઇ શકે. છતા એ પાપ કાર્યમા જોખમદારી ઉલુઘખાનની કાંઇક વધારે છે. શહેનશાહ અકબર સુરત જીતી ભરૂચ આવ્યો ત્યારે ચંગીઝખાનના ખૂનની ફરિયાદ કરવામાં

૯૩: એ રૂમીખાનનો ગુલામ હતો તેથી એને રૂમીખાન પણ કહે છે. અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાનના મરણ પછી એનાં હાથી અને તોપો (પૃ. ૫૧૫) જુઝારખાનને મળે છે. એ હબસી છતાં તુર્કી ભાષા સારી બોલી શકતો. અરબી ઇતિહાસમાં એના નામ આગળ સમરૂઉલ્મુલ્ક ખિતાબ લખ્યો છે, પણ ભૂલ હોય એમ લાગે છે. સમરૂઉલ્મુલ્ક જુદી વ્યક્તિ હોય એમ લાગે છે. અરબી ઇતિહાસમાં જુઝારખાનનું વર્ણન પણ ખૂબ વિગતથી છે.

૯૪: મિરાતે અહમદીની પુરવણી–ચકલાઓ અને રસ્તાઓ–અમદાવાદના ઇતિહાસમાં મેં એની નોંધ કરી છે.

૯૫: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૫૭૮

આવી [illegible] સામે એણે અસભ્ય શબ્દો ઉચ્ચાર્યા એમ પણ કહેવાય
છે, પણ ગુનો કર્યો કે એટલું એણે કબૂલ કર્યું. અકબરના હુકમથી એને
હાથીના પગ તળે મારી નાખવામાં આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશું.[66]
ત્યારથી એના મૃત દેહને અમદાવાદ લાવી સરખેજ આગળ શેખ અહમદ
ખટ્ટુના રોજા પાસે એના પિતા બિલાલ ઝુઝારખાં અને યાકૂત ઉલુઘખાનની
કબરો પાસે દફન કરવામાં આવ્યો.

એને સરખેજમાં દફન કર્યો

સરખેજમાં આ રીતે દફન કર્યા કે તે નક્કી થઈ શક્યું નથી, પરંતુ
અરબી ઇતિહાસમાં [illegible] એનું [illegible] છે એ વર્ણન કરતાં એક
રમૂજી વાત લખી છે. કહે છે કે શેખ અહમદ ખટ્ટુની દરગાહની ઝિયારતે
ઝુઝારખાં અને ઉલુઘખાં એક દિવસ ગયા હતા ત્યારે એ રીતે [illegible]
ત્યાં ગયા [illegible] કબરની જગ્યા ખાલી જોઈ ઝુઝારખાંએ પૂછ્યું કે આની
[illegible] ઉલુઘખાને ઉત્તર દીધો કે જેણે આ [illegible] કે તે
[illegible] ત્યારે ઝુઝારખાને સામે ઉત્તર વાળ્યો કે આપણા બેમાંથી જે
પહેલો અવસાન પામશે તે આવી [illegible].[67] અરબી ઇતિહાસમાં એના
લેખકે વર્ણન કર્યું કે એ ઉપરથી [illegible] એ રીતે
[illegible] દરગાહનું [illegible] હતું અને [illegible] હતો [illegible]
[illegible] કરીને [illegible] હતો. એની આગળ [illegible]
[illegible] પામ્યો [illegible]
[illegible] પહેલી [illegible] ઝુઝારખાન હબશીની કબર
[illegible] ઉલુઘખાનની કબર છે. ત્રીજી
[illegible] ઝુઝારખાનની છે.
[illegible] નથી [illegible] નવાઈ
જેવું લાગે.[68]

[66] [illegible]
[67] [illegible]
[68] [illegible]

દસમા ભાગ જેટલા પણ સારા ન ગણાય. છતાં પણ એ લોકો બાદશાહો હતા અને સૈયદ મીરાં એમના નોકર હતા."[૭૨]

ગુજરાતની સ્થાપત્યકલાના ગૌરવ જેવી—અમદાવાદ લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સઇદની જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ

હવે અમદાવાદમા લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સઈદની મસ્જિદના નામથી ઓળખાતી, ગૂજરાતનુ, ગૂજરાતી કલાનું અને અમદાવાદની કીર્તિ માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ સ્થાપત્યકલામા રસ લેતી દુનિયાભરની આલમમા પ્રસિદ્ધ કરનાર મસ્જિદનું અને એના સંસ્કારી બંધાવનારનુ વર્ણન જરા વિસ્તારથી કરીએ. દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યકલા એક મહત્ત્વનું અંગ છે એટલે આવી જગપ્રસિદ્ધ કલાકૃતિવાળા મકાનનું વિગતવાર વર્ણન અસ્થાને ન ગણાય.

સીદી સઈદનું ચરિત્ર

અમદાવાદની આ પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બાંધનાર શેખ સઈદ હબસી એ પહેલા રૂમીખાનનો ગુલામ હતો અને પછીથી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાની નોકરીમાં આવ્યો ત્યારથી સુલતાની કહેવાતો હતો.[૭૩] ઉપર જોયું તે પ્રમાણે ઇતિમાદખાનના અમલનાં પાછલાં વર્ષોમાં જ્યારે જુઝારખાન હબસીની સત્તા ખૂબ જામી હતી ત્યારે આ શેખની ચડતી થઈ. જુઝારખાન સાથે એમને એક ભાઇ જેવો સંબંધ હતો. એની મદદથી શેખને જાગીરમાં કેટલાંક ગામ મળેલાં, અને એનો સારો વહીવટ કરી એણે સારો પૈસો સંપાદન કર્યો અને તેનો સદુપયોગ પણ કર્યો.[૭૪] જિંદગીનાં શરૂઆતના વર્ષોમાં શેખે લશ્કરી નોકરી કરી હતી, જુઝારખાન સાથે રહી લડાઇઓમાં ભાગ લીધેલો. ઉલુઘખાન અને જુઝારખાન વચ્ચે બનેલા બનાવોમા એ જુઝારખાનના પક્ષે હતો. અને નાસીર દરિયાખાનના એલચી તરીકે એને એક વાર ચંગીઝખાન પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ પછી એણે લશ્કરી નોકરી છોડી દીધી. જુઝારખાને એને જે જાગીર આપી એમાંથી એને પાંચ લાખ ટકાની આવક થતી હતી એ બધી આવક એ સારા કાર્યો કરવામાં વાપરતો. એ ગરીબ લોકો અને ગુલામો વગેરે સાથે સારો વર્તાવ રાખતો. એના તબેલામાં ઘોડા તથા ઊંટની સંખ્યા સારી રહેતી. લાલ

૭૨: તુઝુકે જહાંગીરી—અંગ્રેજીમાં રોજર્સ અને બેવેરીજનું ભાષાંતર, ૧. પૃ. ૪૩૬.
૭૩: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૬૪૦-૪૧મા એનું ચરિત્ર વિગતવાર આપેલું છે. એ ઇતિહાસ એની મસ્જિદને બદલે રોજો શબ્દ લખે છે, પણ મસ્જિદનું વર્ણન છે.
૪૭: એ જ, પૃ. ૬૪૦-૪૧

બજાર પાસે જે મસ્જિદ છે ત્યાં જમણી બાજુ એક લંગરખાનું એણે કરાવ્યું હતું ત્યાં રોજ લગભગ એક હજાર માણસો ખાવાનું મળતું રોજનું ત્રીસ મણ અનાજ ગરીબ ફકીરોને વહેંચવામાં આવતું એમને [illegible] પરાણે બેસાડી જમાડવામાં આવતા આબરૂદાર માણસો માટે જુદી વ્યવસ્થા થતી શહેરના વિદ્વાનો, મિત્રો અને યમન વગેરેથી આવેલા વિદેશી લોકોને ખાસ જુદી જગ્યાએ બેસાડી જમાડવામાં આવતા વિરક્ત લોકો જે ન આવી શકતા હોય તેમને રહેવાની જગ્યાએ ખાણું પહોંચાડવામાં આવતું શિયાળામાં ફકીરોને કામળા વહેંચવામાં આવતા[૭૫]

એક મદદકારી પુરુષ

શેખ મલિક સીદી વિદ્યાપ્રચારને આશ્રય આપનાર હતો અને પોતે પણ જ્ઞાની હતો એની મજલીસમાં ધાર્મિક પુરુષો, વિદ્વાનો તથા સામાન્ય જનતા પણ આવતા શેખ હમીદ બિન કાઝી અબ્દુલ્લાહ સિંધીએ લખેલું ઝમિયે હુમૈદી નામનું પુસ્તક એણે વ્યવસ્થિત રીતે લખ્યું હતું અને તેનું નામ ઝમિયે મલકી રાખ્યું હતું એ પુસ્તકાલયનો શોખ પણ હતો એણે મિસર (ઇજિપ્ત)થી ખ્વાજા સલામત મર્જાણીની સરદારી નીચે એક વહાણ પુસ્તકો લાવવા મોકલ્યું હતું પુસ્તકોની યાદી પણ સાથે હતી પરંતુ કમનસીબે આમ [illegible] માટે ખંભાતના અખાતમાં આ વહાણ ડૂબી ગયું એમાં ઘણા ખરા પુસ્તકો નાશ પામ્યા અને થોડા જ બચાવી શકાયા[૭૬]

એની પ્રસિદ્ધ મસ્જિદનું વર્ણન

[illegible] એની કીર્તિ ચિરંજીવ કરનાર મસ્જિદ એણે જે શોખ અને કલાથી [illegible] છે તે એ[illegible] આ વર્ણન ઉપરથી જોઈ શકાય છે આ [illegible] માણસ માટે આગળ [illegible] તવારીખોમાં [illegible] નોંધ નથી [illegible] ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ—ઝફરુલવાલેહ [illegible] પાચો એમાંથી એની બધી વિગતો [illegible] કે એ પ્રથમ તો [illegible] અમદાવાદ [illegible] હિસ્સારતનન[૭૭] પાસ [illegible] પોતાને માટે રોજે બનાવ્યો હતો ત્યાં નાની ઈંટોની એક મસ્જિદ

---

૭૫ અરબી ઇતિહાસ પૃ ૬૪૦ ૪૧માં આ બધું વર્ણન આપેલું છે

૭૬ એજ પૃ ૬૪૦ ૪૧

૭૭ [illegible] સલ્તનતની રાજધાની—રાજનગર—અહીં ભદ્રનો કિલ્લો આ મસ્જિદ ભદ્રના કિલ્લાની દીવાલના થોડા ભાગ તોડીને બાંધવામાં આવી છે પશ્ચિમ તરફ સુંદર જાળીઓ છે [illegible] એ તરફ હોવાથી તોડ્યા વિના છૂટકો નહોતો [illegible]ની મદદ વિના એ બની શકે નહિ

હતી. એની ડાબી બાજુ રોજો બનાવ્યો હતો. મસ્જિદને વધારી પથ્થરની બનાવી. એની ઊંચાઈ વધારી ઘુમ્મટવાળી અગાસી કરી. એની બાંધણીમાં વપરાયેલા પથ્થરો એકથી બે હાથ લંબાઈના ઊંચી જાતના લાવવામાં આવ્યા. એમાં સુંદર કારીગરીવાળી બારીઓ મૂકવામાં આવી. હિજરી ૯૮૦-ઈ. સ. ૧૫૭૨-૭૩મા આ મસ્જિદ બાંધવામાં આવી. શેખ અબ્બન નામનો માણસ જેની કબર શેખ સઇદની સાથે જ છે એણે મસ્જિદનો ચબૂતરો બાંધેલો. ઇ. સ. ૧૫૭૩માં અકબરે ગૂજરાત જીત્યુ ત્યારે આ મસ્જિદ બંધાઇ રહી હતી. હિ. સ. ૯૮૪ના શવાલ મહિનાની ૩જી તારીખે (ઈ. સ. ૧૫૭૬-૨૪ ડિસેમ્બર) શેખનું અવસાન થયું અને મસ્જિદની બાજુએ કરેલા રોજામાં એને દફન કરવામાં આવ્યો.[૭૮]

સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિવેચકોની આ મસ્જિદની બાંધણીના વર્ષની થયેલી ભૂલ

હવે મસ્જિદની બાંધણી, એ બાબતની ચર્ચામા આપણા સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કરેલી ભૂલ, અને એની કારીગરીનાં વિવેચકોએ કરેલાં વખાણ પણ જોઈ જઇએ. આ મસ્જિદ બંધાવવાનું ચોક્કસ વર્ષ અરબી ઇતિહાસમાંથી મળે છે તે જોયુ. પરંતુ એ માટે ફર્ગ્યુસન વગેરેથી શરૂ કરીને છેક પર્સી બ્રાઉન સુધીના વિદ્વાન સ્થાપત્યકલાના વિવેચકોએ વર્ષ નક્કી કરવામાં ભૂલ કરી છે. પર્સી બ્રાઉનનો બીજી રીતે બહુ મૂલ્ય અને સુંદર ગ્રંથ છેક ૧૯૪૨મા લખાયો તેમાં પણ ઇતિહાસને લગતી આવી બાબતોમા ભૂલ કરે છે. એ ગ્રંથ બાહાર પડ્યો ત્યારે સર ડેનિસન રોસનો સંપાદન કરેલો અરબી ઇતિહાસ બહાર પડયાને વર્ષો થઈ ગયા હતાં, અને પ્રો. કોમિસેરિયેટે એમના ઇતિહાસમાં (૧૯૩૮) એ ગ્રંથનો ઉપયોગ આ મસ્જિદનું વર્ષ નક્કી કરવામાં આધાર તરીકે કર્યો પણ હતો, એટલે બાંધણીના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ મિ. બ્રાઉનની ભૂલ ચલાવી ન લેવાય એવી કહી શકાય. ઇતિહાસમાં (૧૯૨૯) મસ્જિદોની બાંધણીની પ્રગતિના ઇતિહાસને ધ્યાનમાં લેતા સ્થાપત્યકલાના આ વિવેચકોની ભૂલની મેં ચર્ચા કરી હતી અને એ પ્રમાણે જોતાં બધાંમાંનો સમય, લગભગ ચોક્કસ કહી શકાય એવો, ચર્ચ્યો હતો. અરબી ઇતિહાસમાંથી હવે એ વાતનો તદ્દન ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર મુજબનો સ્પષ્ટ થયો છે. વિદ્વાન પાશ્ચાત્ય વિવેચકો મહમૂદ બેગડાના સમયમાં કે એથી વહેલા આ મસ્જિદની બાંધણી ગણે છે એટલે ઇ.સ. ૧૫૧૫ની સાલની પહેલાં

૭૮: એ જ, પૃ. ૬૪૦-૪૧. વર્ષ માટેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

ગણે છે આ કેવળ ભૂલ છે ઈ સ ૧૫૨૫ પહેલા આ જાતની બાધણી જોવામા આવી નથી[૭૯]

એ મસ્જિદનુ વર્ણન

આ મસ્જિદ નાની, ૬૮×૩૬ ફીટની લંબાઈ પહોળાઈની છે એમા એક થાભલા ઉપર ચાર ચાર કમાનો ઉતારી, ઉપરની ચપટા ઘુમ્મટોની છત બનાવવા માટે ચોરસને કાપીને અષ્ટકોણ બનાવ્યા છે અને ખૂણામા નાની કમાનોથી ટેકા આપ્યા છે મુહમ્મદ ઘોસ અને શાહઆલમની મસ્જિદો જે આ સમય પછી બધાયેલી છે તેને મળતી બાધણી છે કમાનો શુદ્ધ અમદાવાદી છે પાછળની પશ્ચિમ તરફની દીવાલમા પાચ મોટી કમાનોમા જાળીઓ કરેલી છે, તેમા છેડા ઉપરની બે ભૌમિતિક આકૃતિઓની છે વચ્ચેની કમાન પથ્થર જડી બધ કરેલી છે એની આસપાસની બે ફૂલવેલ અને વનસ્પતિની કારીગરીવાળી જગપ્રસિદ્ધ જાળીઓ છે દક્ષિણ તરફ ત્રણ જાળીઓ ભૌમિતિક

---

૭૯ Percy Brown Indian Architecture, Islamic P 55 જુઓ ગુજરાતનુ પાટનગર અમદાવાદ, પૃ ૬૨૭ ૩૧ એમા મેં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અહીં વાચનારની રજા લઈ એક અંગત નોધ કરવાની જરૂર છે અમદાવાદનો ઇતિહાસ ગુ સાહિત્ય સભાએ ૧૯૨૮મા બહાર પાડ્યો તે પહેલા ૧૯૨૭ના કાર્તિકના "વસત" માસિકમા આ મસ્જિદની બાધણી અને એના બાધનાર માટે મે વિસ્તૃત ચર્ચા બહાર પાડેલી અમદાવાદના ઇતિહાસમા એનો સાર માત્ર લીધેલો એમા માત્ર બાધણીની દૃષ્ટિએ આ મસ્જિદ સ્થાપત્યવિવેચકો વારે છે એ સમયમા નહિ પણ સલ્તનતના અત ભાગમા ૧૫૬૦થી ૧૫૭૦ના દસકામા બધાઈ એના કારણો આપ્યા છે બાધનાર તરીકે સીદી સઈદનો તે વખતે પત્તો ન લાગવાથી જુઝારખાન હબસીને સીદી શહીદ કલ્પીને એનો બાધનાર હોવો જોઇએ એમ અનુમાન કર્યું છે તે સાથે અમ ઇતિ પૃ ૬૩૧ની નોધ ૧મા એવી આશા પણ વ્યક્ત કરી છે કે સલ્તનતના અતમા બધાયાનુ ચોક્કસ લાગે છે, છતા બધાવનાર જુઝારખાન હોય તે બાબત શકા કે ચર્ચાને સ્થાન છે એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે, અને અરબી ઇતિહાસમાથી કદાચ આ વાત સ્પષ્ટ થાય તો તે માટે અરબી વિદ્વાનોને વિનતિ કરી છે અરબી ઇતિહાસ જોવડાવી, પ્રો કોમિ એ એ વાત સ્પષ્ટ કરી. એમા સતોષની વાત એ છે કે વર્ષ-સમય-નિર્ણય લગભગ ખરો નીવડ્યો જ્યારે બધાવનાર સીદી સઈદ એ જુદી વ્યક્તિ નીકળી, પણ જુઝારખાન સાથે એનો ભાઈ જેવો સબધ અને એને લીધે શેખ સઈદની ચડતી થઈ એ વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ 'વસત'મા લેખ છપાયો ત્યારે પ્રો કોમિ સાહેબને મેં એ વચાવેલો અને અમારે પત્રવ્યવહાર પણ થયેલો સઈદને બદલે શહીદની માન્યતા માટે વધારે આધાર જોઈએ એમ એમણે મને જણાવેલું પરંતુ સમય અને જુઝારખાનનો સબધ એ બધુ અનુમાન ખરુ નીવડ્યુ તે બાબત ૧૯૩૮મા એમણે અગ્રેજીમા ઇતિહાસ લખ્યો ત્યારે કાઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ જરા લાગે એવુ છતા અનુમાન માટે મને સતોષ થયો

છે.[૮૦] ઉત્તર તરફ જાળીઓની કમાનો ખુલ્લી છે. એનું કારણ રાજ્યક્રાંતિના સમયમા મસ્જિદ અધૂરી રહી છે એ જ કહી શકાય. મિનારા સાદા પણ ઉત્તમ પ્રકારના છે. મસ્જિદને ફરતા કંદોરા મિનારાને પણ ફરતા સળંગ છે એ વિશેષતા છે. આ મિનારા ૧૯ઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં અર્ધા ઉપર ઊભા હતા એમ બ્રિગ્ઝે ૧૮૪૭માં કરેલા વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ આજે છતની ઉપર એની નિશાની પણ નથી.[૮૧] વચ્ચેની કમાન કરી જ નહિ હોય કે વધારે ઉત્તમ કરવા માટે રહેવા દીધી હશે કે અવ્યવસ્થાના સમયમાં તૂટી ગઈ હશે એ આજે સમજવું મુશ્કેલ છે. એ કમાન લૉર્ડ એલ્જિનના સમયમા કાઢીને વિલાયત મોકલાઇ છે એવી લોકવાયકામાં સત્ય નથી, કારણ કે એ પહેલાં પણ વચ્ચે કાંઇ નહોતું એવા ઉલ્લેખો છે મસ્જિદને મરાઠા સમયમા નુકસાન થયું પણ હોય. અંગ્રેજોએ મામલતદારની કચેરી એમાં કરેલી. એ વખતે મહેરાબોમાં પ્રેસ મૂકેલાં અને મંડારાની કમાનમાં બંધ ન થાય એવો દરવાજો મૂકેલો એકંદરે મસ્જિદ સારી સ્થિતિમાં કહી શકાય એવી રહી છે એનું માન લૉર્ડ કર્ઝનને ઘટે છે.[૮૨]

એની જગપ્રસિદ્ધ જાળીઓ

પશ્ચિમની દીવાલમાં જે એ પ્રસિદ્ધ જાળીઓ છે તેની પ્રશંસા યુરોપિયન કલાવિવેચકોએ મુક્ત કંઠે કરી છે. ફર્ગ્યુસન કહે છે કે આગ્રા અને દિલ્હીમાં ઉત્તમ કારીગરી છે, પણ આટલા વિસ્તારમાં નથી અને આટલું સમતોલપણું પણ નથી. આ તો માણસે કરેલી પથ્થરની કારીગરી કરતાં જાણે કુદરતે જ રચના કરી હોય એવું લાગે છે. રોમ અને ગ્રીસના ઉત્તમ કલાકારોએ કરેલી નકશી કરતાં પણ આ ઉત્તમ છે.[૮૩] સર જહોન માર્શલ જે સામાન્ય રીતે કડક

૮૦: પશ્ચિમ દીવાલમા બન્ને છેડા ઉપર પણ ભૌમિતિક જાળીઓ છે. એવી જ સરખેજના રોજામાં પૂર્વ બાજુ છે. તે ઉપરથી એ બન્નેનો ઘડનારો એક જ કારીગર હશે એમ ડૉ. બર્જેસ માને છે. પરતુ એ બન્ને રચાયાની તારીખોમા મોટું અંતર છે જાળીઓ ગૂજરાતી કલાકારોનો ખાસ વારસો છે એ બર્જેસ ભૂલી જાય છે (અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૩૧)

૮૧: બ્રિગ્ઝ: સિટીઝ, પૃ ૨૩૧. બ્રિગ્ઝ એમ પણ માને છે કે ૧૭૮૦મા જનરલ ગોડાર્ડ શહેર લીધું ત્યારે આ મસ્જિદમાં કચેરી કરેલી, પણ એ ભૂલ છે. કચેરી બ્રિટિશે અમદાવાદ લીધા પછી ૧૮૧૮ પછી કરવામાં આવી.

૮૨: કાઉલી-બાઉલી રિપોર્ટ અને બર્જેસના અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતા અંગ્રેજી ગ્રંથમા આ વિગત આપેલી છે. મસ્જિદને કચેરી બનાવી ત્યારે ચૂનાથી ધોળેલી તેથી ભૂલથી કેટલાક આરસની માનતા જાળીઓની છાપ લેતાં અને ચકલાએ માળા કરવાથી થોડું નુકસાન થયેલું છે (અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૩૦).

૮૩: હોપ અને ફર્ગ્યુસનનું અમદાવાદના સ્થાપત્યનું પુસ્તક. અમદાવાદનો ઇતિહાસ.

ટીકાકાર છે તે પણ આ જાળીઓ ની પ્રશંસા કરતા કહે છે કે આમા કોઇ મહાન ગુજરાતી કલાકારનો હાથ છુપો રહેતો નથી આ જાળીઓને લીધે જ આ મસ્જિદ જગપ્રસિદ્ધ ગણી શકાય વનસ્પતિ અને ફૂલવેલની કારીગરીવાળી જાળીઓ જેવા નમૂના તો હિંદભરમા કોઇ જગ્યાએ મળે તેમ નથી સર જહોનના અભિપ્રાય પ્રમાણે કમાનમા સાદાઇ એ ગુજરાતી કલાકારના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે, છતા રાણી સિપ્રી ની મસ્જિદ ની પેઠે આ મસ્જિદમા સાદાઇ સાથે શ્રેષ્ઠ કલા વપરાઇ છે, આ મસ્જિદ જેવી સુપ્રમાણ અને લાવણ્યવાળી કમાનો અને જાળીઓ શ્રેષ્ઠ છે૮૪ રશિયાના સમ્રાટ ઝાર ગઇ સદીના અંતમા અમદાવાદ આવેલા ત્યારે આ જાળીઓ જોઇ કહેલુ કે હિંદનુ વનસ્પતિ-સૌંદર્ય અહીં કોતર્યું છે આ જાળીઓ જોઇએ છીએ ત્યારે આપણે એક ધૂળિયા શહેરમા ઊભા છીએ એ ભૂલી જઇએ છીએ૮૫ પર્સી બ્રાઉન કહે છે કે સીદી સઇદની એક નાનકડી મસ્જિદને દુનિયાભરમા એની જાળીઓએ પ્રસિદ્ધ કરી છે ગુજરાતમા જાળીઓ સામાન્ય છે અને શોભા ઉપરાંત હવા અજવાળા માટે રખાય છે, પરંતુ એ બધી નાની છે, અને નાના ચોગ્મ ભાગ પાડી તેમા ભૂમિતિની આકૃતિઓ કરીને રચેલી છે, પણ સીદી સઇદની મસ્જિદમા તો કોઇ અસાધારણ કલ્પનાશક્તિવાળા કલાકારે, બધી જૂની પ્રણાલિકાઓને દૂર મૂકીને પથ્થરના ખરબચડા ટુકડાઓ જાણે પાતળુ સુંવાળુ કપડુ (કેન્વાસ) હોય તેમ ચિત્રકારની પેઠે પોતાના મનની કલ્પના મુજબના અલંકાર કોતર્યા છે પૂર્વ તરફના વનસ્પતિસૌંદર્યમા મુખ્ય ગણાતા તાડ વગેરેની કલા તથા સૌંદર્યની ભાવનાને એવી કુશળ કારીગરીથી વ્યક્ત કરી છે કે ગેર્ન પણ દેશની ઉત્તમ કલા સાથે મૂકી શકાય આ સતાની આપે

પૃ ૧૩૦ આ જાળીઓનુ કદ ઊંચાઈ ૧૦ થી ૧૧ ફીટ અને પહોળાઈ ૬॥ થી ૭ ફીટ છે ફૂલવેલની પ્રસિદ્ધ જાળીઓ પણ કકડા સાંધીને બનાવેલી છે

૮૪ સર જહોન માર્શલ કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઑફ ઇંડિયા ભા ૩મા સ્થાપત્યનુ પ્રકરણ પૃ ૬૧૬ મસ્જિદની સાદાઈનુ વર્ણન કરી લખે છે કે "But though such simplicity is rare in Gujrrat, there is no mistaking the Gujarati genius in the graceful well proportioned arches and superbly designed window-screens It is these screens that have made the Sidi Sayyidi mosque world famous The other two (Jalis) are adorned with free plant and floral designs the like of which does not exist in any other monument in India"

૮૫ રશિયાના ઝારની મુસાફરીના વર્ણનના બે મોટા પુસ્તકો છે, તેમા એકમા અમદાવાદના વર્ણનમા આ શબ્દો છે

છે કે એ સમયમાં અહીં કલા સજીવ હતી.[૮૬] આ પ્રમાણે આ મસ્જિદની જાળીઓની કલા ઉપર ઘણા વિદેશી કલાવિવેચકો મુગ્ધ થયા છે, અને દુનિયામાં કોઈ પણ જગ્યાએ આવડા કદની આટલી સુંદર નકશીવાળી જાળીઓ નથી," એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે. ગઇ સદીમાં આનો લાકડાનો નમૂનો એક હજાર રૂપિયા ખર્ચીને પરદેશના સંગ્રહસ્થાન માટે બનાવેલો.[૮૭] ઇંગ્લૅન્ડના સાઉથ કેન્સિંગ્ટન મ્યુઝિયમમાં અને ન્યૂ યૉર્કમાં એની પ્રતિકૃતિઓ છે.[૮૮] ફર્નિચરમાં તો એની ઘણી નકલો થયેલી છે. ચાંદીમાં પણ આ નકશીની નકલ કરવામાં આવે છે.[૮૯] શિલ્પસ્થાપત્ય એ પથ્થરમાં લખેલું સાહિત્ય જ છે, અને સાહિત્યની પેઠે જ એ પ્રજા તથા સમાજની સંસ્કારિતા વ્યક્ત કરે છે એમ મનાય છે. એ દષ્ટિએ સ્થાપત્યકલાનો શોખ ગૂજરાતીઓને— હિંદુઓ કે મુસલમાનોને—સ્વભાવમાં જડાયેલો હતો એની સાક્ષી આખી દુનિયાને આપતી આ મસ્જિદ, આપણા અન્ય કલામય મંદિરોની પેઠે જ, આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો છે.[૯૦]

સુલતાન મુજફ્ફર ત્રીજાના નામના અમલની શરૂઆતમાં ઈ. સ. ૧૫૬૩માં સીજર ફ્રેડરિક નામનો ઇટાલિયન મુસાફર ગૂજરાતમાં આવેલો એ પણ ગૂજરાતને "ખંભાતનું રાજ્ય" કહે છે. છેલ્લા બે સુલતાનોના સમયથી દીવ જીતી લીધા પછી પોર્ટુગીઝોની સત્તા દરિયા ઉપર ખૂબ વધી ગઇ હતી, એમની પરવાનગી વિના કોઇનું પણ વહાણ આવજા કરી શકતું નહિ, ખંભાતથી નાનાં વહાણોમાં માલ દીવ જઇને ચડતો, વહાણના માલિકો મોટે ભાગે ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો હતા, વગેરે વર્ણન એ મુસાફર કરે છે. આયાતનિકાશનું વર્ણન તથા ખંભાત શહેરનું વર્ણન પણ કરે છે તે વેપાર અને વહાણવટાના પ્રકરણમા આગળ જોઇશું.[૯૧]

૮૬: Percy Brown: Indian Architecture. Islamic, P. 55. એમણે Artist with exceptional vission એ શબ્દો કલાકાર માટે અને કારીગરી માટે with asthetic sensitiveness and technical skill એવા શબ્દો વાપર્યા છે.

૮૭: અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૩૦–૩૧

૮૮: એ જ, પૃ. ૬૩૧ (બર્જેસમાથી)

૮૯: અમદાવાદના મિસ્ત્રી સોમનાથે આ અને બીજી મસ્જિદોના નમૂના બનાવ્યા છે. મિ. ચંદુલાલ ગજ્જરે ચાંદીમા તથા લાકડામાં નમૂના કર્યા છે.

૯૦: પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ કહે છે કે (પૃ. ૫૦૫) This lovely and world famous mosque is the last noble specimen of the great creative period of the Muslim architecture of Gujarat.

૯૧: આ મુસાફરની નોંધ પ્રો. કોમિ.એ પૃ. ૫૦૦–૫૦૧માં લીધી છે. એમાંથી જરૂરી નોંધ લઈ બાકીની ચર્ચા સામાજિક અને વેપાર પ્રકરણમાં કરીશું.

સિક્કા કોરી

આ સુલતાનના અમલમા બીજી નોધપાત્ર હકીકત એ છે કે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક રાજ્યોના ચલણમા કોરીનુ ચલણ ચાલતુ હતું અને એમા તે તે રાજાઓ ઉપરાત ગુજરાતના સુલતાનને સર્વોપરી ગણી એનુ નામ પણ આપવામા આવતુ એવા સિક્કાઓને 'કોરી' કહેતા અને છેક આ જમાના સુધી કોરીનુ ચલણ સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક રાજ્યોમા અને ખાસ કરીને કચ્છમા ચાલુ હતુ કોરી નામનુ મૂળ પણ એ સમય છે એ બાબત આગળ સિક્કાના પ્રકરણમા ચર્ચા કરીશુ [૯૨]

એ સમયનો નડિયાદનો લેખ

આ સમયનો એક દસ્તાવેજ વિ સ ૧૬૧૮–ઈ સ ૧૫૬૨નો મળેલો છે એ વેપારી ગુજરાતી ભાષાનો છે તેથી નોધપાત્ર છે એમા કાઇ પણ વિશેષણ વિના સુલતાન મુદાફર (મુઝફ્ફર)નું નામ છે અને એના કોઇ વજીર કે મોટા અમલદારોના નામ નથી પચકુલમા બે મુસલમાન નામો છે તે પણ સ્થાનિક નાના અમલદારો લાગે છે લેખ નડિયાદનો છે આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે માત્ર આચાર તરીકે પણ મુઝફ્ફર સુલતાનનુ નામ વપરાતુ હતુ, અને ખાસ કરીને સાબરમતીથી મહી સુધીનો મધ્ય ગુજરાતનો ભાગ સુલતાનને માટે ઇતિમાદખાનના હાથમા હતો એટલે નડિયાદના દસ્તાવેજમા તો એનુ નામ આવે જ પણ ઇતિમાદખાન કે બીજા કોઈ અમીરનુ નામ નથી એ સૂચક છે વિશેષણ વિનાના સુલતાનના નામ ઉપરથી લોકમા એની સત્તા નથી એવો ખયાલ હતો એટલુ સમજાય છે આ દસ્તાવેજ ભાગ વહેંચી ફારગતી થયાનો છે ઘર ઉપરાત દુકાનની વહેંચણી માટે લખે છે કે 'તથા બીજૂ સર્વ હાટનૂ લૂગડૂ તથા સરવાઇઉ કરી ઉઘરાણૂ દેવૂ તથા હેમ રૂપ હાંડી સુખડી તથા બીજૂ જે કાઇ હતૂ તે સર્વ પ્રીછી વીચી વિધૃ સહી સરસ પ્રીછી જૂજૂઆ થયા" આમા ભાષાની દૃષ્ટિએ, તથા સરવૈયુ ઉઘરાણી વગેરે શબ્દો વેપારી સમાજની દૃષ્ટિએ, તથા "મલકત" (મિલકત) જેવા મુસલમાની શબ્દો નોધપાત્ર છે [૯૩] એની વધુ ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમા કરીશુ

---

૯૨ તારીખે સોરઠ અને પ્રો હોડીવાળાના સિક્કા બાબતના લેખ ઉપરથી પ્રો કોમિ એ પૃ ૪૯૯–૫૦૦મા લીધેલી નોધ મહમૂદ ત્રીજાના સમયથી આવા સિક્કા પડતા હતા તે હવે પછી ચર્ચીશું

૯૩ લેખપદ્ધતિ, પૃ ૭૧–૭૨ આ દસ્તાવેજમા બજારના સામાન્ય શબ્દો આવે છે તે નોધપાત્ર છે ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ એનુ મહત્ત્વ છે વેપાર અને સામાજિક પ્રકરણમા આ સબધી ચર્ચા કરીશું સરવૈયુ કાઢવાનો રિવાજ કેટલો જૂનો છે તે બાબત આજના નામાના નિષ્ણાતો ચર્ચા કરી રહ્યા છે ગુજરાતમા આ રિવાજ જૂના સમયથી હતો એમ લાગે છે તે પણ આગળ ચર્ચીશું સરવૈયાને "સરવાઈઉ" એ રીતે શબ્દ લીધો છે બધુ વેચીને જુદા થયા તે માટે સરવ 'વીચી સાટી જૂજૂઆ થયા' એ શબ્દોનો પ્રયોગ આજે પણ 'વેચી સાટી' શબ્દો વપરાય છે તે જોતા સૂચક છે

પ્રકરણ ઓગણચાળીસમું

અકબરની ગૂજરાત ઉપર બે વાર ચડાઈ

ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત

અકબરની ગૂજરાત ઉપર પહેલી ચડાઈ

શાહેનશાહ અકબરે ગૂજરાત જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેનાં કારણોનો ઉલ્લેખ કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૭૨, ૨ જી જુલાઇએ એણે આગ્રા–ફતેહપુરથી પ્રયાણ કર્યું. અજમેરના પ્રસિદ્ધ સંત મુઈનુદ્દીન ચિસ્તીને અકબર પૂજ્ય ગણતો એટલે અજમેરમા એ સંતની દરગાહની યાત્રા કરી પછી આગળ વધવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખાન કલાનને દસ હજારનું લસ્કર આપી આગળ મોકલ્યો. અકબર રાજપૂતાનામા ધીમી કૂચ કરીને આવતો હતો. એવામાં શિરોહીના દેવડા રજપૂતોએ ખાન કલાન ઉપર હુમલો કરી એને ખંજરથી ઘાયલ કર્યો.[1] મારામારી થઈ એમાં બન્ને બાજુ ખુવારી થઈ. આ ખબર અકબરને મળ્યા ત્યારે શિરોહીના રાજપૂતોને સજા કરવા લસ્કર મોકલ્યું. ગૂજરાતની સરહદમાં શહેનશાહનો પહેલો મુકામ ડીસામાં થયો. અહીં એવા સમાચાર મળ્યા કે શેરખાન ફુલાદીએ અમદાવાદનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો છે અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યો ગયો છે. એના બે પુત્રો એના કુટુંબને લઈને ઈડર તરફ સલામત જગ્યાએ ગયા છે. આ ખબર જાણીને અકબરે રાજા ભગવાનદાસના પુત્ર રાજા માનસિંહને શેરખાનના પુત્રોને પકડવા મોકલ્યો. શેરખાનના પુત્રો આ સમાચાર મળતાં ડુંગરો તરફ નાસી ગયા.[2]

અકબર પાટણમાં

ડીસાથી અકબરની સવારીએ રળિયામણા પાટણ શહેરમાં આવીને પડાવ નાંખ્યો.[3] અકબરના મુરબ્બી બહેરામખાનનું મૃત્યુ પાટણમા થયુ હતું

૧: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫, પૃ. ૩૪૦–૪૧; મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૧. શિરોહીના રાજાએ તાબેદારી સ્વીકારી ખાન પાસે માણસો મોકલ્યા. ખાન સોપારી આપતી વખતે એક રજપૂતે ખાનને જમધર મારી ખભાની આરપાર કાઢયું, પણ બહાદુરખાન નામના રક્ષકે એને પકડીને ભોંય પાડચો. ખાન પંદર દિવસ માંદો રહી અકબર સાથે જોડાયો. તારીખે અલફીમાં પણ આ વાત છે.

૨: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૨; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫, પૃ. ૩૪૨. સિકંદરીમાં આ વાત નથી, પણ એટલો જ ઉલ્લેખ છે કે શેરખાન પાસે લસ્કર ચાળીસની સંખ્યા જેટલું જ હતું. બીજા ચાલ્યા ગયા હતા, એટલે એ સોરઠ તરફ નાસી ગયો.

૩: અબુલફઝલ: અકબરનામા (ભા. ૩, પૃ. ૮–૯)માં પાટણને માટે Pleasant City

તે આગળ જોઈ ગયા છીએ અહીં એના પુત્ર બાળક અબ્દુર્રહીમખાનને અકબરે બોલાવી એના કુટુંબના અને પિતાના મૃત્યુના બધા સમાચાર પૂછ્યા એને જાગીર આપવામાં આવી અને એ ઉમ્મરમાં નાનો હોવાથી વહીવટ સૈયદ અહમદખાન બારહાને સોંપવામાં આવ્યો આ વખતે શેરખાનના પુત્રોને પકડવા કુંવર માનસિંહને મોકલેલો તે ડરથી એ લોકો હાથ ન આવવાથી કુંવરનો માન લઈ પાછો ફર્યો હતો તે બાદશાહને આવી મળ્યો પાટણમાં આમ એક અઠવાડિયું પસાર કરીને અમદાવાદ તરફ કૂચ કરતાં પહેલો મુકામ જોટાણા પાસે નાખવામાં આવ્યો [૪]

સુલતાન મુઝફ્ફર કેદ પકડાયો

અહીં સમાચાર મળ્યા કે ગુજરાતનો સુલતાન મુઝફ્ફર જે શેરખાન, કુલાદી સાથે સોરઠ તરફ નાસી ગયો હતો તે એનાથી છૂટો પડી નજીકના પ્રદેશમાં રખડે છે આ ખબર સાંભળી અકબરે મીરખાન પેમાનન વગેરે સરદારોને એની તપાસ કરવા મોકલ્યા આમપાસ તપાસ કરતાં સુલતાનના રાજચિહ્ન જેવું છત્ર મળી આવ્યું અને ખેતરોના ખળામાં સંતાતો ફરતો સુલતાન પકડાઈ ગયો મીરખાં એને અકબર પાસે લાવ્યો, અને બાદશાહે એને બીજી કાઇ ભારે શિક્ષા ન કરતાં કરમઅલીખાનને સોંપી કેદીની પેઠે રાખવા કહ્યું [૫]

ગુજરાતના અમીરો અકબરને તાબે

હવે અમદાવાદ આવતાં અકબરને મીર અબુતુરાબ વગેરે ગૂજરાતી અમીરોએ તાબે થઈ અરજ કરી કે ગુજરાતનો મુખ્ય અમીર ઇતિમાદખાન

---

of Pattan લખ્યું છે પાટણ એ વખતે સુંદર શહેર રહેતું ગમે તેવું હોવું જોઈએ એવા ઉલ્લેખો મળે છે તા ૭મી નવેંબર ૧૫૭૨ને રોજ અકબર પાટણમાં પ્રવેશ કર્યો

૪ સિકન્દરી, તબકાત, અબુલફઝલ વગેરે તવારીખો જોટાણાનો ઉલ્લેખ કરે છે તા ૧૩ નવેંબરે જોટાણા મુકામ કર્યો (અકબરનામા)

૫ અકબરનામા III, પૃ ૮–૯ આ બાબતમાં તવારીખોમાં મતભેદ દેખાય છે અબુલ ફઝલ ઉપર મુજબ કહે છે, જ્યારે સિકંદરી શેરખાનથી છૂટો પડી મુઝફ્ફર અકબરના અમલદારો પાસે ગયો એમ ટૂંકે પતાવે છે તબકાત (ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૨) કહે છે કે સુલતાન હિ ૯૮૦ના રજબ માસની ૯મી ને રવિવારે ખૂબ માન પૂર્વક અકબર પાસે ગયો બાદશાહે એને પોતાની પાસે આવવા દીધો સહમની પૃ ૧૦૨માં અકબરનામાના શબ્દો જ લખે છે અને સિકંદરીનો ઉલ્લેખ કરી કહે છે કે મુઝફ્ફર અકબરની પાસેના ગુજરાતી અમીરોની પેઠે નોકરની માફક રહેવા લાગ્યો પ્રો કોમિસેરિયેટ તા ૧૫ નવેંબરે એ અકબર આગળ હાજર થયા અને એને શાહમનસૂર વઝીરને સોંપવામાં આવ્યા એમ લખે છે, પણ એમણે એ નામ માટે આધાર આપ્યો નથી બધું જોતાં સુલતાન અકબરના અમલદારો પાસે કેદી જેવી દશામાં રહ્યો હોય એમ સમજાય છે,

પણ બાદશાહની સેવામાં હાજર થવા તૈયાર છે. અકબરે ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાંએ ઇતિમાદખાનને સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલો કે અકબર બાદશાહને તાબે થવામાં લાભ નથી. ગૂજરાત જીત્યા પછી એ બધા અમીરોનું જડમૂળ ઉખાડી નાંખશે, માટે આપણે એક વાર ભેગા મળી એની સામે લડી ભાગ્ય અજમાવી જોવું. પણ ઇતિમાદખાન સ્વભાવથી જ લડાઈથી ડરનારો હતો; એણે આ વાત કબૂલ રાખી નહિ, એટલે મિરઝાં દક્ષિણ ગૂજરાત તરફ પોતાની જાગીરમાં ચાલ્યો ગયો.[૬] ઇતિમાદખાન અકબરને નમવા પાટણ તરફ ચાલ્યો. કડી પાસે દાઉજીપુર આગળ મુકામ નાખતાં પહેલાં ગૂજરાતના બધા અમીરો બાદશાહની તહેનાતમા આવી પહોચ્યા. અકબરે અબુતુરાબ, ઐનઉલ્મુલ્ક હકીમ વગેરે અમીરોને ઇતિમાદખાનને આવકાર આપવા સામા મોકલ્યા એણે રાજદારી કુનેહથી ઇતિમાદખાનને ગૂજરાત પ્રાંતનો વહીવટ આપવાનું પણ કહ્યું. બીજા અમીરોને ઇનામો આપ્યાં.[૭] ગૂજરાતના અમીરોની જામીનગીરીઓ પણ માગવામાં આવી. ઇતિમાદખાનનો જામીન મીર અબુતુરાબ થયો, અને ઇતિમાદખાન બીજા બધાનો જામીન થયો. હબસી અમીરોનું કોઇ જામીન થયું નહિ તેથી તેમને ગુલામ તરીકે ગણવામાં આવ્યા.[૮] હવે બાદશાહી સવારીએ તા. ૨૦ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ અમદાવાદ પાસે નદીને સામે કાંઠે આવીને પડાવ નાખ્યો. અમદાવાદ શહેરના લોકોએ બાદશાહને સારો આવકાર આપ્યો અને તે સમયના ચાલ્યા આવતા ત્રાસમાંથી છૂટયા હોય એવો હર્ષ બતાવ્યો. અહીં બાદશાહની તુલા કરવામાં આવી. મોરઢનો અમીનખાન ઘોરી પણ ભેટ લઈ નજર કરવા આવ્યો.[૯] શહેરમાં અકબર શહેનશાહના નામનો ખુતબો પઢવામાં આવ્યો.

પણ બેડી પહેરાવેલા કેદી જેવો નહોતો, માત્ર જાપતામા રાખવામાં આવ્યો હતો એમ બધી તવારીખો સરખાવતાં લાગે છે. સુલતાન મુઝફ્ફર ગૂજરાત સલ્તનતના એક કિંમતી દસ્તાવેજ જેવો ગણાતો હતો એ અબુલફઝલના એને માટે લખેલા શબ્દો Mozafar Gujarati who was the document of soveriegnity for Gujaratis." સુલતાન તરફની લોકલાગણી પણ બતાવી આપે છે.

૬: સિકંદરી, ગુ. ભા. ૪૫૦. આ ઉલ્લેખ માત્ર સિકંદરીમાં જ છે.

૭: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૩. તબકાત (ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૪૩)માં ઇતિમાદખાને અમદાવાદ શહેરની ચાવી બાદશાહને આપી એમ લખે છે. સિકંદરી લખે છે કે અંદરઅંદર ભારે ચર્ચા પછી ગૂજરાતી અમીરો તાબે થયા.

૮: અકબરનામા, ૩. પૃ. ૧૦-૧૧. તબકાત (ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૪૩)માં પણ હબસી અમીરો ઉપર જાપતો રાખ્યો એમ લખે છે.

૯: એ જ, પૃ. ૧૧-૧૨; તબકાત (ઇલિયટ) પૃ. ૩૪૩; અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૪. સિકંદરી

અકબર અમદાવાદ થઇને ખભાતમા

અમદાવાદની બહાર છાવણી નાખી અકબરે આશરે બે અઠવાડિયા વ્યવસ્થા કરવામા ગાળ્યા પોતાના દૂધભાઈ મિરઝા અઝીઝ કોકા ખાને આઝમને ખાસ વહીવટની દેખરેખ રાખવા ફરમાવ્યુ અને ગૂજરાતનો જાણીતો હોવાથી ઇતિમાદખાનને મુખ્ય અમીર તરીકે કામ સોંપ્યુ બાદશાહ વારવાર શહેરમા જતો આમ વગર લડાઇએ આખો ગૂજરાત દેશ અકબરને શરણે આવ્યો[10] ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાએ આ વખતે તાબેદારી તરીકે ભેટો તથા પેશકશી મોકલી, પરન્તુ અકબરે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, કારણ કે ગૂજરાતની આ બધી ગરબડનુ કારણ મિરઝાઓ હતા અને એમના તરફથી લડાઈઓ તથા અશાન્તિને ઉત્તેજન મળતુ હતુ એ બાબતની બાદશાહને ખાતરી થઈ ગઇ હતી હજી પણ દક્ષિણ ગૂજરાતના વડોદરાથી માંડીને સુરત સુધીના ભાગના મિરઝાઓ માલિક થઈને બેઠા હતા, એટલે એમને હરાવી તાબે કરીને પ્રાંતને ત્રાસથી મુક્ત કરવો એ જ અકબરની આ ચડાઇનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો[11] બીજા કારણો ગૌણ હતા, એટલે અમદાવાદ શહેરની વ્યવસ્થા કરી દક્ષિણ તરફ ઊપડતા સૌથી પહેલા ખભાત થઇને જવાનો નિશ્ચય કરી બાદશાહી સવારીએ તા ૭ ડિસેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ પ્રયાણ કર્યું, અને તા ૧૨મી ડિસેમ્બરે ખભાત પહોંચ્યા[12] ખભાતના લોકોએ અને વેપારીઓએ સારો આવો આવકાર આપ્યો રૂમ, સિરિયા, ઇરાન, તુરાન વગેરેના વેપારીઓએ સત્કાર કર્યો અકબરે દરિયાના દર્શન પહેલા-વહેલા કર્યાં અને વહાણમા બેસી સમુદ્રની સહેલ કરી પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસનો લેખક કાઉટો કહે છે કે ફિરંગી વેપારીઓ પણ અકબરને મળ્યા, અને એણે ફિરંગીઓનો પોશાક ધારણ કર્યો વેપારીઓએ બાદશાહના હાથ ઉપર ચુમન કર્યું[13] ખભાતથી ઊપડતા પહેલા તાબે થયેલા ગૂજરાતી અમીરો

અને અહમદી વધારામા કહે છે કે અમદાવાદ આવતા પહેલા હાજીપુર મુકામે બાદશાહના માણસોએ ગુજરાતી અમીરોનો સામાન લૂંટ્યો અને બાદશાહે તેમને પકડી સજા કરી અકબરનામા તુલા કરી એમ લખે છે અહમદી બાદશાહને માથેથી ખૂબ સોનું ઉતારીને વહેંચવામા આવ્યુ એમ ઉલ્લેખ કરે છે રાજાઓ અને ધનાઢ્યોને માટે આ પ્રમાણે કરવાનો જૂનો રિવાજ હતો આજે પણ કોઇકોઇને માટે તુલા કરવામા આવે છે

૧૦ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૦૪ આ બાબત તવારીખો એકમત છે

૧૧ એ જ, પૃ ૧૦૫, તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૩

૧૨ અકબરનામા ૩, પૃ ૧૨–૧૩

૧૩ પોર્ટુગીઝ લેખક કાઉટોની આ નોંધ અકબરનામાના ભાષાન્તરકારે ફૂટનોટમા લીધી છે તવારીખનો ઉલ્લેખ આ માટે નથી, પણ અકબર આવા દેખાવ કરવામા ડહાપણ સમજતો હતો

મિરઝાંઓ સાથે ખટપટ કરે છે એવા સમાચાર મળતાં ઇતિમાદખાન વગેરેને બાદશાહની હજૂરમાં હાજર કરવામાં આવ્યા. અકબરે એ લોકોને ભારે સજા ન કરતાં પોતાના વિશ્વાસુ અમીરોને આ લોકોને કેદી તરીકે રાખવા કહ્યું. ખંભાતનો વહીવટ હસનખાન ખજાનચીને સોંપી, ઇતિમાદખાનને શાહબાજખાન અમીરને સોંપવામાં આવ્યો. એણે વફાદારીનાં વચનો કહ્યાં, પણ ગૂજરાતી અમીરો ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી એમ અકબરે જણાવ્યું. ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક એકલો નાસી ગયો.[૧૪]

મિરઝાંઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય

હવે અકબરે મિરઝાંઓને તાબે કરવા તરફ ખાસ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અને વડોદરામાં પડાવ નાંખ્યો. મિરઝાં અઝીઝ કોકાને વહીવટ માટે વડોદરાથી અમદાવાદ મોકલ્યો. અકબરે વડોદરે આવી શાહબાઝખાન, બાઝબહાદુર વગેરેને ચાંપાનેર સર કરવા મોકલ્યા. ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાં આ વખતે ભરૂચમાં હતો એણે ભરૂચના કિલ્લાનો બચાવ કરનાર ચંગીઝખાનના સગા રુસ્તમખાનને અભયદાનના વચનનો ભંગ કરીને મારી નાખ્યો.[૧૫] બાદશાહની તૈયારીઓના સમાચાર સાંભળતાં મિરઝાંઓ ચાંપાનેર વગેરે મધ્ય ગૂજરાતના ભાગોમાંથી સુરત તરફ ગયા અને સુરતના કિલ્લાને મજબૂત કરી ત્યાં બચાવ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ લશ્કરની ટુકડીઓ મિરઝાંઓને પકડવા માટે ચારે બાજુ જવાથી અકબરની પાસે ઘણું ઓછું લશ્કર હતું. આથી જે બાજુએ લશ્કરની જરૂર ન હોય તે બાજુથી પાછું બોલાવી લેવાનો હુકમ કરવામા આવ્યો, અને શાહબાઝખાન મીરબક્ષી વગેરેને ચાંપાનેર તરફથી પાછા બોલાવવા સંદેશા મોકલ્યા.

સરનાલની લડાઈ

આ વખતે એક બ્રાહ્મણે આવીને ખબર કહ્યા કે મહી નદી ઉપરના વાંકાનેરનો ઘાટ ઊતરીને ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાંએ સરનાલમા (ઠાસરા

૧૪: અકબરનામા-ભા-૩, પૃ. ૧૩; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ-૫ પૃ. ૩૪૩. સિકંદરી આ બાબતમાં એક વિચિત્ર ઉલ્લેખ કરે છે. (ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૨) કહે છે કે ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કે ઇતિમાદખાન અકબરને મળ્યો તેથી નાસીપાસ થઈ કહ્યું કે આ નવી સત્તાનો તાપ મારાથી સહન નહિ થાય; આપ પણ સાથે આવો. પણ ઇતિમાદખાને આ વાત માન્ય ન રાખી. ઇતિમાદખાન હજૂરમાં હાજર થયો છતાં અકબરના અમીરોને ઉપરના કારણથી વિશ્વાસ ન બેઠો અને એને નજરકેદમાં રાખવા કહ્યું હોય. તે ઉપરથી એને કેદીની દશામાં રાખવામાં આવ્યો.

૧૫: અકબરનામા ભા. ૩, પૃ. ૧૬. સિકંદરી, પૃ. ૪૫૨માં લખે છે કે રુસ્તમખાનને બાદશાહે બોલાવ્યો તે કારણથી મિરઝાં અને પોતાની વચ્ચે કુરાનના શપથ હતા છતાં તેનો ભંગ કરી મિરઝાંએ એને મારી નાંખ્યો. તબકાત. પૃ. ૩૪૪માં પણ ઉલ્લેખ છે.

પાસે) મુકામ કર્યો છે[૧૬] આ ખબર સાંભળી અકબરે લશ્કર ના આવવાની રાહ જોયા વિના પસંદ કરેલા થોડા શૂરાઓને લઈ એ તરફ કૂચ કરી અકબર પાસે આ વખતે બસોથી વધારે લડનારા નહોતા અને તેમા પણ ખાસ શૂરા તો બહુ જ ઓછા હતા તેર સવારો સાથે ઉતાવળી કૂચે અકબરે મિરઝાને પકડી પાડ્યો[૧૭] મિરઝા સરનાલમા ભરાયો આ સ્થળ મહી નદીના વાંઘાને લઈ ખુલ્લી લડાઈને માટે બહુ મુશ્કેલી ભરેલુ હતુ તે સાથે ત્યા થોગિયાનુ વન હોવાથી બે ઘોડા પણ એકસાથે જઈ શકે એવુ નહોતુ કુંવર માનસિંહ, રાજા ભગવાનદાસ, શાહબાઝખાન વગેરે વીર વફાદાર લોકો બાદશાહની સાથે હતા, મિરઝા ઇબ્રાહિમ પાસે અકબર કરતા લગભગ ત્રણગણુ વધારે લશ્કર હતુ,[૧૮] પરતુ એક વીર બાદશાહી ટુકડી સરનાલના ગઢના દરવાજા ઉપર ચડી ગઈ બાદશાહી લશ્કરે નાનુ હતા અપૂર્વ શૌર્ય દાખવી સરનાલમા પેઠુ વસ્તીથી ભરેલા ગામના રસ્તાઓમા લડાઈ થઈ રાજા ભગવાનદાસે ઘણી બહાદુરી બતાવી એનો ભાઈ ભૂપત લડાઈમા ખપી ગયો અને ભારે ખુવારી થઈ પરતુ આ લડાઈમા અકબરે પોતે અને તેના માણસોએ જે બહાદુરી તથા હોશિયારી બતાવી એવી દુનિયાના કોઈ દેશના ઇતિહાસમા, મનુષ્યો અને લશ્કર ની સખ્યાના પ્રમાણમા ક્યાય લેતા, નોધાયેલી નથી એમ ઇતિહાસલેખક અબુલફઝલ લખે છે[૧૯] મિરઝાઓની પૂઠ પકડવામા અકબર અને ભગવાનદાસ થોગિયાના સાકડા રસ્તામા હતા ત્યારે ત્રણ સવારો એમના ઉપર તૂટી પડ્યા એક ભગવાનદાસ તર-

---

૧૬ મિરાતે અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૦૭

૧૭ અકબર પાસે કેટલા માણસો હતા તે બાબત દરેક લેખકમા મતભેદ છે તબકાત વગેરે અકબર પાસે એકસો માણસનુ લખે છે અબુલફઝલ ખાસ માણસો (મુખ્ય) ૪૦ હતા એમ કહે છે, જ્યારે સિકંદરી ૧૩ સવાર હતા એમ લખે છે ફિરિસ્તા ૧૫૬ લખે છે બદૌની રાજા માનસિંહ પાસે જ એકસો માણસો હતા એમ લખે છે

૧૮ સિકંદરી, પૃ ૪૫-મા ૩૦૦ થી ૪૦૦ લખે છે તબકાત-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૫મા એક હજાર લખે છે સરનાલ ઠાસરાની પાસે મહી નદી ઉપર ટેકરા ઉપર છે પહેલા તે મોટો કસબો હતો અમદાવાદથી માળવાના રસ્તામા હતુ

૧૯ આ લડાઈની વિસ્તારથી વિગતો અકબરનામામા આપેલી છે મિરાતે અહમદી પૃ ૧૦૮-૧૦૯મા પણ એના ઉપરથી જ લીધેલી લાગે છે અબુલફઝલ અકબરની બાગ-ભાર મરાસા દરેક વાતમા કરે છે કે જે સમજ ખુશામત કહી શકાય આ નજરે એની નોધ લઈશુ. પરંતુ સરનાલની લડાઈમા કદાચ એની વાત સાચી હોય અકબરનામા ભા ૩મા એ લખે છે કે "No one has seen such fighting in the world nor has heard of such from the skilled in History" આ ફારસી મિત-નો અંગ્રેજી તરજુમો છે

શેરખાન ફુલાદી સોરઠ તરફ નાસી ગયો. એનો પુત્ર ઇડરના ડુંગરોમાં નાસી ગયો. મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં દક્ષિણમાં નંદરબાર તરફ ગયો. આ સમાચાર સુરત બાદશાહી છાવણીમાં મળતાં આનંદ વ્યાપ્યો[૨૭] આ વિજય તા. ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ મળ્યો.

અકબરનું સુરત તરફ પ્રયાણ

બાદશાહ અકબર તા. ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ વડોદરાથી સુરત જવા ઊપડયો ને તા. ૧૧ જાન્યુ. ૧૫૭૩ને રોજ સુરત પહોંચ્યો હતો. એણે સુરતના પ્રસિદ્ધ ગોપીતળાવને કાંઠે પડાવ નાખ્યો હતો. તળાવ અને સુરતના કિલ્લાની વચ્ચે ખરબચડી જમીન અને ઝાડી હતી.[૨૮] મિરઝાંઓને કિલ્લાના બચાવ માટે ને પોતાના બળ માટે સારો નિશ્ચય હતો, પરંતુ અકબર ઘેરો ઘાલે તે પહેલાં ઇબ્રાહિમ હુસેનની પત્ની ગુલરૂખ બેગમ પોતાના નાના પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાંને લઇ થોડા વિશ્વાસુ સવારો સાથે બહાર નીકળીને દક્ષિણ તરફ નાસી ગઇ.[૨૯] સુરત આવતા પહેલાં અકબરે રાજા ટોડરમલને સુરતના કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરવા અને ઘેરાની તૈયારીઓનો અંદાજ કાઢવા આગળ મોકલ્યો હતો. એના તરફથી પણ બાદશાહને સમાચાર મળ્યા કે કિલ્લો સર કરવાનું મુશ્કેલ નથી, અને આમ પોતે નહિ આવે તોપણ સરદારો એ કિલ્લો સર કરી શકશે. આ સમાચાર મળવા છતાં અકબરે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહોતો.[૩૦] નૌકાખાતાનો અનુભવી સરદાર કાસમખાન ચાંપાનેર હતો તેને સુરત આવી મળવા હુકમ મોકલ્યો, કારણ કે તે સુરંગો ગોઠવી વ્યૂહ રચવામાં હોશિયાર

૨૭: અહમદી, પૃ-૧૧૨-અકબરનામા ૩-પૃ-૩૬

૨૮: અકબરનામા, પૃ ૨૬

૨૯: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫ પૃ-૩૪૬, ૩૪૮. ઇબ્રાહીમ હુસેન મિરઝાંની આ, અને અકબરના કાકાની પુત્રી ગુલરૂખ બેગમની નાસી જવાની વાત અને એની બહાદુરીનું વર્ણન બધી તવારીખો કરે છે. એ સુરતથી એના બાળક પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાં સાથે થોડા વિશ્વાસુ નોકરો સાથે દક્ષિણ તરફ ચાલી ગઇ. કેટલાક અમીરોએ એને રોકવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ ફાવ્યા નહિ અકબરનો સરદાર શાહકુલીખાન ૫૦ ગાઉ સુધી એને પકડવા પાછળ ગયો. એના કેટલાક નોકરો તો પકડાયા, પણ બેગમ પકડાઈ નહિ. અહમદી જે મોટે ભાગે અકબરનામાને અનુસરે છે તે આ બાબતમાં લખે છે કે 'એ બહાદુર સ્રી પુરુષાતન બતાવી નાસી ગઇ'.

૩૦: અકબરનામા, ૩-પૃ-૨૪. અકબરને સુરત જાતે આવવાની જરૂર નથી એવા સમાચાર મોકલવામાં રાજા ટોડરમલનો ઈરાદો અકબરને એ જોખમ ખેડતાં રોકવાનો હતો. અહમદી-પૃ-૧૧૦; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫-પૃ-૩૪૮ અને નોંધ-૧.

હતો [31] અમદાવાદની વ્યવસ્થા બરોબર જાળવવા ખાન અઝીઝ કોકા ઉપર પણ સૂચનાઓ મોકલવામાં આવી આમ બધે બંદોબસ્ત કરી સુરતના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો સુરતનું રક્ષણ એ વખતે હમઝખાન નામનો સરદાર કરતો હતો એ પહેલાં હુમાયુ અને પછી અકબરની નોકરીમાં હતો, પણ પાછળથી મિરઝાઓ સાથે જોડાયો હતો [32]

સુરતનો કિલ્લો સર કર્યો

કિલ્લાનો બચાવ પૂરા જોરથી થતો હતો અને બાદશાહી છાવણી ઉપર તોપોના ગોળાનો સતત મારો ચાલતો હતો આ તરફની છાવણીથી કિલ્લાની દીવાલ સુધી પહોંચતી બંધ સુરંગોથી હુમલો શરૂ કરવામાં આવતો [33] બાદશાહી લશ્કરીઓએ માટીના મોટા ઊંચા ટેકરા બનાવી તેના ઉપર તોપો ગોઠવી કિલ્લામાં પડે એવી રીતે ગોળાનો મારો શરૂ કર્યો હતો [34] ઘેરો પ્રતિદિન મજબૂત બનાવાતો જતો હતો અને બહારથી કોઈ પણ કામ માટે અવર-જવર થઈ શકે નહિ એવો પાકો બંદોબસ્ત રખાયો હતો નદી તરફથી પણ અવરજવર ન થઈ શકે એવી તકેદારી રખાઈ હતી આમ થવાથી ઘેરાયેલા લશ્કર પાસે માગ પ્રમાણમાં દારૂગોળો હતો છતાં બીજી સામગ્રીની તંગી પડવા લાગી [35] અંદરના મોટા મિરઝા સરદારોએ પોતાની મિલકત અને હાથીઓ બાદશાહના હાથમાં આવશે એમ લાગી રાણા રામદેવની જાગીરમાં સલામતી માટે મોકલી આપ્યા પરંતુ રસ્તામાં અકબરના લશ્કરીઓ [illegible] ઈશારાથી ગયા હતા તેમના હાથમાં આવી ગયા, અને એ બધી માલ મિલકત બાદશાહની હજૂરમાં લાવવામાં આવી [36] આમ ઘેરાયેલા માણસોને નિરાશા મળતાં કિલ્લાના સરદાર હમઝખાને પોતાના સસરા મૌલાના નિઝામુદ્દીન લારીને બાદશાહ પાસે માફીની યાચના કરવા મોકલ્યો

31 એજ, પૃ ૨૫ તવારીખોના ભાષાંતરમાં અહીં સુરંગ શબ્દ લખે છે, પરંતુ આ જમીન ઉપરથી કિલ્લા સુધી જતો ઉપર ઢાંકણવાળો બંધ રસ્તો હતો એનું ઢાંકણ શત્રુઓના નાખ્યા અસર ન કરે તેવું બનાવાતું પાછળ એનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ અહમદી, પૃ ૧૧૦

32 એજ, પૃ ૨૪, તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૮ બીજી તવારીખો પણ એ જ નામ આપે છે

33 અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૧૦ ૧૧૨, તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૯ ૫૦ તબકાતમાં આ કિલ્લાનું વિગતવાર—બાંધનાર અને બાંધણીનું—વર્ણન આપેલું છે

34 તબકાતે અકબરી-૫ પૃ ૩૪૯ તબકાત લખે છે કે ઘેરો એટલો સખત બનાવ્યો હતો કે એક ઉંદર નીકળી શકે એટલું પણ બાકું રખાયું નહોતું

35 અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૧૦ ૧૧૨, તબકાત-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૪૯

36 અહમદી-ગુ ભા પૃ ૧૧૦ ૧૧૧

દારૂના ઘેનમાં રજપૂતોની જીવલેણ રમતનું અકબરે કરેલું અનુકરણ

બીજી એક રમૂજી વાત સુરતના નિવાસ દરમ્યાન બની. બાદશાહ અકબર એક રાત્રે સભામાં રંગમાં બેઠો હતો. દારૂનું ઘેન પણ હતું.[૪૩] એ વખતે રજપૂતોના શૌર્યની વાતો ચાલી રહી હતી. એક વાત એવી નીકળી કે રજપૂતો પોતાના જીવની દરકાર કરતા નથી અને જીવને જોખમમાં નાંખીને બહાદુરીનાં કાર્યો કરી બતાવે છે.[૪૪] એમાં એક વાત એવી હતી કે બે બાજુ તીક્ષ્ણ ફળવાળી એક લાંબી બરછી લઇ એક મજબૂત માણસ એને વચ્ચેથી પકડીને ઊભો રહે છે. પછી સરખા બળવાળા બે રજપૂતો બન્ને બાજુથી ભાલાની અણી છાતીમાં વાગે એવી રીતે સામસામા ધસી આવે છે અને બરછી બન્નેનાં અંગ વીંધીને બહાર નીકળી જાય છે. આ સાંભળી અકબરે ઘેનમાં મસ્તીમાં આવી જઇને કહ્યું કે હું સામે કોઇ જોડિયો રાખતો નથી, પણ રજપૂતોના જેવી બહાદુરી એકલો જ કરી બતાવું છું. એમ કહી એણે પોતાની તરવારની મૂઠને દીવાલ તરફ રાખી અણીને પેટે અડકાડીને રજપૂતની વાતનુ અનુકરણ કરવા માંડયુ. હાજર રહેલા મોટા સરદારો આશ્ચર્ય અને ભયથી જોઇ રહ્યા, પણ કોઈનામા વચ્ચે પડવાની હિમત હતી નહિ. એવામાં રાજા માનસિંહે હિમત કરી, તરવાર ઉપર જોરથી હાથ એવી રીતે માર્યો કે તરવાર દૂર જઇને પડી. અકબરને આ જોઇને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો અને એણે માનસિંહને બાથમા લઇને ભોંય પાડીને પછાડયો. આ દેખાવ જોઈ છેવટે સૈયદ અબ્દુલ્લાખાનના ભાઈ સૈયદ મુઝફ્ફર સુલતાનને બેઅદબીનો ખ્યાલ જતો રહ્યો. બાદશાહના અંગૂઠાને તરવારના ઘાથી લોહી નીકળતું

ગુજરાતમાં રોકાણું પડેલું અને પાછા ફરતાં પાછાં ફરતાં જે વિલંબ થયો તે આ પ્રાંતમા રાજકીય કારણોથી થયેલો વગેરે વર્ણન છે, પણ અહીં તે વર્ણનને સ્થાન નથી.

૪૩: અકબરનામા ૩. પૃ. ૪૩-૪૪. અહમદી પણ એને આધારે પૃ. ૧૧૩-૧૪માં વિગત આપે છે. અકબર દારૂ પીતો હતો એ વાત અબુલફઝલ કબૂલ કરે છે, પણ અહમદીએ એ નોંધ લીધી નથી. ભાષાંતરકાર ખીવરાજ પૃ.૪૪ની નોંધમાં દારૂના ઘેનમાં શાહબાઝખાન ગાયનના જલસામાં ન ઊતર્યો તે માટે તેના ખંજરથી હુમલો કરેલો એમ લખે છે.

૪૪: રજપૂતોમાં આવી જોખમ ભરેલી અવિચારી બહાદુરીના ઘણા પ્રસંગો લોકકથામાં છે. સ્વ. શ્રી. મેઘાણી જેને Code of honour કહે છે તે આ જાતનું કહી શકાય. પણ આ જમાનામાં વિચિત્ર લાગે, પરંતુ એ જમાનામાં આવી વાતો સામાન્ય હતી. ખાસ કરીને રજપૂતો જ આવી રીતે જીવને જોખમમાં નાંખે એવી રમતો કરતા. એટલે ગુજરાત અને રાજસ્થાન–જે ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં કહી શકાય, ત્યાં આવી વાતો વધારે બનતી. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ નોંધપાત્ર બીના છે. અકબરનામા અને અહમદી સિવાય બીજા લેખકો આ માટે નોંધ કરતા નથી.

હતુ, પણ સૈયદે બાદશાહના હાથને મરડીને માનસિંહને છોડાવ્યો એમા ના જગ વધ્યો, પણ છેવટે થોડા દિવસમા રુઝાઈ ગયો માનસિંહે ખરુ વફાદારીનુ કાર્ય કર્યું હતુ [૪૫]

દસ્તૂરજી મહેરજી રાણાએ અકબરને જરથુસ્તીધર્મ સમજાવ્યો

સુરતના નિવાસ દરમ્યાન બીજો એક મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો ગોપી તળાવને કાંઠે પડાવ નાખીને રહેલો અકબર ત્યા પારસીઓના સપર્કમા આવ્યો એની ઉદાર નીતિ કાઇ પણ નવુ જ્ઞાન મેળવવા હમેશા તત્પર રહેતી, તેથી પારસીઓના જરથુસ્તી ધર્મનુ તત્ત્વ જાણવાની એને ઇચ્છા થઈ સુરતમા એવો કોઈ વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞ મળ્યો નહિ, પરતુ નવસારીથી દસ્તૂરજી મહેરજી રાણા નામના સત પુરુષ અને વિદ્વાને આવીને અકબરને પ્રાચીન જરથુસ્તી ધર્મનુ રહસ્ય સમજાવ્યુ નવસારીમા એવી લોકકથા છે કે મહેરજી રાણાના બોધથી અકબર કસ્તી મહેરો ધારણ કરીને આગ્રામા આતશ બહેરામ સાહેબની સ્થાપના કરી દેખરેખ રાખવાનુ અબુલફઝલને સોપ્યુ ઇ સ ૧૫૭૬–૭૮મા બાદશાહે આગ્રામા સર્વ ધર્મોના આચાર્યોની એક પરિષદ બોલાવી હતી ત્યારે પણ મહેરજી રાણાને ખાસ આમત્રણ આપ્યુ હતુ [૪૬] અકબરની ધાર્મિક નીતિ માટે અહી વિસ્તાર ન કરતા આગળ જોઈશુ ગુજરાતમાથી એને જૈન અને જરથુસ્તી ધર્મની પ્રેરણા લાધી એ ખાસ નોધપાત્ર છે જૈનાચાર્ય હીરવિજયસૂરિનો ઉલ્લેખ પણ આગળ કરીશુ [૪૭]

---

૪૫ એજ, પૃ ૮૦ ૪૪, અહમદી, પૃ ૧૧૬ માનસિંહ પર તેનમા અકબર ચિડાયેલો, પણ એનો સ્નેહ સમજતો હતો અને કદર કરતો હતો પ્રો કોમિસેરિયેટ આ નોધ લીધી નથી

૪૬ બદૌની મનતુખબુત્તવારીખ, Lowe નો તરજુમો, II પૃ ૨૬૪–૭૦ Religious Policy of the Moghals by Sharma એમા અકબરની બીજા ધર્મો માટેની લાગણીનુ વિસ્તૃત વર્ણન કરેલુ છે બદૌની ચુસ્ત મુસલમાન હતો અને અકબરની આ સહિષ્ણુતાની પ્રવૃત્તિનો કટ્ટર વિરોધી હતો હિંદુ તરફના વલણ માટે એ બીરબલને ખુલ્લી ગાળો લખે છે શ્રી શર્માએ પણ આ ચર્ચા કરી છે અકબરનુ મન અદરથી ક્યા ધર્મ તરફ હતુ તે કહેલુ મુશ્કેલ છે એ ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકરણમા કરીશુ પરતુ એટલુ તો સાચુ છે કે છેલ્લા બસો વર્ષથી દિલ્હી અને પ્રાતીય સલ્તનતોમા અન્ય ધર્મો તરફ જે અસહિષ્ણુતા બતાવાતી હતી તેમા અકબરની ઉદાર નીતિથી ઘણો સારો ફેર પડ્યો અને પ્રજાએ શાતિ અનુભવી પ્રો કોમિસેરિયેટે એમના ઇતિહાસમા પૃ ૫૧૪ ૧૫મા મહેરજી રાણાની અને નવસારીમા ચાલતી લોકકથાની નોધ લીધી છે તે સાથે જે બીજો ઉલ્લેખ નોધ્યો છે તે Anquetil du Perronનો છે અને તે છેક ૧૭૫૫થી ૧૭૬૧નો એટલે પ્રાચીન નથી

૪૭ હીરવિજયસૂરિ અને અકબરના જૈન ધર્મ તરફના વલણના વિસ્તૃત વર્ણનો જૈન સાહિત્યમા મળે છે અને હીરસૌભાગ્યમહાકાવ્યમા પણ વિસ્તારથી મળે છે તે આગળ લઈશુ.

અમદાવાદમાં આવી ગુજરાતની વ્યવસ્થા કરવી

ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રમાણે પાટણમાં બળવાખોરો ઉપર (૧૫૭૩ જાન્યુઆરીમાં) વિજય મેળવી ખાન અઝીજ કોકા બાદશાહની હજૂરમાં સુરત આવવા નીકળ્યો હતો તે તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ શાહી છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો અને અકબર તરફથી સારું માન અને સત્કાર પામ્યો.[૪૮] તા. ૮ માર્ચ ૧૫૭૩ને રોજ બાદશાહી સવારી સુરતથી અમદાવાદ તરફ ઊપડી. ભરૂચ પહોંચતાં પહેલાં પોર્ટુગીઝોને ફરમાન આપ્યું તે ઉલ્લેખ કરી ગયા. હવે ભરૂચમાં અકબરે મુકામ કર્યો ત્યારે ચંગીઝખાનની માતાએ બાદશાહને ફરિયાદ કરી[૪૯] કે જુઝારખાન હબસીએ ચંગીઝખાનને દોસ્તીનો દેખાવ કરી દગાથી મારી નાખ્યો હતો અને તે માટે આપે ન્યાય કરવો જોઇએ. અકબરે અપરાધીની બરોબર તપાસ કરાવી સાક્ષી પુરાવા તપાસી આરોપ ખરો છે એમ ઠરતાં જુઝારખાનને નાના મોટા લોકોના સમૂહની વચ્ચે હાથીના પગતળે કચરાવી નાંખ્યો. એના શબને અમદાવાદ લઇ જઇને સરખેજમાં બિલાલ જુઝારખાનની દરગાહમાં દફન કરવામાં આવ્યું.[૫૦]

અકબરની આગ્રા તરફ રવાનગી

હવે અકબરનું મન આગ્રા તરફ જવા તલસી રહ્યું હતુ, એટલે ઝડપથી અમદાવાદ તરફ ઊપડ્યો. તા. ૩ એપ્રિલ ૧૫૭૩ને રોજ અમદાવાદ પહોંચી શહેર બહાર પડાવ નાખ્યો. શહેરના લોકોએ સામૈયું કરી આવકાર આપ્યો. અહીં દસ દિવસ રોકાઈ ગૂજરાતના વહીવટની વ્યવસ્થા કરી. ખાન આઝમ મિરઝાં અઝીઝ કોકાને ગૂજરાતનો સૂબો નીમી આખા પ્રાંતનો વહીવટદાર બનાવ્યો. ખાન કલાન નવાબ પીરમુહમ્મદખાનને પાટણ, કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદ-

---

૪૮: અકબરનામા-૩. પૃ. ૩૬; અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૨

૪૯: અકબરનામા-પૃ. ૪૬. ૧૫૭૩ તા. ૧૨ માર્ચે ભરૂચ પહોચ્યો. અહમદી, પૃ. ૧૧૪; બદૌની, ૨-પૃ. ૧૫૧

૫૦: અકબરનામા ૩-માં અને એ જ પ્રમાણે અહમદી પૃ. ૧૧૪માં બીજી તવારીખોમાં આ વાત નોંધાયેલી છે. પરંતુ હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાનની માની ફરિયાદથી નહિ પરંતુ અકબરે પોતે જ આ વાત જાણતો હોવાથી શિક્ષા કરવા માટે કામ ચલાવ્યું અને ગુનો સાબિત થતાં શિક્ષા કરી. અરબી ઇતિહાસ એક વિચિત્ર વાત એવી નોંધે છે કે ચંગીઝખાનની માએ તો બાદશાહને એમ કહ્યુ કે મારા પુત્ર માટે જુઝારખાન જેવા સામે ફરિયાદ શામાટે કરવી. એટલે કે એ સ્ત્રી પોતાના પુત્રને બહુ મોટો અને જુઝારખાનને એક હલકો માણસ ગણતી હતી તેથી એવા હલકા સામે વેર શા માટે લેવું! અરબી ઇતિહાસનો લેખક સીદી અમીર તો સેવક હતો એટલે ચંગીઝખાનની માતાની આ વાતનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર બને છે.

ખાનને ભરૂચ, અને નૌરંગખાનને વડોદરામા નિમણુક કરી જાગીરો આપી. સૈયદ હામીદ બુખારીને ધોળકા ધંધુકા આપ્યુ દસ દહાડામા આ રીતની ગોઠવણ કરી ખાન આઝમ મિરઝા કોકા મુઘલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંત તરીકે ગુજરાતનો પહેલો સૂબો થયો[51] અકબર ૯૬ અમદાવાદમા ઊજવી તા ૧૦ એપ્રિલ ૧૫૭૩–અમદાવાદથી ઊપડી પાટણ અને ઝાલોરને રસ્તે આગ્રા જવા નીકળ્યો મોટા અમીરો બાદશાહને વિદાય આપવા સાથે ગયા હતા તે સિદ્ધપુર સુધી જઈ પાછા આવ્યા રાજા માનસિંહની સરદારી નીચે એક લશ્કરને ઈડર, ડુંગરપુર અને ઉદેપુરને રસ્તે થઇ આગ્રા આવી મળવા ફરમાવ્યુ, અને એ રસ્તામા આવી રહેલા હિંદુ રાજ્યોને અકબરની તાબેદારી ના લાભ સમજાવી વફાદારી સ્વીકારવા સામ દામ ભેદ આદિ નીતિથી પક્ષમા લેવા સૂચના આપવામા આવી બાદશાહી સવારી શિરોહી આવી પહોંચી ત્યારે પંજાબમા ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝા પકડાયાના અને માર્યા ગયાના સમાચાર પણ મળ્યા[52] રાજા ભગવાનદાસ સાથેના ગાઢ સારા સબધને ધ્યાનમા લઇ અકબરે સરનાલના યુદ્ધમા કામ આવેલા ભૂપતનો શોક પ્રદર્શિત કરવા પોતાની માનીતી રાણી–જહાંગીરની માતા–અને રાજાની બહેનને અબર–જયપુર મોકલી તા ૧૩ મે ૧૫૭૩ને રોજ અકબરે અજમેર આવીને એક અઠવાડિયુ મુકામ કર્યો, અને ૩ જૂન ૧૫૭૩ને રોજ ફતેહપુરસિક્રી પહોચ્યો[53]

ગુજરાતમાં ફરી બળવો

અકબરના નસીબમા હજી શાંતિ હતી નહિ મિરઝાઓ એના જ સગા હતા, અને ઇબ્રાહિમ હુસેનનો અંત આવ્યો હતો છતા એના બીજા મગધીઓ તોફાન કરવામાથી નિવૃત્ત થયા નહોતા ગુજરાતના બીજા બળવાખોર તત્ત્વોનો પણ એમને સાથ હતો, એટલે બાદશાહી સવારી ગુજરાતની બહાર જતા જ મિરઝાઓ સાથે શેરખાન ફુલાદીના અફઘાનો અને અમતોષી હબસી

---

૫૧ અકબરનામા ૩–૬–૪°, અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૧૪૧૫, સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૫૪, તબકાતે અકબરી ઇતિહાસ પ પૃ ૩૫૩ અને નો ૨

૫૨ અકબરનામા ૩ પૃ ૪૭–૪૮, અહમદી, પૃ ૧૧૫. તબકાત સિદ્ધપુરને બદલે હેબતપુર લખે છે તે ભૂલ જણાય છે જગીદારોમા પણ એક ગોટાળો એમા કરેલો છે અકબર માળવાના ઉજ્જૈન અને સારગપુરના જિલ્લા ગુજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરને આપ્યા એમ એ લખે છે, બદૌની પણ એવુ લખે છે, પણ એ ભૂલ છે એ મુઝફ્ફર બીજો માણસ છે (તબકાત, પૃ ૩૫૩ અને નો ૩)

૫૩ અકબરનામા ૩ પૃ ૪૯ અને ૫૪૫૫. ઇ હુસેન મિરઝાના પકડાયાના અને પંજાબમા એ તોફાનના મૂળને અમીરોએ મારી નાખ્યો એ સમાચાર પણ અકબરને શિરોહીમા મળ્યા

અમીરોએ ભેગા મળી બંડ ફેલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મિરઝાં મુહમ્મદ હુસેન પાટણની લડાઇમાં હારી દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો હતો તે હવે ઝડપથી સુરત આવ્યો. પરંતુ સુરતના કિલ્લાનો કલીજખાને મજબૂત બચાવ કર્યો હતો તેથી એ જીતી શકાય એવું ન લાગવાથી એ ભરૂચ તરફ ગયો ભરૂચમાંથી એ વખતે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન વડોદરે ગયો હતો તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ એના માણસો પાસેથી ભરૂચ પડાવી લીધું. ત્યાંથી મિરઝા ખંભાત ગયો અને હુસેનખાન કરકરા એનો બચાવ ન કરી શકવાથી ખંભાત પણ લઈ લીધુ. હુસેનખાન અમદાવાદ ચાલ્યો ગયો.[૫૪] બીજી તરફ ઇડરમાં ઇખ્તિયાર-ઉલ્મુલ્ક સીદી ત્યાના રાવ નારાયણ સાથે મળી ગયો અને બળવો કર્યો. શેરખાન ફુલાદીના પુત્રો પણ ઇડરમાં આ બળવાખોરો સાથે મળ્યા,[૫૫] સરહદ ઉપરના જાગીરદારો પણ મિરઝાં મુહીમના જુલમથી કંટાળી કોકાખાન આઝમની પાસે જવા ઊપડયા. આ બધુ જોઈ ખાન આઝમ સિદ્ધપુરથી ઊપડેલો તે અમદાવાદ ન જતાં ઇડર તરફ ગયો. બળવાખોરોએ અહમદનગર (હિંમતનગર)ને કબજે કર્યું અને આસપાસનો મુલક તાબે કર્યો. સરહદના જાગીરદારો આદી ખાનને આવી મળ્યા. કોકાખાન આઝમે એક સુરક્ષિત લડાઇ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક વગેરેનો ઇરાદો એવો હતો કે જો ખાન આઝમ સ્થળ છોડીને ખુલ્લા મેદાનમાં આવે તો યુદ્ધ કરવું, નહિ તો બીજે રસ્તે અમદાવાદ તરફ જઈ એ શહેર ઉપર હુમલો કરવો.[૫૬]

ખંભાત પાસે લડાઇ

હવે મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાએ ભરૂચ લઇ લીધાના સમાચાર કોકાખાન આઝમને મળ્યા એટલે એણે ઇડર તરફના બળવાખોરો સાથે લડવાને બદલે અમદાવાદ જઇ શહેરનો મજબૂત બચાવ કરવા નિશ્ચય કર્યો. તે સાથે એણે ઝડપી સંદેશા મોકલી સૈયદ બુખારી, નૌરંગખાન, બાઝબહાદુર વગેરે મોટા સરદારોને વડોદરેથી આવતા કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનની મદદે મોકલ્યા.[૫૭]

૫૪: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૦; આહમદી, પૃ. ૧૧૫. અકબરનામા ઉપરથી આહમદી લખે છે કે હુસેનખાનમાં આવડત નહોતી. અકબર આગ્રા પહોચ્યે છ મહિના પણ નહોતા થયા એટલામાં આ બળવો જાગ્યો.

૫૫: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૫ અને અકબરનામા-૩; તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૦ અને નોં. ૧

૫૬: અહમદી પૃ. ૧૧૫ તબકાત. પૃ. ૩૬૦માં અઝીઝ કોકાખાન આઝમ અહમદનગર તરફ લડવા ગયો એમ લખે છે, પણ સંજોગો બદલાતાં ત્યાં લડાઇ થઇ નહિ.

૫૭: અહમદી, પૃ. ૧૧૫-૧૧૬; સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૫. તબકાતમાં આ વર્ણન ટૂંકામાં જ પતાવ્યું છે.

મિર્ઝા એ વખતે ખંભાતમાં હતો એટલે એ તરફ જવા આ બધી બાજુથી આવતી ટુકડીઓ ધોળકા પાસે આવેલા આસામલી ગામે ભેગી થઈ ગઈ, અને ત્યાંથી ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરવા ઊપડ્યા ખંભાતમાં મિર્ઝા પાસે માત્ર ત્રણસો યોદ્ધાઓ હતા ધોળકાથી સૈયદ હામીદની ટુકડીમાં મિરાતે સિકંદરીનો લેખક સિકંદર પણ હતો એટલે આ લડાઈનું વર્ણન એ નજરે જોયેલું લખે છે [૫૮] શાહી લશ્કરે ખંભાત શહેરને ઘેરીને વ્યૂહરચના કરી કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાને ભરૂચી દરવાજા તરફથી, નૌરંગખાન વગેરેએ અમદાવાદી દરવાજા તરફથી અને સૈયદ હામીદે દરિયાના કુરજા તરફથી હુમલો કરવો એમ ઠર્યું મિર્ઝા બન્ને દરવાજે પોતાના માણસો રાખી પોતે કુરજા તરફ ગયો અને બહાર આવી સૈયદ હામીદ સાથે યુદ્ધમાં ઊતર્યો દરવાજામાંથી બહાર પડી સૈયદ ઉપર એણે ત્રણ વાર બહાદુરીથી હુમલા કર્યા, પણ ફાવ્યો નહિ અને સૈયદે એને પાછો હટાવ્યો કોઈ પક્ષને ખાસ વિજય મળ્યો નહિ, પરંતુ મિરઝા પાસે વધારે સૈન્ય ન હોવાથી આજે લડાઈ બંધ પડી પછી, રાતોરાત એ પ્રકર તરફથી અમદાવાદ ઉપર ચડી આવતા ઇખ્તિયાર-ઉલ્મુલ્ક વગેરેને જઈ મળવા ચાલ્યો ગયો [૫૯]

બળવાખોરોએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો

ગુજરાતમાં આમ પરિસ્થિતિ ઝડપથી બદલાતી હતી કોકાખાન આઝમ પોતે ઈડર અને અહમદનગરથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો હતો અને ઝડપથી શહેરમાં પેસી તેનો બચાવ કરવા મજબૂત તૈયારી કરવા માંડી બળવાખોરો પણ પોતાના બદલેલા ધોરણ મુજબ અહમદનગર આગળ ખાન આઝમ સાથે ન લડતા બીજે માર્ગે અમદાવાદ તરફ આવ્યા આમ ખંભાતથી આવેલો મિર્ઝા મુહમ્મદ હુસેન, ઈડરથી આવેલો ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક અને શુજાઅતખાનનો પુત્ર વલીખાન, શેરખાન ફુલાદીના પુત્રો, કેટલાક લૂટવાનો ધંધો લઈ બેઠેલા રાજપૂતો, અસંતોષી ગુજરાતી મુસલમાનો, વગેરે બળ-

[૫૮] સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૫૫, અહમદી, પૃ ૧૧૬ આ આસામલી નામ ધોળકાની નજીક સાબરમતીને કાંઠે છે અહીં ખંભાતના યુદ્ધનું વર્ણન સિકંદરીનો લેખક જાતે હાજર હોવાથી વિગતવાર કરે છે જ્યારે એ લેખ- અકબરના બીજા યુદ્ધો દૂરથી બતાવે છે અને કેટલુંક તો ચવણવાણુ પણ લખે છે એટલે બીજા વાતો એણે માત્ર સાંભળીને લખ્યા હશે એમ લાગે છે સૈયદ હામીદ જેમાં ભાગ લે તેની બધી વિગતો લખે છે તબકાત ઈડર અહમદનગર વચ્ચે લડાઈ થઈ એમ લખે છે, પણ બન્ને પક્ષે લડાઈ ન કરી એમ અકબરનામા કહે છે તે ખરું છે

[૫૯] અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૧૬ ૧૧૭ અકબરનામામાં વિસ્તારથી લખેલું વર્ણન સિકંદરી થોડી લીટીમાં બતાવે છે

પાંખની વજીરખાનને આપી. લશ્કરનો આગલો ભાગ મુહમ્મદ કુલીખાન અને તુર્કમાન દીવાનાની સરદારી નીચે આપ્યો. બાદશાહે પોતાની સાથે કાળજીપૂર્વક પસંદ કરેલા થોડા માણસો રાખ્યા અને જે બાજુ નબળી જણાય તેની સહાયે જવાનું પોતાને માથે રાખ્યું. અમદાવાદમાં ઘેરાયેલા અઝીઝ કોકાખાન આઝમને અકબરે સમાચાર તો મોકલ્યા હતા,[૬૬] પરંતુ હવે આ બધી તૈયારી સાથે અમદાવાદથી ત્રણ ગાઉ ઉપર મુકામ કર્યો ત્યારે આસફખાનને શહેરમાં મોકલી પોતે જાતે લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યો છે એવા સમાચાર કહેવડાવ્યા અને બની શકે તો શાહી સૈન્ય સાથે જોડાવાની સૂચના પણ કરી.[૬૭] અકબરના સમયના બધા ઇતિહાસલેખકો કહે છે કે નવ દિવસમાં છસો ગાઉની મુસાફરી કરીને લશ્કર તથા સરંજામ સાથે આવી પહોંચવું એ ઇતિહાસમાં એક નવાઈ ભરેલી બીના હતી. તા. ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ અકબર આ ગૂજરાત ઉપર બીજી સવારી લઈ અમદાવાદ પહોંચ્યો.[૬૮]

અકબરના આગમનથી મિરઝાં વગેરેને થયેલું આશ્ચર્ય

આ વખતે બળવાખોરો પાસે વીસ હજાર જેટલુ બળ હતું, પણ લશ્કર રીતસર તૈયાર નહોતું. અકબર લશ્કર લઈ આટલી ઝડપથી આવી પહોંચે એમ કોઈ માનતું નહોતુ. બાદશાહી લશ્કરનાં રણવાદ્ય સાંભળી પોતાના બળના મદમાં ઊંઘતા બળવાખોરો આ સૈન્ય કોનું છે તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું કે એ તો શેરખાન ફૂલાદી આવ્યો છે. એ લોકો શેરખાનની રાહ જોતા હતા એટલે એ માન્યતા એમને અનુકૂળ હતી. કોઈએ કહ્યું કે અઝીઝ કોકાખાન આઝમને મદદ કરવા પાટણથી ખાન કલાન સૈન્ય લઇ આવ્યો છે. અકબર જાતે આવ્યો છે એ વાત પણ ઊડી રહી હતી, એટલે મિરઝા મુહમ્મદ હુસેન થોડા માણસ સાથે લઈ જાતે ખાતરી કરવા ગયો.

૬૬: તબકાતે અકબરી: ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૬૪. બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુલરહીમખાનને નાની ઉમ્મરમાં અકબરે મન્ચમાં નીમી બહુમાન આપ્યું.

૬૭: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫ પૃ. ૩૬૫. અહમદી, પૃ. ૧૧૯-૧૨૦માં એક રસમય વાતની નોંધ કરે છે: કહે છે કે અમદાવાદ પાસે આવતાં અકબરે બખતર પહેર્યું અને "નૂરેબેઝા"–શ્વેત પ્રકાશ-નામના ઘોડા ઉપર સવાર થયો ત્યારે એ ઘોડો બેસી ગયો. ત્યારે રાજા ભગવાનદાસે આવી કહ્યુ કે ત્રણ શુભ શુકન થયાં છે: એક ભાગ્યશાળીનો ઘોડો બેસી જાય, બીજું લશ્કરની મૂંઢે પવન વાય જે સામા શત્રુની સામે વાતો ગણાય, ત્રીજું વધતા લશ્કર સાથે ગીધ કાગડા ચાલે (ઊડે). આથી આપણો વિજય ચોક્કસ છે. અકબર આ સાંભળી ખુશ થયો. યુદ્ધમાં કેવા વહેમો આવતા એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું કહેવાય.

૬૮: અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૩-૭૪

અકબર આ વખતે આસન્મતીને સામે કિનારે પડયા હતો મિરઝાને સુભાનકુલી તુર્કે કહ્યુ કે શહેનશાહ જાતે મોટા લશ્કર સાથે આવ્યો છે મિરઝાએ આ વાત ન માનતા સામુ પૂછ્યુ કે મારા જાસૂસોએ ચૌદ જ દિવસ ઉપર બાદશાહને ફતેહપુરમા જોયો છે તો લશ્કર સાથે અહીં શી રીતે આવી શકે વળી એ લશ્કરમા શાહી હાથીદળ નહોતુ એ પણ શકાનું કારણ હતું પરતુ સમયનો વ્યય કર્યા વિના ઝડપથી કૂચ કરવાની હતી તેથી ધીમે આવતા હાથીદળને ન લેતા અકબર તેજ ઘોડા અને ઝડપી સાઢણીઓ લઇને જ આવ્યો હતો શહેરમા ઘેરાયેલો કોકાખાન આઝમ પણ બાદશાહ આટલી ઝડપથી આવી શકે એમ માનતો નહોતો[૬૯] આ વખતે સરખેજ તરફથી ભૂલી પડેલી શત્રુની એક નાની ટુકડી આવતી દેખાઇ તે લોકો ઉપર બાદશાહી દળના સાલિવાહન, રણછૂત વગેરે યોદ્ધાઓએ અકબરના હુકમથી ગોળીઓ છોડીને નસાડી મૂક્યા[૭૦]

ગુજરાતનુ શાહી સૈન્ય જોડાયુ નહોતુ છતા નાના સૈન્યથી યુદ્ધનો અકબરે કરેલો નિર્ણય

બળવાખોરોને આ રીતે આશ્ચર્યમા નાખી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમા અને ગભરાટમા નાખ્યા હતા એમના ઉપર એ સ્થિતિમા હુમલો ન કરવો એવી કોઇએ અકબરને સલાહ આપી બીજાએ એવી સલાહ આપી કે સાથેનુ લશ્કર શત્રુઓના મુકાબલે નાનુ છે તેથી પાટણથી ખાન કલાન અને બીજા સાથીઓ આવી પહોંચે ત્યાસુધી રાહ જોવી પરતુ અકબરની સમયસૂચકતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ આ રીતે સમય બગાડે એમ હતુ નહિ, તેથી એણે નદી ઊતરી શહેરને ઘેરી રહેલા બળવાખોરો સાથે યુદ્ધમા ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો[૭૧] મિરઝાએ પણ શહેનશાહ જાતે આવ્યાની ખાતરી થતા આશ્ચર્ય અને ગભરાટમા ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કને પાચ હજાર માણસ સાથે શહેરમાથી ખાન આઝમ બહાર નીકળી ન શકે તેવી તકેદારી રાખવા કહ્યુ[૭૨] પોતાની વ્યૂહરચનામા મિરઝાએ જુઝારખાનના પુત્ર વલીખાનને જમણી પાખની સરદારી આપી, અને કેટલાક મીરીઓ તથા ગુજરાતી સિપાહીઓ તેની સાથે રાખ્યા શેરખાન ફુલાદીના પુત્ર મુહમ્મદખાનને ડાબી પાખની સરદારી સોપી, અને લશ્કરી

---

૬૯ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૩-૭૫, તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૫ ૬૬, અહમદી, પૃ ૧૨૦ ૧૨૧

૭૦ અહમદી, ગુ. આ પૃ ૧૨૦

૭૧. અકબરનામા ૩ પૃ ૭૫

૭૨ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૬

કવાયતની તાલીમ લીધા વિનાના અફઘાનોને તેની સાથે રાખ્યા. ૧૫૦૦ ખાસ ચૂંટી કાઢેલા પોતાના માણસો તથા શાહ મિરઝાં અને કેટલાક બદક્ષીઓ તથા તુર્કોને પોતાની સાથે રાખ્યા. આ પ્રમાણે વ્યૂહરચના કરી મિરઝાં લડવા બહાર પડયો.[૭૩] અકબર આ વખતે એક ઊંચી જગ્યા ઉપર ઊભો રહી નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. બાદશાહને ઘણાખરા અમીરો ઉતાવળ કરીને સહાય આવી મળ્યા પહેલાં સાહસ કરી લડાઇ કરવાની ના પાડતા હતા, પણ અકબરે ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખી નદી ઊતરી શત્રુને સામા મળવાનો નિશ્ચય કરી નાંખ્યો હતો. આ વખતે શહેરમાંથી આસફખાને આવી, ખાન આઝમને શહેનશાહ જાતે આવ્યાની ખબર નહોતી પણ હવે ખરી વાત જાણીને તે બહાર આવીને જોડાશે, એવા સમાચાર આપ્યા. પરંતુ અકબરની ઇચ્છા એ બધાની રાહ જોઇને શત્રુને સમય આપવાની નહોતી. નદી ઊતરતી વખતે એણે પોતાનું બખતર રાજા દિપચંદને આપેલું ને પાછળ ભૂલીને આવ્યો હતો. એ વાતને અકબરે શુભ શુકન માન્યાં કે ભાગ્યનો રસ્તો ખુલ્લો છે. વળી એક સૈનિકે શત્રુના સૈનિકનું માથું કાપી બતાવ્યું તે પણ શુભ શુકન મનાયાં.[૭૪] મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં પોતાના લાલ વાવટાવાળા સૈન્યને લઇ ધસી આવતો દેખાયો, એટલે અકબરે પણ પોતાના મુખ્ય સરદારોને આગળ ધપવા હુકમ કર્યો.[૭૫]

અમદાવાદ પાસે અકબર અને મિરઝાં મુહમ્મદ હુસેનની લડાઇ

આમ એ વખત હુમલો કરવા માટે અનુકૂળ જણાતાં બન્ને પક્ષ સામસામા આવ્યા અને ખૂનખાર લડાઈ ચાલુ થઈ. અકબર પોતે ધીમેથી ઘોડા ઉપર આવતો હતો. અકબરના સરદારોને લાગ્યું કે ગમે તેવા માણસો

૭૩: અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૬. મુ. હુ. મિરઝાંની વ્યૂહરચના અકબરનામાએ આપી છે. તબકાત પૃ. ૩૬૬માં મિરઝાની પોતાની પાસે ૧૫૦૦ ખાસ સુઘલો હતા એમ લખે છે. તબકાત વધારામાં લખે છે કે અકબરે ડાબી બાજુથી નહિ ઊતરવા વઝીરખાનને ફરમાવ્યું. સર્વથી આગળ મુહમ્મદ કુલીખાન અને તુર્કમાન દીવાના હતા તેના ઉપર મુ. હુ. મિરઝાં તૂટી પડયો. અને હુબસી તથા અફઘાનોએ વઝીરખાન ઉપર હુમલા કર્યા. અહીં અહમદી પૃ. ૧૨૨માં વિગતો આપે છે તેમાં બળવાખોરો પાસે બિનકવાયતી લશ્કર પણ હતું એ ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો છે અને યુદ્ધની તાલીમ ઉપર સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ઉલ્લેખ કરે છે.

૭૪: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૧-૧૨૨-શુભાશુભ શુકન માટે આ નોંધપાત્ર વાત છે.

૭૫: અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૭. એ સમયની લડાઈઓમાં એક પક્ષ આ પ્રમાણે એક રંગના વાવટા લઈ ચાલે એવા ઉલ્લેખ બહુ ઓછા મળે છે. આગળ લશ્કરી તાલીમના વર્ણનમાં એ ચર્ચા કરીશું.

આગળ જઈ હુમલો કરે તેના કરતા મુખ્ય સરદારોએ જ આગળ ધપવુ જોઈએ એમની સાથે એક દાસા ચારણ નામનો ભાટ હતો તેણે પણ બાદશાહને એ જ વખતે ઘોડો ઠેકવી હુમલો કરવા કહ્યુ[76] આ બધુ એવુ તો એકા સાથે થયુ કે મિરઝાઓ સામનો કરતા ભારે પડી ગયું અકબર અને એના માણસો યામુઈન અને અલ્લાહુ અકબરના નાદથી લડતા હતા[77] એવામા દુશ્મનોએ કરહક બાના—એક જાતની હવાઈ—બાદશાહી સૈન્યમા ગભરાટ ફેલાવવા માટે છોડી એ હવાઈ ગોટાની એક જાળમા ભરાઈ અને ત્યા ફૂટતા એવો વિચિત્ર અવાજ થયો કે બળવાખોરોનો એક હાથી એનાથી ભડકીને નાસભાગ કરવા લાગ્યો અને શત્રુઓમા ગભરાટ ફેલાઈ ગયો, અને બળવાખોરો પણ અવ્યવસ્થિત થતા બાદશાહી સૈન્યે તેમને દબાવ્યા[78] આ વખતે અકબર જ્યા ઊભો હતો ત્યા તારાચદ અને મિહતરખાન સાથે હતા આમ અરક્ષિત બાદશાહને જોઈ, મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાના એક સરદારે આવીને શાહી ઘોડાને તલવાર મારી અકબરે ઘોડાની લગામ ખેંચી એને ભાલો માર્યો, તે એને ખભામા વાગ્યો અને ભાલાનુ ફળ ભાગી ગયુ બીજાએ બાદશાહની સાથળ ઉપર ઘા કર્યો તેનો એણે હોશિયારીથી બચાવ કર્યો ત્રીજે અકબરનો ભાલો માગવા આવ્યો ત્યારે એક ગુર્જરે એને ઘાયલ કર્યો આમ આગળ ઝપાઝપી થતી હતી ત્યા બીજી શાહી ટુકડીઓ આવી પહોચી અને તે જોતા શત્રુઓ નાસી ગયા[79] મુહમ્મદ હુસેન મિરઝા નાસવા જતા એનો ઘોડો કાટાની વાડમા ભરાઈને પડી ગયો એની પાછળ પડેલા ગદાઅલી નામના તુર્કે એને પડતો જોઈ પોતાના ઘોડા ઉપરથી કૂદી એને કેદ કરી લીધો[80] એને એક દરબારીના તાબામા

૭૬ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૭, બદાયૂની, પૃ ૧૨૩ ચારણો યુદ્ધમા કેવો ભાગ લેતા તેનો આ દાખલો નોંધપાત્ર છે

૭૭ એ જ, પૃ ૭૭-૭૮ યામુઈન એ અજમેરના પીરનુ નામ યુદ્ધમા અકબર બોલતો હોઈ એનો અર્થ જુદો કરે છે પણ કેટલાક યા મુઈન અજમેરી અજમેરી એમ પણ બોલતા તેથી એ પીરના નામનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે

૭૮ અકબરનામા ૩ ૭૭-૭૮ હવાઈનુ નામ Kahak banha લખે છે બદાયૂની બળવાખોરોના હાથી ભડક્યો એમ લખે છે તે ભૂલ છે અબુલફઝલ આ બનાવને ઈશ્વરી મદદ કહે છે

૭૯ બદાયૂની, પૃ ૧૨૧-૨૪ અકબર પાસે બહુ થોડા માણસ હતા તારાચદ અને મિહતરખાન તથા સુંદર ખાસ હતા

૮૦ જુઓ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ભા. ૫ પૃ ૩૬૭ આ જ દરબારી પાછળના ખાન [illegible] ખાનનો [illegible] હતો.

આપ્યો. મિરઝાંએ પાણી માંગ્યું તે શાહી સેવકોએ ન આપતાં અકબરે પોતાનું પાણી એને આપ્યું. હવે વિજયી સવારીએ શહેરમાં જવા ધાર્યું, પરંતુ કોકાખાન આઝમ હજી આવ્યો ન હતો તેથી અકબરનું મન સ્વસ્થ નહોતું. ઘાયલ મિરઝાંને હાથી ઉપર નાખી શહેરમાં લાવવા રાયસિંહને હુકમ કર્યો.[૮૧] આ વખતે જે કેદીઓ પકડાયેલા તેમાં એક મર્દ અઝમાઇશાહ નામનો હતો તે ઇબ્રાહીમ હુસેનનો કોકા—દૂધભાઈ કહેવાતો હતો. એણે સરનાલની લડાઈમાં રાજા ભગવાનદાસના ભાઈ ભૂપતને મારી નાંખ્યો હતો, એટલે અકબરે ત્યાં જ એને પોતાનો ભાલો મારીને મારી નાખ્યો.[૮૨] મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાંને કેદ કરી જ્યારે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એક કરતાં વધારે સૈનિકોએ એને પકડવાનો યશ લેવા માંડ્યો. તે સાંભળી પાસે બેઠેલા રાજા બિરબલે પૂછ્યું કે 'એને કોણે પકડ્યો?' ખરા પકડનાર ગાદાઅલીએ ઉત્તર દીધો કે "શહેનશાહ ઉપર અપકાર કરનારાએ."[૮૩] અકબરે શરૂઆતમાં મિરઝાં ઉપર જે દયા બતાવી હતી તે પાછળથી રાજા ભગવાનદાસ વગેરે મુખ્ય સરદારોની સલાહથી બદલી અને મિરઝાંને પણ મારી નાંખવામાં આવ્યો.[૮૪]

ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક અકબર ઉપર ચઢી આવ્યો

હવે આ વિજયથી શાહી સૈનિકો આરામ શોધવા લાગ્યા હતા અને બેદરકાર રહી ફરતા હતા, એવામાં શહેર તરફથી એક સૈન્ય તૈયાર થઈ આવતું દેખાયું. કેટલાક સમજ્યા કે શહેરમાંથી કોકાખાન આઝમ હવે નીકળીને મળવા આવે છે. કેટલાકે શાહ મિરઝાં લડવા આવે છે એમ ધાર્યું. પણ એ તો મહેમદાવાદ તરફ નાસી ગયો હતો. છેવટે આ લશ્કર ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક

૮૧: અહમદી, પૃ. ૧૨૪; તબકાતે અકબરી, પૃ. ૩૬૭

૮૨: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૭. આ માણસનુ નામ શાહમદાદ પણ કોઈ લખે છે. એને અકબરે જાતે ભાલો મારી વીંધી નાંખ્યો તેનું કારણ ભૂપતનું વેર લેવાનું હતું એમ પણ બધા આધારો લખે છે, પરંતુ અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૪માં એક વિચિત્ર વાત લખી છે કે શાહમદાદ સામે એની બહેન સાથે નાલાયક હોવાની ફરિયાદ હતી તેથી મારી નાંખ્યો. ડૉ. બર્ડના અંગ્રેજી તરજુમામાં આ વાત નથી, પણ બળવાખોરોના ટેકેદાર તરીકે શિક્ષા કરી એમ લખે છે. નામ પણ શેખ મકુબો છે, એટલે બન્ને તરજુમામાં નકલો જુદી હોય કે કાંઇ ભૂલ હોય એમ માનવું પડે. બર્ડ: અહમદી, પૃ. ૩૩૭.

૮૩. તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૭માં આ ઉલ્લેખ છે. બીરબલ સાથે હતો તે નોંધપાત્ર છે.

૮૪: એ જ, પૃ ૩૬૮. અહમદી લખે છે કે રાજા ભગવાનદાસે મિરઝાં તોફાનનું મૂળ છે તેને દૂર કરવા સલાહ આપી હતી. તબકાત એને રાયસિંહ રજપૂતે હાથી ઉપરથી પાડી ભાલાથી માર્યો એમ લખે છે.

મીર્ઝાનું છે અને એ લડવા માટે આવી રહ્યો છે એવા ખબર મળ્યા અક-બરે આરામ છોડીને પોતાના સૈનિકોને ઝડપથી ભેગા થઇ તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો અને રણવાદ્ય તથા નગારા વગાડવાનો પણ હુકમ આપ્યો આ વખતે એના સૈન્યમા ભયથી એવી અવ્યવસ્થા થઈ ગઇ હતી કે મુખ્ય નગારચી-એ ગભરાટમા ન વગાડ્યો તેથી અકબરે જાતે એને ભાલાની અણીથી જાગ્રત કર્યો ત્યારે વગાડ્યો [૮૫] ઝડપથી શાહી સૈનિકો તૈયાર થઇ ગયા અને લડવા માટે આગળ વધ્યા ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક થોડા માણસો લઈ આગળ ધપ્યો અને બાદશાહ સામે આવતો હતો, એવામા તોફાનનો મુખ્ય નાયક મુહમ્મદ હુસેન મિરઝા પકડાયો છે એ સમાચાર મળતા એના લશ્કરમા નાસીપાસી ઉત્પન્ન થઇ સોરાબબેગ તુર્ક નામનો અકબરનો તીરંદાજની ટોળીનો સરદાર એને જોઇ એની પૂઠે પડયો હતો એ જોઇ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક નાસતો હતો એવામા એનો ઘોડો પણ થોરિયાના કાંટામા પટકાયો અને એ પોતે પડી ગયો સોરાબ તીરંદાજે એનુ માથુ કાપી નાખ્યુ [૮૬] ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક પાચ હજાર માણસોથી કોકાખાન આઝમને ઘેરીને રસ્તા બધ કરીને બેઠો હતો તેની આ દશા થતા એનુ લશ્કર વિખેરાઇ ગયુ, એટલે ખાન આઝમને હવે બહાર આવવામા અતરાય રહ્યો નહિ શત્રુના બારસો ઉપર માણસો આ લડાઇમા મરણ પામ્યા ત્યારે શાહી લશ્કરના આશરે એક સો જેટના મરાયા હતા [૮૭] હવે શહેર તરફથી એક વ્યવસ્થિત સૈન્ય આવતુ જણાયુ તે ખાન આઝમ મિરઝા અઝીઝ કોકાનુ હતુ અકબર

---

૮૫ અહમદી, પૃ ૧૨૫ ૨૬, તબકાત-ઇલિયટ-૫ પૃ ૩૬૭ ૬૮ અકબરનામા પણ આ વર્ણન કરે છે

૮૬ અહમદી, પૃ ૧૨૫ ૨૬, તબકાત, પૃ ૩૬૭-૬૮, અકબરનામા ૩ પૃ ૮૬ અકબર નામામા અબુલફઝલ અકબરના દરેક વિજયમા કાઇક દૈવી ચમત્કાર અને ઈશ્વરી મદદ તથા ભાગ્યનુ બળ છે એમ વર્ણવે છે ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્ક મોટુ લશ્કર લઈ આવે છે તે જાણી જ્યારે અવ્યવસ્થા થઈ ત્યારે અકબરે કહ્યુ કે ફિકર નહિ, એનુ માથુ જશે આ શબ્દો ધીરજ ચડાવવા માટે પણ હોય પણ માથુ આવ્યુ ત્યારે એને અબુલફઝલ અકબર ની વચનસિદ્ધિ જેવુ રૂપ આપી દે છે અબુલફઝલ લખે છે કે સૈયદ ખાન કોકાની સ્ત્રી દર વખત પુત્રીને જ જન્મ આપતી તેથી એ ગુસ્સે થતો અકબરે હવે પુત્ર થશે કહ્યુ ત્યારે પુત્ર જન્મ્યો રાજાઓમા આવી વચનસિદ્ધિ તથા તેમની બાધા રાખવાનુ છેક આ સદીની શરૂઆત સુધી ચાલતુ હતુ

૮૭ અકબરનામા ૩ પૃ ૮૭ ખુવારીના આ આકડામા આટલો મોટો ફેર વિચિત્ર લાગે છે બળવાખોરોના સૈન્યમા કવાયત વિનાના માણસોને લીધે એમ હોય. પરતુ મિરઝાના સુભટો બહાદુર હતા

અને ખાન આઝમ બન્ને દૂધભાઈઓ વિજયના હર્ષમાં ભાવથી ભેટયા.[૮૮] આ વખતે સોરાબ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કનું માથું લઇ હાજર થયો. એના શૌર્યનાં વખાણ થયાં અને ઇનામ મળ્યું. અકબરે શત્રુઓનાં બધાં મળી આશરે બે હજાર માથાંનો એક મિનારો કરાવી લટકાવ્યાં.[૮૯] હવે અકબરના સગાઓએ કરેલો બળવો શમી ગયો અને લગભગ ઘણાખરા માર્યા ગયા. એકલો શાહ મિરઝાં જીવતો રહ્યો હતો તે રખડતો થઇ ગયો. એને પકડવા માટે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન અને નૌરંગખાનને ભરૂચ અને ચાંપાનેર તરફ મોકલવામાં આવ્યા હતા.[૯૦]

અકબરનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ અને ગૂજરાતની ફરી વ્યવસ્થા

હવે અકબરે ભારે ઠાઠથી અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ભદ્રના કિલ્લાના બાદશાહી મહેલોમાં ઉતારો કર્યો. હવે ગૂજરાતનો પાકો બંદોબસ્ત કરવાનો બાદશાહે નિશ્ચય કરી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આ વખતે ગૂજરાતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ સંતપુરુષો અને વિદ્વાનો પાસે બળવાખોરોની માલ મિલકત છે તથા એમની સાથે એ લોકો સંબંધ ધરાવતા હતા એવા સમાચાર મળવાથી એવા લોકોને હજૂર સમક્ષ લાવવામાં આવ્યા. એમાં ખાનપુરમાં આજે જેમની દરગાહ સુપ્રસિદ્ધ છે એ શાહ વજીહુદ્દીન જે ધર્મશાસ્ત્ર અને તર્કમાં નિષ્ણાત હતા તેમને પણ હાજર કરવામાં આવ્યા. તપાસ કરતાં લાગવગ અને શરમાશરમથી એવી મિલકત એમની પાસે લાવવામાં આવેલી, બાકી કાંઇ સંબંધ નહોતો એમ સાબિત થયુ. અકબરે એ બધાને છોડી દીધા અને શાહ વજીહુદ્દીનને સારું માન આપ્યું.[૯૧] ભદ્રના મહેલમાં અકબરે પાંચ દિવસ ગાળ્યા. તે પછી શહેરના મધ્યમાં આવેલી ઇતિમાદખાનની હવેલીમા જઇને ગૂજરાતના એ જૂના અનુભવી પાસેથી વહીવટને લગતી કેટલીક ચર્ચા કરી.[૯૨] રાજા ભગવાનદાસ, શાહ કુલી મહેરમ, મીરબક્ષી લશ્કરખાનને સૈન્ય આપી ઇડરના રાવે બળવાખોરોને મદદ કરેલી તેની સજા કરી ત્યાં

૮૮ : એ જ, પૃ. ૮૭-૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તબકાત-ઇલિયટ-૫. પૃ. ૩૬૮

૮૯ : એ જ, પૃ. ૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તબકાત, પૃ. ૩૬૮. બે હજાર માથાંની સંખ્યા તબકાત લખે છે.

૯૦ : તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૬૯

૯૧ : અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૯

૯૨ : અકબરનામા ૩. પૃ. ૮૮-૮૯; અહમદી, પૃ. ૧૨૭-સુલતાનના ભદ્રના મહેલોમાં પાંચ દિવસ અને ઇતિમાદખાનની હવેલીમાં પાંચ દિવસ ગાળ્યા એમ તવારીખો કહે છે. તબકાત પૃ. ૩૬૮માં આ નોંધ કરતાં લખે છે કે ઇતિમાદખાનની હવેલી શહેરની મધ્યમાં હતી. એની જગ્યાનો આજે પત્તો લાગતો નથી. પાંચ દિવસની નોંધ બદૌની લખે છે.

ત્યા વ્યવસ્થા કરી મેવાડને રસ્તે આગ્રા જવા ફરમાન કર્યું[૯૩] બાદશાહની આ વખતની સવારીનુ વર્ષ કાઢવા માટે એક ગૂજરાતીએ "ફહેર બ ગૂજરાત આમદ" "ગૂજરાતમા ફેર આવ્યો" એવુ વાક્ય યોજ્યુ હતુ તેને હજૂરમા પકડી લાવવામા આવ્યો હાજરજવાબીથી એ માણસે "શહ બ ગૂજરાત આમદ" "ગૂજરાતમા બાદશાહ ભલે આવ્યા" એવુ વાક્ય મે યોજ્યુ હતુ એમ કહ્યુ તેથી તેને છોડી મૂક્યો[૯૪] વજીરખાન જેણે આ લડાઇમા બહાદુરી કરી હતી તેને ધોળકા અને ધંધુકાની જાગીર આપવામા આવી, અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઇ કરી ત્યા સત્તા જમાવી બેઠેલા અમીનખાન ઘોરી પાસેથી દેશ લઇ લેવો એવો હુકમ કર્યો અમદાવાદમા રહેલા કોકાખાન આઝમને મદદ કરવાનુ પણ એને કહેવામા આવ્યુ પાટણ ખાન કલાનના હાથમા કાયમ રહ્યુ સૈયદ હામીદ બુખારીને અકબરે પોતાની સાથે આવવા કહ્યુ

અકબરનુ આગ્રા તરફ પ્રયાણ

વિજય પછી અગિયાર દિવસમા ગુજરાતની વ્યવસ્થા કરી તેની સમ જણ સૂબા ખાન આઝમને પાડી પોતે મહેમદાવાદ તરફ ઊપડયો.[૯૫] રસ્તામા વટવામા કુતબેઆલમ સાહેબની દરગાહમા જે પ્રસિદ્ધ ચમત્કારિક લોઢ-લક્કડનો પથ્થર હતો તે જોયો અને આશ્ચર્ય પામી એમાથી અરધો કપાવી પોતાની સાથે રાજધાનીમા લઇ જવા સાથે રાખ્યો[૯૬] મહેમદાવાદમા તા–૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ સુલતાન મહમૂદના આહુખાનાના પ્રસિદ્ધ મહેલમા ઉતારો કર્યો,[૯૭] અને ત્યાથી બીજે દિવસે ધોળકા જઈ મુકામ કર્યો[૯૮] આ ચડાઇમા સારુ કામ કરનાર ગ્યાસુદ્દીન અલી કઝવે બક્ષીને કોકાખાન આઝમ સૂબાના હાથ નીચે નીમી ગૂજરાતના સૂબાનો પ્રથમ દીવાન બનાવ્યો, અને એને આસફખાનનો ખિતાબ આપ્યો[૯૯] આ સધી વ્યવસ્થા

૯૩ અહમદી, પૃ ૧૨૭, તબકાત-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૯, અકબરનામા ૩ પૃ ૯૦

૯૪ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૨૭ ખુશામતનો પ્રભાવ કેવો છે તે આ ઉપરથી જણાશે

૯૫ એજ પૃ ૧૨૮ સૈયદ હામીદને મ્ફૂબ તથા ખિલઅત સાથે પોતાની સાથ લીધા એમ સિકંદરી લખે છે

૯૬ એ જ, પૃ ૧૨૮

૯૭ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૯ આહુખાનાના બાગ મહેલનો ઉલ્લેખ તબકાતમા છે

૯૮ અકબરનામાન્ત પૃ ૯૦ અબુલફઝલ ધોળકાને ખુશનુમા pleasant place જગ્યા કહે છે તે નોંધપાત્ર છે ધોળકા એક વખત રમણીય હશે?

૯૯ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૩૬૯ તબકાત એને દીવાન અને બક્ષી બે પદ મળ્યાનુ લખે છે

કરી ધોળકાથી બાદશાહ સીધો કડી અને સિદ્ધપુરને રસ્તે આગ્રા તરફ જવા નીકળ્યો. રાજા ભગવાનદાસે ઈડરમાં વ્યવસ્થા કરી શેરખાન ફુલાદીનો ગુલામ રાવળિયો વડનગરમા છે એવાં સમાચાર મળતાં વડનગરનો કિલ્લો સર કર્યો. રાવળિયો જોગીને વેશે નાસી ગયો.[૧૦૦] શિરોહી થઇ બાદશાહ તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ના રોજ અજમેર પહોંચ્યો. ઇતિહાસમાં આ ઝડપી ચડાઇ અને વિજય. તથા ગૂજરાતની વ્યવસ્થા અને પાછા આગ્રા પહોંચવું એ બધુ મળીને કુલ ૪૩ દિવસમાં પરવારી જવા માટે અકબરની કાર્ય-શક્તિની ઘણી પ્રશંસા થઇ છે, અને આવી વિજયયાત્રાની નોંધ કોઇ ઇતિહાસમાં નથી એમ કહેવાયું.[૧૦૧] રાજા ભગવાનદાસ ઈડર અને ઉદેપુરના રાણાઓએ સ્વીકારેલી તાબેદારીના સમાચાર લઇને આવ્યો અને રાજા ટોડર-મલને બાદશાહે નવા જિતાયેલા ગૂજરાતમાં જઈ ત્યાં જમીનની માપણી કરી જમીનમહેસૂલની જમાબંધીના હિસાબ કરવા મોકલ્યો. ટોડરમલ જ્યારે કેટલોક સમય ગૂજરાતમાં જઈ મહેસૂલની વ્યવસ્થા કરી પાછો આવ્યો ત્યારે બાદશાહે ખુશ થઇ એને પોતાની તરવાર ભેટ આપી.[૧૦૨] અકબરે મિરઝાં અઝીઝ કોકાખાન આઝમ ગૂજરાતનો સૂબો હતો છતા પોતાને ગૂજરાત જીતવાનું આમંત્રણ મોકલનાર અને દેશના અનુભવી ઇતિમાદખાનને એકહજારી મનસબ આપી ખાનનો સલાહકાર નીમ્યો. એના પુત્ર શેરખાનને ચારસોની મનસબ આપી રાજ્યમાં નોકરી આપી.[૧૦૩] આ વખતે ખાન આઝમને અકબરે હજુરમા બોલાવ્યો તેથી ગૂજરાતના સૂબાની દીવાનગીરી ઉપર વજીહઉલ્મુલ્ક ગૂજરાતીની નિમણૂક કરવામા આવી.[૧૦૪]

૧૦૦: અકબરનામા ૩. પૃ. ૯૦-૯૧. એમાં ફુલાદીના માણસનું નામ રાવળિયો છે. જ્યારે અહમદી ઔલિયા લખે છે, પૃ ૧૨૮. તબકાત, પૃ. ૩૬૯. એમાં ધોળકાથી રાતરે કડી સુધી મુસાફરી કરી ત્યાંથી સીતાપુર જઈ ત્યાંથી ભગવાનદાસ અને શાહ કુલી મહેરમને વડનગર લેવા મોકલ્યા એમ લખે છે.

૧૦૧: અકબરનામા ૩ ૯૨.

૧૦૨: તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫. પૃ. ૩૭૧; અકબરનામા ૩. પૃ. ૯૨. એમાં અબુલ-ફઝલ લખે છે કે ભગવાનદાસ ઈડર અને ઉદેપુરના રાજાઓની તાબેદારીના સ્વીકારની નિશાનીરૂપે એ બન્નેના પુત્રોને સાથે લાવ્યો હતો. વળી અકબરને આગ્રા જતાં રસ્તા-માં રાણાએ મળીને ખુશામત કરી હતી એ પણ લખે છે

૧૦૩: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૯. અહમદી અહીં ઇતિમાદખાનને ગંભીર સ્વભાવનો લખે છે. એવો ઉલ્લેખ બીજે મળતો નથી.

૧૦૪: એ જ, પૃ. ૧૨૯. પહેલાં નીમેલા દીવાનને કેમ બદલ્યો અગર આને બીજું કામ સોંપ્યું એ બાબતનો કાંઈ ઉલ્લેખ કે કારણ આપ્યું નથી.

ગુજરાત સલ્તનતનો સત્તાવાર રીતે આવેલો અંત

આમ ૧૫૭૩ની સાલની આખર સુધીમાં ગુજરાત પ્રાંત અકબરના અમલ નીચે સત્તાવાર આવ્યો અને દિલ્હીથી બાદશાહી સૂબેદારો નિમાવા લાગ્યા. ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના નામના અમલનો હવે સત્તાવાર રીતે અંત આવ્યો હતો, જોકે ગુજરાત સલ્તનત વિ. સં. ૧૦૦૦ સુધી ટકશે એવી સતપુરુષની આગાહીને થોડા વર્ષની વાર હતી. સુલતાન મુઝફ્ફર હજી અકબરની સત્તા સામે મોટો બળવો જગાવી પોતાની વંશપરંપરાની ગાદી ઉપર એક વખત બેસવાનો હતો. સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત હજી જિતાયો નહોતો. ત્યાં જૂના ગુજરાતી અમીરો અને બીજા રાજાઓની સત્તા હજી કાયમ હતી અને સુલતાન મુઝફ્ફરને ત્યાં જ આશ્રયસ્થાન મળવાનું હતું. સુલતાન બહાદુરશાહના મરણ પછી છેલ્લા ત્રણ સુલતાનોના સમયની નમાલી દશા અને અમીરોની ખટપટને લીધે દેશમાં છેલ્લાં સાડત્રીસ વર્ષથી અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા પ્રસરી હતી. એમાંથી અકબરની ઉદાર રાજનીતિને લીધે શાંતિનું વાતાવરણ જામતું જતું હતું. પહેલા મુઝફ્ફરથી છેલ્લા મુઝફ્ફર સુધીના એકસો ને સિત્તેર વર્ષની સલ્તનતના સમયમાંથી આ સાડત્રીસ વર્ષ બાદ કરતાં દેશે એક વખત એ સમયની દુનિયામાં રાજસત્તા અને વેપારથી નામના મેળવી હતી. ઈ. સ. ૧૫૭૩થી હવે ગુજરાતનું સ્વતંત્ર દેશ તરીકે નામ રહ્યું નહિ, અને દિલ્હીના મહારાજ્યના એક ભાગ તરીકે હવે રહેવાનું નિર્માણ થયું હતું.

પ્રકરણ ચાળીસમું

સુલતાન મુઝફ્ફરનાં છેવટનાં વર્ષો

અકબરની સત્તા સામે બળવો અને થોડા વખત માટે ગૂજરાતની ગાદીએ બેસવું

અકબરની સત્તા

ગૂજરાતની વ્યવસ્થા અને શાંત વહીવટ માટે પાકો બંદોબસ્ત કરી, ગૂજરાતને હમેશને માટે મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવી, પોતાના દૂધભાઈ મિરઝાં અઝીઝ કોકાને પહેલા સૂબા તરીકે નીમી, એક વર્ષના ગાળામાં ગૂજરાત ઉપર બે વાર સવારી કરી, કેટલાંક અસાધારણ શૌર્યનાં કાર્યો કરી અકબર પોતાની રાજધાની ફતેપુર–સિક્રી ગયો; પરંતુ હજી એના નસીબમાં શાંતિ લખાયેલી નહોતી મિરઝાઓના બંડનો હજી પૂરેપૂરો અંત આવ્યો નહોતો ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો અકબરના કેદી તરીકે હતો ને છૂટીને હજી પોતાના દેશમાં આવી ગૂજરાતનુ રાજ્ય પાછુ મેળવવાનો છેલ્લો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો હતો ગૂજરાત તળની વ્યવસ્થા અકબરે બરોબર કરી હતી; પાટણ, ધોળકા, વડોદરા, ભરૂચ અને સુરતમા વિશ્વાસુ મુઘલ સરદારો નિમાયા હતા. અમદાવાદથી વહીવટની દોરીનો સંચાર થતો હતો, પરતુ સૌરાષ્ટ્ર હજી જિતાયું નહોતું. જૂનાગઢમાં અમીનખાન ઘોરીની સત્તા સર્વોપરી હતી. ફુલાદીઓ અને એમના જૂના ગૂજરાતી અફઘાન બળવાખોરો ગૂજરાતમાંથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ જઇ ત્યાં બળવાખોર તત્ત્વોનો સાથ શોધી રહ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં જામનગર અને કચ્છના રાજાઓ તથા બીજા રજપૂત ઠાકોરો જે તરફ લાભ જણાય તેને ટેકો આપવાની રમત રમી રહ્યા હતા. અકબરની ઉદાર રાજનીતિ અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને લીધે સામાન્ય પ્રજા કાંઇક શાંતિ અનુભવી રહી હતી. સલ્તનતનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં અમીરોનાં ત્રાસ અને અવ્યસ્થાને લીધે જે અશાંતિ વ્યાપી હતી તેનો અંત આવ્યો હોય એવો આભાસ થતો હતો.

એ સમયે દેશની સ્થિતિ

છતાં આ રાજ્યપરિવર્તનથી હજી પ્રજાના મનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસનું વાતાવરણ જામ્યું નહોતું. ગૂજરાતની જનતામાં સામાન્ય રીતે પ્રાચીન કાળથી બ્રિટિશ અમલની શરૂઆત સુધીમાં બે વર્ગ હતા: એક વેપારી વર્ગ—હમેશ

સમયને અનુસરીને ચાલનારો, જેના હાથમા દંડો હોય તેને નમનારો, સત્તાવાળાઓને ગમે તે રીતે મનાવીને પોતાના જાનમાલનુ રક્ષણ ઇચ્છનારો, બળહીન, ઢીલો, બીજો મોટે ભાગે કોળી અને ગરાસિયાથી બનેલો, કોઈ વાર વચનની ખાતર કે કોઇ વાર માત્ર લાભની ખાતર પ્રાણની દરકાર ન કરનારો, જે પૈસા આપે તેને પક્ષે રહી લડનારો ભાડતી સૈનિક જેવો, ધર્મને માટે સંકુચિત માનસવાળો અને દેશને માટે શૂન્ય દૃષ્ટિ સેવનારો, નાઇ ન મળે તો તોફાન અને લૂટમા સમય ગાળનારો આમ આ બે જાતના વર્ગોને લશ્કરી છાવણીની પેઠે રાજ્ય રચનારા મુસલમાન સુલતાનો અને અમીરોની સત્તાના સમયમા એક કે બીજી રીતે અનુમોદન મળ્યા કરતુ એથી એમનુ ધર્મ અને દેશને માટેનુ માનસિક બળ ધીમે ધીમે વમાતુ ગયુ હતુ સમૂહશક્તિ આમે ઓછી હતી, તે છેક ઓછી થતી ગઈ રાજ્યપલટાની અશાતિ અને નાની નાની સત્તાઓમા દેશ વહેંચાઇ જવાથી આ વિલક્ષણ પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી આવા વાતાવરણમા મુઘલ સત્તાને ટેકો આપવો કે સુલતાન મુઝફ્ફરને તે પ્રજાને માટે એક ગભીર પ્રશ્ન હતો વેપારી વર્ગનુ કાઇ ચાલે તેમ નહોતુ તેથી એ વર્ગ બધુ સહન કરી નસીબને અધીન થઇ, મહાજનોથી રક્ષાઇને સમય પ્રમાણે ચાલવાનુ પસદ કરીને બેઠો હતો બીજા વર્ગને આવુ વાતાવરણ અનુકૂળ હતુ તેથી એ બને પક્ષને ટેકો આપવા છતા પોણાસસો વર્ષથી સત્તા ભોગવતા સલ્તનતના પ્રતિનિધિ તરફ વધારે આકર્ષાયો સુલતાન મુરાદોની પેઠે બહારથી આવેલો નહોતો એટલુ કરિચુસ્ત મા મ્મને વધારે ફાવે તેવુ હતુ, એટલે ગૂજરાતમાથી અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાથી સુલતાન મુઝફ્ફરને સારો આવકાર મળે એ અસભવિત નહોતુ આવી વિષમ પરિસ્થિતિમા સુલતાન મુઝફ્ફર અકબર જેવા બળવાન શહેનશાહની સામે એક દસકા સુધી સામનો કરી શક્યા એ માત્ર સામાન્ય બીના ન કહી શકાય [૧]

કિશોર અબ્દુર્રહીમખાન સૂબો અને વજીરખાન નાયબ સૂબો

હવે સુલતાન મુઝફ્ફરની પ્રવૃત્તિનુ વર્ણન કરતા પહેલા અકબરના રાજ્યની શરૂઆતમા ગૂજરાતમા બનેલા કેટલાક નાના પણ અગત્યના બનાવોની

૧ આ ચર્ચા આધારો સાથે જરા વિસ્તારથી આગળ સામાજિક પ્રકરણોમા કરીશુ અહીં એક સલ્તનતનો અત અને બીજાનો પ્રારભ એવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિના સક્રાતિ કાલ હોવાથી આટલુ વર્ણન કરવાની જરૂર હતી સમાજમા બે વર્ગ ઉપરાત એક ત્રીજો વર્ગ-મહેનત મજૂરી કરનાર વર્ગ-પણ હતો પરતુ એની સ્થિતિ-જમીનદારો, અમીરો, સરદારો કે શેઠિયાઓની ગુલામી કહી શકાય એવી વેઠ કે મજૂરી કરવા જેવી જ હતી એ ચર્ચા ગુલામીના ખાસ પ્રકરણમા કરીશું

નોંધ કરવી જોઈએ. મિરઝા અઝીઝ કોકા પહેલો સૂબો નિમાયો હતો તે કેટલાંક કારણોને લીધે ઉદાસીન થઈને આગ્રા ગયો અને સૂબાગીરીનું રાજીનામું આપવાની ઇચ્છા બાદશાહને કહી.[2] એ ઉપરથી બહેરામ ખાનખાનાનના કિશોર પુત્ર અબ્દુર્રહીમખાનને અકબરે ગુજરાતનો બીજો સૂબો નીમ્યો. એ સાથે ગુજરાતના વિશ્વાસુ મુઘલ અમલદારો, જેમાં વઝીરખાન મુખ્ય હતો, તેમને હુકમ લખવામાં આવ્યો કે અબ્દુર્રહીમખાન હજી નાનો છે અને આ એનો પહેલો અધિકાર છે, માટે દેશના બંદોબસ્ત તમારે બધાએ મળીને જોવો અને ખાનને દોરવણી આપવી. મિરઝાં કોકાના દીવાન વજીહઉલ્મુલ્કને બદલી દીવાની પ્રાગદાસ નાગના વિશ્વાસુ અને અનુભવી મુત્સદ્દીને આપવામાં આવી.[3] વઝીરખાનના હાથમાં નાયબ સૂબા જેટલી સત્તા હતી. એણે શિરોહી, ઈડર અને નાદોદમાં જાગેલાં બંડના તોફાનો લશ્કર મોકલીને શમાવ્યાં, ઈડરના ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી કેટલાક મરણિયા બનેલા રજપૂતોએ એનો સામનો કર્યો. એમાં શાહી લશ્કરની સારી ખુવારી થઈ, પરંતુ અંતે તો ઈડરવાળા હાર્યા.[4]

બાદશાહી જનાનાને હજ કરવા ફિરંગીઓનો પરવાનો મેળવવામાં ગુજરાતી વેપારીની લાગવગનો ઉપયોગ

બીજી બાજુથી સૌરાષ્ટ્રમાં હજી શાહી સત્તાની કાંઈ જ અસર નહોતી. ઈડર તરફ હજી બંડ થયા કરતાં હતાં. વઝીરખાનથી દેશનો બંદોબસ્ત બરોબર રાખી શકાતો નહોતો. એ વખતે પાછી દેશમાં અશાંતિ શરૂ થઈ. શહેનશાહના જમાનાની વડીલ બાનુઓની ઇચ્છા મક્કા શરીફની હજ કરવાની થવાથી એમને માટે મક્કાના દ્વાર–ગુજરાત–સુરતમાં બધો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. ઉપર જોઈ ગયા તેમ સમુદ્રયાન ફિરંગીસત્તાના હાથમાં હતું અને હાજીઓનાં વહાણ સલામત આવજા કરી શકે તે માટે એમની પરવાનગીની જરૂર હતી. અકબરે ગોવાનો સંબંધ તાજો કર્યો હતો તે પણ જોઈ ગયા. ગુજરાતને સર કર્યા પછી દર વર્ષે એક મોટા અમલદારને મીર હાજી–યાત્રાનો સંઘવી–નીમી હજની વ્યવસ્થા કરવાનો અકબરે નિશ્ચય કર્યો હતો.[5] આ

૨: મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૩૦

૩: એ જ પૃ. ૧૩૦: અકબરે વઝીરખાનને પોતાના ઘરના માણસ જેવો ગણ્યો છે. મીર અલ્લાઉદ્દીન અને પ્રાગદાસને પણ વિશ્વાસુ ગણ્યા છે. અહમદીના ગુ. ભા.માં આ પ્રાગદાસને વ્યાકદાસ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે.

૪: એ જ પૃ. ૧૩૧, અકબરનામા ૩–પૃ. ૨૬૯ અને પૃ. ૨૮૦. રજપૂતો હાર્યા છતાં અબુલફઝલ એમનાં વખાણ કરે છે.

૫: તબકાતે અકબરી: ઇલિયટ ૫–પૃ. ૩૯૧–૯૨. અકબરનામા પૃ. ૨૭૩ (ભા.-૩)માં હવા અનુકૂળ ન હોવાથી હાજીઓ અમદાવાદ થોભ્યા એમ લખે છે.

વખતે તો અકબરની ફોઈ ગુલબદનબાનૂ, અકબરની મા હામીદા બેગમ અને મનીમા સુલતાન બેગમ વગેરે શાહી જનાનાની સ્ત્રીઓ માટે ખાસ વ્યવસ્થા થઇ હતી અને ખાસ અમલદારો નિમાયા હતા અકબર આ વખતે ફતેહપુરમા હતો એને કાને ફિરંગીઓના સમુદ્રના તોફાનોની વાતો આવી રહી હતી, તેથી એણે સુરતનો રક્ષક કલીજખાન જે આ વખતે ઇડરના તોફાનો શમાવવા ઉત્તર ગૂજરાતમા હતો તેને હજની વ્યવસ્થા કરવા સુરત જવા હુકમ કર્યો [૬] બે વહાણો તૈયાર કરવામા આવ્યા સ્ત્રીઓ મનીમા નામના વહાણમા અને સુલતાન ખાજા વગેરે અમલદારો ઇલાહી નામના વહાણમા ઊપડ્યા કેટલાક ભાવિક ગરીબ યાત્રાળુઓની પણ એમની સાથે સગવડ કરવામા આવી પોર્ટુગીઝોનો પરવાનો મેળવવામા ખભાતના વેપારી કલ્યાણદાસની લાગવગનો પણ ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો[૭] આ જનાનાને હિંદ પાછા ફરી આગ્રા પાછા જતા ત્રણથી સાડાત્રણ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય થયો હતો એડન આગળ એમનુ વહાણ ભાગ્યુ હતુ હવા અનુકૂળ નહોતી ગૂજરાતમા પણ રોકાવુ પડ્યુ હતુ પાછા વળતા સુલતાન મુજફ્ફરે અકબરની સત્તાને હચમચાવી નાખી હતી એટલે આગ્રા જવાનો રસ્તો સલામત નહોતો, અને લાબો વખત ગૂજરાતમા રોકાવુ પડ્યુ હતુ, વગેરે વિગતોનો ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સબધ નથી ગૂજરાત મક્કાનુ દ્વાર, ફિરંગી સાથે અકબર જેવાને ખભાતના ગૂજરાતી વેપારીની લાગવગનો ઉપયોગ કરવો પડે, અને દેશમા જૂની સલ્તનતના પ્રતિનિધિએ શાહી સત્તા ઢીલી કરી હતી તેની અશાંતિ હતી, એટલી બીનાઓ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર ગણી શકાય[૮]

૬ અકબરનામા-૩ પૃ ૨૭૩-૭૬, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ-૫. પૃ ૩૯૨ તબકાત નો લેખક કહે છે સામાન્ય લોકોને દર વર્ષે હજ કરવા મોકલવાની વ્યવસ્થા કોઈ પણ બાદશાહે પહેલા કરી નહોતી બદાૈની કહે છે કે એ વ્યવસ્થા ૭ વર ચાલી

૭ અકબરનામા-૩ પૃ ૨૭૬ મીર હાજીનુ નામ સુલતાન ખાજા હતુ અકબરનામામા અબુલફઝલ આ વર્ણન વિગતથી આપે છે પાછા ફરતા નવા વહાણો વગેરેના બનાના નામો આપે છે

૮ અકબરનામા-૩ પૃ ૨૭૬-૭૮ અબુલફઝલ લખે છે કે શાહી હાજીઓની સગવડ કરવાના કામથી પોર્ટુગીઝો બહુ ખુશી થયા, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એનાથી જુદી હતી કાંઈ કારણસર પરવાનો મળતો નહોતો તબકાતે અકબરી (ઇલિયટ-૫ પૃ ૪૦૨ અને બદાૈની, ભા ૨, પૃ ૨૪૯)મા સ્પષ્ટ લખે છે કે પરવાના માટે કલીજખાનને ખભાતના વેપારી કલ્યાણદાસને લઇને પોર્ટુગીઝ અમલદારને મળવુ પડેલુ ફારસી ઇતિહાસલેખકની રીત પ્રમાણે કલ્યાણદાસનુ બક્કાલ નામ લખે છે વાણિયા માટે છેક જઈ સદીના અંત સુધી બક્કાલ શબ્દ લોકમા તેમજ દસ્તાવેજોમા ચાલુ હતો

ટોડરમલની જમાબંધી અને ડુંગરપુર શિરોહી વગેરે સાથે ગોઠવણ

રાજા ટોડરમલને ગૂજરાતની માપણી કરી મહેસૂલની વ્યવસ્થા કરવા ફરી મોકલ્યો હતો. એ ઝાલોરમાં આવ્યો ત્યારે શિરોહીના રાજાએ આવીને તાબેદારી સ્વીકારી અને પેશકશી આપી. રાજાએ એને પોશાક વગેરેથી સંમાન્યો અને બે હજાર સવારોથી ગૂજરાતના સૂબાની નોકરીમાં જરૂર પડે ત્યારે હાજર થવાની શરત કરી. ગૂજરાતની જમાબંદીની વ્યવસ્થામાં શિરોહી ઉપરાંત ડુંગરપુર અને દક્ષિણમાં રામનગર (ધરમપુર રાજ્ય)ના રાજા સાથે પણ એણે એ રીતની શરતો કરી. આ વખતે રાજા પાટણમાં હતો.[૯]

ગુલરૂખ બેગમની ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ અને બહાદુરી

એ અરસામાં દક્ષિણમાં નાસી ગયેલી ઈબ્રાહીમ હુસેન મિરઝાંની સ્ત્રી ગુલરૂખ બેગમ પોતાના પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાંને લઇ તોફાની ટેકેદારોને ભેગા કરી ગૂજરાત સર કરવાના ઈરાદાથી ચડી આવી. એને મહેરઅલી નામના સરદારની સારી સહાય હતી. વઝીરખાન અમદાવાદમાં હતો. પણ એની પાસે સારુ સૈન્ય રક્ષણ માટે હતું નહિ. જે હતું એ વિશ્વાસ લાયક નહોતું. ગમે તે વખતે ગમે તે પક્ષમાં ફરી બેસે એવા માણસો વધારે હતા. ગુલરૂખ બેગમ વડોદરા સુધી આવી પહોંચી હતી. વડોદરાનો ફોજદાર કિલ્લો છોડી લડ્યા વગર જ નાસી ગયો હતો.[૧૦] આ બધા સમાચાર જાણી પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી વઝીરખાન અમદાવાદનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો. એક બાજુ એણે આ બધા સમાચાર પાટણમા રહેલા રાજા ટોડરમલને લખી મોકલ્યા અને ઝડપથી મદદે આવવા કહેવડાવ્યું. બીજી

૯: અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૮૦; તબકાત, ઈલિયટ ૫-પૃ. ૪૦૫. રાજા ટોડરમલની આ વખતની મુલાકાતમાં એણે શિરોહી ડુંગરપુર વગેરેના રાજાઓની ખંડણી લઈ તેમને અમુક લશ્કરથી ગૂજરાતના સૂબાની નોકરી કરવી એમ મિરાતે અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે. પરંતુ આઇને અકબરીમાં આ પ્રદેશને ગૂજરાતથી છૂટા પાડી તેની તળે અજમેર સૂબામા લખેલ છે, જ્યારે અહમદી ગૂજરાતમા લખે છે. ટોડરમલે આ સરહદના પ્રદેશોને ગૂજરાતથી કેમ છૂટા પાડ્યા તેના કારણો મળતાં નથી, પરંતુ એમાં આપખૂદ વલણ હોય એમ લાગે છે. એ ચર્ચા આગળ કરીશું. આ હિંદુ રાજાએ આ દૃષ્ટિએ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના ઐક્યને કાયમનો ફટકો કોઇ ખાસ કારણ વિના માર્યો છે. Dr. P. Saran મુઘલ પ્રાંતો ઉપર એક ખૂબ અભ્યાસપૂર્ણ લખેલા ગ્રંથમા પૃ. ૧૪૮-૧૫૦મા આ ઉલ્લેખ અને અહમદીનો આધાર ટાંકે છે, પરંતુ તેમનું મતવ્ય સંતોષકારક નથી, અને ગૂજરાતની પરિસ્થિતિથી એ કાંઈક અજાણ્યા લાગે છે. ડુંગરપુરના રાજાનું નામ સાહસમલ આપ્યું છે. (અહમદી, ૧૩૪)

૧૦: અહમદી, પૃ. ૧૩૩

બાજુ પોતાના વિશ્વાસુ માણસો તરીકે દીવાન પ્રાગદાસ અને બાઝબહાદુર-ખાનને થોડા સૈન્ય સાથે બેગમની સામે મોકલ્યા પોતે અમદાવાદના દરવાજા બંધ કરી રક્ષણ કરવા ઊભો. ગુલરૂખ બેગમ અને એના બળવાખોર સાથીઓ વડોદરાથી અમદાવાદ તરફ આવતા બાઝબહાદુર અને પ્રાગદાસના લશ્કર સાથે સરનાલ મુકામે ભેગા થયા ત્યાં યુદ્ધ થયું તેમાં શાહી માણસોએ હાર ખાધી અને એથી બળવાખોરની હિંમત વધી[૧૧] વઝીરખાનનો મદદગાર મળતા રાજા ટોડરમલ ઝડપથી અમદાવાદ આવ્યો અને ખાનની મદદ કાઢી બંને પોતાના લશ્કરો ભેગા કરી શત્રુ સામે જવા ઊપડ્યા આ સમાચાર બળવાખોરોને મળતા એ લોકો ખંભાત તરફ ગયા અને એ મદદને ઘેરો ઘાલ્યો. સૈયદ હાસમ ખંભાતનો બચાવ કરતો હતો, પણ એની પાસે બળ નહોતું[૧૨] શાહી સેના બળવાખોરોની પાછળ પડી હતી તે આવે છે એવા સમાચાર જાણી ખંભાતનો ઘેરો ઉઠાવી શત્રુઓ સૌરાષ્ટ્ર તરફ જતા હતા ત્યાં શાહી લશ્કરે પૂઠ પકડી ધોળકા પાસે એમને પકડી પાડ્યા અહીં બન્ને સૈન્યોનું યુદ્ધ થયું એમાં ગુલરૂખ બેગમે બહાદુરી બતાવી કેટલીક સ્ત્રીઓને પુરુષોના પોશાક પહેરાવી તીરો છોડાવ્યા, પરંતુ એમની ખુવારી થઈ અને કેટલાક નાસી ગયા તથા કેટલાક કેદ પકડાયા કેટલીક સ્ત્રીઓને રાજાએ પોતાના પુત્ર સાથે શાહી હજૂરમાં મોકલી એને લાગ્યું કે હવે તોફાનો શાંત થયા છે અને આપણીનું કામ પૂરું થયું છે એટલે પોતે પણ શાહી રાજધાની તરફ ઊપડ્યો[૧૩]

મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો

ગુલરૂખ બેગમનો પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝા નાનો હતો છતાં બહાદુર હતો રાજા ટોડરમલ ગયો છે એવા સમાચાર જ્યારે તેણે જાણ્યા ત્યારે એણે ફરીથી વઝીરખાન સાથે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો લૂંટની આશાથી

---

૧૧ એજ પૃ ૧૩૩, તબકાત, ઇલિયટ-૫ પૃ ૪૦૫ એમાં દીવાન પ્રાગદાસને બદલે બાવા ગદાઇ નામ આપે છે

૧૨ સૈયદ હાસમ રક્ષણ કરતાં ઘાયલ થયો હતો અહમદી, પૃ ૧૩૩ તબકાત મિરઝા ઉપર નદરબાર આગળ હુમલો થયો એમ લખે છે તે ભૂલ છે, ખંભાત પાસે થયેલો છે બર્ડની પેટલાદ લખે છે તબકાત પૃ ૪૦૫ નો ૧

૧૩ અહમદી, ગુ ભા ૧૩૩-૩૪, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૦૫ ગુલરૂખ બેગમને માટે અહમદીની ગુજરાતી અને ડૉ બર્ડની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં ફેર છે ગુજરાતી માં એક બેત આપી છે તે રમૂજી છે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં તે નથી બેત કહે છે કે નર હોય કે માદા પશુ સ્વભાવ સરખો છે વાઘ અને વાઘણ બન્ને ફાડી ખાનારા છે'

ધનવાન બનવાની ઇચ્છાવાળા ઘણા તોફાનીઓ એને જઈ મળ્યા. ખંભાત ધનવાન વેપારીઓથી વસેલું બંદર હોવાથી આવા લોકોને ત્યાં લૂંટ કે ધમકીથી સારો પૈસો મળી જતો. એ લોકોએ ખંભાતમાં તોફાન કર્યું અને વઝીરખાને એ તરફ જવા ધાર્યું,[૧૪] પરંતુ એનાં માણસો હજી પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય એવાં નહોતાં. કેટલાક તો શત્રુને જઇને મળ્યાં પણ ખરાં. શહેરમા શત્રુ તરફનું વલણ બતાવતા માણસોને કેદ કર્યા. પોતે શહેર બંધ કરી વિશ્વાસુ માણસોથી બચાવ કરવા લાગ્યો. શાહી મદદ આવી પહોંચે ત્યાંસુધી કિલ્લામાં રહી નવા નવા મોરચા ગોઠવી માણસોની હિંમત જાળવી રાખી. આ તરફથી મિરઝાં મુઝફ્ફરે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. એનો સરદાર મહેરઅલી કિલ્લામાં પણ બળવાખોરોને સાથ આપનારા છે એવી સમજથી નિસરણીઓ મૂકી અંદર જવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ અંદરથી બંદૂકની એક ગોળી એને અકસ્માત વાગવાથી એ મરણ પામ્યો. કિલ્લા ઉપર જે માણસો ચડી ગયાં હતાં તે આ બનાવથી ભયભીત થઈ નાસવા લાગ્યા. આમ અકસ્માત થવાથી વઝીરખાનને વિજય મળ્યો. મિરઝાં મુઝફ્ફર હુસેન દક્ષિણ તરફ નાઠો. આ રીતે મિરઝાંઓના હુલ્લડનો અંત આવ્યો.[૧૫]

શહાબુદ્દીન અહમદખાન—સૂબો એણે કરેલો બંદોબસ્ત

વઝીરખાનથી દેશનો બંદોબસ્ત બરોબર જળવાઇ શક્યો નહિ તેથી એની બદલી કરી એને ઈડર તરફ તોફાનો શમાવવા મોકલ્યો અને માળવાથી શહાબુદ્દીન અહમદખાનની ગૂજરાતના ત્રીજા મુઘલ સૂબા તરીકે નિમણૂક કરી. આ સૂબાએ તોફાનો શાંત કરી મોડાસાના પ્રદેશમાં સાબરમતી અને મહીની વચ્ચેના કેટલાક ભાગોમાં તોફાનીઓથી પ્રજાને પડતી હાડમારી ધ્યાનમા લઈ બંદોબસ્ત માટે કિલ્લાઓ બંધાવ્યા અને તેમાં થાણાં મૂક્યા. કેટલીક જગ્યાએ જમીનની માપણીથી લોકમાં અસંતોષ વ્યાપ્યો હતો ત્યાં બીજી વાર માપણી કરી. થોડો વખત દેશમાં વ્યવસ્થા જળવાઇ રહી[૧૬]

૧૪: અહમદી, પૃ. ૧૩૪–૩૫; તબકાત ૪૦૫–૬. તબકાત આ વર્ણન બહુ ટૂંકામાં પતાવે છે.

૧૫: એ જ પૃ. ૧૩૫; તબકાત પૃ. ૪૦૫ મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાં દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો તેને આસીર બુરહાનપુરના રાજા અલી ફારૂકીએ પકડ્યો. અકબરને આ ખબર પંજાબમાં મળી. મિરઝાને એણે પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. (તબકાત, પૃ. ૪૦૮)

૧૬: અહમદી ગુ. ભા. ૧૩૬, ૧૩૯; અકબરનામા ૩–પૃ. ૩૦૬ અને સિકંદરી પૃ. ૪૫૭. શહાબુદ્દીનને સૂબાગીરી આપી ત્યારે વઝીરખાનને ઈડર તરફ મોકલ્યો. પૃ. ૨૮૧માં જણાવે છે કે કલીજખાનને ઈડરથી સુરત જનાનાના હાજીઓ સાથે મોકલ્યો તે પછી ત્યાં ફરી તોફાનો થયાં. ઈડરના રાવ તરફથી આશા રાવળે માણસો ભેગાં કરી લડાઇ કરી.

સૌરાષ્ટ્રમા અમીનખાન અને જામના સૈન્યે શાહી સૈન્યને હરાવ્યુ

આ વખતે તાતારખાન ઘોરીના પુત્ર અમીનખાન ઘોરીના હાથમા સૌરાષ્ટ્ર દેશ હતો અને જૂનાગઢમા એની રાજધાની હતી અકબરના અમલદારોના મનમા બળવાખોરોના આશ્રય જેવો ગણાતો આ પ્રદેશ જીતી લેવાની ઇચ્છા રહ્યા કરતી એવામા અમીનખાન ઘોરીનો મુખ્ય સરદાર દૌલતખાન શેરવાણી કોઇ કારણથી અમીનખાનથી રિસાયો અને સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદખાન પાસે આવી સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ બાદશાહને તાબે કરી આપુ એવી વાત કરી[17] દૌલતખાન શેરવાણી શૂરો સરદાર હતો એના જવાથી અમીનખાનની હિંમત ઓસરી ગઇ હતી સૂબા શહાબુદ્દીને પોતાના ભત્રીજા મિરઝાખાન સાથે ચાર હજારનુ લશ્કર દૌલતખાનને આપી સૌરાષ્ટ્ર જીતી લેવા એને જૂનાગઢ તરફ મોકલ્યો અમીનખાને ગભરાઇને સુલેહ માટે પોતાનો એલચી મોકલી કહેવડાવ્યુ કે જૂનાગઢનો કિલ્લો જો મારી પાસે રહેવા દેવામા આવે તો બીજો મુલક શાહી સૈન્યને સોંપી દેવા હું તૈયાર છુ પરન્તુ આવો કદમા રહેલો મોટો અને અગત્યનો કિલ્લો છોડી દેવા મિરઝાખાને ના પાડી, એટલે અમીનખાન કિલ્લો બંધ કરી રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો આ અરસામા જેના ઉપર સૌરાષ્ટ્ર જીતવાની આશા હતી તે દૌલતખાન માંદો પડ્યો અને થોડા સમયમા જ મરણ પામ્યો કિલ્લામા ઘેરાયેલા અમીનખાને જામનગરના રાજાની મદદ માગી, એટલે જસો જામ ચાર હજાર સવારો લઈ એની મદદે આવ્યો મીરઝાખાન આ પરિસ્થિતિને લીધે જૂનાગઢનો ઘેરો ઉઠાવી માંગરોળ સર કરવા એ બંદરને ઘેરો ઘાલી રહ્યો હતો અમીનખાન જામનુ લશ્કર મદદે આવી પહોંચતા કિલ્લામાથી બહાર નીકળી મીરઝાખાનની પાછળ માંગરોળ તરફ ગયો, એટલે મીરઝાખાન ત્યાથી કોડીનાર તરફ ગયો અમીનખાન એની પાછળ પડ્યો હવે બન્ને લશ્કરોને લડ્યા વિના છૂટકો નહોતો એટલે યુદ્ધ થયુ એમા મીરઝાખાનનુ

અકબર મહી સુધી આવ્યો હતો (ડુંગરપુરની સરહદની મહી નદી?) કલીજખાનને હાજી સાથે ઈડર રસ્તે અમદાવાદ જવાનુ હતુ ઈડરમા આવતા રાણો ડુંગરોમા નાસી ગયો હતો, છતા મંદિરમા ભરાયેલા રજપૂતો કપાઈ ગયા ત્યાસુધી લડ્યા અબુલફઝલ આ વીરતાના જ વખાણ કરતો હશે તવારીખોના વર્ણનો-નામો વગેરેમા આમ ફેર પડે છે ઈડરે અકબરનો લાંબા વખત સુધી ભારે સામનો કર્યો એમ સમજાય છે ઘડીમા તાબેદારી સ્વીકારી જરા તક મળતા માથુ ઊંચુ કર્યું છે

૧૭ અહમદી પૃ ૧૩૮-૩૯, સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૫૭-૫૮ સિકંદરીએ અકબરના સમયના ઘણા બનાવોની નોંધ લીધી નથી કે બહુ ટૂંકો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરતુ સૌરાષ્ટ્રમા શાહી લશ્કરના આ પરાજયનુ વર્ણન ઠીક કર્યું છે

શાહી લશ્કર હાર્યું અને મોટી ખુવારી થઇ. એમનો સરંજામ અમીનખાન અને જામે લૂંટી લીધો. બચાયેલાં માણસો લઇ મીરઝાંખાન મુશ્કેલીથી અમદાવાદ પહોંચી શક્યો.[૧૮]

અબુતુરાબ મક્કાથી પયગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાંનો પથ્થર આગ્રા લઈ ગયો

આ સમય દરમ્યાન એક બીજો બનાવ પણ નોંધપાત્ર છે. ઉપર જોયું તેમ અકબરે દર વર્ષે એક અમીરને મીર હાજી નીમીને મક્કા શરીફની હજ કરવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને શાહી જનાનો પણ યાત્રા કરવા ગયો હતો. હવે મીર અબુતુરાબ જે મીર કમાલુદ્દીનનો પુત્ર થતો હતો અને અકબરની ગૂજરાત ઉપર સવારી લાવવામાં ઇતિમાદખાનનો સંદેશવાહક હતો તેને મીર હાજી નીમી મક્કા જવા પરવાનગી આપી. આ વખતે ઇતિમાદખાન પણ દરબારમાં હતો અને તેની યાત્રા માટે તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેથી એને પણ પરવાનગી મળી હવે અબુતુરાબ મક્કાથી પાછો વળતાં એક ભારે મોટો પથ્થર સાથે લાવ્યો હતો ને સુરત બંદરે ઉતાર્યો એ પથ્થર ઉપર કદમે-રસૂલ શરીફ-પયગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાં-દેખાતાં હતાં. અબુતુરાબ આ પથ્થરને અંબાડીવાળા હાથી ઉપર મૂકી દબદબાથી સાથે સાતસેં-એંશી હાજીઓનું સાજન લઇ રાજધાની ફતેહપુર-સિક્રી તરફ ગયો અને બાદશાહને પોતે કરેલા પવિત્ર કાર્ય બાબત અરજી મોકલાવી.[૧૯] અકબરે આ લોકો રાજધાનીથી એક મંજલ દૂર આવે ત્યારે ખબર કરવા કહ્યું અને જ્યારે તે ખબર મળ્યા ત્યારે પોતે અમીરોને લઈ સામૈયું કરવા ગયો, દરબાર ભર્યો ને નાના મોટા ગરીબ ધનવાન બધાંને દર્શનનો લાભ લેવા દીધો. પછી અમીરો તથા પોતે ખભા ઉપર મૂકી સો ડગલાં ચાલ્યા, એ રીતે પગલાંને રાજધાનીમા લાવ્યા અને દર્શનનો લાભ આપવા મહેલની પાસે પધરાવ્યાં.[૨૦]

અબુતુરાબે આ પવિત્ર પગલાં અમદાવાદ લાવી આશાવલમાં પધરાવ્યાં

થોડો સમય આમ વીત્યા પછી અબુતુરાબે વિનંતિ કરી કે ગૂજરાત મક્કાનું દ્વાર છે તેથી આ પવિત્ર પગલાને ત્યા લઈ જઈ એના ઉપર ઘુંમટવાળું

૧૮: અહમદી અને સિકંદરી, નોં. ૧૭ મુજબ

૧૯: મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૩૬–૩૮; બદૌની મનતુખબુત્તવારીખ ભા. ૨ (Lowe) પૃ. ૩૨૦. બદૌની શાહ અબુતુરાબ અને ઇતિમાદખાન હજથી પાછા આવ્યા એમ સ્પષ્ટ કહે છે, અને પથ્થર એટલો ભારે હતો કે હાથી ઉપર લઇ જવો પડે એમ લખે છે. અકબરે રાજધાનીથી ચાર કોશ દૂર જઈ સામૈયું કર્યું એમ લખે છે. એ પછીની હકીકત બીજી કોઈ તવારીખોમાં નથી. બદૌની આ પગલા માટે એક બેત પણ લખેછે. અકબરનામા૩-પૃ.૩૦૬

૨૦: અહમદી અને બદૌની નોં. ૧૯ મુજબ

મકાન બાંધી તેમા પધરાવવાની પરવાનગી માગવી જોઈએ અકબર ખુશીથી એ પરવાનગી આપી અબુતુરાબ પગલા અમદાવાદમા લાવ્યો ને આશાવલમા પોતાના ઘરની પાસે એને માટે મોટુ મકાન બધાવ્યુ, એ મકાન ૭ વર્ષમા પૂરુ થયા પછી એમા પગલાની પધરામણી કરી આ બધા વર્ણનનુ એક પુસ્તક લખાયુ તેનુ નામ 'રિસાલે કદમિયા' રખાયુ મિરાતે અહમદીનો લેખક કહે છે કે આશાવલમા મેં પગલાના દર્શનનો લાભ લીધેલો તે પછી મરાઠાઓના સમયમા આશાવલ ઉજ્જડ થયુ ત્યારે મીરના વંશજોએ એ પગલાને શહેરમા પધરાવ્યા અહમદીનો લેખક કહે છે મારા સમયમા અબુતુરાબના વારસોના ઘરમા એ પગલા હતા[21] ગુજરાતના—ખાસ કરીને અમદાવાદના—સાસ્કૃતિક ઇતિહાસમા આ ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો ગણી શકાય મીર અબુતુરાબનુ ઘર આશાવલમા હતુ ત્યા જ એનો રોજો આજે કેલિકો મિલની પાછળ જમાલપુર દરવાજા બહાર ઊભો છે

શહાબુદ્દીનને બદલી ઇતિમાદખાનને સૂબા તરીકે નીમ્યો

ગૂજરાતનો જૂનો અને લાગવગવાળો અમીર ઇતિમાદખાન અકબરને ગૂજરાત ઉપર સવારી લાવવાનુ આમત્રણ આપવામા પહેલો હતો અને અકબર પ્રત્યે એણે વફાદારીનો વરેક રીતે દેખાવ ચાલુ રાખ્યો હતો આમ છતા અકબરની ખભાતની મુલાકાત વખતે અમીરોની શકા અને ફરિયાદ ઉપરથી એને કેદ નાખવામા આવેલો, અને છેવટે અબુતુરાબ સાથે મક્કા હજ કરી આવ્યો, પછી અકબરની તહેનાતમા હાજર થયો એ જોઈ ગયા શહાબુદ્દીન અહમદખાન જ્યારે ગૂજરાતનો સૂબો હતો ત્યારે હજૂરમા ઇતિમાદખાન ગૂજરાતના વહીવટમા કરકસર કેવી રીતે થઈ શકે તે બાબત બાદશાહને સલાહ કરતો હતો ઉપર જોયુ તેમ ગૂજરાત જીતી આપવામા નિમિત્ત થયેલા જૂના ગૂજરાતી અમીરના આ પ્રમાણે કહ્યાથી

21 અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૩૯–૩૮ અહમદીની પુરવણીના જુદા પ્રકરણમા અમદાવાદના વર્ણનમા પણ આ વર્ણન આપવામા આવ્યુ છે (જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ કદમે રસૂલ શરીફ) અકબરે આ પગલાને જે આવકાર આપ્યો અને પૂજ્ય ભાવ બતાવ્યો તે માત્ર એની મુસલમાન પ્રજા પ્રત્યેની લાગણી કે તેમને ખુશ કરવા કરેલુ કે ખરી ધાર્મિક લાગણીથી કરેલુ તે માટે અકબરની હીને ઈલાહી તથા બીજા ધર્મો પ્રત્યેની લાગણી જોતા એક પ્રશ્ન થાય છે શકા કરનાર કહે છે કે એમ હોય તો આટલા ભાવ અને દબદબાથી લાવેલો પથ્થર અબુતુરાબને ગુજરાતમા પાછો કેમ લઈ જવા દે આ બાબત કેટલીક ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમા કરીશુ અમદાવાદમા અબુતુરાબનો રોજો જૂના આશાપલ્લીના સ્થળનિર્ણયમા અગત્યનો ગણી શકાય

એની શુભ નિષ્ઠા અકબરને જણાઈ. અકબરના બીજા હિતચિંતક અમીરોને પસંદ ન હોવા છતાં બાદશાહે એની નિમણૂક ગૂજરાતના સૂબા તરીકે કરી અને શહાબુદ્દીન અહમદખાનને હજૂરમા પાછા કરવા હુકમ મોકલ્યો.[22] ઇતિમાદખાનની નિમણૂકની સાથે જ મીર અબુતુરાબને અમીનની પદવી આપી, ખ્વાજા અબુલકાસીમને દીવાની આપી,[23] અને ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ–તબકાતે અકબરીના લેખકને બક્ષીગીરી આપી.[24] એ સિવાય બીજા ઘણા અમીરોને પોશાક અને ઘોડાની બક્ષિસ આપી નવા સૂબા સાથે ગૂજરાત જવાનો હુકમ કર્યો. બાદશાહી મહેલખાતાના ઉપરી ખાનગી ભરોસાદાર કારભારી જેવા કરમઅલી બીન રમજાનને શહાબુદ્દીન અહમદખાનને પાછો બોલાવી લાવવા માટે મોકલવામાં આવ્યો.[25] આ વખતે મિરઝાઓના વખતના કેટલાક તોફાની લોકો જે વઝીરખાનના વખતમાં પણ અગ્રતાપ બતાવી ખટપટ કરી રહ્યા હતા અને જેમના કારણથી વઝીરખાનના કાર્યમાં સફળતા મળતી નહોતી, એ લોકો તકનો લાભ લઇ જે સૂબા સત્તા ઉપર આવે તેનો લાભ લેતા હતા. અકબર પાસે આ ફરિયાદ જ્યારે ગઇ ત્યારે એણે આવા લોકોને બરતરફ કરવા ફરમાન મોકલેલું, પણ ઇતિમાદખાને પાછળથી એ હુકમ પ્રમાણે કરેલું નહિ. આ તોફાની ટોળી ખરી રીતે કોઇને વફાદાર નહોતી, તેથી શહાબુદ્દીનની બદલી અને ઇતિમાદખાનની નિમણૂકની

૨૨: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૦; અકબરનામા ૩–પૃ. ૫૯૬; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૨૮. ઇતિમાદખાન મીઠાબોલો, તકસાધુ, અને બોલવામાં મુત્સદ્દી જેવો હતો. એણે વહીવટી લાભ બતાવી અકબરનુ મન જીત્યું. તબકાતના લેખક પ્રમાણે ગૂજરાતનો અનુભવી હોવાથી આવક વધારશે એ ઈરાદાથી એની નિમણૂક થઈ.

૨૩: એ જ પૃ. ૧૪૦; તબકાત પૃ. ૪૨૮–૪૩૦. તવારીખોમાં એની સાથે નિમાયેલા અમલદારોની લાંબી યાદી આપી છે. અહીં માત્ર મુખ્ય નામ લીધા છે. પહેલવાન અલી સિસ્તાની અમદાવાદનો કોટવાલ નિમાયો (તબકાત પૃ. ૪૩૦).

૨૪: તબકાતે અકબરીના લેખક ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અહમદની મુખ્ય બક્ષી તરીકે આ વખતે નિમણૂક થઈ, અને ગૂજરાતનો બધો અહેવાલ એ રીતસર બાદશાહને સીધો લખી મોકલતો, તેથી મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇઓમાં એણે લખેલી હકીકતને વધારે વજન આપવું પડે. એ પોતે લીધેલા ભાગનો દરેક વખતે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, એટલે જ્યાં પોતાનો ઉલ્લેખ હશે ત્યાં 'લેખક' શબ્દ અહીં વર્ણનમાં વાપરીશું. અહમદી ઘણે ભાગે અકબરનામાને અનુસરે છે છતાં ગૂજરાત માટેની ખાસ નોંધ બીજેથી પણ લીધી છે.

૨૫: અહમદી પૃ. ૧૪૦. શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવા અકબરે ઘરનો ખાસ વિશ્વાસુ માણસ મોકલ્યો તે સૂચક બીના છે. ઇતિમાદખાનની નિમણૂકનો બીજા અમીરોએ વિરોધ કરેલો તે કારણ કદાચ હોઇ શકે, જેથી શહાબુદ્દીનને ખરાબ ન લાગે, પણ એને ખરાબ લાગ્યું તો ખરું જ.

વાત સાભળતા એ લોકોએ સુલતાન મુઝફ્ફરને આગળ કરી, નાડાઉદ્દીનની સામે બંડ કરી સત્તા પોતાને હાથ કરવાનો ઈરાદો કર્યો ૨૬

અકબર પાસેથી છૂટી મુઝફ્ફરનું ગુજરાતમા આવવું

સુલતાન મુઝફ્ફર ગુજરાતી આ સમય દરમ્યાન અકબરના અમીરો પાસે બંદીવાન હતો અકબરની સવારી પજાબ તરફ જતા અને સુબાગીરીની અવ્યવસ્થા સાભળતા એ છુપાઈને ઈ સ ૧૫૮૩મા નાસી છૂટયો અને ગુજરાતમા આવી રાજપીપળા તરફ આવીને રહ્યો, પરતુ ત્યા અકબરના અમીર કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનના ડરથી રહી શકાયુ નહિ અને સૌરાષ્ટ્ર બાજુ નાસી ગયો ૨૭

શહાબુદ્દીનના આવ્યા ગયા પછી વધેલી અશાતિ અને ઇતિમાદખાનની મનોદશા શાહી સૈનિકો મુઝફ્ફરને મળ્યા

શહાબુદ્દીન અહમદખાન બાદશાહી હુકમને વશ થઈ ઇતિમાદખાનને અમદાવાદનો કબજો સોપવા ઘોડા ઓ પોતાના લઈ સામો ગયો અને નદી પાર ઉસ્માનપુર પાસે જઈ પડાવ નાખ્યા ૨૮ અમદાવાદના કિલ્લાની કૂચી ઇતિમાદખાનને સોપી પોતે દરબારમા જવા માટે કડી તરફ ચાલ્યો ઇતિમાદખાન અમદાવાદમા આવ્યો તે પછી બે દિવસમા જ એને ખબર મળી કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનના નાસી આવેલા માણસો, જેનેો પ્રયત્ન છતા સમજ્યા નથી અને મીર આબિદ બદક્ષીની સરદારી નીચે એ લોકો ખુલ્લા વિરુદ્ધ પડી

---

૨૬ અકબરનામા ૩-પૃ ૬૦૭ તબકાત પ્રમાણે ઇતિમાદખાને આ બળવાખોર સૈનિકોને શાત કરવા યોગ્ય લાગ્યાથી લેખકને વાટાઘાટ માટે મોકલ્યો, પણ તેમા સફલતા મળી નહિ સિકદરી જુદુ જ લખે છે તેના પ્રમાણે આ માણસો બળવાખોરો ઇતિમાદખાન પાસે આવ્યા એણે માસિક દસ રૂપિયાના પગાર આપીશ એમ કહ્યુ તેથી એ લોક મુઝફ્ફરને જઈ મળ્યા

૨૭ સિકદરી ગુ ભા પૃ ૪૫૮ બદૌની કહે છે કે સૌરાષ્ટ્રમા મુઝફ્ફરનુ મોસાળ હતુ તેથી તે ત્યા જઈ રહ્યો-અબુલફઝલ તો એને ખોટો બેસારેલો સુલતાન જ કહે છે પોર્ટુગીઝના અહેવાલમા (Danvers II-53) મુઝફ્ફર અકબરની કેદમાથી બૈરાના વેશે કે બૈરાની મદદથી નાઠો સુલતાન મુઝફ્ફર પહેલા અકબરના સુગધીદ્રવ્યોના દરોગા કરમઅલી પાસે કેદી હતો, પછી મુનીમખાન પાસે હતો મુનીમખાનના મરણ પછી એ આગ્રામા દરબારના દીવાન ખાજા મનસૂરની નજર તળે હતો અકબરના રાજ્યારોહણના ૨૩ મા વર્ષમા એ નાઠો એમા રક્ષક અમલદારોની બેકાળજી કારણ હતી એમ અબુલ ફઝલ લખે છે (અકબરનામા ૩-પૃ ૬૦૮)

૨૮ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૪૨, તબકાતે અ બરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૦ તબકાત ઉસમાનપુરનુ નામ સ્પષ્ટ લખે છે અને તે ખરુ લાગે છે અહમદીના લખાણ પ્રમાણે શહેરમા દરબાર ભરી ઇતિમાદખાનને કૂચી સોપી એમ લખે છે

મુઝફ્ફર સુલતાન સાથે સંદેશા ચલાવી રહ્યા છે. શહાબુદ્દીનને પણ મારી નાંખવાનો એમનો ઇરાદો હતો ને આ બળવાખોર ટોળીના એક જહાંગીર નામના માણસે શહાબુદ્દીનને ખબર આપી દીધી હતી તેથી એનું મન પણ ઉદાસીન થઇ ભયગ્રસ્ત થયું હતું.[૨૯] આબિદ બદક્ષીના મીઠા શબ્દો ઉપરથી આ કારણથી એને વિશ્વાસ ઊઠી ગયો હતો. આબિદ બદક્ષી અને એના મળતિયાઓએ ઇતિમાદખાનના પણ કેટલાક વિશ્વાસુ માણસોને ફોડીને પોતાના પક્ષમા લઇ લીધા હતા. આ બધી અશાંત પરિસ્થિતિનો લાભ લઇ શહાબુદ્દીને સાબરકાંઠા વગેરે પ્રદેશમા બંદોબસ્ત માટે જે એંશી થાણાં બેસાડયાં હતાં ત્યાંના કોમી ગરાસિયાઓ પણ તોફાને ચડયા અને થાણાં તોડી પાડયાં.[૩૦] આ વખતે મીર આબિદ બદક્ષીએ વટવાના નાળા પાસે પડાવ નાંખી ઇતિમાદખાન સાથે સલાહનો દેખાવ કરવા કહેવડાવ્યુ કે શહાબુદ્દીન અહમદને હવે અમે લોકો મળી શકીએ તેમ નથી. જો અમને પહેલાં-ની આવક અને જાગીરો પાછી મળે તો તમારી સેવામાં હાજર થઇએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ખાને બુદ્ધિ વાપરી અને બાદશાહી હુકમ નથી તેથી હું લાચાર છુ એમ કહેવડાવ્યું. પરંતુ એના સ્વભાવ પ્રમાણે એમ પણ કહ્યું કે તમને લોકોને ગહન મળે તે માટે હું બધા પ્રયત્ન કરી છૂટીશ. આવા જવાબથી આ બળવાખોરો નારાજ થઇ ખલીલ બેગ અને મુહમ્મદ યૂસુફ પાસે માતર ગયા અને મુઝફ્ફરને આમત્રણનો પત્ર લખ્યો.[૩૧]

આ પરિસ્થિતિથી ઇતિમાદખાન જાતે યુદ્ધના કંટાળાવાળો માણસ અને ડરકણ હોવાથી ખરી ગૂચવણમાં પડ્યો. એને લાગ્યું કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનને આવે વખતે જતો રોકવો, એની સલાહ લેવી, અને બન્નેએ થઇ બની શકે તે કરવું. શહાબુદ્દીનને જતો રોકવા એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યા,[૩૨] પરંતુ શહાબુદ્દીને તે માન્ય રાખ્યું નહિ. એણે

૨૯: અહમદી: પૃ. ૧૪૧; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૮–૫૯; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૦૯. અહમદી અને સિકંદરીમા આ બળવાખોરોનાં નામોની યાદી આપી છે.

૩૦: અહમદી, પૃ. ૧૪૨

૩૧: એ જ પૃ. ૧૪૨: લખે છે કે એમની માંગણી કબૂલ ન થાય તો બહારવટું લેશે. સિકંદરી પૃ. ૪૫૮–૫૯. એમાં દસ રૂપિયાના પગારની વાત લખી છે, જે બીજે મળતી નથી. આમ છતા પોતાથી બનતું કરવાની લાલચ ઇતિમાદખાને આપી તેની નોંધ અહમદી કરે છે.

૩૨: અહમદી પૃ. ૧૪૨–૪૩. એમાં મીર અબુતુરાબ અને તબકાતનો લેખક શહાબુદ્દીનને સમજાવવા ગયા એમ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે. તબકાતનો લેખક એને પોતાન સમ-જાવવા મોકલ્યો એમ સ્પષ્ટ લખે છે.

ઠરાવ્યું કે શાહી હુકમ વિના જો એ લોકોને જાગીરો ન આપી શકો તો પછી જે લશ્કર હોય તે લઈ તેમનો સામનો કરો, કારણ કે એ થોડા હજી તૈયાર થઈ શક્યા નથી. પરંતુ સામનો યુદ્ધથી કરવો એ તો ઇતિમાદખાનના સ્વભાવમાં નહોતું, તેથી એણે લેખકને બીજા બે જણા સાથે એને સમજાવવા અને શહેરમાં પાછો ફરવા ફરી વિનતિ કરી[33] શહાબુદ્દીને સંદેશો મોકલ્યો અને જનાના સાથે ખર્ચ માટે દેવું કરી નીકળ્યો છું માટે હવે પાછો ન ફરું એમ કરી કહ્યું ત્યારે ઇતિમાદખાને સરકારી ખજાનામાંથી ખર્ચ આપવા કહ્યું અને વાટાઘાટ કરી રકમ પણ ઠરાવી, પરંતુ શહાબુદ્દીનને શંકા હતી કે આ મીરઝાઓનું કામ થઈ ગયા પછી પોતાનું વચન બરોબર ન પણ પાળે,[34] એટલે છેવટે એ કડી તરફ ઊપડી ગયો ઇતિમાદખાને કેટલાક કાગળો પણ લખ્યા, પરંતુ એની કાંઈ અસર થઈ નહિ આ બાજુથી માતરમાં ભેગા થયેલા બળવાખોરો સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરને મળવા ઊપડ્યા મુઝફ્ફર આ વખતે ખેરી ગામમાં લૂણોજી કાઠીના આશ્રયે હતો ત્યાં બધા ભેગા થયા લૂણોજી કાઠીને પણ જો એ સાથે જોડાય તો લૂંટ ચલાવવાની પરવાનગી આપવાનું વચન આપી સાથે આવવા ઠરાવ્યું સુલતાન મુઝફ્ફરને આગળ કરી આ લોકો ધોળકા આવી પહોંચ્યા[35]

ઇતિમાદખાનનો ગભરાટ અને શરમભરેલી શરતો કરી શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવો

આ બધા સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા ત્યારે એણે ગભરાઈને શહાબુદ્દીનને પાછા તેડી લાવવા જાતે જવા નિશ્ચય કર્યો એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીનને સાથે લીધા શત્રુ ધોળકા જેટલે નિકટ જ છે તે વખતે શહેર છોડી કડી જેટલે દૂર જવું અને શહેરનું રક્ષણ કરવાનો પાકો બંદોબસ્ત ન કરવો એ ડહાપણ નહોતું આવી પરિસ્થિતિમાં પાસે રહેલા શત્રુને અવગણી દૂર રહેલા મિત્રને જાતે તેડવા જવું એ યોગ્ય નથી એમ ઇતિમાદખાનને

---

33 તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૦-૩૧ લેખક એક વાર પાછો આવ્યો ત્યારે બીજા બે જણા સાથે ફરી મોકલ્યો એમાં કદાચ મીર અબુતુરાબ હોય અહમદીમાં એ થોડાનો સંવાદ આપેલો છે

34 અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૪૩

35 એજ પૃ ૧૪૩-૪૪ મુઝફ્ફરે શું કરવું તેનો વ્યૂહ ધોળકામાં વિચાર્યો ખંભાત લૂંટી પૈસો મેળવવો કે શહાબુદ્દીનના લશ્કર સાથે લડાઈ કરવી તે ચર્ચા થઈ છેવટે અમદાવાદના સમાચાર જાણી શહેર કબજે કરવા ધાર્યું તબકાત-ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૧ કાઠી સરદારને અહમદી લૂણિયો કહે છે જ્યારે સિકંદરી લુમો કહે છે લૂણિયો નામ ખરૂં છે

કેટલાક નીતિજ્ઞ પુરુષોએ સમજાવ્યું, પરંતુ ગભગાટમાં એણે કોઈનું કહ્યું માન્યું નહિ.[36] શહેરનું રક્ષણ એણે પોતાના પુત્ર શેરખાનને સોંપી એની મદદમાં અમીર માસુમ બખરીને મૂક્યો. લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીનો પુત્ર પણ શહેરના રક્ષણ માટે રહ્યો.[37] ઇતિમાદખાને કડી પહોંચી શહાબુદ્દીન અહમદખાનને બાદશાહના શત્રુને માથે મળીને જીતવો જોઈએ એમ સમજાવ્યું. શહાબુદ્દીનને એની જૂની જાગીરના પરગણાં તથા બે લાખ રૂપિયા રોકડા આપવા જણાવ્યું. ઇતિમાદખાન પાસે પોતાને મદદ માટે પાછો બોલાવવા માટેનો લિખિત પત્ર શહાબુદ્દીને માગ્યો તે પણ એણે લખી આપ્યો.[38] આમ દરેક વાત કબૂલ કરી ઇતિમાદખાન અને શહાબુદ્દીન અમદાવાદ તરફ પાછા ફર્યા. બીજી બાજુ ઇતિમાદખાન શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવા કડી ગયો તેને કેટલાક લોકોએ ભયથી નાસી ગયો છે એવું સ્વરૂપ આપ્યું અને વાત ચલાવી.[39] ઇતિમાદખાન શહેરમાંથી ગયો એ જ દિવસે ધોળકાથી મુઝફ્ફર સુલતાન કાઠીઓ વગેરે સાથીઓ સાથે અમદાવાદ આવ્યો. શહેરમાં રાયખડ દરવાજાનો ભાગ ઠીક મરામત કરેલો નહોતો અને એનું રક્ષણ મુજાહિદખાન ગુજરાતી કરતો હતો.[40] સુલતાને આ બાજુથી શહેરમાં પ્રવેશ કરવા ધાર્યું ઇતિમાદખાનના નાસી જવાની ચાલતી વાતથી ધોળકાથી અમદાવાદ આવતા ઘણા તકસાધુ તોફાનીઓ મુઝફ્ફરના લશ્કરમા ભળ્યા હતા અને એ કારણથી એનું સૈન્ય વધી રહ્યું હતું. સુલતાનના માણસો સાથે લડતા શહેરનો કોટવાલ

૩૬: અહમદી પૃ. ૧૪૪; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૧૦

૩૭: અહમદી પૃ. ૧૪૪; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૧. તબકાતના લેખકનો પુત્ર પણ શહેરના રક્ષણ માટે રહ્યો હતો તે બીજા ગ્રંથમાં નથી, પણ લેખક પોતે જ લખે છે.

૩૮: અહમદી પૃ. ૧૪૩; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૧; અકબરનામા ભા ૩ પૃ. ૬૧૦; મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૯–૬૦. સિકંદરી આ બાબતમાં જરા જુદું લખે છે. કહે છે કે શહાબુદ્દીને ઇતિમાદખાન પાસે એવું લખાણ માગ્યું કે દુશ્મન ગુજરાત લેવાની તૈયારીમા છે અને તેનું રક્ષણ કરવાની મારામા તાકાત નથી તેથી શહાબુદ્દીનને મેં મુલક પાછો સોંપ્યો છે, જેથી તે પહેલાંની પેઠે વ્યવસ્થા કરે. સિકંદરીનો લેખક પણ સમકાલીન છે. તે આગળ લખે છે કે ઇતિમાદખાને આવી જાતનું લખાણ કરી આપ્યું ત્યારે શહાબુદ્દીન પાછો ફર્યો. તબકાતનો લેખક તો જાતે આ કાર્યમા ભાગ લઈ રહ્યો હતો, પણ આવી મતલબનું એણે લખ્યું નથી; જો કે ઇતિમાદખાનનું ચારિત્ર્ય જોતા એ સ્વાર્થ માટે ગમે તેવું કરે તેવો હતો.

૩૯: અહમદી, પૃ ૧૪૪

૪૦: એજ પૃ. ૧૪૪–૪૫. અકબરનામા ધોળકાને બદલે ખંભાતથી મુઝફ્ફર આવ્યો એમ લખે છે. તબકાત પૃ. ૪૩૧. રાયખડનો ભાગ બરોબર નહોતો એ લખાણ સિકંદરીમા છે.

પહેલવાન અમી માર્યો ગયો[41] શહેરના લોકોએ પણ આ લોકોનો સામનો કર્યો નહિ. ઇતિમાદખાનનો પુત્ર શેરખાન, મોગલ બખ્શી, ઝૈનુદીન કંબુ વગેરે રાતોરાત શહેર છોડી નાસી ગયા. લેખક નિઝામુદ્દીનનો પુત્ર જે શહેરમાં હતો તેનું સર્વસ્વ લુંટાઈ ગયું.[42] શેરખાન વગેરે નાસી ગયેલા અમલદારોએ ગધરાએ શહાબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાન જે શહેર તરફ આવી રહ્યા હતા તેમને આ સાહ્ય સમાચાર કહ્યા. એ લોકો વિચારમાં તો પડ્યા, પણ હજી શત્રુઓને માત્ર એક જ દિવસ મળ્યો છે તથા હટાવી નાખીશું એમ ધારી આગળ કૂચ ચાલુ રાખી. સુલતાન મુઝફ્ફર ભદ્રના કિલ્લામાં આવ્યો અને પોતાના તખ્ત ઉપર તા. ૪ સપ્ટેમ્બર ૧૫૮૩ના રોજ ફરીથી આરૂઢ થયો. એના માણસોએ શહેરમાં લૂંટ ચલાવી.[43]

શહાબુદ્દીન વગેરે શાહી અમીરોની અમદાવાદ ઉસમાનપુર પાસે લડાઈ

શહાબુદ્દીન, અહમદખાન, ઇતિમાદખાન વગેરે સાથે અમદાવાદ પાસે આવ્યો. બધા નદીને સામે કાંઠે ઉસમાનપુર પાસે છાવણી નાખી તંબુ વગેરે નગરના બાગમાં રોકાયા.[44] શહાબુદ્દીન પોતાના જવાનોને ફોજ મુનાસિબ રીતે ખાણી આવવાની મદદ માટે રાખેલ ન હતો એ એક મોટી ભૂલ થઈ હતી, અને એની વ્યવસ્થા તથા બંદોબસ્તમાં એનું મન રોકાયેલું હતું. એના માણસો શત્રુને જઈ મળ્યા હતા એ ઉપર નોકરી ગયા હતા એને આશા હતી કે મુઝફ્ફરની નોકરીગીરી છોડી પોતે પાછા આવતા એ લોકો ખાનાખોરો પાછળથી નીકળી એની પાસે પાછા ફરશે.[45] શહેર મુઝફ્ફરે લઈ લીધું છે એ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એ જરા ગભરાયો ખરો, પણ જો શત્રુઓ બહાર નીકળીને લડાઈ કરશે નહિ તો ઘેરો ઘાલી શાહી મદદ આવી મળતા સુધી સબર પનાહ કરીશું એમ એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. શાહી અમલનો પક્ષ કરવાની બાબતે ઝડપી કાર્ય કરવાનું હતું પરંતુ તેમ ન કરતા શહાબુદ્દીન નદીને સામે પાર વ્યૂહરચનાના વિચારમાં રહ્યો, અને દી. [illegible]

૪૧ એજ પૃ ૧૪૮-૪૯

૪૨ તબકાતે અકબરીમાં જ આ ઉલ્લેખ (ઇલિયટ-૫ પૃ ૪૩૨)

૪૩ એજ ૫ પૃ ૪૩૨, અકબરનામા ૩-પૃ ૬૧૨, અહમદી પૃ ૧૪૭, સિકંદરી ગુ. અ. પૃ ૪૬૦-૬૧

૪૪ અહમદી પૃ ૧૪૫-૪૬ અકબરનામા ૩ પૃ ૬૧૧ અનુસાર ઉસ્માનપુરની લડાઈનું વર્ણન આપ્યું છે. સિકંદરી પૃ ૪૬૦માં ઉસ્માનપુરને બદલે ખાનપુર (ખાનપુર) લખ્યું છે, ખાન તે ખાનપુર નહિ, ઉસ્માનપુરથી ખાનપુરની સામે છે તેથી એ વાત સંભવિત છે

૪૫ સિકંદરી ગુ. અ. પૃ ૪૬

કામ લેવા માંડ્યું, અને એના લશ્કરના બધા માણસો હજી મુસજ્જ થયા નહોતા એટલામાં સુલતાન મુઝફ્ફરને શહેરમાં આ સમાચાર મળ્યા. એને પણ ડર હતો કે ફૂટેલા મુઘલો દગો કરી પોતાને પકડે તો શું થાય. પરંતુ એ લોકોએ અમીરી મળવાની લાલચમાં વફાદારીના સોગંદ કુરાને શરીફના નામે ખાધા.[૪૬] મુઝફ્ફર એ હજામનું લશ્કર આ રીતે લઇને કાઠીઓ તથા મુઘલો સાથે ખાનપુર દરવાજેથી શહેરની બહાર લડવા માટે નીકળ્યો. આ તમાશો જોવા શહેરના લોકો પણ ઘણા બહાર નીકળ્યા.[૪૭] શહાબુદ્દીનના માણસો આ બધાને બળવાખોરોનું લશ્કર ધારી ગભરાટમાં પડ્યા. સુલતાન મુઝફ્ફર પોતે સૈન્યની જમણી પાંખની સરદારી કરતો હતો અને લૂણિયો કાઠી પણ હતો; બીજા મુઘલ સરદારો પણ હતા. આ વખતે પણ સબક નામનો શહાબુદ્દીનનો સરદાર સોગંદ ખાધેલા હતા છતાં અંદરથી ફૂટેલો હતો અને શત્રુને મદદ કરતો હતો. બીજા પણ એને છોડી શત્રુને જઈ મળ્યા હતા, એટલે શહાબુદ્દીન હિંમત રાખી લડવા આગળ આવ્યો, પણ એ ફાવ્યો નહિ.[૪૮]

શાહી સરદારો હાર્યા. ઇતિમાદખાનનું ડરકણપણું. શાહી છાવણી લૂંટાઈ

શહાબુદ્દીન આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં લડવા જતાં એના ઘોડાને તીર વાગવાથી ઘવાયો અને એના જ એક ફૂટેલા અમલદારે એને દગો કરી તરવારનો ઘા માર્યો, પણ એ બચી ગયો. બીજી બાજુ ડરકણ ઇતિમાદખાને એવો ડોળ કર્યો કે શત્રુ નદી પાસે ન આવે તે માટે ઉસમાનપુરના ઘાટને પોતે સુરક્ષિત બનાવી રહ્યો છે. મીર અબુતુરાબ પણ એની સાથે હતો. ખરી રીતે એ બન્ને સંતાઈ જવાની તક શોધતા હતા.[૪૯] લેખક નિઝામુદ્દીને આ બધા હિંમત હારી ગયેલા લોકોને ધૈર્ય આપવા બનતું કર્યું. પણ બધાએ

૪૬: અહમદી પૃ. ૧૪૬; સિકંદરી ગુ ભા. પૃ. ૪૬૦-૬૧. શહાબુદ્દીન અહમદને હજી પણ એમ લાગતુ હતું કે મુઝફ્ફર શહેર છોડી નાઠો એવા ખબર આવશે.

૪૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૧. શહેરના લોક જોવા નીકળ્યા અને તેમને સામાવાળા લશ્કર સમજ્યા એ વાત માત્ર સિકંદરી જ લખે છે. અકબરનામા અહમદી વગેરે આ લડાઇનુ વર્ણન કરે છે. તબકાતે ટૂંકેથી પતાવે છે કે શાહી પક્ષ હાર્યો ને પાટણ તરફ નાસી ગયો ઇતિમાદખાનના ડરકણપણાનું વર્ણન પણ એમાં નથી. લેખક પોતે પણ નાઠો હતો તેથી આ શરમભરેલું વર્ણન એણે નહિ કર્યું હોય ને ટૂંકે પતાવ્યું હશે.

૪૮: અહમદી પૃ. ૧૪૬-૧૪૭. ફૂટેલા નિમકહરામ સૈનિકોનું વર્ણન અહમદીમાં નામ સાથે વિગતવાર આપેલું છે. શહાબુદ્દીન પાસે છેવટે ચાળીસ સવારો રહ્યા હતા છતાં એણે હિંમત ખોઈ નહોતી. છેવટે એનાં માણસો એને બહાર કાઢી લાવ્યાં. એ ઘવાયો હતો.

૪૯: ઇતિમાદખાનની આ શરમભરેલી વર્તણુક અહમદીમા લખેલી છે (પૃ. ૧૪૬). કહે છે કે કયે રસ્તે નાસી જવાશે એ ખાન જોયા કરતો હતો.

નાસી જઈ પાટણ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો એટલે એ પણ લાચાર બની સાથે જવા ઊપડ્યો[૫૦] આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ સુલતાનની સાથે આવેલા કાઠી વગેરે લોકોએ મુગલોની છાવણીમા લૂટ કરી, જનાનાની સ્ત્રીઓને બેઆબરૂ કરી અને જે મળ્યુ તે લૂટી લીધુ આ વિજય મળ્યા પછી મુઝફ્ફરે શહેરમા જુમા મસ્જિદમા પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવી પોતાની આણ વર્તાવી, પોતાને મદદ કરનાર મુગલ સરદારો વગેરેને અમીરોની પદવી આપી, જાગીરો આપી[૫૧] લેખક નિઝામુદ્દીને આ સમાચાર બાદશાહને લખ્યા

અમદાવાદ અને મધ્ય ગૂજરાત મુઝફ્ફરના તાબામા

આ પ્રમાણે પોતાની સત્તા જમાવ્યા પછી સુલતાન મુઝફ્ફરે ટૂકા સમયમા જે કાર્યો કર્યા તે જોતા ગૂજરાતી અમીરોની સત્તા નીચે રહેલો આ સમય પહેલાનો બાળકબુદ્ધિનો મુઝફ્ફર નથી એમ સહજ લાગે એવુ છે અકબરની સત્તા પૂરેપૂરી થયા પછી અને ગૂજરાતના સુલતાનનો સમગ્ર નાશ થયા પછી લખાયેલી તવારીખોમા મુઝફ્ફરને માટે એની આ પાછલી સત્તામા કરેલા પરાક્રમોનો ન્યાયયુક્ત ઉલ્લેખ નથી, પરતુ એને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન થયા છે એવા પ્રયત્ન અબુલફઝલ જેવા અકબરની ખુશામત કરનાર લેખકો કરે તે સમજી શકાય, પરતુ મિરાતે સિકદરી અને છેક મરાઠા સમયમા લખાયેલી અહમદીમા પણ મુગલોની ખુશામત કરતુ વલણ દેખાય છે તે જરા આશ્ચર્ય જેવુ લાગે છે[૫૨] અકબરની કેદમાથી મહાકષ્ટથી નાસી

૫૦ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૨ શહાબુદ્દીન અહમદ અને ઇતિમાદખાન પાટણ નાસી ગયા એટલુ જ લખે છે અકબરનામા ૩-પૃ ૬૧૧, સિકદરી પૃ ૪૬૧

૫૧ અહમદી પૃ ૧૪૭, સિકદરી પૃ ૪૬૧-૬૨, અકબરનામા ૩-પૃ ૬૧૧-૧૨ સિકદરીમા ઇલકાબોની લાબી યાદી આપી છે

૫૨ અબુલફઝલ (અકબરનામા ૩-પૃ ૬૧૨) એના ખુશામતભરેલા લખાણો માટે જાણીતો છે, એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ લડાઇઓમા અકબરની હાજરી નહોતી એટલે હાર થઈ એવા ભાવાર્થવાળુ લખાણ કરતા મુઝફ્ફરે શહેર કબજે કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરતા અબુલફઝલ લખે છે કે "તારાને ડુબાવવા સૂર્યની જરૂર છે દીવાથી રાત્રિ દિવસ થતી નથી" અહીં અકબર સૂર્ય છે અને એ હાજર નહોતો એવો ભાવાર્થ છે સિકદરીમા મુઝફ્ફર અને એના સાથીઓની સત્તા થઈ તે માટે એક કવિતામા લખે છે કે "એક રાત્રે એક ઉદર સ્વપ્નમા પોતાને ઊંટ થયેલો જોતો હતો અને તેનો મદ તેને ચડ્યો વગેરે વગેરે કવિતનુ બખાણ કરવાની જરૂર નથી પણ જહાંગીરના સમયમા લખનાર આ લેખકની મનોવૃત્તિ બતાવે છે અહમદી પણ મુઝફ્ફરને માટે આ વિજય પછી હલકી બુદ્ધિવાળો વગેરે શબ્દો વાપરે છે અહીં એટલુ કહેવુ જોઇએ કે નિઝામુદ્દીનની તબકાતે અકબરીમા આવી ખુશામત દેખાતી નથી, જોકે એ આ લડાઇઓમા ભાગ લેનાર હતો અને અકબરનો નોકર હતો

છૂટી, ગૂજરાતમાં એના સૂબાઓ સામે સફળતાથી લડાઇઓ કરી પોતાની મૂળ ગાદી ઉપર બેસવા માટે દસ દસ વર્ષ સુધી સામનો કરનાર મુઝફ્ફરને છેક અવિચારી કે ફાંકરવાદી ગણી લેવામાં તવારીખકારોની કાં તો ખુશામતની વૃત્તિ હોય કે ભૂલ થતી હોય એમ જણાય છે.

અમદાવાદ લીધા પછી મુઝફ્ફર શાંત બેઠો નથી; એને ચારે બાજુએ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. બાદશાહી સરદારો અને સૂબો પાટણ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાં જઈ પોતાના પક્ષનાં માણસો ભેગાં કરી સામનો કરવાનો વિચાર કરતા હતા. આ તરફથી સુલતાન મુઝફ્ફરે પોતાને મૂળથી ટેકો આપનાર શેરખાન ફુલાદી એ વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં દુર્દશામાં દિવસો વ્યતીત કરતો હતો તેને બોલાવ્યો. એ અફઘાન સરદાર થોડા સવારો ભેગા કરી પોતાના જૂના બાદશાહને આવી મળ્યો.[૫૩] એ મૂળથી જ પાટણનો અધિકારી હતો, તેથી મુઝફ્ફરે એને બીજું ચાર હજારનું લશ્કર આપી પાટણમાં રહેલા શાહી અમલદારો સામે મોકલ્યો. શેરખાને કડીથી એક ટુકડી આગળથી પાટણ તરફ મોકલી. તેનો સામનો લેખક નિઝામુદ્દીને આવીને જોટાણા મુકામે કર્યો. શેરખાનની ટુકડીને હરાવી ત્યાં મીર મહીબુલ્લાને રક્ષણ માટે મૂક્યો.[૫૪] અમદાવાદની લડાઈમાંથી નાસી ગયેલા શહાબુદ્દીન અહમદખાન અને ઇતિમાદખાન પાટણથી ઝાલોર તરફ જઇ આગ્રા તરફ જવાના હતા તેમને લેખક નિઝામુદ્દીને સમજાવી પાટણમાં રોકયા હતા.[૫૫] મધ્ય ગૂજરાત અને પાટનગર મુઝફ્ફરના હાથમાં હતાં. વડોદરાથી દક્ષિણનો ભાગ હજી શાહી અમલદારોના હાથમાં હતો, એટલે પાટણથી ઝૈનુદ્દીન કંબુને મોકલી ભરૂચ અને વડોદરાના સરદાર કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને આ બધા સમાચાર કહેવડાવ્યા, અને દક્ષિણથી લશ્કર લઇ અમદાવાદ ઉપર ચડાઇ કરવાનું ફરમાવ્યુ. ઝૈનુદ્દીને ભરૂચથી કુતુબુદ્દીનને વડોદરે લાવી તૈયારી કરવા માંડી. સુલતાન મુઝફ્ફરે અમદાવાદ શહેરના રક્ષણ માટે મીર આબિદને મૂકી પોતે ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ રહેલા શાહી શત્રુઓ સામે લડવાની તૈયારી કરી. એને ચૌદથી પંદર હજારનું લશ્કર ભેગું થઇ મળ્યું. પાટણના શાહી અમલદારો પાસે બે હજાર માણસો હતાં. શાહી મદદની રાહ જોતા એ લોકોએ પાટણના

૫૩: અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૩; અહમદી. ગુ ભા. પૃ. ૧૪૭-૪૮; તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૨

૫૪: તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ-૫-પૃ. ૪૩૨

૫૫: એ જ પૃ. ૪૩૨-૩૩. અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૨૩

કિલ્લાને મજબૂત કરી રક્ષણ કરવાનું નક્કી કર્યું હતુ [૫૬]

ઉત્તર ગૂજરાતમા શાહી લશ્કરની નબળાઇ અને લેખક નિઝામુદ્દીનની બહાદુરી

શેરખાન ફુલાદીએ હવે જરા ભારે તૈયારી કરી જોટાણામા એના માણસ ગવળિયા ખાસખેલે લડાઇ શરૂ કરી એની સામે બેગમુહમ્મદખાન રજપૂતને છાજે એવી વીરતાથી લડયો [૫૭] આ લોકો હવે મેસાણા તરફ આગળ વધ્યા શેરખાનનો જમાઇ હુસેન એમા મુખ્ય સરદાર હતો નિઝામુદ્દીન અહમદના સમજાવ્યાથી પાટણમા રોકાયેલા શહાબુદ્દીન અને ઇતિમાદખાને પોતાના પુત્ર શેરખાન વગેરે કેટલાક સરદારો સાથે શેરખાન ફુલાદીના લશ્કર સામે લડવા સૈન્ય મોકલ્યુ અહીં ખૂનખાર લડાઇ થઇ તેમા ફુલાદીનો જમાઇ હુસેન મરણ પામ્યો તવારીખકાર શાહી જીત થઇ એમ લખે છે, પરતુ ખાસ કોઇ જીત્યુ હોય એમ જણાતુ નથી, ફુલાદીના લશ્કરની ખુવારી વધારે થઇ હોય એટલુ માત્ર સમજાય છે શાહી લશ્કરે આટલો સામનો પણ નિઝામુદ્દીન બક્ષીની કુનેહ અને બહાદુરીથી કર્યો હતો ઉત્તર ગૂજરાતમા થયેલી આ લડાઇનુ ખાસ પરિણામ તો એ હતુ કે વડોદરા તથા ભરૂચ તરફ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન સામે સુલતાન મુઝફ્ફરનુ મોટુ લશ્કર વઈ ગયો હતો ત્યા શાહી લશ્કર પાટણથી મદદ માટે આવી શકયુ નહિ અને દક્ષિણ ગૂજરાતમા સુલતાનનું બળ વધતું ગયુ પાટણના બાદશાહી અમલદારો અમદાવાદ સુધી આવવા પણ શક્તિ ભેગી કરી શકયા નહિ લેખક નિઝામુદ્દીને અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવા સલાહ આપી, પણ પાટણના બીજા સરદારોએ માન્યુ નહિ [૫૮] આ બધા સમાચાર અકબરને મળી ગયા હતા એટલે એણે મિરઝા

---

૫૬ એ જ પૃ ૪૩૨, અહમદી પૃ ૧૪૮ સુલતાન મુઝફ્ફર પાસે જે લશ્કર ઊભુ થયુ હતુ તેમા રજપૂતો અને કોળીઓ મુખ્ય હતા આ લશ્કરનો ઉલ્લેખ કરતા અહમદીનો લેખક એ બધા જોડાનારાઓને ગુજરાતના ગપ્પીઓ કહે છે આમા એટલી વાત સાચી કે મુઝફ્ફરને જોડાયેલુ લશ્કર નિયમિત રીતે કેળવાયલુ નહોતુ અને ઘણા તો લૂટ મળવાના લોભથી જોડાયા હતા મોટું લશ્કર છતા નાના બાદશાહી લશ્કરથી આખરે સુલતાનની હાર થઈ તેનુ કારણ આ હોઈ શકે પરતુ આ પછીની લડાઇઓના વર્ણન જોતા મુઝફ્ફર સુલતાન હવે હોશિયાર થઈ ગયો હતો એટલુ તો લાગ્યા વગર રહેતુ નથી

૫૭ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૪૮, અકબરનામા ૩-પૃ ૬૨૩ શેરખાનના માણસનુ નામ અહમદી ઓલિયો લખે છે તે ભૂલ લાગે છે અકબરનામામા ઉપર મુજબ નામ છે અકબરનામા આ વર્ણનમા લખે છે કે બેગમુહમ્મદખાન (ભોમાઇ) રજપૂતની પેઠે દૃઢ નિશ્ચયથી in a determined manner લડયો એ શબ્દો સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના છે અને રજપૂતોની લડવાની રીત બતાવી આપે છે

૫૮ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૩ બદૌની પણ આ વાતને ટેકો આપે છે કે

અબ્દુર્રહીમખાનની સરદારી નીચે રાય દુર્ગાદાસ, રાય મુનકરણ, મેદનીરાય વગેરે હિંદુ સરદારોને નામી એક લશ્કર મોકલ્યું. કલીજખાનને માળવાથી મદદ મેળવવા મોકલ્યો અને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને ભરૂચમાં તાકીદે મદદ મળે એવો હુકમ કર્યો.[૫૯]

વડોદરાની લડાઈ

• ખંભાતમાં સૈયદ દોલતે નાણાંની મોટી રકમ ભેગી કરી ચાર હજાર સવારનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. એણે મુઝફ્ફરને નાણાંની મદદ મોકલી. સુલતાને એને રુસ્તમખાનનો ખિતાબ આપી જ્યારે બોલાવે ત્યારે આવવા તૈયાર રહેવું એમ કહેવડાવ્યું.[૬૦] હવે જ્યારે સુલતાને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન ઉપર લડાઈ કરવા વડોદરા તરફ કૂચ કરી ત્યારે સૈયદ દોલત નડિયાદ આવીને મળ્યો. સુલતાન મુઝફ્ફર પાસે આ વખતે રજપૂતો અને કોળીઓનું આશરે વીસ હજાર જેટલું લશ્કર ભેગું થઈ ગયું હતું. કુતુબુદ્દીન પાસે વધુ બળ હતું નહિ, અને મુઝફ્ફર મહી નદી પાર કરી શકે નહિ તે માટે બે અમલદારોને એક હજાર માણસો આપી ખાનપુર વાંકાનેરના ઘાટ ઉપર રક્ષણ માટે નીમ્યા.[૬૧] પોતે જેટલાં માણસો હતા તેને સાથે રાખી વડોદરાના કિલ્લાને મજબૂત કરી શાહી મદદ આવે ત્યાંસુધી ઘેરો ટકાવી રાખવા તૈયારી કરી, પરંતુ એના માણસોમાં એ વિશ્વાસ રાખી શકે એમ હતું નહિ. માણસો અંદરથી ફૂટતા જતા હતા અને મુઝફ્ફર સાથે સંદેશા ચલાવતા હતા. મુઝફ્ફર મોટા લશ્કર સાથે ઘેરો ઘાલવા આવ્યો હતો અને પોતાની સાથે અમદાવાદથી તોપો પણ લાવ્યો હતો.[૬૨] તોપમારા સામે કુતુબુદ્દીનથી ટકી શકાય એમ હતું નહિ

અમદાવાદ જવાની જરૂર ખૂબ જ હતી. અબુલફઝલ: અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૨૪માં માત્ર એટલું જ લખે છે કે "અમદાવાદ જવું જોઈતુ હતું તે ન ગયા." તબકાત તો તેના લેખકે અમદાવાદ નાસી ગયેલા શેરખાનની પૂંઠે જવા પોતે ખૂબ આગ્રહ કરેલો પણ ઇતિમાદખાન વગેરેએ માન્યુ નહિ એમ સ્પષ્ટ લખે છે.

૫૯: અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૩-૧૪

૬૦: અહમદી પૃ. ૧૪૮; અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૩-૧૪. સૈયદ દોલતને કલ્યાણદાસ બકાલનો નોકર કહ્યો છે. એણે લૂટથી ખંભાતમાંથી મોટી રકમ ભેગી કરી. એમાંથી ચૌદ લાખ ખાન્ત ઇમાદુદ્દીન હુસેન (રાઝતતાહીરીનના લેખકનો પુત્ર) ભરૂચ લઈ ગયો અને કુતુબુદ્દીનખાનને આપ્યા.

૬૧: અહમદી: ૧૪૮-૪૯; અકબરનામા ૩. પૃ-૩૨૭. એમાં સૈયદ દોલત ચાર હજારના લશ્કર સાથે નડિયાદ આવ્યો એમ કહે છે. તબકાતમાં આ વર્ણન બરાબર નથી કરેલું.

૬૨: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૪-૬૫. એમાં વડોદરાનો કિલ્લો તોપોથી જમીનદોસ્ત કર્યો એમ લખે છે. અહમદી પૃ. ૧૪૯-૫૦માં ફૂટેલા માણસોના સદેશાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

આમ શાહી મરદારે વીસ દિવસ સુધી ઘેરો ટકાવી રાખ્યો. છેવટે પોતાનું બળ નથી એમ ખાતરી થઈ ચરકામ રૂમી વગેરે શાહી લશ્કરના માણસોએ મુઝફ્ફરને છૂપા સંદેશા મોકલાવ્યા કે સુલેહને બહાને પોતાને તથા ઝૈનુદ્દીન કંબુ અને સૈયદ જમાન વગેરેને બોલાવી પોતાને કેદ કરવાનો દેખાવ કરી કંબુને મારી નાખવો, એટલે કુતુબુદ્દીન લડાઈ ચાલુ રાખવાની હિંમત કરશે નહિ [૬૩]

સુલતાને વડોદરા અને ભરૂચ લીધું

સુલતાન મુઝફ્ફરે આ ફૂટેલા માણસોના કહેવા પ્રમાણે કુતુબુદ્દીનખાન ને સંદેશો મોકલ્યો, અને એ પ્રમાણે સુલેહ માટે પાંચ જણને મોકલવામાં આવ્યા. ચરકાસ રૂમીની સલાહ મુજબ પાંચેને સુલતાને કેદ કર્યાં. એમાં ઝૈનુદ્દીન કંબુને બીજે દિવસે હાથીના પગતળે કચરાવી નાખ્યો, સૈયદ જલાલને સૈયદ અહમદ બુખારીએ લાગવગ વાપરી બચાવી લીધો [૬૪] વસ્તુસ્થિતિ વિપરીત જોઈ કુતુબુદ્દીનખાને હવે જાતે તાબે થવાનું યોગ્ય માન્યું અને જો સુલતાન મને અભયદાન આપે તો હું હજ કરવા યાત્રાએ જઈશ એમ કહી પરવાનગી માગી. આ અભયદાન પવિત્ર કુરાનના સોગંદ ખાઈને મુઝફ્ફરે આપ્યું [૬૫] કુતુબુદ્દીનખાને વડોદરાનો કિલ્લો સુલતાનને સ્વાધીન કર્યો. આ બનાવ તા. ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૧૫૮૩ને રોજ બન્યો. આ લડાઈમાં વડોદરાનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત થયો [૬૬] આમ છતાં જ્યારે કુતુબુદ્દીનખાન મુઝફ્ફર પાસે હાજર થયો ત્યારે કેટલાક માણસોના ચડાવ્યાથી એને એના ભાણેજ જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ સાથે કેદ કરીને બેઉને થોડા સમય પછી મારી નાખ્યા [૬૭] સુલતાન બે દિવસ વડોદરામાં રહી કુતુબુદ્દીનખાનની માલમિલકત ભરૂચમાં હતી તે હાથ કરવા ભરૂચ ગયો. ભરૂચના કિલ્લામાં પણ માણસો ફૂટીને મુઝફ્ફર સાથે

૬૩ અહમદી પૃ ૧૪૯-૫૦, અકબરનામા ૩-પૃ ૬૨૭ તબકાતમાં કુતુબુદ્દીન વીરની પેઠે ન લડ્યો તેથી હાર્યો એમ લખે છે

૬૪ અહમદી ગુ ભા પૃ ૧૫૦, અકબરનામા ભા ૩-પૃ ૬૨૮, તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૩, સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૬૪

૬૫ અકબરનામા ૩-પૃ ૬૨૮, તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૩ ઝૈનુદ્દીન કંબુ મોરચા ગોઠવવામાં એકદિલથી કામ કરતો હતો

૬૬ અકબરનામા ૩-પૃ ૬૨૮, સિકંદરી ગુ. ભા પૃ ૪૬૪ તોપોથી વડોદરાનો કિલ્લો તોડી પાડ્યાનું સિકંદરીમાં લખે છે વડોદરાનો આ કિલ્લો ક્યા ઠેકાણે હતો તેનો પત્તો લાગ્યો નથી

૬૭ અહમદી પૃ ૧૫૦, અકબરનામા ૩-પૃ ૬૨૮, સિકંદરી પૃ ૪૬૪, તબકાતે અકબરી ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૩ તબકાતમાં કુતુબુદ્દીનને રાજપીપળાના રાજાના કહેવાથી મારી નાખ્યો એમ લખે છે અને એનું નામ તરવારી લખે છે બદૌની લખે છે કે મુઝફ્ફરે કુતુબુદ્દીનને પહેલાં તો સારું માન આપ્યું, પણ પછીથી મારી નખાવ્યો

મળી ગયેલા હતા. કોટવાલે કિલ્લાની કૂંચીઓ સુલતાનને સોંપી દીધી. કુતુબુદ્દીનખાનનો મોટો ખજાનો અને ખંભાતથી જે નાણાંની રકમ ભરૂચ આવી હતી તે બધું સુલતાનના હાથમાં આવ્યું. મુઝફ્ફર પંદર દિવસ ભરૂચમા રહ્યો.[૬૮] આ બધા ખબર અકબરને મળ્યા હતા અને એના હુકમથી મિરઝા અબ્દુર્રહીમખાન લશ્કર લઈ આવી રહ્યો હતો. ગૂજરાતના લશ્કરનો ઘણો ભાગ મુઝફ્ફરને મળી ગયો હતો. નવરંગખાનની મા પણ ભરૂચમાં રહેતી હતી. તેના માણસો પણ મુઝફ્ફરને મળી ગયા. આ સમાચાર સુલતાનને ભરૂચ મુકામે મળતા એણે તુરત અમદાવાદનું રક્ષણ કરવા કૂચ કરી. સુલતાને અમદાવાદમાં રહી રક્ષણની તથા પોતાની માલમિલકતની વ્યવસ્થા કરી.[૬૯]

મિરઝાંખાનનું શાહી લશ્કર સાથે આવવું

મિરઝાં અબ્દુર્રહીમખાન ઝાલોર થઈ શિરોહી થઈ ગૂજરાત તરફ આવી રહ્યો હતો. રસ્તાનાં સ્થળોમાથી બાદશાહી સરદારો એની મદદમાં આવી રહ્યા હતા. તબકાતે અકબરીનો કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદ પાટણથી મિરઝાંખાનને ઝડપથી આવવાના પત્રો લખતો હતો. મિરઝાં શિરોહી સુધી આવી પહોંચ્યો છે એ ખબર મળતાં લેખક નિઝામુદ્દીન એને સામો મળીને તેડી લાવવા શિરોહી તરફ ગયો.[૭૦] મિરઝાએ વસ્તુસ્થિતિ સમજીને તા. ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૫૮૩ને રોજ પાટણ આવી, પાટણમાં માત્ર એક જ દિવસ રોકાઈ, અમદાવાદ તરફ ઝડપી કૂચ કરી ઇતિમાદખાન પાટણમાં જ રહ્યો. વડોદરા અને ભરૂચની હકીકત તથા કુતુબુદ્દીનખાનની થયેલી દુર્દશાની એને ખબર મળી હતી, પરંતુ એણે કુનેહ વાપરી એ માઠા સમાચાર એના લશ્કરના બીજા સરદારોને કહ્યા નહિ, જેથી લશ્કરમાં નાસીપાસી ઉત્પન્ન થાય નહિ. કલીજખાનના તાબામાં સુરતનો કિલ્લો હતો તેને મળવાના લશ્કર સાથે મળીને, સુલતાન

૬૮: અહમદી પૃ. ૧૫૦; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૨૯. એમાં અબુલફઝલ લખે છે કે ખંભાતથી મુઝફ્ફરે લૂટ કરીને પૈસા મેળવ્યા હતા. આ વાત ખરી હોય તોપણ તેને બીજો આધાર નથી. મુઝફ્ફર તરફ લોકોનો ભાવ હતો એટલે એ મનની ખુલ્લી લૂટ કરે એ મનાતુ નથી. છતા બીજુ કોઈ લૂટે તો રોકવાની શક્તિ એનામાં હતી નહિ. તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૩–૩૪. તબકાત તો લખે છે કે ખંભાતમા શાહી તિજોરીમા ચૌદ લાખ રૂપિયા હતા તે ભરૂચ લાવવામાં આવેલા તે મુઝફ્ફરે લીધા. સિકદરી પૃ. ૪૬૫

૬૯: અહમદી પૃ. ૧૫૧. એમા સુલતાનની મિલકત આડીઅવળી થઈ ગઈ હતી એમ લખે છે. એકંદરે જેને જે મળ્યુ તે લૂટવાનુ માનસ એ સમયે ગૂજરાતમા બધે હોય એમ લાગે છે. તબકાત પૃ. ૪૩૪.

૭૦: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫. પૃ–૪૩૪. એમા લેખક પોતે ગયો એમ લખે છે. અહમદી: પૃ. ૧૫૧. એમા ખાજગી તાહીરને સામો મોકલ્યો એમ લખે છે.

મુઝફ્ફર ભરૂચમા હતો ત્યારે, દક્ષિણ તરફથી ચડાઈ કરવા ફરમાન આવેલુ, પરતુ એ સૈન્ય સુલતાનના ભયથી નરનાર–સુલતાનપુર આગળ અટકી ગયુ હતુ[૭૧] ઈડરનો નારાયણદાસ આ વખતે બાદશાહી લશ્કર સાથે હતો બાદશાહી લશ્કર પાસે હાથી ૩૦૦ મજબૂત મારી હતી[૭૨]

સુલતાન અને મિરઝાખાન વચ્ચે સરખેજ પાસે લડાઈ

સુલતાન મુઝફ્ફરે શાહી લશ્કર મિરઝાખાનની સરદારી નીચે આવી રહ્યુ છે એ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એ પોતાનુ બળ એકઠુ કરી, શહેરમાથી નદી ઊતરી ઉસમાનપુર પાસે આવેલા મહમૂદનગર આગળ લડાઈ માટે તૈયાર થઈને ઊભો એની જમણી પાખની સરદારી શેરખાન ફુલાદી પાસે હતી અને ડાબી પાખની લૂણોજી કાઠી પાસે હતી, તોપો પણ સારા પ્રમાણમા રાખી હતી[૭૩] બીજી બાજુથી મિરઝાખાન સીધો સરખેજ બાજુ ગયો અને ત્યા છાવણી નાખી શાહી લશ્કરે શત્રુઓમા ભય ફેલાવવા અને પ્રજામા વિશ્વાસ પ્રેરવા ઉત્પાદક પ્રેરતુ એક ખોટુ શાહી ફરમાન બનાવ્યુ અને અકબર પોતે સૈન્ય લઈને આવે છે એવી વાતો ચલાવી બીજી બાજુથી માળવાથી શાહી લશ્કર મદદ માટે આવી રહ્યુ છે એવી વાતો પણ ચલાવી[૭૪] આ બધી વ્યૂહરચનાઓ થતી હતી માળવાનુ લશ્કર આવ્યુ નહોતુ, અને મિરઝાખાન કરતા મુઝફ્ફર પાસ લશ્કરી બળ વધારે હતુ મિરઝાખાને સરખેજ પાછળ રક્ષણ માટે કાથા કિલ્લા જેવો ઘેરાવ બાંધી પોતાની છાવણી માથી હુમલા કરવાની યોજના કરી હતી[૭૫] આ જોઈ મુઝફ્ફર મહમૂદ-

---

૭૧ તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫–પૃ ૪૩૪

૭૨ અકબરનામા ૩–પૃ ૬૩૧–૩૩ અકબરની સામે આજ સુધી બળવો કરી રહેલો ઈડરનો રાજા આ વખતે મુઝફ્ફર સાથે જોડાવાને બદલે અકબરને પક્ષે રહ્યો એ જરા નવાઈ જેવુ છે ઇતિમાદખાન પાટણ રહ્યો ને શાહી લશ્કર સાથે ન આવ્યો એ એના ચારિત્ર્યનુ ખાસ સૂચક ચિહ્ન છે ડરને લીધે કે મુઝફ્ફર કદાચ વિજય પામે તો ફરી બેસાય એ કારણે ન આવ્યો તે કહેવુ મુશ્કેલ છે એને માટે બન્ને શક્ય છે

૭૩ એ જ, પૃ ૬૩૩

૭૪ એ જ, પૃ ૬૩૩

૭૫ એ જ, પૃ ૬૩૩ બન્ને પક્ષે કેટલી સખ્યામા લશ્કર હતુ તે નક્કી થતુ નથી તવારીખો જુદા જુદા આકડા લખે છે અકબરનામા એક જગ્યાએ શાહી લશ્કરની સખ્યા ઓછી લખી બીજી જગ્યાએ દસ હજારની લખે છે એ જ પ્રમાણે એ ગ્રથ મુઝફ્ફર પાસે પણ ઓછી સખ્યા કહી પછી ચાળીસ હજાર સૈનિકો અને એક લાખ પાયદળ હતુ એમ (પૃ ૬૮૫) લખે છે એ અશ વજનનુ લાગે છે એટલી મોટી સખ્યા હોવાનો સભવ જ નથી સૈનિકો અને પાયદળનો ભેદ પાડ્યો નથી લશ્કરી મજૂર વેઠિયા વગેરેનો સમાવેશ કર્યો હશે અબુલફઝલનો ઈરાદો સમજાય તેવો છે એ લખે છે કે આવડુ મોટુ લશ્કર છતા સુલતાન હાર્યો

નગરથી સૈન્ય ઉઠાવી નદી ઓળંગી સરખેજની સામેપાર શાહવાડી પાસે આવેલી શાહ ભીખણની દરગાહ પાસે પડાવ નાંખ્યો. સામસામી ટુકડીઓ છૂટી પડી એકબીજા ઉપર હુમલા કરતી, આમ કરવામાં રીતસરનો ગોઠવાયેલા વ્યૂહ પ્રમાણેનો હુમલો થઈ શક્યો નહિ. મુઝફ્ફરની સેનામા કાંઈ વ્યવસ્થા જેવું રહ્યું નહિ. બાદશાહી લશ્કરને પણ વહેંચાઈ જવું પડયું.[૭૬] સુલતાન મુઝફ્ફર પોતાના સૈન્યની સંખ્યાના બળમાં વિશ્વાસ રાખતો હતો ને મિરઝાંખાન સાથે લડાઇમાં સામો આવ્યો. મિરઝાં પાસે આ વખતે ત્રણસો સવાર અને સો હાથી હતા. બીજા સાથીદારોની સલાહ નહોતી છતાં પણ એણે હિંમતથી લડાઇમાં ઝંપલાવ્યુ. લેખક નિઝામુદ્દીનને સરખેજની જમણી બાજુથી ફરીને મુઝફ્ફરના સૈન્ય ઉપર પાછળથી હુમલો કરવા મોકલ્યો. રાય દુર્ગાદાસ ડાબી પાખ તરફથી લડી રહ્યો હતો તેનો ટેકો નિઝામુદ્દીનને મળ્યો.[૭૭] લડાઇ જોરમાં ચાલતી હતી એવામાં મિરઝાંખાનના કેળવાયેલા હાથીઓમાંથી કેટલાક છૂટા પડીને મસ્તીએ ચડયા, એથી મુઝફ્ફરના લશ્કરમાં અવ્યવસ્થા અને ગભરાટ ફેલાયાં એક શેરમાર નામના હાથીએ અને બીજા કેટલાક હાથીઓએ ખૂબ બહાદુરી કરી. ખુવારી બન્ને પક્ષે સારી થઇ. મિરઝાંખાનનો વકીલ ખઝર આગા અને સૈયદ હાસિમ માર્યા ગયા. સુલતાનના પક્ષની ખુવારી ભારે હતી. આ લડાઇમા આખરે સુલતાન હાર્યો, અને અમદાવાદ તરફ ન જતા મહી નદીને કાંઠે આવેલા માસુરાબાદ તરફ નાઠો. આમ બુધવારે શરૂ થયેલી લડાઇ શુક્રવારે એટલે લગભગ ત્રણ દિવસમાં પૂરી થઇ.[૭૮] મિરઝાંખાન વિજય મેળવી અમદાવાદ શહેરમાં આવ્યો અને પ્રજાજનના સંતોષ ખાતર સર્વેને માફી આપતો ઢંઢેરો જાહેર કર્યો. તા. ૮ ફેબ્રુઆરીના રોજ આ વિજયથી અમદાવાદમાં ખુશાલી થઇ રહી અને હર્ષના પોકાર થઈ રહ્યા.[૭૯]

૭૬: અહમદી પૃ. ૧૫૨. મોટું લશ્કર છતાં મુઝફ્ફરના માણસો યુદ્ધની તાલીમ વિનાના હતા; શાહી લશ્કર કેળવાયેલું હતુ.

૭૭: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૪-૩૫. લેખક યુદ્ધમાં પોતે લીધેલા ભાગનો ઉલ્લેખ કરે છે. બીજી તવારીખોમા એ નથી.

૭૮: અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૩૪-૩૫; અહમદી પૃ. ૧૫૨-૫૩. લડાઈની બન્ને પક્ષની છાવણીઓની તારીખો અને સામસામી યુદ્ધ ચાલ્યું તેની તારીખો ઈસ્લામી મહિના પ્રમાણે અહમદીમાં આપેલી છે.

૭૯: તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૫. એમાં આ ઢંઢેરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વિજયને બીજે જ દિવસે સવારે મિરઝાંખાને અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. અકબર-નામા, ૩૩૫-૩૬.

શાહી લશ્કરનો વિજય—મધ્યગુજરાતમાંથી બળવાખોરોને હાંકી કાઢયા

હવે માળવામાંથી જે લશ્કર ગુજરાતના શાહી લશ્કરની મદદ માટે આવી રહ્યું હતું તે ખરા યુદ્ધ વખતે તો કામ લાગ્યું નહિ મુઝફ્ફર શાહ સરખેજ આગળ હાર્યો તે જ દિવસે માળવાનું સૈન્ય વડોદરા આવી પહોંચ્યું એમાં કલીજખાન, નવરંગખાન, શરીફખાન વગેરે મોટા શાહી સરદારો હતા મિરઝાખાનની અમદાવાદ પાસે થયેલી ફતેહના સમાચાર મળતાં આ લશ્કરે વડોદરામાં મુકામ કર્યો મિ રાતે સિકંદરનો લેખક માળવાના લશ્કરમાં હતો ૮૦ મહીના કાંઠા ઉપર મામુરાબાદમાં, વડોદરામાં રહેલું માળવી લશ્કર અને અમદાવાદથી મિરઝાખાનનું લશ્કર આવી ચડે તો વચ્ચે રહેવા એ સ્થળમાં રહેવું સુલતાન માટે સલામત નહોતું, એટલે એ રહેલા માણસો સાથે ખંભાત ગયો ખંભાત એનું મુખ્ય થાણું હતું અને ત્યાંથી એને પૈસા તથા માણસોની મદદ મળ્યા કરતી ખંભાતમાં સુલતાન પાસે પાછા મોટી સંખ્યામાં સૈનિકો ભેગા થઈ ગયા ૮૧ શાહી સરદારોએ સુલતાનને આ પ્રમાણે ખંભાત જવાની તક આપી અને એનો પીછો ન પકડયો એ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ એક રાજદ્વારી ભૂલ થઇ હતી નવરંગખાનનું હિત ઝડપથી ભરૂચ જવામાં હતું, એટલે શરીફખાનના પુત્ર મિરઝા ઝાહિદને લઇ એ વડોદરાથી ભરૂચની મુક્તિ માટે ઊપડયો ભરૂચનો કિલ્લો મુઝફ્ફરના તરફથી શાહ સમકખાન, ચરકાસ રૂમી, તથા નસીરખાનના હાથમાં હતો નવરંગખાનને આવતો જાણી એ લોકોએ કિલ્લાને બંધ કરી અંદરથી તોપોનો મારો ચાલુ કર્યો નવરંગખાન પંદર દિવસ પ્રયત્ન કરવા છતાં ભરૂચ લઈ શકયો નહિ ૮૨

આ બધા સમાચાર મિરઝાખાનને અમદાવાદમાં મળ્યા ત્યારે એણે સુલતાનની પાછળ પડવા નિશ્ચય કર્યો નવરંગખાનને એણે ભરૂચથી પાછા

૮૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૬૬ આ વખતની લડાઇઓમાં બે તવારીખકારોએ ભાગ લીધો છે બન્ને જુદી જુદી ટુકડીઓમાં હતા, સમકાલીન પણ હતા, છતાં બન્નેની વિગતોમાં કાંઈક ફેર દેખાય છે, તેથી ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે તબકાતમાં (પૃ ૪૩૫) કલીજખાન અમદાવાદ ગયો અને મુઝફ્ફર વડોદરા ગયો એ સમાચાર બરાબર લાગતા નથી વડોદરાના માળવી લશ્કરને લગતી આ વિગતોમાં સિકંદરીનું લખાણ ખરું લાગે છે, જ્યારે પોતે ભાગ લીધો છે એવા યુદ્ધમાં નિઝામુદ્દીનનું લખાણ બરોબર છે

૮૧ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૫ એમાં ખંભાતમાં દસ હજાર માણસ ભેગા થયા એમ લખે છે જ્યારે બદાઉની બે હજારની સંખ્યા લખે છે આમ લશ્કરની સંખ્યામાં આધારગ્રંથોમાં બહુ ફેર દેખાય છે

૮૨ સિકંદરી પૃ ૪૬૬ અકબરનામામાં અબુલફઝલ સુલતાનને ખંભાત જવા દીધો તે ભૂલ થઈ એવી નોંધ કરે છે અદ્દમની, પૃ ૧૫૩

ફરી ખંભાત તરફ આવવા લખ્યું. મુઝફ્ફરે શાહી લશ્કરની સામે સૈયદ દોલતને મોકલ્યો. તે ધોળકા આવ્યો, જ્યારે બીજી ટુકડીને મામુરાબાદ તરફ મોકલી. માળવાના લશ્કરનો અમદાવાદ આવવા ઊપડેલો ભાગ મિરઝાંખાનને બારેજા મુકામે ભેગો થયો. શાહી લશ્કરની આ બધી હિલચાલ અને બન્ને લશ્કરના ભેગા થવાના સમાચાર જ્યારે મુઝફ્ફરને ખંભાતમાં મળ્યા ત્યારે એ હિંમત હાર્યો અને વાસદના અચલ પરમાર પાસે ગયો.[૮૩] શાહી લશ્કર હવે બધી બાજુએ મુઝફ્ફરની ટુકડીઓની પાછળ પડવા તૈયાર થયું હતું. મિરઝાંખાન પોતે વાસદ તરફ ગયો. સૈયદ દોલતની સામે પણ શાહી ટુકડી નવરંગખાન સાથે મોકલવામાં આવી. મુઝફ્ફરશાહ હવે નાસીને રાજપીપળાના ડુંગરો તરફ ગયો. મિરઝાખાને વડોદરા જઈ કાલીજખાન વગેરેને એની પાછળ મોકલ્યા અને પછી પોતે પણ ઊપડ્યો. તા. ૧ માર્ચ ૧૫૮૪ને રોજ આ બાજુ વિજય મળ્યો.[૮૪] પરંતુ હજી લડવાનું બાકી હતું. આ યુદ્ધો દરમ્યાન સૈયદ દોલતે શાહી રક્ષકોને હાંકી કાઢી ખંભાતનો ફરી કબજો લીધો. પરંતુ ખોજમ બુરદી નામના મિરઝાંખાનના સરદારે પેટલાદથી ઊપડી ખંભાત એના પાસેથી લઈ લીધું. હવે બળવાખોરો રાજપીપળાનાં જંગલોમાં હતા.[૮૫]

નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરનો પરાજય

આ વખતે મિરઝાખાને મુઝફ્ફરની શક્તિનો નાશ કરવાનો પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો. સામે પક્ષે અર્ધ કેળવાયેલા અને થોડે અંશે વફાદારીની લાગણી વિનાના લોકોની સહાયથી લડતા, મુઝફ્ફરે પણ શાહી અમલદારોનો ગમે તે રીતે સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. કેટલીક જગ્યાઓમાં તો સ્થાનિક સામાન્ય લોકોની સહાનુભૂતિ નવા આવેલા મુઘલો કરતાં જૂના બાદશાહ તરફ પણ વળતી.[૮૬] આમ છતાં પણ એક બે અપવાદ સિવાય

૮૩: તબકાતે અકબરી–ઈલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૫; અહમદી. ૧૫૩–૫૪; સિકંદરી. પૃ. ૪૬૬.

૮૪: અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૩૯–૪૨. વાસદમાં અચલ પરમાર મુઝફ્ફર અને મિરઝાંખાન બન્નેને સાથ આપતો હોવો જોઈએ એ માટે વધુ વિગત મળી નથી.

૮૫: તબકાતે અકબરી–ઇલિયટ ૫–પૃ. ૪૩૫–૩૬; અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૪૦–૪૧; સિકંદરી પૃ. ૪૬૬. એમાં આ ડુંગરોનું નામ ઝાંપા લખ્યું છે, જ્યારે અહમદી–પૃ. ૧૫૪માં ઝાંબા લખ્યું છે. ગુજરાતી તવારીખોમાં આ નામ છે, જે અકબરની તવારીખોમાં નથી.

૮૬: અહમદી પૃ. ૧૫૩મા લેખક એક સૂચક વાક્ય લખે છે કે મુઝફ્ફરને ખંભાતમાં દસબાર હજાર માણસ મળી ગયા. એમા પ્રજા એને જૂનો બાદશાહી વારસ જાણી પ્રજાધર્મની લાગણી બતાવી રહી હતી. મુઝફ્ફરની લડાઈઓમાં ગુજરાતે જે સાથ આપ્યો તેમાં આ નોંધ ખાસ મહત્ત્વની ગણાય. અબુલફઝલ–અકબરનામા ૩–પૃ. ૬૩૯માં મુઝફ્ફરે ખંભાત-

જે વેપારીઓ ખાસ કરીને લશ્કરમા જોડાઇ સુલતાનને સહાય કરવા મળતા તેમનો ઇરાદો અગત લાભ માટે જ હતો, એટલે નર્મદાકાંઠે નાંદોદ પાસે મુઝફ્ફરની મદદમા પાછુ લશ્કર ભેગુ થઇ ગયુ ૮૭ આ બાજુથી મિરઝાખાને વડોદરેથી પોતાના સરદારોને એની સામે મોકલી પોતે પણ તૈયારી કરવા માડી ઉત્તર અને મધ્ય ગૂજરાતમા આમ તો બળવાખોરો દેખાતા નહોતા, છતા પણ ભરૂચનો કિલ્લો હજી પણ જીતી શકાયો નહોતો નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરના વધતા જતા જોરનો સામનો લડાઇથી કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો ગૂજરાત અને માળવાના શાહી લશ્કરની બળવાન ટુકડીઓને સુલતાનની સામે મોકલવામા આવી

હવે નાંદોદ પાસેના નર્મદાકાંઠાના ડુંગરોમા યુદ્ધની શરૂઆત થઇ આ વખતે શાહી લશ્કરમાથી અતાલીક બહાદુર મુઝફ્ફર સાથે મળી ગયો એટલે મિરઝાખાને એની સાથે સંબંધ ધરાવતા માન બહાદુર ઉઝબેકને કેદ કર્યો ૮૮ આ યુદ્ધની વ્યૂહરચનામા શરીફખાન અને નવરંગખાનને જમણી બાજુ અને ટોલકખાન તથા કલીજખાનને ડાબી બાજુ નીમ્યા પાઇન્દ મુહમ્મદખાનને અગ્ર ભાગમા રાખ્યો તબકાત ના લેખક નિઝામુદ્દીનને શત્રુના ઉપર કઇ બાજુથી હુમલો કરવો ઠીક પડશે તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો ૮૯ માળવાથી આવેલા લશ્કરે પહેલા થયેલી લડાઇઓમા ભાગ લીધો નહોતો એટલે એનો મોટો ભાગ આ યુદ્ધમા ઉપયોગમા આવ્યો જંગલ અને ડુંગરોમા ભારે ઝપાઝપી થઇ૯૦ મુઝફ્ફરના માણસોએ પણ સારી બહાદુરી બતાવી, અને બંદૂકની ગોળીઓ તથા તીરોના વરસાદથી બન્ને બાજુ સારી ખુવારી થઇ લેખક નિઝામુદ્દીને પોતાના ચૂંટી કાઢેલા માણસો સાથે લઇ ડુંગર બાજુ સુલતાનના સૈન્ય ઉપર હુમલો કર્યો અને પોતાના થોડા માણસોને

મા વેપારીઓ પાસેથી જુલમથી પૈસો લીધો એમ લખે છે આમા અહમદીની ઉપરની નોંધ જોતા કેટલુ માનવુ તે મુશ્કેલ છે

૮૭ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ ૪૩૬ આ વખતે નવરંગખાન સાથે એક ટુકડી સૈયદ દોલત સામે મોકલવામા આવી હતી, કારણ કે એ સૈયદે ખભાતમા ફરી સત્તા જમાવી હતી

૮૮ એ જ પૃ ૪૩૬

૮૯ એ જ પૃ ૪૩૬ આ લડાઈ સામાન્ય ઝપાઝપી કરતા વધારે મોટી અને ગંભીર જણાય છે સરખેજ આગળની લડાઇ જેટલુ જ એનુ મહત્વ છે આ યુદ્ધનુ વર્ણન સિકંદરી અહમદી વગેરેએ ટૂંકામા પતાવ્યુ છે તબકાતમા વિગત વધારે છે

૯૦ સિકંદરી, પૃ ૪૬૬

મોકલી કલીજખાન જલદીથી સહાય માટે આવે એમ કહેવડાવ્યું. કલીજ-ખાનના આવવાથી સુલતાન જરા પાછો તો પડ્યો, પણ એને બીજી સહાય આવી મળવાથી ટોલકખાન તથા કલીજખાનને એણે પાછા હઠાવ્યા આ વખતે શાહી લશ્કરની સ્થિતિ બગડની હતી એટલે કુનેહ વાપરીને લેખક નિઝામુદ્દીને મિરઝાંખાનને સંદેશો મોકલ્યો: તોપોવાળા હાથીઓને જલદીથી મોકલો જેથી ડુંગરોમાં લડવાનું ફાવી શકે. આ હાથીનું તોપદળ જ્યારે આવી પહોંચ્યું ત્યારે મુઝફ્ફર જ્યાં રહી લડતો હતો તેના ઉપર શાહી સરદારોએ તોપમારો ચલાવ્યો. બીજી બાજુથી નવરંગખાન મદદે ધસી આવ્યો. આ તોપમારાથી મુઝફ્ફરનું લશ્કર ભાગીને વિખેરાઈ ગયું.[૯૧] ખુવારી તો બન્ને પક્ષે મોટી થઇ હતી છતાં સુલતાનનાં ઘણાં માણસો માર્યાં ગયાં. સુલતાન હિંમત હારીને ઉત્તર ગૂજરાત તરફ નાઠો અને પાછળ પડેલા શાહી સૈન્ય સામે ન ટકી શકવાથી છેવટે સૌરાષ્ટ્રમાં લૂણાજી કાઠી પાસે જઇને રહ્યો.[૯૨]

ગૂજરાતમાં ટૂંકા વખત માટે શાંતિ

આમ શાહી સૈન્યને ગૂજરાતમાં તાત્કાલિક વિજય તો પ્રાપ્ત થયો. ગૂજરાતના બળવાના સમાચાર અકબરને મળ્યા ત્યારે પ્રયાગ તીર્થમા ત્રિવેણી સંગમ ઉપર એક મોટો કિલ્લો એણે બંધાવેલો તેમાં એણે ચાર માસ નિવાસ કર્યો હતો અને એ જગ્યાનું નામ ઇલાહાબાદ (અલ્લાહાબાદ) આપ્યું હતું. ગૂજરાતના માઠા સમાચાર, કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનનું અવસાન વગેરે સમાચાર બાદશાહને ત્યાં મળ્યા ત્યારે એણે આગ્રા પાછા જઈ ગૂજરાત પોતે જાતે જવાનો વિચાર કર્યો.[૯૩] એવામાં મિરઝાંખાનના આ વિજયના શુભ સમાચાર મળ્યા વિજયની ખુશાલીમાં એણે મિરઝાંખાનને પાંચહજારી મનસબ અને

૯૧: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૬. એમાં લેખકે ખાસ ભાગ લીધાના પોતે ઉલ્લેખો કરે છે. એમાં ડુંગરી લડાઈમાં હાથીનું તોપખાનું મંગાવ્યુ અને એનાથી સુલ-તાનનું લશ્કર વિખેરાયું એ યુદ્ધની એ સમયની રીતમાં એક નોંધપાત્ર બીના છે. મોટી તોપો કિલ્લો તોડવા વપરાતી, જ્યારે આ તોપો નાની હતી. એને માટે હાથીનાલ એવો શબ્દ વાપરેલો છે. હાથીઓ પણ એના અવાજથી અને આંચકાથી ટેવાયેલા હોવા જોઇએ.

૯૨: અહમદી-પૃ. ૧૫૫માં ઈડર તરફ નાઠો એમ લખે છે. સિકંદરી સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો એમ ટૂંકેથી પતાવે છે, જ્યારે તબકાત-પૃ. ૪૩૭માં ચાંપાનેર થઈ, વીરપુર થઈ, ઉત્તર ગૂજરાતમાંથી ઝાલાવાડ તરફ જઈ ગોંડલમાં જઇને રહ્યો એમ લખે છે. સિકંદરી લૂણિયા કાઠીના ખેરી ગામમાં જઇને રહ્યો એટલું જ લખે છે (પૃ. ૪૬૭).

૯૩: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૭. અકબરે આગ્રાથી વહાણમાં અલ્લાહાબાદ

એના પિતાનો ખાનખાનાન ખિતાબ આપ્યો બીજા અમીરોને પણ મંતોષ્યા લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીને પગાર વધારી એક ઘોડો અને ઝભ્ભો ભેટ આપ્યા ૯૪ ગૂજરાતમા આમ તત્કાલ બળવો શાંત થયો હતો છતા ભરૂચ હજી મુઝફ્ફરના માણસોના હાથમા હતુ સાત મહિનાથી કિલ્લાનો ઘેરો ચાલુ હતો, પણુ કાઈ પરિણામ આવ્યુ નહોતુ મિર્ઝાખાને નવરંગખાન, કલીજખા વગેરે સરદારોને ભરૂચ તરફ મોકલ્યા કિલ્લાનુ રક્ષણ નસીરખાન તથા ચરકાસખાન રૂમી કરી રહ્યા હતા કિલ્લાની અંદરના લોકો લાબા ઘેરાથી કંટાળી ગયા હતા એક ફૂટેલા માણસે અંદરથી આવી શાહી સરદારોને ખબર કહી કે તમે હિમ્મત કરી દરવાજા સુધી આવો તો અમે દરવાજો અંદરથી ખોલી દઈશુ છેવટ એ પ્રમાણે થયુ ચરકાસ રૂમી નાસવા જતા એનો ઘોડો નર્મદાના કાદવમા ફસાયો અને એ પકડાયો એને દેહાન્તની શિક્ષા કરવામા આવી નસીરખાન અધમૂઆ જેવો નાસી ગયો ભરૂચનો કિલ્લો શાહી અમીરોના હાથમા આવ્યો ૯૫

આ પ્રમાણે તળ ગૂજરાતમા બળવો શમ્યો એમ જણાયુ શાહી અમીરો એવુ ધારીને અમદાવાદ પાછા ફર્યા આ આખા વર્ષમા નાની મોટી લડાઇઓ અને અશાંતિને લીધે નાની મોટી જાગીરોની વસૂલાત પણ ઓછી આવી હતી અને સરકારી અમલદારો અને સિપાઈઓની હાલત પણ બગડી હતી ૯૬ ખાનખાનાન મિર્ઝાખાનને દેશની વ્યવસ્થા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનુ હતુ, અને અમદાવાદ આવી એણે પ્રથમ એ કાર્ય હાથમા લીધુ ૯૭ મુઝફ્ફર અને એના માણસો મીર આબિદ વગેરેએ નાસતા નાસતા મહુધા ગામ પાસે પણ તોફાન કર્યું હતુ, પણ ખાનખાનાને શાદમાન બેગ તથા મકસુદ આગાને

આવી ચાર માસ નવા કિલ્લામા ગાળ્યા ગુજરાતના બળવાની ચિંતામા એણે શિરાઝના અમીર ફતહઉલ્લા નામના નજુમી-જોશીને પૂછ્યુ જોશીએ એ વર્ષમા બે વિજયો મળશે એમ કહ્યુ ગુજરાતનો વિજય મળ્યો પણ ખરો (અબુલફઝલ-અકબરનામા ૩-પૃ ૬૪૩)

૯૪ તબકાત, પૃ ૬૩૭ મિરઝાખાનના ખિતાબ માટે બીજા ગ્રંથો પણ ઉલ્લેખ કરે છે

૯૫ તબકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૩૭, સિમ્દરી ગુ ભા પૃ ૪૯૭, અહમદી પૃ ૧૫૫ ભરૂચનો કિલ્લો લેવામા શાહી સરદારોમા જૂનો સૂબો ગદાઇુદીન અહમદખાન પણ હતો એમ જણાય છે ભરૂચના કિલ્લામાથી ફૂટીને આવેલા માણસે શહાબુદીનને સમાચાર કહ્યા એમ અહમદી કહે છે સિકદરી પણ શહાબુદીનનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ભરૂચથી એને માળવા જવાનો બાદશાહી હુકમ મળ્યો હતો એમ વધારામા કહે છે

૯૬ અહમદી, પૃ ૧૫૪ ૧૫૫

૯૭ એ જ, પૃ ૧૫૪

તે તરફ મોકલી શમાવી દીધું હતું.[૯૮] આ તરફ સુલતાનનો જૂનો સાથી શેરખાન ફુલાદી ધોળકા તરફ હતો તેની સામે લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યો. શેરખાન જૂનાગઢના ગરાસિયા પાસે આશ્રય લેવા ગયો.[૯૯] ગુજરાતમાં તાત્કાલિક શાંતિ દેખાવા છતાં મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં નાસી ગયો તે પછી અકબરની સત્તા સામે ફરી ચક્રો ગતિમાન થવા લાગ્યાં.

૯૮: એ જ, પૃ.૧૫૪-૫૫
૯૯: એ જ, પૃ.૧૫૫ નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ અહમદીમાં છે, પણ એ લેખક પોતે એ બાબત કાંઇ લખતો નથી.

પ્રકરણ એકતાળીસમું

અકબરના સૂબાઓ—સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના છેલ્લાં વર્ષો (ચાલુ)

સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની તૈયારીઓ

ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે સમ્રાટ અકબરની સત્તા ગૂજરાતમાં જામી તો હતી, પરંતુ સ્વતંત્રતાનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર મોગલાઈ સૂબાઓને શાંતિથી સત્તા ભોગવવા દે એવું વાતાવરણ હજી સર્જાયું નહોતું. સૌરાષ્ટ્રમાં હજી અકબરની સત્તા પ્રસરી નહોતી. એ તરફના ઘણાખરા બળો પોતાના જૂના બાદશાહને કોઈક અંશે વફાદારીના કારણે, કોઈક અંશે અંગત સ્થાનિક લાભને કારણે અને કોઈક અંશે સુલતાનની તથા મુઘલોની સત્તામાંથી આખરે કઈ સંપૂર્ણ વિજયને પ્રાપ્ત કરશે તે શંકાને કારણે, બળવો કરવાની હમેશાં તૈયારી રાખતા. એમાં બધા સહાયરૂપ નિમકહલાલ નહોતા. વખત આવ્યે જે બાજુનું જોર જણાય તે તરફ ફરી બેસનારા પણ કેટલાક રાજાનો સમૂહ હતો. તળગૂજરાતમાં ખુલ્લી રીતે સુલતાન સાથે જોડાય એવા બળો હવે દેખાતા નહોતા. મિરઝાખાનની રાજ્યવ્યવસ્થા અને અકબરશાહની ઉદાર નીતિની અસર સામાન્ય લોકો ઉપર કેટલેક અંશે થઈ હતી, છતાં આ રાજ્યક્રાંતિના સમયમાં લોકોને હજી પૂરતો વિશ્વાસ બેસતો ન હોતો. એમાં તોફાની તત્ત્વો પરિસ્થિતિને બગાડવામાં ઉમેરો કરતા હતા. સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાંથી બળ ભેગું કરી ગૂજરાતની મુઘલ સત્તા સામે ફરીથી યુદ્ધ કરવા આવે છે તેનું વર્ણન કરતા પહેલાં આ સમયની થોડી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિની નોંધ લઈએ.

અકબરના દરબારમાં જૈનોની પ્રતિષ્ઠા

સમ્રાટ અકબર એની ધાર્મિક ઉદારતા માટે પ્રસિદ્ધ છે. એ માટેની કેટલીક ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકરણોમાં કરીશું.[1] સુરતના વેરા વખતે બાદશાહે પારસી દસ્તૂર પાસેથી જરથુસ્તી ધર્મના તત્ત્વો જાણ્યા હતા

[1] અકબરે એક નવા સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી, એણે બધા ધર્મોના આચાર્યોને બોલાવી ચર્ચાઓ કરી તેમાંથી સાર વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, તેણે વખતનો ખૂબ મળે છે. આ ઉદાર નીતિ એ માત્ર રાજદ્વારી કુનેહ પૂરતી હતી કે અંતઃકરણથી હતી, અને અકબરનું વલણ ખરી રીતે કયા ધર્મ તરફ હતું એ ચર્ચા આગળ કરીશું. પહેલાંના મુસલમાન સુલતાનો કરતાં એનું વલણ ખૂબ જ ઉદાર હતું એટલું નિશ્ચિત છે.

તેનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. હિંદુ ધર્મના રામાયણ મહાભારતાદિ મહાન ગ્રંથોનાં ફારસીમાં ભાષાન્તર કરવાના હુકમો અપાયા હતા. રાજા બીરબલ જેવાના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ ધર્મનાં કોઈ કોઈ તત્ત્વો તરફ એનું આકર્ષણ થયું હતું, પરંતુ ગૂજરાતની સંસ્કારિતામાં નોંધપાત્ર ગણાય એવો પ્રસંગ આ દસકામા–મુઝફ્ફરશાહનાં યુદ્ધોની અશાંતિ દરમ્યાન–બન્યો તે મહત્ત્વનો છે. જૈનોની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે. એમણે જેવી વેપારની પ્રગતિ સાધી છે, તેવી જ ઉત્તમ પ્રકારના સ્થાપત્યની તથા વિદ્યાસંસ્કારની વૃદ્ધિની પ્રગતિ પણ વિકટ સંજોગોમાં સાધી છે. અકબરશાહની ઉદારનીતિમાં એ પ્રવૃતિએ સારો વેગ લીધો, એમના મહાન પ્રભાવક આચાર્યોમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ આ સમયમાં થયા, અને અકબર પાસે એમણે જે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી તે જોતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એમના વ્યક્તિત્વનો મહિમા મોટો છે.

જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિ

શ્રીહીરવિજયસૂરિ જૈનાના તપાગચ્છના ૫૮મા પટ્ટધર આચાર્ય થયા. વિ. સં. ૧૫૮૩ (ઈ. સ. ૧૫૨૭)માં ઓશવાળ કૂંરાશાહને ત્યાં પાલણપુરમા એમનો જન્મ થયો, એટલે જન્મે પણ એ શુદ્ધ ગુજરાતી છે. એમની માતાનું નામ નાથીબાઈ. વિ. સં. ૧૫૯૬માં દીક્ષા, ૧૬૦૭માં પંડિતપદ, અને ૧૬૧૦માં આચાર્યપદ મેળવ્યું. દીક્ષા લીધા પછી હીરહર્ષ નામ રાખ્યું અને આચાર્યપદ પછી હીરવિજય નામ રાખ્યું. એમના ગુરુ શ્રી વિજયદાનસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી એ તપાગચ્છના પટ્ટધર થયા.[૨]

સૂરિજીના સમયમાં દેશની પરિસ્થિતિ

શ્રીહીરવિજય સૂરિનો જન્મ સુલતાન બહાદુરશાહના અમલની શરૂઆતમાં થયો, દીક્ષા મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં મળી, પંડિતપદ પણ એ જ સુલતાનના અમલના અંતભાગમાં મળ્યુ, આચાર્યપદ મહમૂદના છેલ્લા વર્ષમાં મળ્યું. આચાર્યપદ મળ્યા પછીનાં આશરે અઢારથી ઓગણીસ વર્ષ સુલતાન અહમદ ત્રીજા અને મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયમાં અમીરોની આપખુદ સત્તાના વખતમા પસાર થયાં. એમના જીવનનાં છેલ્લાં લગભગ તેવીસ વર્ષ સમ્રાટ અકબરના સમયમા પસાર થયા. આ છેલ્લા સમયમાં પણ પોણો ભાગ તો અકબરના સૂબાઓની મિરઝાંઓ સાથેની અને સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની લડાઇઓમાં પસાર થયો, એટલે સૂરિજીના જીવનનાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો બાદ

૨: તપાગચ્છ પટ્ટાવળી: શ્રી ધર્મસાગરજી વિરચિત–સંપાદક: શ્રી કલ્યાણવિજયજી. મૂળ સાથે ગુ. ભાષાંતર–પૃ. ૨૨૪

કરતા, વગેરે, આખરે મમય ગૂજરાતમા યુદ્ધો, લશ્કરની દોડધામ, બળવા વગેરેને લીધે પુષ્કળ અશાંતિના વખતમા જ પસાર થયો [૩] આ સમયમા લોકની જાનમાલની સલામતી જ ઓછી હતી, એટલે ધાર્મિક વ્યવસાયમા પરિસ્થિતિ કેવી હશે તેની સહજ કલ્પના કરી શકાય બહાદુરશાહના વખતમા એક જીર્ણોદ્ધાર શત્રુંજય તીર્થમા થયો હતો તેનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ આમ છતા ધાર્મિક બાબતોમા શાંતિ કે કનગત સ્થાનિક સત્તા ભોગવતા અમીરના વલણ ઉપર આધાર રાખતી હતી આવા અશાંતિના સમયમા કેટલાક ધર્મના સ્થાનો ભ્રષ્ટ થયા, કેટલાક ખંડિત થયા, અને કેટલાક જીર્ણ થઈ ગયા જીર્ણોદ્ધાર કરવાનુ કાર્ય પણ આ સમયમા શક્ય નહોતુ બ્રાહ્મણોના ધાર્મિક સ્થળોની શી દશા થઈ તે જાણવાના સાધનો નહિ જેવા છે, પરંતુ જૈન જેવી ધનવાન કોમે આવી વિકટ પરિસ્થિતિમા બની શકે તેટલુ સ્થળોનું રક્ષણ કર્યું એમ કરવામા વિધર્મી સત્તાવાળાઓને ધન વગેરેથી સતોષવાનુ પણ કરવુ પડતુ હતુ [૪] ગૂજરાતના સામાજિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા આ વિષમ કાળ હતો, ક્રાંતિનો કાળ પણ હતો, અનવસ્થામાથી અકબરની ઉદારનીતિમા પરિવર્તન પામતો કાળ હતો

સૂરિજીના જીવનકાર્યનુ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ

આવા વિષમ સમયમા શ્રીહીરવિજયસૂરિએ જે જે કાર્યો કર્યાં તેનુ સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ ઘણુ છે અકબરનો સમય આવતા જ હજારોની સખ્યાના થયેલા પ્રતિષ્ઠામહોત્સવો અને જીર્ણોદ્ધારના લેખો મળી આવે છે તે પહેલાના બહુ જ થોડા, નહિ જેવા મળે છે તે જોતા અકબરની નીતિનો લાભ અન્ય વર્ગોએ અને ખાસ કરીને જૈનોએ મોટા પ્રમાણમા લીધો છે એમ લાગે છે યાત્રાઓમા પડતા ત્રાસ પણ આ સમયમા ઓછા થઈ ગયા [૫] આ કાર્યોમા, આ સમયમા યુગપ્રધાન વ્યક્તિ તે શ્રીહીરવિજય સૂરિ,—એટલે જ એકલા

૩ સૂરિજીની પટ્ટાવલીમા આપેલી સાલવારી જોતા એમનુ બાલ્ય બહાદુરશાહના સમયમા ગયુ અને તે પછી આચાર્ય સુધીનો સમય મહમૂદ ત્રીજાના વખતમા ગયો એમની ખરી કારકિર્દી મુઝફ્ફર અને અકબરના અશાંત સમયમા પસાર થઈ

૪ યાત્રા કરવા માટે સ્થાનિક અધિકારી મન ફાવે તેમ મોટી રકમ લેતા એવા દાખલા છે બહાદુરશાહનુ ફરમાન છતાં સુલતાનદખાનને શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર માટે સતોષવો પડેલો ઉપર ખભાતનો દાખલો પણ નોંધ્યો છે બ્રાહ્મણોને પોતાના સ્થળો માટે પૈસા ન હોવાથી રક્ષણ ઓછું મળ્યુ છે વૈષ્ણવોએ મંદિરો હવેલીઓમા કર્યાં

૫ શ્રીહીરવિજય સૂરિએ કરેલી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પટ્ટાવલી આદિમા નોંધેલી છે જૈન સ્થળોના વધારેમા વધારે જીર્ણોદ્ધાર અકબરના સમયમા થયાની નોંધો મળે છે બ્રાહ્મણોએ પણ એ સમયમા શાંતિનો શ્વાસ ખાધો હશે એની ખાસ નોંધ નથી

જૈન સમાજમાં જ નહિ, પરંતુ આખાયે મહાગુજરાતમાં, અને આપણી સંસ્કારિતાના જ ભાગ જેવા મારવાડ–મેવાડમાં, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સૂરિજી અને એમનો સમય મહત્ત્વનો છે. ઔરંગઝેબના અમલનાં કેટલાક વર્ષો બાદ કરતા, સૂરિજીના સમયમાં થયેલાં ધાર્મિક કાર્યો આજ સુધી જોવા મળી આવે છે. સૂરિજીના જીવનનું મહત્ત્વ એમના વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ ઉપરાંત તે સમયના સંજોગોને ધ્યાનમાં લેતાં એટલું ભારે છે કે એમનાં ગુણગાન કરતા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ગ્રંથો પણ સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.[૬] એ બધા ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલા હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે જ નહિ. એ એક મોટું કાવ્ય છે. એની રચના અલંકારોથી ભરેલી અને સુંદર છે. એ સમયનું ગુજરાતનું તથા મુખ્ય સ્થળોનું જૈનોનું, અકબર બાદશાહનું વગેરે જે જે વર્ણન છે તે મહત્ત્વનાં છે. ગુજરાતમાં થયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ મહાકાવ્ય ભૂષણરૂપ છે. એમને માટે રચાયેલા બીજા ગ્રંથો છે, પરંતુ આ એક મહાકાવ્ય જ એવું છે કે જે એમનું મહત્ત્વ બતાવવા માટે પૂરતું છે.[૭] આ બધું જોતાં શ્રીહીરવિજય સૂરિ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમા એક જ્યોતિર્ધરનું સ્થાન લઈ શકે તેમ છે.

સત્તાવાળાઓએ શ્રી સૂરિને સતાવ્યા હતા

અકબરના રાજ્યની શરૂઆતમાં—ખાસ કરીને સૂબા શહાબુદ્દીન અહ-મદખાનના અમલ દરમ્યાન—સૂરિજીને અમલદારો સાથે જરા અથડામણમાં આવવું પડયુ હતું. ખંભાતમાં એક આઠ વર્ષના છોકરાને દીક્ષા આપવાની

---

૬ : અહીં નોંધેલી પટ્ટાવલીમાં પૃ. ૨૩૯માં સૂરિજી માટેના સાહિત્યની નોંધ પાદટીપમાં છે. તેમાં હીરવિજયસૂરિ રાસ, લાભોદયરાસ, કર્મચંદ્ર ચોપાઇ, કૃપારસ કોશ, ખંભાતની તીર્થમાળા, હીરવિજયસૂરિ કથાપ્રબંધ, હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, જગદ્ગુરુ કાવ્ય, જૈન રાસ-માળા—ભા. ૧, વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય વગેરે. વળી સૂરિજીએ પોતે રચેલા ગ્રંથોની પણ યાદી છે. તપાગચ્છ પટ્ટાવળી એક સંસ્કૃતમાં છે તેનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમાં ઉપર લખ્યા તે ગ્રંથમાંથી સૂરિજીને લગતી વિગતો સંપાદકે ગુજરાતીમાં લખી છે તે અહીં નોંધી છે. (પૃ. ૨૨૪થી ૨૩૯) બીજી પટ્ટાવળી જૂની ગુજરાતીમાંથી જિનવિજયજી-સંપાદિત જૈન સાહિત્ય સંશોધકમા છે. બન્નેમાં થોડો થોડો ફેર પણ છે.

૭ : દેવવિમલ ગણિવિરચિત હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સંસ્કૃતમાં એક મોટો ગ્રંથ છે. (કાવ્ય-માલા ૬૭) ટીકા સાથે એનાં ૯૧૮ પાનાં છે. ૧૭ સર્ગ છે. ખૂબ અલંકારથી ભરેલા શ્લોકો છે. ગુજરાતમાં થયેલા સસ્કૃત સાહિત્યમા મહાકાવ્યોની પંક્તિમાં ભટ્ટિકાવ્ય અને શિશુ-પાલવધ કાવ્ય પછી આ કાવ્યની ગણના થઈ શકે. આચાર્ય આણંદશંકરભાઇને આના કોઇ શ્લોકોમાં કાલિદાસના ભણકારા લાગેલા. તેમાંનો એક શ્લોક આ ગ્રંથના પહેલા ખડ-ના પૂંઠા ઉપર છાપ્યો છે. મહાકાવ્યનાં શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોવાળું આ સંપૂર્ણ કાવ્ય છે.

બાબતમા ફરિયાદ થવાથી ત્યાના હાકેમ સિતાબખાને સૂરિજીને પકડવાનો હુકમ કાઢેલો, અને એમને ત્રેવીસ દિવસ ગુપ્તવાસ કરવો પડેલો[8] એવી જ અથડામણ બોરસદના હાકેમ સાથે સૂરિજીને થઈ હતી એ વખતે ત્યાના શ્રાવકોએ પૈસા વેરીને એમનો બચાવ કર્યો હતો[9] એ જ પ્રમાણે પાટણમા બીજા સાધુઓએ ઈર્ષાથી ત્યાના સૂબાને ચડાવ્યાથી એણે સૂરિજીને પકડવાને માટે ઘોડેસવારો છોડ્યા તે વખતે સૂરિ વડાલી ચાલ્યા ગયા હતા અને બચ્યા હતા[10] અમદાવાદમા પણ સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદખાનને કોઈએ સૂરિજી વિરુદ્ધ ભભેર્યો હતો તે વખતે કુંવરજી નામના જૈન શેઠે સમજાવ્યાથી સૂરિને ઉપાશ્રયે જવાની છૂટ મળી હતી, પરંતુ [illegible] એક તુર્કી સિપાઈ સાથે તકરાર થતા સિપાઈએ સૂબાને ફરી ભભેર્યો સૂબાએ સૂરિને પકડવા સિપાઈઓ મોકલ્યા, અને અમદાવાદમા ઝવેરીવાડમા સૂરિજીને પકડ્યા તે વખતે પણ લોકોએ વચ્ચે પડી એમને છોડાવ્યા, અને એમને નાસી જવુ પડ્યુ હતુ[11] વિ સ ૧૬૩૮મા સૂરિજી બોરસદ અને ખંભાત જઈ રહ્યા હતા એમ એમનો વિહાર ચાલુ હતો

શ્રીહીરવિજય સૂરિને અકબરનુ આમંત્રણ

એમ કહે છે કે આગ્રામા દોશી કૃષ્ણચંદ્રની સ્ત્રી ખીમાએ દોઢમાસના ઉપવાસ કર્યા તેનો ધામધૂમથી વરઘોડો ચડ્યો અને ઉત્સવ થયો તેથી અકબરને કુતૂહલ થયુ એણે પોતાના અમલદારોને મોકલી તપાસ કરાવી ત્યારે માત્ર ગરમ પાણી પીને દોઢ માસના ઉપવાસ સાંભળીને એને આશ્ચર્ય થયુ ખીમાના ગુરુ ગુજરાતમા છે અને એમનુ નામ હીરવિજય સૂરિ છે એ જાણીને તેમને મળવાના ઈરાદાથી બાદશાહે શહેરના જૈનોને સૂરિજીને આમંત્રણ મોકલવા કહ્યુ અને પોતે પણ તે બાબત ગુજરાતના સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદ ખાનને લખ્યુ[12] કહે છે કે શાહી ફરમાનથી શહાબુદ્દીનને પોતે સૂરિને

---

8 પંન્યાસ કલ્યાણવિજયજી સંપાદિત તપાગચ્છ પટ્ટાવલી પૃ ૨૨૫-૨૬ આ શીતાબખાનનુ નામ તવારીખોમા મળ્યુ નથી

9 એજ પૃ ૨૨૬ એમા ઘોડેસવારોને પાછા કાઢ્યા એ ઉલ્લેખના 'દામનીતિ' શબ્દ વાપર્યો છે

10 એજ પૃ ૨૨૭ એમા પાટણના સૂબાનુ નામ કલાખાન પટ્ટાવલીમા નોધ્યુ છે તે ખાનખાન છે, જેનો ઉલ્લેખ પાછળના પ્રકરણમા કર્યો છે

11 એજ પૃ ૨૨૭ એમા વચ્ચે પડનાર કુંવરજી, રાઘવ નામનો ગંધર્વ, સોમસાગર ના નામો અને આશ્રય આપનાર દેવજી લોકાના નામો આપ્યા છે આ ઘટના કદાચ વિ સ ૧૬૩૫મા થઈ

12 એજ પૃ ૨૨૮ થી ૨૩૨ આ પટ્ટાવલીમા બાઈનુ નામ ચાંપા શ્રાવિકા આપ્યુ છે, જ્યારે શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત પટ્ટાવલીમા ખીમા નામ છે એમા દોઢ માસના ઉપ

કનડગત કરેલી તેનો પશ્ચાત્તાપ થયો. સૂરિજી ખંભાત પાસે ગાંધાર બંદરે હતા ત્યાં સમાચાર પહોંચાડચા.[13] સૂરિએ પણ બાદશાહી આમંત્રણ સ્વીકારી આગ્રા જવાની તૈયારી કરી, વિહાર શરૂ કર્યો અને સોજિત્રા, માતર, બારેજા થઈ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદના સંઘમાં ઉત્સવ થઈ રહ્યો. સૂબા શહાબુદ્દીને સૂરિજીનો હવે સત્કાર કર્યો અમદાવાદથી પાટણ થઈ સૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૨ ફતેહપુર સિક્રીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પહેલાં વિમલહર્ષ વગેરે એમના શિષ્યો ત્યાં પહોંચી ગયા હતા.[14]

શ્રી સૂરિ અને અકબર: અહિંસા વગેરેને લગતાં ફરમાન

અકબરશાહે સૂરિને સારું માન આપ્યું. અબુલફઝલ સાથે પણ એમને જ્ઞાનગોષ્ઠિથી સારો સંબંધ થયો. અકબરના દરબારમાં સૂરિજીએ કેટલાક ચમત્કારો પણ બતાવ્યા.[15] આ પહેલાં પણ સુંદરગણિ નામના યતિએ જૈન

વાસનું લખ્યું છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં છ માસ ઉપવાસનું લખ્યું છે. એમાં મગલ ચોધરી અને કમરખાનને તપાસ કરવા મોકલ્યા એમ કહે છે અને ટોડરમલ્લને પણ પૂછ્યુ એમ લખે છે. આ જોતાં શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવળી વધારે વિશ્વાસવાળી લાગે છે.

૧૩: એજ પૃ. ૨૨૯. ગામના અને માણસોના નામોમા બંને પટ્ટાવલીની વિગતોમાં ફેર છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં બીજા ગ્રંથોની વિગતો પણ લીધી છે તેથી ફેર પડચો લાગે છે. શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવલી એક રીતે રસમય છે. એ જૂની ગુજરાતીમાં હોવા ઉપરાંત અકબરે સૂરિજી વગેરે સાથે વાત કરી તે જે બોલ્યો તે હિંદી ભાષામાં ઉલ્લેખ્યુ છે.

૧૪: એજ પૃ. ૨૨૯–૩૦. આ પટ્ટાવલીમાં વિ. સ. ૧૬૩૯ લખી છે જ્યારે જિનવિજયજીવાળીમાં ૧૬૩૫ લખી છે. આગ્રાથી પાછા ફરતાં એ જ વર્ષમાં સૂરિજી ઉપર મહારાણા પ્રતાપનો પત્ર એ જ પટ્ટાવલીમાં છાપ્યો છે તેમાં વર્ષ ૧૬૩૫ આસો માસ આપ્યો છે. તે જોતાં પટ્ટાવલીની ગુજરાતીમા લખેલી તારીખો ખરી લાગતી નથી. જિનવિજયજીવાળી ખરી લાગે છે.

૧૫: એજ પૃ. ૨૩૧. ચમત્કારોમા પણ બન્ને પટ્ટાવલીઓમાં ફેર છે. જિનવિજયજીવાળી નોંધમાં પહેલાં તો કહે છે કે સૂરિજીએ ગલીચા ઉપર પગ ન મૂક્યો તેનું કારણ અકબરે પૂછ્યુ ત્યારે છેડો ઉપાડી નીચે કીડીઓ બતાવી. પછી બાદશાહે એક ખાડો કરી એમા સગર્ભા બકરી મૂકી, તેને ઢાંકી ઉપર આસન મૂકી સૂરિને બેસવા વીનવ્યું. સૂરિ તે ઉપર ન બેઠા અને નીચે જીવ છે એમ કહ્યુ. કેટલા જીવ છે એમ પૂછતાં ત્રણ જીવ કહ્યા. ખાડો ઉઘાડી જોતા બકરી વિયાયેલી અને સાથે બે બચ્ચાં હતાં. આ દેખી બાદશાહે એ સચ્ચા પીર હે એમ કહ્યુ. દ્વેષથી મુલ્લાંઓએ બીજી કરામતો બતાવવા કહ્યુ તે પણ સૂરિએ બતાવી. સૂરિને ગુજરાતમા થયેલી કનડગતોની હકીકત સાથે આ ચમત્કારની વાતો સરખાવતાં જરા અસંગતપણું કદાચ લાગે. વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં ઇતિહાસમાં ચમત્કારોની નોંધ અસ્થાને કોઇને લાગે, પરંતુ સિદ્ધ અને યોગીઓ આજે પણ આ જાતના ચમત્કારો બતાવી શકે છે તે મારા જાતઅનુભવની વાત છે–તટસ્થપણે જોયેલી છે, એટલે એ જમાનાના સાસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આવી નોંધ અસ્થાને નથી.

ધર્મના કેટલાક પુસ્તકો ભેટ આપેલા તે બાદશાહે સૂરિજીને અર્પણ કર્યા સૂરિએ એ ગ્રંથો આગ્રામાં જ એક ભંડાર સ્થાપિત કરીને રાખવાનું નક્કી કર્યું[16] સૂરિજી સાથેની ચર્ચાની અસર અકબર ઉપર સારી થઈ સૂરિના કહેવાથી બાદશાહે પર્યુષણ પર્વના દિવસોમાં જીવહિંસા બંધ કરવા રાજ્યમાં ફરમાનો કાઢ્યા, તીર્થસ્થાનોમાં લેવાતો મૂંડકાવેરો બંધ કર્યો અને જઝિયાવેરો પણ બંધ કર્યો[17] આમ આગ્રામાં સમય ગયા પછી ગુજરાતથી સૂરિજીના મુખ્ય શિષ્ય વિજયસેન સૂરિ તરફથી એમને ગુજરાતમાં પાછા પધારવા આગ્રહભર્યા પત્રો આવ્યા સૂરિ પોતાના એક વિદ્વાન શિષ્ય શાંતિચંદ્રજીને દરબારમાં રાખી પોતે ગુજરાત તરફ ઊપડ્યા આ વખતે સૂરિજીને જગદ્ગુરુનું બિરુદ મળ્યું અબુલફઝલ, ફૈઝી અને બીરબલનો સૂરિજીનો મેળાપ થયેલો એમ પણ કહેવાય છે[18] શાંતિચંદ્ર પછી જગતચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર દરબારમાં રહ્યા તે પછી સૂરિના પટ્ટશિષ્ય વિજયસેન સૂરિ વિ સં ૧૬૪૯ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૨ને દિવસે લાહોર મુકામે બાદશાહને મળ્યા એમણે પણ અકબર ઉપર સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો હીરવિજય સૂરિ આગ્રાથી પાછા ફરતા ભિનમાલ, રાધનપુર, પાટણ વગેરે સ્થળોએ થઈ અમદાવાદ આવીને [illegible]પુર પનામા રહ્યા[19] ત્યાંથી ખંભાત ગાંધાર વગેરે સ્થળોએથી શ્રી સિદ્ધાચલની યાત્રા યોજી, એ યાત્રામાં (વિ. સં ૧૬૫૦) ઘણા દેશોમાંથી જૈનો હજારોની સંખ્યામાં ભાગ લેવા આવ્યા બે લાખ યાત્રીઓ આવ્યા હતા એમ કહેવાય છે[20] વિ સં ૧૬૫૧માં ગીર પાસે ઊના નગરમાં શ્રી સૂરિએ ચાતુર્માસ કરવા નિવાસ કર્યો. ત્યાં એમની તબિયત બગડી અને વિ સં ૧૬૫૨ના ભાદરવા સુદિ ૧૧ને દિવસે એ નિર્વાણ પામ્યા એમને જે જગ્યાએ અગ્નિસંસ્કાર થયો તે જગ્યાના ચમત્કારો કહેવાય છે[21]

---

૧૬ કલ્યાણવિજયજીની પટ્ટાવલી પૃ ૨૩૧ અકબરે પોતાને ઉપયોગી નહિ એવો ભંડાર સૂરિને આપ્યો અને સૂરિએ આગ્રામાં જ એ રાખ્યો એમાં બન્નેની કુનેહ જણાઈ આવે છે

૧૭ એજ પૃ ૨૩૧-૨૩૩

૧૮ એજ પૃ ૨૩૨-૨૩૩

૧૯ આ સ્થળોનો ઉલ્લેખ શ્રી જિનવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં છે સ્થળોની બાબતમાં ફેર પડે છે આ પટ્ટાવલી પ્રમાણે સૂરિ ગુજરાત તરફ આવતા ભિન્નમાલ આવેલા ભિન્નમાલ એ સમયે સારી સ્થિતિમાં હશે ત્યાંથી રાધનપુર આવી આગ્રા જતા પોતાના મુખ્ય શિષ્ય વિજયસેન સૂરિને ગુરુની પાટે નીમેલા અને પોતે પાટણ થઈ અમદાવાદ આવ્યા

૨૦ કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલી, પૃ ૨૩૬ જિનવિજયજીની પટ્ટાવલીમાં પણ આ વાતને સમર્થન મળે છે

૨૧ એજ પૃ ૨૩૬-૩૭ એ પટ્ટાવલીમાં સંપાદક લખે છે કે એ સ્થળે એ રાત્રિએ નાચ

શ્રીહીરવિજય સૂરિનું અવસાન : એમના પછી પટ્ટધર શ્રીવિજયસેન સૂરિ

શ્રીહીરવિજય સૂરિના અવસાન સમયે એમના પછી ગચ્છાધિપતિ-પદે આવનાર એમના મુખ્ય શિષ્ય શ્રીવિજયસેન સૂરિ લાહોરથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી શકે તેટલો સમય નહોતો, તેથી ગુરુશિષ્યનો મેળાપ થયો નહિ. શ્રીવિજયસેન સૂરિ પણ પ્રતાપી હતા. શ્રીહીરવિજય સૂરિને મેવાડના મહારાજા પ્રતાપે પત્ર લખેલો, અને શ્રીવિજયસેન સૂરિને આગ્રાના સંઘે અકબરના મરણ પછી જહાંગીરની શરૂઆતના વખતમાં પત્ર લખેલો તે ધાર્મિક સમાજની દૃષ્ટિએ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્ત્વના ગણાય તેવા છે. આગ્રાના જૈન વેપારીઓની હિંદીમિશ્રિત ગૂજરાતી ભાષા અને પ્રતાપના પત્રની મેવાડની ભાષા ખાસ નોંધપાત્ર છે. આગ્રાના પત્રની ભાષા વેપારી લોકો કેવી લખે તે બતાવી આપે છે. એ પત્ર તો લાંબો અને સચિત્ર છે. એનાં ચિત્રો દરબારી ચિત્રકાર શાલિવાહને દોર્યાં છે. તે પહેરવેશ અને રિવાજો સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે.[૨૨] આ બધું વર્ણન સૂરિજીને લગતા અનેક ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી આપેલું છે. અહીં માત્ર બહુ ટૂંકામાં લખતાં પણ જરા લંબાણ થયું છે. પરંતુ અકબર જેવાની ઉદાર નીતિના સમયમાં સમાજ અને ધર્મના પ્રવાહો કેવા હતા, એ સમય પહેલાના અશાંતિના સમયમાં તકલીફો કેવી હશે, રાજ્યકર્તા સારો કે ગમે તેવો હોય છતાં સ્થાનિક અમલદાર ઉપર

ગાન થતા પાસેના ખેડૂતોએ સાંભળેલાં! વળી એ સ્થળે મોસમ નહોતી છતાં આંબા ઉપર કેરીઓ થઈ તે સ્થાનિક શ્રાવકોએ, બીજાં શહેરોના અગ્રગણ્ય જૈનોએ લીધી હતી અને વધારામાં અકબરને તથા અબુલફઝલને મોકલવામાં આવી હતી! સૂરિજીનાં સંયમ અને સાદાઇનાં ઉદાહરણો પૃ ૨૩૭–૩૮માં નોંધેલાં છે.

૨૨: શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં પૃ. ૨૩૪માં રાણાનો પત્ર છાપ્યો છે. તેની તારીખ આસો સુદ ૫ ગુરુવાર વિ. સં. ૧૬૩૫ છે. ભાષા જૂની મેવાડી છે. જિનવિજયજી-સંપાદિત જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં (પુ. ૧લું પૃ. ૨૧૨)માં વિ. સં. ૧૬૬૭મા આગ્રાના સંઘે શ્રી વિજયસેનસૂરિ ઉપર લખેલો સાંવત્સરિક પત્ર છે. એ પત્ર ૧૩ ફૂટ લાંબો અને ૧૩ ઇંચ પહોળો છે. બધા પ્રસંગોનાં ચિત્રો બાદશાહી ચિત્રકાર પાસે દોરાવ્યા છે. તેની સમજૂતી પણ નીચે લખી છે. શ્રી જિનવિજયજીએ એ પત્રની છબી ચિત્રો સાથેની આપી છે. મૂળ અને આજની ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પણ આપ્યુ છે. આગ્રામાં વસતા જૈનો હિંદીના સંપર્કવાળા છતા ગુજરાતી ભાષા વાપરતા હતા તે બહુ સૂચક છે, વળી મેવાડની અને ગુજરાતની (આગ્રામાં લખાયેલી) ગૂજરાતી ભાષામાં કેટલો ને કેવો ફેર છે તે પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત છે. ઉત્તર ગૂજરાત અને મારવાડની ભાષા સમજવામાં લોકોને કાંઇ મુશ્કેલી નહોતી તે સમન્વય તેવું છે. વેપારીઓની ભાષા તો એક જેવી જ હતી. ચિત્રોમાં આગ્રાની ગૂજરાતી સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ પણ જોવા જેવો છે.

જેવો આધાર કે તે વાત પણ જણાઈ આવે છે લોકો અધિકારીઓને કેમ વશ રાખતા, સંપ્રદાયોમાં પણ અંદર અંદર કેવી ઈર્ષાઓ ચાલતી અને માનુ પુરુષોને કનડગત થતી એ બધું પણ જણાઈ આવે છે એટલે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ વર્ણન મહત્ત્વનું છે એ જણાશે, રાજકીય સંજોગોને અનુસરીને કોઈ વાર મંદ થયેલા, તો કોઈ વાર વિકસેલા, ધાર્મિક તથા સામાજિક પ્રવાહો વિધર્મી રાજ્યસત્તા નીચે પણ ચાલ્યા કરતા હતા, અને કોઈ વાર દબાયેલું તો કોઈ વાર ખીલેલું લોકજીવન ચાલ્યા કરતું એ પણ જણાઈ આવે છે

સુલતાન મુઝફ્ફરની ફરીથી યુદ્ધની તૈયારી

હવે પાછા સુલતાન મુઝફ્ફરની વાતને ફરી જોઈએ ગુજરાતમાંથી એ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો અને જૂનાગઢમાં ગયો અને ત્યાં અમીનખાન ઘોરીએ સુલતાનને ગોંડલ રહેવા માટે આપ્યું [23] અહીં અમીનખાન ઘોરી અને જામ છત્રસાલ સમય જોઈને સુલતાન સાથે રમત કરી રહ્યા હતા અમીનખાને કહેવડાવ્યું કે સુલતાન જો બે લાખ મહમૂદી આપે તો લશ્કર સજ્જ કરી સેવામાં હાજર થઈ શકું સુલતાને એને એ રકમ અને રત્નજડિત ખંજર આપ્યાં [24] જામ છત્રસાલને પણ સારી રકમ મોકલી પક્ષમાં લીધો હવે સુલતાન પાસે લગભગ ત્રણ હજારનું લશ્કર ભેગું થયું હતું ભેટ અને નાણાં લીધાં છતાં આ બે આગેવાનોએ પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ તેમ સ્પષ્ટ વાત પણ કરી નહિ પહેલેથી જ તેમના મનમાં દગો હતો તેમજ બાદશાહી સત્તાનો ડર હતો તેથી એ લોકો બન્ને બાજુથી ઢોલકી વગાડવાનું યોગ્ય ધારતા હતા મુઝફ્ફરે જ્યારે અમીનખાનને તૈયાર થઈ જોડાવાનું કહેવડાવ્યું ત્યારે એણે પહેલાં જામ પાસે જઈ તેને લઈ આગળ વધવાનું જણાવ્યું, પોતે લશ્કર સામાન અને પુરવઠો ભેગો કરી પાછળ આવી પહોંચશે એમ કહ્યું [25] મુઝફ્ફર હવે જામ પાસે ગયો ત્યારે એણે પણ ઉડાવનારો જવાબ આપ્યો એણે મુઝફ્ફરને અમદાવાદ ઉપર ચઢાઈ કરવા કહ્યું અને પોતે તુરત પાછળ આવી પહોંચે છે એવી ખાતરી આપી [26] સૌરાષ્ટ્રમાં થતી આ બધી ચળવળ અને

---

૨૩ તબકાતે અકબરી ઇલિયટ પ પૃ ૪૩૮, સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૪૬૮ સિક્કંદરી લખે છે કે ગોંડલ એ વખતે વેરાન જેવું હતું

૨૪ તબકાત એ જ પૃ ૪૩૮, સિક્કંદરી પૃ ૪૬૮ તબકાત એક લાખ મહમૂદી લખે છે ખંજરની વાત સિકંદરીમાં નથી જામનું નામ છત્રસાલ બન્નેની લખે છે તબકાતમાં નામ ખોટું લખ્યું છે સિક્કંદરી માત્ર જામ લખે છે

૨૫ તબકાત ઇલિયટ ૫. પૃ ૪૩૮ સિક્કંદરી માત્ર વચન પાળ્યું નહિ એમ લખે છે

૨૬ એ જ પૃ ૪૩૮

તૈયારીના સમાચાર અમદાવાદમાં ખાનખાનાનને મળ્યા ત્યારે એણે સ્થાનિક બધી વ્યવસ્થા કરી સુલતાનનો સામનો કરવાની ઝડપી તૈયારીઓ કરી.[૨૭]

સૌરાષ્ટ્રમાં શાહી લશ્કર આવતાં મુઝફ્ફરની નાસભાગ

હવે મુઝફ્ફર પોતાની સાથેનાં માણસો સાથે વીરમગામ સુધી ધસી આવ્યો ત્યાસુધી પણ અમીનખાન કે જામ એમાંથી કોઈની સહાય આવી પહોંચી નહિ.[૨૮] ખાનખાનાન સૈન્ય લઈને આવે છે એ સમાચારથી ઊલટા એ લોકોએ પોતાના એલચીઓને વાટાઘાટ કરવા મોકલ્યા. એમણે ખાનને કહેવડાવ્યું કે અમે મુઝફ્ફરને સ્થાન આપ્યું નથી. ખાનખાનાને કુનેહ વાપરી ઉત્તર વાળ્યો કે અમે તમને ઇજા કરીશું નહિ, પરંતુ તમારે મુઝફ્ફરને આશ્રય આપવો નહિ તેમજ તમારા મુલકમાંથી તેને રસ્તો પણ આપવો નહિ. આ સમાચાર જ્યારે સુલતાનને મળ્યા ત્યારે એ હતાશ થઈ બરડાના ડુંગરોમાં જઈ ભરાયો. અમીનખાને મીર અબુતુરાબની લાગવગ વાપરી પોતાના પુત્રને ખાન પાસે મોકલ્યો અને વફાદારી વ્યક્ત કરી.[૨૯] જામે મુઝફ્ફરની જગ્યા શાહી લશ્કરને બતાવી દોરવાનું વચન આપ્યુ. જામના ભોમિયાઓ સાથે શાહી લશ્કર બરડાના ડુંગરોમાં ગયુ. પણ ત્યાં મુઝફ્ફરનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એ દ્વારકા તરફ ગયો હતો અને ત્યાંથી જામના મુલકમા થઈ ગુજરાત તરફ નાસી ગયો હતો. ખાનખાનાનનું સૈન્ય માત્ર લૂંટ કરીને પાછું ફર્યું.[૩૦] મિરઝાખાને હવે પોતાના સૈન્યના ચાર ભાગ કરી એકની સરદારી પોતે રાખી બાકીના ત્રણની જુદી જુદી, નવરંગખાન, તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષી અને દોલખાન લોદીને આપી. એ લોકોને સૌરાષ્ટ્રનો આ તરફનો મુલક લૂટીને તારાજ કરવાનો હુકમ કર્યો. મુઝફ્ફર જામના મુલકમાથી પસાર થઈને અમદાવાદ ચાલ્યો ગયો છે તથા પોતાના પુત્રને જામ પાસે મૂકતો ગયો છે એવા સમાચાર મળતાં, જામે કરેલી સંધિના ભંગ માટે એને શિક્ષા

૨૭: અહમદી ગુ ભા. પૃ ૧૫૬. ખાનખાનાને અમદાવાદનું રક્ષણ કલીજખાનને સોંપ્યું. પાટણ સૈયદ કાસીમને સોંપ્યું. પોતે તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન, નવરંગખાન, તથા ખાન અબુલ કાસીમને સાથે રાખી લશ્કર લઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ઊપડચો. તબકાતના લેખકે આ વિગત નોંધી નથી; સિકંદરીમાં પણ નથી.

૨૮: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫ પૃ. ૪૩૮. આ વખતે સાથીદારોની રાહ જોઈ તે ન આવ્યા તે દરમ્યાન મુઝફ્ફરે રાધનપુર લૂંટયુ એમ અહમદી પૃ. ૧૫૬ ઉપરથી સમજાય છે. તવારીખોનાં વર્ણનો અહીં ગૂંચવણવાળાં છે.

૨૯: એ જ, પૃ. ૪૩૮. અહમદી પૃ. ૧૫૬.

૩૦: એ જ, પૃ. ૪૩૮.

કરવા મિરઝાખાન એ તરફ ગયો હતો[31] જામે લડાઈ કરવા લશ્કર તો તૈયાર કર્યું પરંતુ છેવટે મિરઝાખાનની માફી માગી સમાધાન કર્યું, અને તે માટે હાથી તથા કચ્છી ઘોડા ભેટ તરીકે નજર કર્યા આ કાર્યમા એણે શાહી નજરમા હિંદુ સરદારો રાય દુર્ગાદાસ તથા કલ્યાણરાયને વચ્ચે નાખ્યા હતા[32]

મુઝફ્ફર ગૂજરાતમાં

સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમા આ રીતનો દગો થવાથી ઝડપથી ગૂજરાત તરફ નાસી ગયો હતો એની સાથે થોડા કચ્છના મુગલ તથા થોડા સૌરાષ્ટ્રી સવારો હતા સાબરમતીની પશ્ચિમ બાજુના ડુંગરોમા કોળી ઠાકોરોની એને મદદ મળી તેમ જ પ્રાંતીજ બાજુથી ઉથના તથા દાંતાના પહાડોમા એને કોળીઓનો સાથ મળી ગયો[33] એ તરફના શાહી થાણાઓના રક્ષકોએ એનો સામનો કર્યો પાટણથી સૈયદ કાસમ એની સામે પ્રાંતીજ તરફ આવ્યો તથા હડાળામા રાખેલુ લશ્કર પણ ઝડપથી મદદે આવ્યુ સૌરાષ્ટ્રમા મિરઝા-ખાનને મુઝફ્ફર અમદાવાદ ગયો છે એવા ખબર મળતા એ ઝડપથી ગૂજરાત તરફ પાછો ફર્યો શાહી સામનો બધી બાજુથી થવાથી મુઝફ્ફર હાર્યો અને રાજપીપળા તરફ નાઠો ધંધુકા પાસે એણે સાવચેતી માટે ખંભાત તરફ જતા મહામાર્ગ ઉપર પણ એક લશ્કરી ટુકડી રાખી[34] ગૂજરાતમા આ

---

31 અહમદી, પૃ ૧૫૬ તબકાત પૃ ૪૩૯ જામ પાસે વીસ હજારનુ લશ્કર લડવા તૈયાર હતુ એમ તબકાત લખે છે, જ્યારે બદૌની આઠ હજાર માત્ર લખે છે જામની દાનત શુદ્ધ નહોતી એમ પણ લખે છે તવારીખોમા સૈન્યના આકડામા હમેશા મોટો ફેર માલૂમ પડે છે વ્યૂહરચનામા ખાનખાનાન નિષ્ણાત હતો એ આ ઉપરથી સમજાશે સિકંદરી, પૃ ૪૬૯મા સોળ હજાર સવાર ને ૨૦ હજાર પાયદળ લખે છે જામના રજપૂતો કેસરિયા કરવા તૈયાર થયા એમ લખી એને માટે તે સમયનો મુસલમાની શબ્દ ઉલ્હા એવો લખે છે પરંતુ આ યુદ્ધ થયુ લાગતુ નથી

32 અહમદી પૃ ૧૫૬–૧૫૭ તબકાત, પૃ ૪૩૯મા કચ્છીને બદલે અરબી ઘોડા અને ત્રણ હાથી લખે છે બદૌની લખે છે કે કચ્છી ઘોડા અરબી ઘોડા જેવા જ સારા છે ઘોડાની બાબતમા આ નોંધપાત્ર વાત છે

33 તબકાતે અકબરી ઇલિયટ–૫, પૃ ૪૩૯ અહમદી, પૃ ૧૫૭ સાબરકાંઠાનો ઓથલિયાના એક કોળી ઠાકોરનુ નામ તબકાત "ખાઇ" લખે છે તે મુઝફ્ફરનો ખાસ મળતિયો હતો નામ સ્પષ્ટ થતુ નથી, પણ સાબરકાંઠાના કોળી ઠાકોરોનો સુલતાનને સાથ હતો એટલુ તો સમજાય છે આ બખેડાઓમા ખાનખાનાન સૌરાષ્ટ્ર તરફ હોવા છતા આ સપાસના થાણાના રક્ષકોએ સામનો કર્યો એ ખાનખાનાનની વ્યવસ્થાશક્તિ બતાવે છે

34 તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ–૫, પૃ ૪૩૯ સૌરાષ્ટ્રથી ખંભાતનો મહામાર્ગ હડાળા–ધંધુકા–થી જતો હતો એમ તબકાતનું લખાણ સ્પષ્ટ છે High road to hambry એવા શબ્દો એણે વાપર્યા છે ખંભાતમા મુઝફ્ફર તરફના લોકો હતા એ જૂનો અનુભવ હતો તેથી તે તરફનો રસ્તો ખાનખાનાને બંધ કર્યો એ પણ એની લશ્કરી વ્યૂહરચનાની કુનેહ બતાવી આપે છે

રીતે ન ફાવવાથી મુઝફ્ફર પાછો સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો. ખાનખાનાન અમદાવાદ તરફ ઊપડયો. એ દરમ્યાન એને બાદશાહ અકબરે દરબારમાં તેડાવ્યો એટલે એ ઝડપી કૂચથી આગ્રા તરફ ગયો. અમદાવાદ અને ગૂજરાતની વ્યવસ્થા કલીજખાનને સોંપી.[૩૫] તબકાતનો લેખક નિઝામુદ્દીન પણ એની સાથે હતો.

મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો અને શાહી લશ્કરની ગૂજરાતમાં હિલચાલ

આમ એક વર્ષ લગભગ વીતી ગયુ. નાસીપાસ થયેલો સુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ પાછો તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. જામ અને અમીનખાનના કૃત્યથી એ નિરાશ થયો હતો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના લોકો અને બીજા જમીનદારોનો એને સાથ મળ્યો[૩૬] એટલે મુઝફ્ફરે અમીનખાન ઉપર ચડાઈ કરી. આ સમાચાર અમદાવાદમાં જાણવામાં આવ્યા ત્યારે કલીજખાન અમદાવાદના રક્ષણ માટે રહ્યો અને નિઝામુદ્દીન અહમદ સૈયદ કાસીમ બહારા તથા મેદિનીરાયને લઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યો. આ બાદશાહી સરદારો હડાળા પહોંચ્યા ત્યારે મુઝફ્ફરને પોતાની સલામતી બરોબર ન લાગવાથી અમીનખાન સાથેની લડાઈ બંધ કરી ઘેરો ઉઠાવી લઈ કચ્છ તરફ નાસી ગયો.[૩૭] નિઝામુદ્દીને અમીનખાન અને કલીજખાનને પોતાની સાથે રહી મુઝફ્ફરની પૂંઠ આખર સુધી પકડવાનો નિશ્ચય વ્યક્ત કર્યો અને એ લોકો મોરબી તરફ ગયા. આ સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફર કચ્છમાંથી જેસલમેર તરફ ગયો છે એવા એમને ખબર મળ્યા.[૩૮] અમીનખાન અને જામે પોતાના પુત્રને શાહી લશ્કર સાથે

૩૫: તબકાત, પૃ ૪૩૯. અહમદી, પૃ. ૧૫૭-૫૮. ખાનખાનાન અકબરનો સગો હતો અને એને થોડા વખત માટે શાહજાદા મુરાદના લગ્નપ્રસંગે બોલાવવામાં આવ્યો હતો એમ સમજાય છે.

૩૬: અહમદી (પૃ. ૧૫૬) આ બીના નજીવી હોય એવા હલકા શબ્દોમાં લખે છે અને લુચ્ચા માણસો મુઝફ્ફર પાસે ભેગા થયા એમ જણાવે છે. પણ તબકાતમાં નિઝામુદ્દીન સ્પષ્ટ લખે છે કે (ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૪૦) અમીનખાને મોટી રકમ લીધી છતાં સહાય ન કરી તેથી મુઝફ્ફરે તેના ઉપર ચડાઈ કરી. એ વખતે સૌરાષ્ટ્રના લોકો અને જમીનદારોનો એને ટેકો હતો–Supported by the people of Kathiawar and the Zamindars–આ અમીનખાન આ વખતે અમરતલીમાં કિલ્લામાં ભરાયો હતો એમ તબકાત લખે છે. તે અમરેલી કે અમરતવેલી તે નક્કી થઈ શક્યું નથી.

૩૭: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૪૦. એમાં લખે છે કે મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડવા નિઝામુદ્દીને અમીનખાનને કહેવડાવ્યું. અહમદી, પૃ. ૧૫૬.

૩૮: એ જ, પૃ. ૪૪૦. જેસલમેર તરફ જવાની ગપ ચલાવી જણાય છે, જેથી કરીને શાહી લશ્કર પાછું જાય. બીજી તવારીખોમાં જેસલમેરનું નામ નથી. મુઝફ્ફર કચ્છમાંથી ગૂજરાત તરફ ગયો હતો.

મોકલ્યા અને નિઝામુદ્દીન વગેરે સૈન્ય સાથે પાછા વીરમગામ આવ્યા,[૩૯] એટલામાં ખાનખાનાન આગ્રાથી પાછો ફરીને ગૂજરાત તરફ આવે છે એવા ખબર આ સરદારોને મળ્યા. રસ્તામાં ઝાલોરના ગઝનીખાન અને શિરોહીના રાજા સાથે અથડામણ થઈ હતી. નિઝામુદ્દીન સૈયદ કાસીમ સાથે ખાનખાનાનને સામા જઈ મળવા તથા મદદ કરવા નિશ્ચય કરી ઉત્તર તરફ સૈન્ય લઈ ઊપડ્યા.[૪૦] આખરે સધા અમદાવાદ આવ્યા. આ વખતે ખાન આઝમ અઝીઝકોકા દક્ષિણમાં લશ્કર સાથે હતો તે નદરબાર આવીને છાવણી નાખીને પડ્યો હતો. ખાન આઝમની બહેન ખાનખાનાન સાથે પરણાવી હતી એટલે આ બે શાહી મુખ્ય અમીરો સાળા બનેવી થતા હતા. ખાન આઝમે દક્ષિણથી ખાનખાનાનને મદદ માટે લખ્યું હતું, પરંતુ પોતાનું લશ્કર નદરબાર રાખીને પોતે એકલો અમદાવાદ તરફ સગાઓને મળવા આવી રહ્યો હતો. મદદનો કાગળ મળતાં જ ખાનખાનાને લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીને બીજા અમીરો સાથે મદદે જવા મોકલ્યો હતો તે મહમૂદાવાદ (મહેમદાવાદ)સુધી જઈ પહોંચ્યો હતો.[૪૧] આ સમાચાર ખાનખાનાનને મળ્યા ત્યારે એ ખાન આઝમનો સત્કાર કરવા ઝડપથી અમદાવાદથી નીકળ્યો, અને નિઝામુદ્દીને પડાવ નાખ્યો હતો ત્યાં જ મહેમદાવાદમાં બંને ખાન મળ્યા. અહીંથી ખાન આઝમ નદરબાર તરફ ગયો અને ખાનખાનાને નિઝામુદ્દીનને કહીને પોતે પાછળ તૈયાર થઈ આવે ત્યાં સુધી ખાન આઝમની મદદાર્થે વડોદરા જઈ રાહ જોવા જણાવ્યું. ત્યાંથી એ લોકો ભરૂચ ગયા ત્યારે ખાન આઝમનો પત્ર મળ્યો કે વર્ષા ઋતુને લીધે યુદ્ધ બંધ રહ્યું છે અને પોતે માળવા તરફ જઈ રહ્યો છે. ખાનખાનાન હવે અમદાવાદ પાછો ફર્યો.[૪૨] હવે ખાનખાનાનને કાબુલ તરફ જઈ રહેના અકબર બાદશાહ સાથે જોડાવાની ઈચ્છા થઈ એટલે બાદશાહે એને બોલાવી લીધા. લેખક નિઝામુદ્દીન કલીજખાન અને નવરંગખાન પોતપોતાની જગ્યાઓએ કાયમ રહ્યા.[૪૩]

---

૩૯ એ જ, પૃ ૪૪૦

૪૦ એ જ, પૃ ૪૪૦. તબકાત પ્રમાણે ગઝનીખાને ખાનખાનાન તરફ સભ્યતા બતાવી નહોતી અને દેખીતું વર્તણુક રાખી હતી તેથી પાછા વળતા એને શિક્ષા કરવા કેદ કર્યો હતો

૪૧ તબકાત-ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૪૨. નિઝામુદ્દીને મહેમદાવાદમાં સુલતાન મહમૂદના આહુખાનાના મહેલમાં ઉતારો કર્યો હતો

૪૨ એ જ, પૃ ૪૪૨.

૪૩ એ જ, પૃ ૪૪૩ ખાનખાનાનના ગયા પછી અને બીજો સૂબો આવતા સુધી તબકાતનો લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ ગુજરાતની ગાદી સરકારી હિલચાલના મુખ્ય નિયામક હોય એવું સમજાય છે

ઝાલાવાડનો રાયસિંહ અને એનાં લોકગીતો

ખાનખાનાન સૌરાષ્ટ્રમા મુઝફ્ફર સામે યુદ્ધો કરી રહ્યો હતો ત્યારે એક બનાવની નોંધ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. એ વખતે ઝાલાવાડમાં રાયમાનસિંહ નામે ઠાકોરની સત્તા હતી. એના પુત્ર રાયસિંહને જામ અને કચ્છના ખેંગાર સાથે સારો બનાવ નહોતો. રાયસિંહ બહાદુર હતો. એણે જામ, ખેંગાર તથા આસપાસના બીજા જમીનદારોને વશ કર્યા હતા. એક વખત ખેંગારના ભત્રીજાઓ રાયત અને સાયત ઝાલાવાડના રાયસિંહ સામે લડવા આવ્યા. મોરબી માળિયા સુધી કચ્છના રાવની સત્તા હતી, તેથી ઝાલાવાડની સરહદે જ યુદ્ધો થતાં. આ લડાઈમાં સાયત માર્યો ગયો, બન્ને બાજુએ ભારે ખુવારી થઈ રાયસિંહ ઘવાયો હતો તેથી રણ-સંગ્રામના મેદાનમાં પડી રહ્યો હતો. ત્યાં થઈને જતા જોગીઓના ઝુંડે એને ઉપાડી લીધો અને પોતાની સાથે બંગાળ બાજુ લઈ ગયા. બે વર્ષ પછી જોગીની દશામાં એ સ્વદેશ પાછો આવ્યો ત્યારે નિરાશ્રિત દશામાં હતો. ખાનખાનાન મુઝફ્ફર સામે સૌરાષ્ટ્રમા વીરમગામને રસ્તેથી ગયો હતો ત્યારે રાયસિંહે પોતાની વીતેલી વાત કહી. ખાનખાનાને ઝાલાવાડના જાણીના માણસોને બોલાવી રાયસિંહની ઓળખ કરવા કહ્યું રાયસિંહ ખરો હક્કદાર છે એમ નક્કી કરી એને ઝાલાવાડની ગાદી અપાવી. આમ રાયસિંહ શાહી અમીરોનો સાથી થયો અને જામ તથા ખેંગાર વગેરે સામે ઉપયોગમાં આવ્યો.[૪૪] આ રાયસિંહની વીરતા અને શૌર્યનાં લોકગીતો એ સમયે ઝાલા-વાડમાં ગવાતા હતાં અને એની પ્રસિદ્ધિ સારી હતી [૪૫] એણે હળવદ તાબે

૪૪: તબકાતે અકબરી: ઇલિયટ–૫, પૃ. ૪૪૩. આ હકીકત નિઝામુદ્દીને તબકાતમાં આપી છે. બીજી તવારીખોમા નથી. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર પ્રમાણે લોકકથા વગેરેને આધારે આમાં સહેજ ફેર પડે છે. પણ વાત સાચી છે. જોગીનું નામ મકન ભારથી અતીત હતું. તબકાત બંગાળ લઈ ગયાનું લખે છે. ગેઝેટિયરમાં દિલ્હી ગયાનું લખે છે. રાયસિંહ બે વર્ષ દિલ્હીમાં રહ્યો અને ત્યાં બાદશાહી અમલદારોનો સંપર્ક થયો. આ રાયસિંહને ધ્રોળનો જસોજી પોતાનો મામો થતો હતો. તેની સાથે ડંકો વગાડવાની ચડસાચડસીમાં યુદ્ધ થયું. તેમાં જસોજી મરાયો. તેનું વેર કચ્છના સાહેબજીએ રાયસિંહ ઉપર લીધું. ખોટી ચડસાચડસી ને હુંપદમાં રજપૂતો આમ ખુવાર થયા છે. ચારણોએ એમાં ઉમેરા કર્યા છે તે આગળ જોઈશું. રાયસિંહના પિતા માનસિંહની માસી વાંકાનેરના રાજાની પુત્રી થતી હતી તે સુલતાન બહાદુર સાથે પરણી હતી. માસીના કહ્યા છતાં માનસિંહ સુલતાન સાથે બહારવટું કરતો હતો.

૪૫: આ લોકગીતોની વાતનો તબકાત પૃ ૪૪૩માં લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જમાનામાં મુસલમાન સમકાલીન લેખકે લોકગીતોની લીધેલી નોંધ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની ગણી શકાય. લોકગીત મેળવવા પ્રયત્ન કરવા છતાં નમૂનો મળ્યો નથી.

કર્યું આ વખતે એના વિરોધીઓ લડવા આવ્યા એ ચોગાન ખેલતો હતો તે વખતે આ સમાચાર મળવાથી રાત્રે ચંદ્રને અજવાળે લડવા આગળ ધસ્યો એ વખતે સામે બળવાખોરોએ દગાથી કહ્યુ કે જો તુ ખરો રાયસિંહ હોય તો રાત્રે લડાઈ કરવા આવે નહિ આ સાભળી એ રાત્રિનુ યુદ્ધ બધ કરી આરામ લેવા ગયો બળવાખોરોએ વહેલી સવારે એને એના એની સાથીદારો સાથે કાપી નાખ્યો[46]

જમીનદારો, વાટાદારો, કોળી ગરાસિયા વગેરેમા અશાતિ મુઝફ્ફરને મળતી મદદ

અકબરના સૂબાઓનો મોટો ભાગ સમય મુઝફ્ફરશાહની સામે યુદ્ધ કરવામા તથા રાજ્યક્રાંતિનો સમય હોવાથી જૂના જમીનદારો તથા બીજા તોફાનીઓની સામે લડવામા ગયો રાજા ટોડરમલે જમીનની માપણી કરી મહેસૂલ નક્કી તો કરેલું, પરંતુ એ બધુ સરકારી ચોપડાઓમા જ રહ્યુ હતુ, અમલમા ખાસ કઈ આવ્યુ હોય એમ દેખાતુ નહોતુ સલ્તનતના સમયમા લશ્કરી વ્યવસ્થા માટે રજપૂતો અને કોળી ઠાકોરોને ગામમા વાટા કરી આપ્યા હતા અને સરકારી ભાગ તળપદ તરીકે રહ્યા હતા આ વ્યવસ્થા પણ સીધી રીતે તો બહાદુરશાહના સમય સુધી ચાલી મહમૂદ ત્રીજાએ એના પ્રધાન આસફખાનની સલાહથી ઘણા વાટા રદ કરી રજપૂત કોળી સરદારોની કતલ કરેલી તે પાછળ જોઈ ગયા પરતુ ગુજરાતમા અમીરોની સત્તાના વખતમા તથા અકબરના સમયની ક્રાતિમા વ્યવસ્થા તુટી પડી હતી જ્યા જેને લાગ ફાવ્યો ત્યા વાટાદારો તળપદની જમીનો પચાવી પડ્યા મોટા જમીનદારોએ જે હાથ લાગે તે પચાવવા માડ્યુ બિનલડાયક પ્રજા પોતાની જમીનોના ટુકડા સાચવવા માટે લડાયક વાટાદારો માથાભારે કાઠી રજપૂતો વગેરેના રક્ષણના બદલામા જમીનોના નાના ટુકડા આપી મનાવવા લાગ્યા અમલદારો પણ મનફાવે તેમ લાગા લેવા મડ્યા મુસલમાનોનો એક વર્ગ દરેક ગામમા પોતાની જમીનો ઉપરાત રક્ષણ માટે મળતી જમીનો લઈને સમાજના હાજુમેળાનુ એક અંગ બન્યો[47] જૂનું એટલુ

---

૪૬ તબકાત ઇલિયટ ૫ પૃ ૪૪૩-૪૪ ગેઝેટિયર કહે છે કે રાયસિંહને લોકોએ ગાદી તો આપી, પણ એની રાણીઓએ એનો પતિ તરીકે સ્વીકાર ન કર્યો, માત્ર વાવના ચૌહાણની કુવરીએ સ્વીકાર કર્યો તેથી રૂઢિ વિરુદ્ધ લાગવાથી ઝાલાઓ નાદોલા ચૌહાણોની કન્યા આજે પણ લેતા નથી ગુજરાતની સમાજમા આવી કંઈક શાખાઓ ને તડો હલકા નીચા ગણાઈ ગયા છે

૪૭ અહમદી, ગુ ભા પૃ ૧૭૪થી ૭૧ એમા આ વર્ણન વખાણથી છે એમા એ વખતની વહીવટી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે તેમ છે

સોનું માનનારો સમાજનો વર્ગ આવા સ્વાર્થસાધકો સાથે મળતાં સુલતાન મુઝફ્ફરને સારો ટેકો લોકો તરફથી મળી રહ્યો હતો. નાના અમલદારો સામે મોટા પાસે અને મોટા સામે છેક શાહી દરબાર સુધી ફરિયાદો જવા લાગી. આમ મુઝફ્ફરને માટે અનુકૂલ વાતાવરણ હતું, અને બાદશાહી અમીરો યુદ્ધની દોડાદોડીમા વહીવટી વ્યવસ્થા બરોબર જાળવી શકયા નહિ.[૪૮]

સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની પૂંઠે નિઝામુદ્દીન બક્ષીની દોડાદોડી

ખાનખાનાનના ગયા પછી, રીત પ્રમાણે. ઇસ્માઇલ કુલીખાનની સૂબાના પદ માટે નિમણુક થઈ,[૪૯] પરંતુ તે ટૂંક સમય માટે જ રહી હતી. લશ્કરી સત્તા કલીજખાન અને નિઝામુદ્દીન અહમદ પાસે હતી. ખાનખાનાન ગૂજરાતમાંથી ગયાના સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફરે એક પ્રયત્ન ફરીથી કરવા માંડયો. ઉપર જોયુ તેમ હળવદમાં રાયસિંહને દગાથી મારી નાંખ્યો તે માટે કલીજખાનને અમદાવાદમાં રાખી સૈયદ કાસીમને લઇને નિઝામુદ્દીન હળવદ ગયો. એણે ત્યાંથી મેદિનીરાયને એક ટુકડી આપીને મોરબી-માળિયા તરફ મુઝફ્ફર સામે મોકલ્યો. જામે રાયસિંહને મરાની નંખાવ્યા બદલ દિલગીરી દર્શાવી. મુઝફ્ફર મધ્યસૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો એટલે નિઝામુદ્દીન બક્ષી અમદાવાદ આવ્યો,[૫૦] કલીજખાન સુરત જવા ઊપડયો. આ તકનો લાભ લઈ મુઝફ્ફર ધોળકા અને ખંભાત હાથ કરવા કાઢી અને જાડેજાઓની ટુકડીઓ લઇને આવ્યો. મેદિનીરાય આ વખતે ધોળકે હતો. એણે અમદાવાદ સમાચાર લખ્યા. નિઝામુદ્દીન સૈન્ય લઇ સરખેજ પાસે પડાવ નાંખી તૈયારી કરતો હતો. કલીજખાન સુરત જવાને બદલે પાછો ફરી એને મળ્યો. મુઝફ્ફર ધોળકાથી ચાર ગાઉ હતો ત્યાં એણે આ સમાચાર સાંભળ્યા એટલે શાહી લશ્કરના ડરથી મોરબી તરફ પાછો ચાલ્યો ગયો.[૫૧] નિઝામુદ્દીને અમદાવાદ આવી વીરમગામને રસ્તે મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડવાના ઇરાદાથી ઝડપની કૂચ કરી. મુઝફ્ફરને ડરાવવા માટે ત્યાંથી થોડા ઘોડેસવારોને ઢોલનગારા સાથે આગળ મોકલ્યા અને શાહી સૈન્ય આવે છે એવો દેખાવ કરવા કહ્યું. આ યુક્તિ સફળ થઇ, અને મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો છે એવા સમાચાર મળ્યા

૪૮: અહમદી, ગુ. ભા. ૧૭૫-૭૬. આમા સરકારી અધિકારીઓ પણ કેવી રીતે ખાઈ જતા તેનું વર્ણન કર્યું છે. આગળ વહીવટી પ્રકરણમા તેની વિગતો લખીશું.

૪૯: એ જ, પૃ ૧૭૨ એના અમલમાં દીવાની ખ્વાજા અબુલ કાસીમની હતી.

૫૦: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ: ૫, પૃ. ૪૪૪.

૫૧: એ જ, પૃ. ૪૪૪-૪૫

એટલે નિઝામુદ્દીન અમદાવાદ પાછો આવ્યો[૫૨]

કચ્છના લોકો રાધનપુર ઉપર ચડાઇ કરે છે નિઝામુદ્દીન કચ્છને શિક્ષા કરે છે અને કોળી ગરાસિયાને વશ કરે છે

આમ ચાર માસ પસાર થયા એટલામા કચ્છમા ખેંગારના ભત્રીજાઓએ એક હજાર ઘોડા અને દસ હજારનુ પાયદળ ભેગુ કરી રણ તરફથી ગુજરાતમા રાધનપુર ઉપર ચડાઈ કરી[૫૩] અમદાવાદમા આ સમાચાર મળતા જ નિઝામુદ્દીન ત[illegible] લઈ એ તરફ ગયો એટલે એ લોકો પાછા રણ ઓળંગીને કચ્છમા ચાલ્યા ગયા આ વખતે નિઝામુદ્દીને નિશ્ચય કર્યો કે આ બધા તોફાનોનો હમેશ માટે અંત લાવવો જોઈએ એટલે શાહી લશ્કર કચ્છમા ગયુ અને ત્યા ત્રણસો ગામો તારાજ કર્યા તથા પુષ્કળ લૂટ મેળવી ત્યાથી બાર કોસની ખાડી ઓળંગી એ લોકો સામી બાજુ મોરબી તરફ આવ્યા આ ખાડીમા કેડસમુ પાણી રહેલુ હતુ મોરબી અને માળિયા કચ્છના તાબામા હતા તે પરગણા તારાજ કર્યા નિઝામુદ્દીન મોરબીમા ત્રણ દિવસ રોકાયો ત્યાથી કચ્છના રાજાને એણે લખ્યુ કે તમારા ભત્રીજાના કાર્યોને તમારી સમ્મતિ નહોતી એમ માલૂમ પડ્યુ હતુ તેથી કચ્છને જોઈતી શિક્ષા કરી નથી, નહિ તો ભૂજ ઉપર પણ ચડી આવવા નિશ્ચય હતો કચ્છના રાવે માફી માગી[૫૪] આ વખતે જ અમીનખાનનો પુત્ર બાપની વિરુદ્ધ પડી મુઝફ્ફર સાથે જોડાયો એને શિક્ષા કરવા નિઝામુદ્દીન રાજકોટ તરફ ગયો ત્યારે કેટલાક જમીનદારો બહારવટિયાનો પક્ષ છોડી શાહી પક્ષમા જોડાયા અમીનખાન અને જામે પોતાના બીજા પુત્રોને શાહી પક્ષમા રહેવા મોકલ્યા નિઝામુદ્દીન બક્ષી હવે અમદાવાદ આવ્યો[૫૫] નાના જમીનદારો, ગરાસિયાઓ વગેરે પણ અવ્યવસ્થામા ઉમેરો કરી રહ્યા હતા અને પ્રજાને પણ ત્રાસ હતો તે ઉપર જોઈ ગયા એમા મહી અને સાબરકાંઠાના ગરાસિયાઓ ખૂબ માથાભારે થયા

---

૫૨ એ જ, પૃ ૪૪૫ વીરમગામમા ખબર પડી કે ત્યાથી ચાર ગાઉ દૂર આવેલા અધાર ગામે મુઝફ્ફરે સૈયદ જલાલના પુત્ર સૈયદ મુસ્તફાને કુટુંબ સાથે કેદ કર્યો હતો
૫૩ એ જ, પૃ ૪૪૫ કચ્છના રાવના આ ભત્રીજાઓના નામ તબકાતમા જસા અને અજાઈ એવા આપ્યા છે
૫૪ એ જ, પૃ ૪૪૫-૪૬ તબકાતનો લેખક પોતે આ ટુકડીમા હાજર હતો અને તે કચ્છના રણની આ તરફના ભાગનુ વર્ણન કરે છે કેડ સમા પાણીમાથી લશ્કર મોરબી આવ્યુ કચ્છમા લશ્કર લઈ જવા લાવવાની મુશ્કેલીઓ ઠેઠ બ્રિટિશ સમયની શરૂઆત સુધી હતી. નિઝામુદ્દીને કચ્છના રાજાને જે પત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે કદાચ આવી લશ્કરી મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમા લઈ સમાધાનીનો રસ્તો લેવા માટે લખેલો હોવો જોઈએ
૫૫ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૪૬

હતા. મુઝફ્ફરને પણ એ ભાગમાં જ આશ્રય મળતો તે જોઈ ગયા. એટલે નિઝામુદ્દીન અહમદે સૈન્ય સાથે એ તરફ જઈને પ્રાંતીજ, અહમદનગર વગેરે ભાગનાં કોળી ગરાસિયાનાં લગભગ પચાસ ગામો તારાજ કર્યાં. રક્ષણ માટે એ તરફ સાત કિલ્લા બાંધી થાણાં મૂક્યાં. ત્યાંથી નીચે ઊતરીને મહીને કાંઠે વાંકાનેર અને સરનાલના બળવાખોરોને વશ કર્યા. ત્યાંના ચૈયત રાવતને મારી નાંખ્યો, કર્મી કોળી, કૃષ્ણો કોળી અને લાખો રજપૂત એ તરફ નોકાન કરવામાં મુખ્ય હતા તેમને પકડી દૂર કર્યા અને એમનાં સ્થાનોમાં પોતાની રક્ષણ-ટુકડીઓ મૂકી દીધી.[૫૬] બીજે વર્ષે કરમાઈલ કુલીખાનને બદલી ખાન આઝમ મિરઝાં અઝીઝકોકાને ગુજરાતની સૂબેદારી મળી. નિઝામુદ્દીનને હવે શાહી હજૂરમાં જવાનું ફરમાન આવ્યું.[૫૭]

સૌરાષ્ટ્ર જીતી લેવાની અને મુઝફ્ફરને તાબે કરવાની નિશ્ચયાત્મક તૈયારીઓ

ખાન આઝમે સૂબેદાર થયા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં આશ્રય મેળવી રહેલા મુઝફ્ફર અને એના સાથીઓને વશ કરી એ બાજુની અશાંતિનો કાયમને માટે અંત લાવવા અને આજ સુધી અલગ રહેલા સૌરાષ્ટ્રને મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી લેવા છેવટનો મોટો પ્રયત્ન આરંભ્યો. ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અકબરના અમલની શરૂઆતથી અને ખાસ કરીને ૧૫૮૩થી મુઝફ્ફરના બળવાનો આરંભ થયા પછી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર બન્ને દેશોમાં આ સૈન્યોની દોડાદોડી એટલી બધી વધી પડી હતી કે સામાન્ય પ્રજાને શાંતિ જેવું કાંઈ રહ્યું નહોતું. એટલે ખાન આઝમનો આ નિશ્ચય અકબર શાહના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં યોગ્ય જ હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢનો અમીનખાન ઘોરી, નવાનગરનો સતોજી જામ અને ખેરડીનો લૂણોજી ખુમાણ કાઠી ગૂજરાતી

---

૫૬ : એ જ, પૃ. ૪૪૬–૪૭. અહમદીએ ગરાશિયા, બાંટાદાર, જમીનદારો વગેરેએ ઊભી કરેલી મુશ્કેલીઓનું વર્ણન કર્યું છે તે ઉપર નોંધી ગયા. અહીં લેખક નિઝામુદ્દીને પોતે એ લોકોને દબાવી ઠેકાણે લાવવા જે લશ્કરી હિલચાલ કરી તેનું વર્ણન કર્યું છે અને ખાસ જમીનદારોનાં નામો પણ આપ્યાં છે. નિઝામુદ્દીને ક્યા ક્યા કિલ્લા બાંધ્યા તે લખ્યું હોત તો વધારે ઉપયોગી નોંધ ગણાત.

૫૭ : એ જ, પૃ. ૪૪૭. અહીં લેખક નિઝામુદ્દીન લખે છે કે હિ ૯૯૬માં બાદશાહે ખાન આઝમ (મિરઝાં અઝીઝ કોકા)ને ગુજરાતની સૂબેદારી આપી અને એને હજૂરમાં બોલાવી લીધો. આ કાંઈ ભૂલ જણાય છે. આગળ એને ૯૯૮માં હજૂરમાં બોલાવ્યો એમ લખે છે તે ખરું છે. એક વાર જઈને પાછો આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. આ બાબતમાં અહમદીએ જે ભૂલ કરી છે તે આગળ જોઈશું.

સુલતાનના ખાસ ટેકેદારો હતા,[૫૮] પરતુ એમા પહેના બે શાહી સૂબાના ડરથી મુઝફ્ફરનો ખુલ્લો પક્ષ લઈ શકતા નહિ, અને વચ્ચી વાર બન્ને બાજુની ગમત રમતા હતા એમા કચ્છનો રાવ પણ ભાગ લઈ રહ્યો હતો દક્ષિણ ગૂજરાતમા ખાન આઝમને મગાઓ તરફથી કેટલીક અગત મુશ્કેલીઓ હતી તે લક્ષ્યમા ન લેતા એણે બાદશાહી હિત ધ્યાનમા લઇ મોરબી તરફ ચડાઈ કરવાના નિશ્ચયથી ઈ સ ૧૫૮૯-૯૦મા વીરમગામ જઈને છાવણી નાખી અને નવરગખાન તથા સૈયદ કાસીમ બારાને આગળ મોકલ્યા ને મોરબી જઈને અટક્યા આ સૈન્યમા મિરાતેસિકદરીનો લેખક સિકદર હાજર હતો એટલે બીજા ગ્રથો કરતા એની વિગત કાઈક વધારે આધારભૂત ગણાય તેવી છે[૫૯] અમીનખાન ઘોરી આ વખતે અવસાન પામ્યો હતો એનો પુત્ર દોલતખાન ખુલ્લી રીતે જામ અને મુઝફ્ફર સાથે જોડાયો ખાન આઝમે આ યુદ્ધના પોતાના સૈન્યના સાત ભાગ કર્યા અને જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ચારે બાજુએ દુશ્મનોને સામે કરવા ટુકડીઓ મોકલી[૬૦]

શાહી લશ્કર અને મુઝફ્ફરના સાથીઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ

નવરગખાન અને સૈયદ કાસીમે જામ સતોજી સાથે પ્રથમ તો સદેશા ચલાવ્યા એમા સુલતાન મુઝફ્ફરને પોતાના મુલકમાથી કાઢવો તથા તેને રસ્તો કે આશ્રય આપવો નહિ તથા સાગ ઘોડા ખડણી તરીકે આપવા એમ કહ્યુ[૬૧] પરતુ જામ પાસ આ વખતે મોટુ લશ્કર ભેગુ થઈ ગયુ હતુ સુલતાન મુઝફ્ફર, ફતેહખાન ઘોરી અને લૂણોજી કાઠીને લઈ આવ્યો હતો બળવાખોરો પાસે આ રીતે ત્રીસ હજાર જેટલુ સૈન્ય હતુ, જ્યારે ખાન આઝમ પાસે દસ હજારનુ લશ્કર હતુ જામના પક્ષને આવી મોટી ફોજનુ અભિમાન હતુ તેથી તેમણે સુલેહની વાત સ્વીકારી નહિ નવરગખાને આ હકીકત ખાન આઝમને લખી જણાવી એટલે એ પોતાના ઓછા બળની દરકાર કર્યા વિના યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી પોતાની ટુકડીઓ લઈ આગળ વધ્યો[૬૨] દૈવયોગે આ વખતે વર્ષાઋતુ શરૂ થઈ હતી અને આ બન્ને છાવ-

---

૫૮ મિરાતે સિકદરી, ગુ ભા પૃ ૪૬૯-૭૦, અહમદી, ૧૭૭-૭૮

૫૯ એ જ, પૃ ૪૭૦ એમા લડાઈનુ વિગતવાર વર્ણન છે અહમદી, પૃ ૧૭૮-૭૯મા પણ વર્ણન છે તબકાત આ અને હવે પછીના યુદ્ધો ટૂકામા પતાવે છે એટલે એ વખતે પોતે હાજર નહોતો એ ખરુ જણાય છે છતા લશ્કરને સાત ભાગમા વહેચ્યુ એ વાત માત્ર તબકાત (ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૫૯)મા જ લખી છે

૬૦ અમીનખાન ઘોરીના અવસાનની વાત માત્ર સિકદરી (પૃ ૪૭૦) જ નોધે છે

૬૧ સિકદરી, પૃ ૪૭૦

૬૨ એ જ, પૃ ૪૭૦, અહમદી, પૃ ૧૭૮ લશ્કરની આ સખ્યા અહમદીમા આપી છે

ણીઓ સામસામી પડી હતી તે જગ્યાએ પાંચ દિવસની વરસાદની હેલી ચાલી. લશ્કરની હિલચાલ ન થઈ શકે એટલું પાણી અને કાદવ થઈ ગયાં. જામ અને મુઝફ્ફરનુ સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યાએ હતું, જ્યારે બાદશાહી લશ્કર નીચાણની જગ્યાએ હતું એ બીજી મુશ્કેલી હતી. આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં રજપૂતો રાત્રે શાહી છાવણીમાં પેસી હાથી ઘોડાને ઘાયલ કરતા અને બીજી ઘણી સતામણી કરી નાસી જતા. વરસાદને લીધે અનાજ અને પુરવઠો પણ આ અજાણ્યા ભાગમાં મળ્યો નહિ. કપિંગે શેર પણ અનાજ મળ્યું નહિ ત્યારે ખાન આઝમ થાક્યો.[૬૩] એના સરદારોએ હારબંધ ઊભા રહી લડવાને બદલે તોપગોળાથી લડવાની સલાહ આપી, પણ વરસાદ અને પાણીને લીધે એ મુશ્કેલ હતું. ઉઘાડ નીકળે ત્યાંસુધી યુદ્ધ શક્ય જ નહોતું. આ પરિસ્થિતિમાં સૈયદ કાસીમ જે એક ખૂબ જ હિંમતવાળો વીર યોદ્ધો હતો, તેણે આ મોરચો પડતો મૂકી બીજી બાજુથી નવાનગર ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની સલાહ આપી. એણે કહ્યું કે અનાજ નથી અને વખત વધુ જશે તો બળ રહેશે નહિ. જામની બધી માયા ને મિલકત શહેરમાં છે તેથી તેના ઉપર હુમલો થવાથી એ આ મોરચો છોડી આવશે, અને જ્યાં મળશે ત્યાં એને યુદ્ધ આપવું, પણ સમય બગાડવો નહિ.[૬૪]

નવાનગર અને ધોળની પાસે મોટી લડાઈ: બન્નેની ભારે ખુવારી

આ સલાહ બધાને પસંદ પડી. જામને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ શાહી લશ્કરને રોકવા નવાનગરને રસ્તે ઊપડ્યો. જગ્યા બદલવાથી શાહી સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યામા આવ્યું તેમજ રસ્તામાં લૂંટ વગેરેથી થોડો પુરવઠો પણ ભેગો થયો. ઊંચાણમાં આવવાથી જામના લશ્કરની હિલચાલ પણ દેખાઈ આવતી હતી.[૬૫] હવે જે શાહી ટુકડીઓ લડવા તૈયાર થઈ

સિકંદરી માત્ર મોટું લશ્કર હતું તેનું જામને અભિમાન આવ્યુ એટલું જ લખે છે જામના અભિમાનથી ખાન આઝમને ગુસ્સો ચડ્યો.

૬૩: સિકંદરી, પૃ. ૪૭૦-૭૧. અહમદી, પૃ. ૧૭૮: આ બન્ને ગ્રંથોમાં જરા ફેરવાળાં પણ વિગતવાર વર્ણનો છે. સિકંદરીનો લેખક જાતે હાજર હતો તેથી એનું વિશ્વસનીય છે. ખાનના લશ્કરની રજપૂતો સતામણી કરતા હતા એ વાત માત્ર સિકંદરીમા છે. ખાન કંટાળીને થાક્યો એમ તો બન્ને ગ્રંથો લખે છે.

૬૪: સિકંદરી, પૃ. ૪૭૦-૭૧. સૈયદ કાસીમની સલાહ અને બહાદુરીનાં વખાણ માત્ર સિકંદરીમાં છે. અહમદી આ યુદ્ધમાં મોરબીનો કરણપાલ, હળવદના રાયસિહનો પુત્ર ચંદ્રસિંહ વગેરે આવી ખાનને મળ્યા એમ લખે છે. સિકંદરીમાં એ નામો નથી. તબકાત તો આ વર્ણન ખૂબ ટૂંકામા પતાવે છે.

૬૫: અહમદી, પૃ. ૧૭૮-૭૯.

તેમા સૈયદ કાસીમ બહાર આગલી ટુકડીમા હતો, નવરંગખાન જમણી તરફ હતો, ખાજા મુહમ્મદ ગ્રી અને ગુજરખાન ડાબી તરફ હતા, ખાન આઝમનો પુત્ર પાછલા ભાગમા હતો, ખાન પોતે મોખરે રહ્યો હતો[૬૬] કેટલાક સરદારોની સલાહ બીજે દિવસે યુદ્ધનો આરંભ કરવાની હતી, પરતુ સૈયદ કાસીમે વખતનો વ્યય ન કરતા તુરત જ લડવાની સલાહ આપી અને ખાન આઝમે એ વાત કબૂલ રાખી[૬૭] આ વખતે ભયકર ઝપાઝપી અને લડાઈઓ થઈ જામના પુત્ર અજોજી તથા પ્રધાન જસાજીએ તરવારનુ યુદ્ધ ચલાવ્યુ[૬૮] અમીનખાનનો પુત્ર દોલતખાન તોપોનો મારો ચલાવી સૈયદ કાસીમના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યો આ યુદ્ધમા શાહી લશ્કરની ડાબી પાખ હારી ગઈ,[૬૯] એટલે અજોજી ને જસોજી સૈયદ કાસીમની ટુકડી તરફ ધસ્યા બન્ને પક્ષે ઘણા માણસો માર્યા ગયા ભયકર મારામારી ચાલી રહી હતી એમા જમણી પાખના સરદાર મિરઝા અનવર વગેરે અને ખાન આઝમ પોતે મદદે આવી પહોચ્યો[૭૦] મુઝફ્ફર દોલતખાન અને જામ રણક્ષેત્રમાથી નાસી ગયા આ યુદ્ધમા શાહી લશ્કર હારવાની અણી ઉપર હતુ, પણ છેલ્લી ઘડીએ ખાનને વિજય પ્રાપ્ત થયો શાહી લશ્કરના માર માર ત્રીસથી ચાળીસ સરદારો માર્યા ગયા તેમા અબુતુરાબનો ભત્રીજો ગરફુદ્દીન, ખાજામહમ્મદ ગ્રી, સૈયદ કબીર વગેરે મુખ્ય હતા[૭૧] બીજે દિવસે યુદ્ધ કરવા આવતા જામ અજોજી તથા જસોજી પણ માર્યા ગયા[૭૨] કાઠીઓ તો

૬૬ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૭૧-૭૨ આ વ્યૂહરચના અહમદીએ નથી લખી સિકન્દરીનુ લખાણ વધારે વિગતવાળુ છે

૬૭ એ જ, પૃ ૪૭૧-૭૨ સૈયદ કાસીમ બહાર આ બાબતમા દૃઢ નિશ્ચયવાળો હતો વિજયનો યશ એને મળે તેમ છે

૬૮ એ જ, પૃ ૪૭૨, તોપો બન્ને તરફ હતી પરતુ એનો ઉપયોગ મુસલમાનો જ કરતા એમ જણાય છે સામે પક્ષે તોપો દોલતખાન ગોરી પાસે હતી રજપૂતો તો જૂની રીત જ લડતા હતા

૬૯ મુઘલ લશ્કરની ડાબી પાખની હારની નોધ માત્ર સિકન્દરી જ કરે છે પૃ ૪૭૨ જામના પુત્રનુ નામ અજાને બદલે સધો લખે છે

૭૦ સિકન્દરી, ગુ ભા પૃ ૪૭૨.

૭૧ એ જ પૃ ૪૭૨ અહમદી પૃ ૧૪૮મા મુઘલ લશ્કરના બસો માણસો મર્યા ને પાચસો ઘાયલ થયા એમ લખે છે જામ વગેરેના ૧૫૦૦ માણસો માર્યા ગયા એમ સિકન્દરી લખે છે, જ્યારે અહમદી ૫૦૦ લખે છે તબકાત-ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૫૯મા ચાર હજાર રજપૂતો માર્યા ગયાનુ લખે છે આમ ખુવારીની સખ્યા તવારીખો કંઈ ખરી લખતી નથી અહમદી સાતસો ઘોડા અને ઘણી લૂટ ખાનના હાથમા આવ્યાનુ લખે છે

૭૨ સિકન્દરી, પૃ ૪૭૨ કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર આ વાતને ટેકો આપે છે તબકાત પણ પૃ ૪૫૯મા નોધ કરે છે તબકાતનુ આ વર્ણન પણ માત્ર દસ એક જ ફકરામા સમાયેલુ છે

પહેલેથી જ નાસી ગયા હતા. લગભગ બે હજાર રજપૂતો રણમાં પડ્યા હતા. આ વિજય ઈ. સ. ૧૫૮૯-૯૦(હિ. ૯૯૮ તા-૬ સવ્વાલ)ને રોજ મળ્યો હતો.[૭૩]

ખાન આઝમ જૂનાગઢ લેવામાં ફાવ્યો નહિ

ખાન આઝમ હવે સીધો નવાનગર ગયો. ત્યાંથી જામનું કુટુંબ બીજી કોઈ સલામત જગ્યાએ ચાલ્યું ગયુ હતું. જામ, દોલતખાન અને મુઝફ્ફર જૂનાગઢ ચાલ્યા ગયા હતા. ખાને નવાનગર શહેરને લૂંટયું અને બળવાખોરોના જે નોકરો ત્યાં હતા તેમને કેદ કર્યા. બીજે દિવસે નવરંગખાન, સૈયદ કાસીમ અને ગુજરખાનને લશ્કર આપી જૂનાગઢ મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડવા મોકલ્યા. આ સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફર અને જામ કિલ્લામાથી નીકળી જામના મુલક તરફ ચાલ્યા ગયા. બાદશાહી સૈન્યના સરદારો જૂનાગઢ પહોંચ્યા તે જ દિવસે કિલ્લામા રહેલા દોલતખાન ઘોરી મરણ પામ્યો, પરંતુ એના સરદારોએ આથી હિંમત ન હારતાં કિલ્લા ઉપરથી શાહી સૈન્ય ઉપર તોપમારો ચલાવ્યો. શાહી લશ્કર કાંઈ પણ પ્રગતિ કરી શકયુ નહિ. ખાન આઝમ હવે નવાનગરથી જૂનાગઢ આવ્યો. આ વખતે આસપાસનો મુલક એટલો વેરાન થઈ ગયો હતો કે શાહી લશ્કરને અનાજની તંગી પડી. આ રીતે ન ફાવવાથી અને તંગીથી થાકીને ખાન આઝમ એ વર્ષે જૂનાગઢ જીતવાનો વિચાર માંડી વાળી અમદાવાદ પાછો ફર્યો.[૭૪] આમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલી આ લડાઈમા દેખીતી રીતે અકબરના સૈન્યનો વિજય થયો, છતાં ખાન આઝમની એક પણ ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ. સુલતાન મુઝફ્ફર હજી પકડાયો નહોતો. સૌરાષ્ટ્ર અકબરશાહની સત્તા નીચે આવી શકયુ નહોતું એટલે ખાન આઝમે મેળવેલો આ વિજય માત્ર નામનો જ હતો.

જૂનાગઢ જીતી સૌરાષ્ટ્રને મુઘલ સામ્રાજયનો એક પ્રાંત બનાવ્યો

આઠેક માસ પસાર કરી, જોઈતી બધી તૈયારી કરી, ખાન આઝમ સૌરાષ્ટ્રનો છેવટનો વિજય કરવાના નિશ્ચયથી ઈ.સ. ૧૫૯૧માં અમદાવાદથી ઊપડયો. ઘોઘા, માંગરોળ અને સોમનાથ વગેરે સોરઠી બંદરો લડયા વિના

૭૩: આ તબકાત, પૃ. ૪૫૯માં આપેલી છે.

૭૪: સિકંદરી, ગુ ભા. પૃ. ૪૭૩-૭૪. સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે દોલતખાન આ વખતે મરણ પામ્યો. જ્યારે અહમદી ઘાયલ થયેલો શરણે આવ્યો એમ લખે છે તે ભૂલ છે. અહમદી વધારામાં લખે છે કે મુઘલ લશ્કરને અવળે રસ્તે દોરવા મુઝફ્ફરે એવી ગપ ચલાવી કે પોતે અમદાવાદ તરફ ગયો છે. ખાન આઝમની નાસીપાસી અને થાકનું વર્ણન અને કટાળીને અમદાવાદ જવું એ બન્ને ગ્રંથો લખે છે. (અહમદી, પૃ. ૧૭૯-૮૦)

તાબે થયા. જૂનાગઢના કિલ્લાને ખાને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો.[૭૫] નવરંગખાનને કિલ્લામા ખોરાકી સામાન પહોચતો હતો તે જગ્યા રોકવા નીમ્યો. કિલ્લામા પણ કોઈ કારણથી આગ લાગવાથી અંદરના પુરવઠાનો મોટો ભાગ બળીને નાશ પામ્યો, આમ છતા ત્રણ માસ સુધી ઘેરાયેલા લશ્કરે ગયાત્ર કર્યો. એ લોકો અંદરથી શાહી લશ્કર ઉપર એક મણના તથા પાંચ મણના તોપગોળા છોડતા હતા. શાહી મદદગારો કિલ્લાની નજીકની એક ધાર ઉપર તોપો ચડાવીને લઈ ગયા અને કિલ્લાની અંદર પડે તેવી રીતે મારો શરૂ કર્યો.[૭૬] ઘેરાયેલા લશ્કરની સ્થિતિ હવે વધારે ભયભરેલી થતી હતી. મુઝફ્ફર દ્વારકા તરફ પહેલેથી જ નાસી ગયો હતો અને જામ રાજ્ય ખોઈ બેઠો હતો અને તેથી રખડતો હતો. સમય પારખીને જામે ખાન આઝમ પાસે પોતાના વકીલો મોકલ્યા અને થયેલી ભૂલની માફી માગી, પોતે તાબે થઈ શાહી ખિદમત ઉઠાવશે એમ કહેવડાવ્યુ અને બદલામા પોતાનુ રાજ્ય પાછુ માગ્યુ. ખાને પોતાને જોઈતો પુરવઠો અને અનાજ પૂરુ પાડવાની શરતે જામને રાજ્ય પાછુ આપ્યુ.[૭૭] જૂનાગઢનો કિલ્લો હવે સર થયો. જૂનાગઢ અને નવાનગર બે મોટા રાજ્યો તાબે થવાથી બીજા જમીનદારો પણ તાબે થયા. ઝાલાવાડના રાયસિંહનો પુત્ર ચંદ્રસિંહ તો શાહી પક્ષમા હતો જ. આ રીતે સૌરાષ્ટ્ર દેશ આખો અકબરશાહના અમલમા આવ્યો. સૌરાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે જૂનાગઢમા ફોજદારની નિમણૂક થવા લાગી. જામનગર સૌરાષ્ટ્રમા છતા સુબા વહીવટના ચોપડામા એને સૌરાષ્ટ્રના બીજા ભાગોથી જુદી જમીનદારી ગણી ને જુદી ખંડણી દાખલ થઈ.[૭૮] સૌરાષ્ટ્રના વિજયની

---

૭૫ અહમદી, પૃ ૧૮૦ જૂનાગઢના આ બીજા ઘેરાનુ વર્ણન સિકંદરી (પૃ ૬૭૪) ટૂંકામા પતાવે છે. તબકાત, પૃ ૬૬૬મા તો બે જ લીટીમા પતાવી સોરઠનો પ્રદેશ શાહી સામ્રાજ્યમા લેવાયો એટલુ જ લખે છે.

૭૬ અહમદી, પૃ ૧૮૦ આ વર્ણન માત્ર અહમદીમા જ છે. એ પછી એ ગ્રંથ સોરઠ દેશનુ સામાન્ય વર્ણન કરવામા વિસ્તારથી ઊતરી પડે છે જે જરૂર વિનાનુ છે.

૭૭ અહમદી, પૃ ૧૮૩–૮૪, સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૬૭૪–૭૫ અહમદીમા આ વર્ણન સામાન્ય છે, સિકંદરીમા વિગતવાર છે. બન્નેના વર્ણનમા કાંઈક ફેર છે. દ્વારકાના વાઘેરની બહાદુરી તવારીખ ટૂંકામા આપે છે. ગેઝેટિયરમા વિગતવાર છે. એમા વાઘેર સિંધમા નાસી ગયા ને સાત વર્ષે પાછા આવ્યા. જગત દ્વારકામા મુસલમાનોને જંપીને રહેવા દીધા નહિ વગેરે વાત છે.

૭૮ જામનગર અને કચ્છ મુઘલ સામ્રાજ્યના ખંડિયા રાજાઓમા ગણાતા અને એમની ખંડણી ગુજરાતના શાહી દફતરમા જમા થતી. સૌરાષ્ટ્રમા બીજા જમીનદારો છતા તેમનુ જુદુ વ્યક્તિત્વ નહોતુ. મુઝફ્ફર અને જામના નામવાળી કોરીનુ ચલણ બંધ થયુ. મિરાતે અહમદીમા સિરોહી, ડુંગરપુર, જામનગર અને કચ્છની ખંડણીની રકમો આપેલી છે.

ખુશાલીમા ખાન આઝમે નવરંગખાન વગેરે પચાસ સરદારોને ઈનામો, જાગીરો, ઘોડા, પોશાક વગેરેથી સંતોષ્યા.[૭૯]

સુલતાન મુઝફ્ફરના છેવટના દિવસો જગત-દ્વારકાના વાઘેલા સાથે યુદ્ધ

આટલું થયા છતાં ગૂજરાતનો સુલતાન મુઝફ્ફર હજી તાબે થયો નહોતો. ખાન આઝમે હવે પોતાનું બધુ બળ એને પકડવામાં વાપરી આ અશાંતિનો અંત લાવવા નિશ્ચય કર્યો. એણે નવરંગખાન, ગુજરખાન અને પોતાના પુત્ર મિરઝાં અનવરને સૈન્ય આપી જગત દ્વારકા તરફ મોકલ્યા. અહીં આવ્યા પછી મુઝફ્ફર બેટમા ચાલ્યો ગયો છે એવી ખબર મળી. જગતના રાજા શિવારાણા વાઘેરે ગામ ઉજ્જડ કરી સુલતાનને વહાણમાં બેસાડી બેટમા સુરક્ષિત સ્થળે કુટુંબ સાથે મોકલ્યો. એની પાછળ પોતે પણ જવાનો હતો. પણ દરિયામાં ઓટ હતી એટલે વિલબ થયો, એટલામા શાહી લશ્કર બેટ તરફ આવે છે એવા સમાચાર મળતાં શિવા વાઘેરે સુલતાનને થોડા ઘોડા અને રજપૂત રક્ષકો આપી કચ્છ તરફ મોકલી દીધો. પોતે પણ સલામત જગ્યાએ જતો હતો, પરંતુ એ પહેલાં શાહી લશ્કર આવી પહોચ્યું એટલે શિવા વાઘેરે પોતાની પાસે બહુ થોડાં માણસો હતાં છતાં બહાદુરીથી સામનો કર્યો અને માર્યો ગયો.[૮૦] ત્યાંથી શાહી લશ્કર અરાંભડા ગામ પાસે આવ્યુ. ત્યાંના રાજા સંગ્રામ વાઘેરે ખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે તમારા થોડા ખાસ માણસો આપો તો હું તેમને લઇને મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડી તેને શોધીને સોંપી દઉં. સંગ્રામનો ઇરાદો શુદ્ધ નહોતો. એને શિવા વાઘેરનુ વેર લેવાનો ઈરાદો હોય એમ શાહી સરદારોને લાગ્યું. મુઘલ સરદારોને કોઇ બેટમાં કેદ રાખી શિવા વાઘેરના કુટુંબના બદલામાં પાછા આપવા એવી એની ઇચ્છા જણાઇ ગઈ એટલે નવરંગખાને કહેવડાવ્યુ કે સંગ્રામ પોતે પણ સાથે જ આવે તો જઇએ. આ સાભળી સંગ્રામ નાસી ગયો.[૮૧] આમ મુઝફ્ફરને પકડવામાં ન ફાવવાથી મુઘલ સરદારો જૂનાગઢ પાછા ફર્યા.

કચ્છમાં મુઝફ્ફરનું પકડાવું અને એનો આપઘાત

ખાન આઝમને સમાચાર મળ્યા હતા કે કચ્છના રાજાએ સુલતાન મુઝફ્ફરને આશ્રય આપ્યો છે. રાવ ખેગારે[૮૨] ભૂજથી થોડે દૂર એક સુરક્ષિત

૭૯: મિરાતે અહમદી, પૃ. ૧૮૦.

૮૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૭૫.

૮૧: એ જ, પૃ. ૪૭૫-૭૬.

૮૨: તબકાતે અકબરીમાં (પૃ. ૪૬૬) કચ્છના રાવનું નામ ખેગાર લખ્યુ છે, જ્યારે સિકંદરી અને અહમદીમાં બ્હારા-ભારા-(ભારમલ) લખ્યું છે.

સ્થળમા સુલતાનને ઉતારો આપ્યો હતો,[83] એટલે કચ્છ ઉપર ચડાઈ કરવાના ઇરાદાથી ખાન જૂનાગઢથી મોરબી આવ્યો પોતાના પુત્રની સરદારી નીચે એક ટુકડી કચ્છ તરફ મોકલી રાવનો મુલક તારાજ કરવા હુકમ કર્યો કચ્છના રાવે પોતાના એલચીઓ મોકલી મુલક તારાજ ન કરવા વિનતિ કરી અને પોતાના પુત્રને ખાનની તહેનાતમા મોકલવાની કબૂલાત કરી, પરન્તુ ખાન આઝમ આ વખતે મક્કમ રહ્યો એણે કહેવડાવ્યુ કે મુઝફ્ફરને પકડી અમને સોપો તો જ એ બાબત વિચાર કરીશુ બીજો રસ્તો ન જડવાથી અને સૌરાષ્ટ્રમા અકબરની સત્તા પૂરેપૂરી જામી છે એ જાણવાથી કચ્છના રાવે ખાન આઝમને વિનતિ કરી કે મોરબી અને માળિયા પરગણા અમનથી કચ્છના છે તે જો પાછા આપવામા આવે તો સુલતાન મુઝફ્ફરને પકડીને તમને સોપીશુ ખાને આ વાત કબૂલ કરી[84] કચ્છમા ગયેલા મુઘલ લશ્કર માથી કેટલાકને સાથે લઈ રાવ ખેંગારે સુલતાનને પોતે મળવા આવ્યો છે એવુ ખોટુ બહાનું બતાવી સુલતાન બહાર નીકળ્યો એટલે શાહી સૈનિકો પાસે પકડાવી દીધો[85] કચ્છમા ગયેલુ મુઘલ લશ્કર મુઝફ્ફરને કેદ કરી મોરબી તરફ આવતુ હતુ ત્યા ધ્રોળ મુકામે મુઝફ્ફર હાજતે જવાનુ બહાનુ કાઢીને એક મોટા ઝાડ પાછળ ગયો ત્યા એણે પોતાના નેધામા છુપાવી રાખેલો એક અસ્ત્રો કાઢી તેનાથી પોતાનુ ગળુ કાપ્યુ અને આપઘાત કરી આ સસારનો ત્યાગ કર્યો સૈનિકોએ એનુ માથુ કાપીને ખાન આઝમને બતાવ્યુ અને એણે એ માથુ શહેનશાહ અકબરને મોકલી આપ્યુ[86] હિ ૧૦૦૦મા ઈસ ૧૫૯૧ ૯૨મા[87] આ પ્રમાણે ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાને એ સમયના

---

૮૩ સિકંદરી, પૃ ૪૭૬ ભૂજથી ૨૦ ગાઉ દૂર એક પહાડી મુલકમા સુલતાનને આશ્રય આપ્યો હતો

૮૪ અહમની, પૃ ૧૮૪, સિકંદરી પૃ ૪૭૬ એમા માત્ર મુલક વેરાન ન કરવો એવી શરત કરી એમ લખ્યુ છે

૮૫ એ જ, પૃ ૧૮૪ સિકંદરી પૃ ૪૭૬મા રાવે પકડીને સુલતાનને શાહી લશ્કરીઓને સોપ્યો એમ લખે છે રાવે દગો તો કર્યો

૮૬ એ જ, પૃ ૧૮૪, સિકંદરી, પૃ ૪૭૬, તબકાત-ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૬૬ અહમદી અહીં એક ભૂલ કરે છે તે લખે છે કે સુલતાનનુ માથુ તબકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ સાથે શાહી હજૂરમા મોકલ્યુ બીજી તવારીખો આ બાબત સ્પષ્ટ છે નિઝામુદ્દીન પોતે પણ એ પ્રમાણે લખતો નથી એ આ બનાવથી બે વર્ષ પહેલા ગુજરાત છોડી શાહી હજૂર મા ગયો હતો

૮૭ આ બનાવ હિજરી ૧૦૦૦મા બન્યો ગુજરાત સલ્તનતની શરૂઆતમા જ એવી આગાહી થઈ હતી કે ગુજરાતી બાદશાહોનો અંત ૧૦૦૦ હિજરીમા આવશે

હિંદની મોટામા મોટી સત્તા સામે વર્ષો સુધી સામનો કર્યા પછી આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. મુઘલ સત્તા હવે લગભગ નિષ્કંટક બની. ગુજરાત હમેશને માટે દિલ્હીના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બની રહ્યું. સુલતાન મુઝફ્ફર જીવતાં સુધી અકબરને શરણે ન આવ્યો.[૮૮]

ખાન આઝમ અકબરના હજૂરમાં આવવાના ફરમાનને અવગણી મક્કા ગયો

જૂનાગઢની ફતેહ અને સૌરાષ્ટ્રના ખાલસા થયાના સમાચાર જ્યારે અકબરશાહને મળ્યા ત્યારે ખાન આઝમ અઝીઝકોકા દસ વર્ષથી એને મળ્યો ન હતો એટલે એને હજૂરમાં આવવાનું ખાસ ફરમાન મોકલવામાં આવ્યું, આમ છતાં કેટલાંક કારણોને લીધે ખાન આઝમ આગ્રા તરફ ગયો નહિ.[૮૯] એણે નવરંગખાન વગેરે સાથી અમીરોને પોતપોતાની જાગીરોમાં મોકલી દીધા. ફિરંગીઓ પાસેથી દીવ જીતી લેવું છે એવી વાત બહાર ફેલાવી, પણ તે બહાનું ખરું નહોતુ. તેનાથી ઊલટું મક્કાની યાત્રાએ જવા માટે એણે ફિરંગીઓનો પરવાનો મંગાવ્યો હતો. સોમનાથ પહોંચી વાતો વધારે ન ચાલે માટે એણે મીર અબ્દુર્રઝાક બક્ષી અને સૈયદ બાયઝાદ દીવાનને કેદ કર્યા. પોતાના સિપાઇઓને પણ આ બાબત વાતો ન ફેલાવવા કહ્યું. એણે મક્કા જવા માટે પોતાનું એક ઈલાહી નામનું વહાણ બંધાવ્યુ હતું.[૯૦] હિ.૧૦૦૧–ઈ.સ.૧૫૯૨માં હજની મોસમ ન હોવા છતાં કુટુંબ તથા એક સો કરતાં વધારે નોકરો અને સામાન લઈ પોતે વેરાવળ બંદરેથી હજ કરવા ઊપડચો. ફિરંગીઓનો પરવાનો પણ આવી ગયો હતો. મોસમ ન હોવાથી એને દરિયાઈ સફર ન કરવાની સલાહ મળી હતી છતાં એણે કહ્યું કે સમુદ્રમાં પાણીને બદલે અગ્નિ ભરેલો હશે

૮૮: અહમદી, પૃ. ૧૮૪. અહમદીમાં મુઝફ્ફરને માટે માન ઊપજે એવા શબ્દો લખ્યા નથી, છતાં આ છેવટનું વાક્ય એ લખે છે.

૮૯: તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ, ૫, પૃ. ૪૬૬ સિકંદરી ગુ.ભા. પૃ. ૪૭૩, અહમદી; પૃ. ૧૮૪–૮૫. તબકાત લખે છે કે કેટલાક તોફાનીઓએ ખાનને ભરમાવ્યો કે અકબરે તમારે માટે ખરાબ શબ્દો વાપરી તમારે માટે કુભાવ બતાવ્યો છે. અહમદી માત્ર "કેટલાંક કારણોને લીધે—જેનું વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી" એમ લખીને બતાવે છે, જ્યારે સિકંદરી ખાસ કાઈ કારણ લખતી નથી. પરંતુ કાંઈ ખાસ બનેલું હોવું જોઇએ એમ વર્તન ઉપરથી સમજાય છે. જો કે અકબરને ખાન આઝમ માટે કુભાવ થાય એ માનવા જેવું નથી, એટલે તોફાનીઓએ એવી કોઈ વાતો ચલાવી હશે તે ખરું લાગે છે.

૯૦: અહમદી, પૃ. ૧૮૫. વેપારીઓને દીવ બંદરે ન આવવા દેવા અમલદારોને લખીને દેખાવ કર્યો, તેમજ કોઇને એમ પણ કહેલું કે સિંધને રસ્તે પોતે દરબારમાં જશે. આમ ખાન આઝમે દેખાવો કર્યા.

તોપણ મારો નિશ્ચય કરશે નહિ જતી વખતે મક્ષી અને દીવાનને કેદમાથી છોડી એમની માફી માગી અકબરે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એને ખામ લાગી આવ્યુ ૯૧

અકબરના સમયના નામાંકિત પુરુષો ઇતિમાદખાન

ગૂજરાત સલ્તનતનો અત અને અકબરના રાજ્યની શરૂઆતના ક્રાતિના સમયમા ગૂજરાતમા રહેલી અશાતિ તથા ગમે તરેહના લશ્કરોની દોડધામમા સામાન્ય સાસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ તો ચાલ્યા કરતી હતી અને ધાર્મિક સપ્રદાયોને નવુ જીવન મળી રહ્યુ હતુ એ સમયમા થયેલા નામાકિત પુરુષોની થોડી નોધ પાછળ કરી ગયા હવે જેમને આપણે ગૂજરાતી ન કહી શકીએ છતા ગુજરાતના જીવનમા જેમણે અગત્યનો ભાગ લીધો છે એવા પુરુષોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરીએ મૂળ તો સલ્તનતનો અમીર અને અકબરે પણ જેને સૂબો નીમેલો તે ઇતિમાદખાન તો ગૂજરાતી હતો એણે ઘણા લાગા સમય સુધી સત્તા ભોગવી, પરતુ એના છેવટના વર્ષ માટે ખાસ નોધપાત્ર જણાયુ નથી એના વિચિત્ર ચારિત્ર્યની ઘણી નોધ પાછળ કરી ગયા છીએ એટલે હવે એના જુના વર્ણનની જરૂર નથી મરાઠા સમય સુધી–મિરાતે અહમદી લખાઈ ત્યાસુધી–એના નામનો એક લત્તો અમદાવાદમા હતો, પરતુ તે નક્કી થઈ શક્યુ નથી એના નામની એક સરાઈ હતી તેની નિશાની નથી, પરતુ કાનજમા એક ભાગને આજે પણ સબોધવામા આવે છે એટલુ માત્ર નોધપાત્ર છે ૯૨

મિરઝા અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાન

એ સમયના બીજા નામાંકિત માણસોમા અકબરના નજીકના સગા બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાનનું નામ આપણા ઇતિહાસમા રહી ન જવુ જોઇએ ખાનખાનાન અને ખાને આઝમ મિરઝા અઝીઝ કોકા ગુજરાતી નથી, છતા એમણે ગુજરાતમા નોધપાત્ર કામ કરેલુ છે

---

૯૧ સિકદરી ગુ.ભા પૃ ૪૭૩ અકબરને આ સમાચારથી લાગી આવ્યુ તે અહમદીમા લખ્યુ છે તબકાત માત્ર એટલુ જ લખે છે કે આ સમાચાર સાભળીને બાદશાહે ગૂજરાતની સૂબેદારી શાહજાદા મુરાદને આપી અકબરને દુ ખ તો લાગ્યુ હતુ, પણ ખાન આઝમના બે પુત્રોને એણે નોકરીમા ચડાવ્યા

૯૨ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમા અમદાવાદ શહેરનુ વર્ણન કરેલું છે તેમા શહેરના તે સમયના (૧૭૬૦) લત્તાઓના નામ આપ્યા છે એમા ઇતિમાદખાનનુ નામ છે એની હવેલી શહેરના મ ધ્ય ભાગમા હતી પણ તે ક્યા તેનો પત્તો લાગ્યો નથી સરાઈ કારંજના મેદાનની બાજુમા હતી એમ આજે મનાય છે

ખાને આઝમ અઝીઝ કોકા

મીરઝા અઝીઝ કોકા અકબરનો દૂધભાઈ[૯૪] અને બહુ માનીતો હતો એ ગમે તેમ બોલે તોપણ બાદશાહ ખોટુ લગાડતો નહિ અને કહેતો કે મારી અને એની વચ્ચે દૂધની નદી વહે છે એ પાચ વાર ગૂજરાતનો સૂબો નિમાયો હતો એ વિદ્યા અને ઇતિહાસનો શોખીન હતો કોઈકોઈ વાર ફારસીમા કવિત રચતો, પણ અરબીનુ એને કાઇ જ્ઞાન નહોતું ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે એ ચાર સ્ત્રી પરણવામા માનતો અને કહેતો કે માણસ ને ખુરાસાની સ્ત્રી ઘર સાચવવા માટે જોઇએ, માવરા ઉન નેહરી (?) વીવાક (?)ને વાસ્તે, ઇરાકી સ્ત્રી પ્રેમ કરવા માટે, અને હિંદી સ્ત્રી સ્વામી તરીકેના હક જાળવવાને માટે જોઈએ[૯૫] અકબર પછી જહાંગીરના રાજ્યમા જ્યારે સુલતાન દાવર બક્ષને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો ત્યારે આ પ્રાતના જૂના અનુભવી તરીકે દાવર બક્ષને સલાહ આપવા માટે વૃદ્ધ ખાને આઝમને સાથે મોકલ્યો હિજરી–૧૦૩૪ મા અમદાવાદમા એનુ મરણ થયુ, અને સરખેજમા શેખ અહમદ ખટ્ટુની પવિત્ર છાયામા એને દફન કરવામા આવ્યો,[૯૬] પરતુ પાછળથી એના અસ્થિને શાહી રાજધાનીમા લઈ જઈને દફન કરવામા આવ્યા

નિઝામુદ્દીન અહમદ—તબકાતે અકબરીનો લેખક

ઇતિહાસકાર ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અહમદની નોધ પણ ટૂકામા લેવી જોઇએ અકબરના સમયમા હિંદના જે ઇતિહાસો લખાયા છે તેમા ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પણ સમાવેલો છે, પરતુ એ બધામા ઇતિહાસના નામને શોભે એવો અહેવાલ નિઝામુદ્દીન અહમદે જ આપ્યો છે એ ગૂજરાતનો બક્ષ હતો એટલે લખવાનો તો એનો ધધો હતો છતા પણ સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની છેલ્લી લડાઇઓમા એણે સક્રિય ભાગ લીધો છે અમદાવાદમા દાદરિયા ઉપર એનુ ઘર હતું એ સામાન્ય લેખક માત્ર નહોતો પણ વિદ્વાન હતો અને એની ઇતિહાસના બનાવોની નોધ રાગદ્વેષ વિનાની છે મુન્તખબુત્તવારીખનો લેખક અબ્દુલકાદર બદૌની પોતે પણ ઇતિહાસ-

---

૯૪ કોકાનો અર્થ દૂધભાઈ થાય છે મુસલમાનોમા દૂધભાઈનુ મહત્ત્વ સગાભાઈ જેટલુ છે

૯૫ મિરાતે અહમદી ગુ ભા પૃ ૨૦૫

૯૬ એજ, પૃ ૨૦૪ ખાને આઝમને સરખેજમા દફન કર્યાનુ અહમદી લખે છે, પરતુ પાછળથી એના અસ્થિને રાજધાનીમા લઈ જઈ દફન કર્યાનો એમા ઉલ્લેખ નથી અહમદીના લેખકને માટે આ જરા વિચિત્ર લાગે તેવુ છે, કારણ એની નોધ ઘણી ચોક્કસ હોય છે ખાને આઝમની રસવૃત્તિની નોધ પણ લેખકે કરેલી છે

લેખક અને સારો વિદ્વાન તથા કવિ હતો. એ પણ નિઝામુદ્દીનના લખાણનાં વખાણ કરે છે અને પોતે તબકાતમાંથી ઘણી વિગતો લીધી છે એમ સગર્વ કબૂલ કરે છે. તબકાતે અકબરીનો કેટલોક ભાગ અમદાવાદમાં લખાયો હતો.[૯૭]

આ સમયમાં ખાસ જાહેર બાંધકામ નોંધ લેવા જેવાં થયાં જણાતા નથી કેટલાક થાણાઓમાં રક્ષણાત્મક કિલ્લાઓ થયેલા છે. અકબરના સૂબાઓના અમલમાં દેશમાં સારાં જાહેર બાંધકામ થાય એવી શાંતિ રહી નથી, આમ છતાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા પ્રમાણમાં વધવાથી જૈન અને હિંદુ ધર્મનાં સ્થાનોના જીર્ણોદ્ધાર ખાસ થયા છે. જૈન જીર્ણોદ્ધારના તો ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

ખાનખાનાને બનાવેલો બાગે ફતહ

આવા ક્રાંતિના સમયમાં અમદાવાદમાં જે જગ્યાએ અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાને સુલતાન મુઝફ્ફરને હરાવ્યો તે સ્થળે એ શોખીન અને સંસ્કારી મુઘલે એક સુંદર બગીચો બનાવી એમાં સારાં મકાનો બંધાવ્યાં એ એક નોંધપાત્ર હકીકત ગણી શકાય. બંધાવનારના શોખ ઉપરાંત ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાન ઉપર વિજય મેળવવાનું મહત્ત્વ કેટલું ગણાતું હશે એ પણ સમજી શકાય છે. ખાનખાનાને અમદાવાદથી સરખેજના રસ્તે—નદીકિનારે આ બગીચો ૧૫૮૪માં બનાવ્યો. એમાં બે લાખ રૂપિયા ખર્ચીને સારાં રહેવા લાયક મકાનો બંધાવ્યાં એમ જહાંગીર નોંધ કરે છે.[૯૮] નદીને કાંઠે અમદાવાદ તરફ એક કોટ કરાવ્યો. બાગની આસપાસ પણ કોટ સાથે દરવાજો કર્યો. બાગની અંદર સારી સડકો અને અનેક જાતનાં ફળ તથા ફૂલનાં ઝાડ રોપાવ્યાં. આ એવાં પાસે પાસે અને એવી સારી રીતે રોપાવેલાં કે અંદર ચાલનારને શીતલ છાયા ને ઠંડક લાગે. આ બગીચાનું નામ 'બાગે ફતહ' રાખવામાં આવ્યું. એને જીતબાગ પણ કહેતા હતા. મિરાતે અહમદી લખાઈ ત્યારે (૧૭૬૦) બાગમાં ખેતી થતી હતી. કોટના દરવાજાનો થોડો ભાગ રહેલો હતો નદી તરફનો કોટ તથા બુરજો ઊભા હતા.[૯૯] આજે એ જગ્યાએ જે ગામ છે તેને ફતેહવાડી કહે છે.

૯૭: ઇલિયટ, ૫મા તબકાતના તરજૂમાના ફકરાઓ આપતાં સંપાદકે લેખકનું ચરિત્ર ટૂંકામાં નોંધ્યું છે. તબકાતમાંથી બદૌની તથા બીજા લેખકે પણ સાર લીધેલો છે. એનું ઘર કાંકરિયા ઉપર હતું એમ જહાંગીરની રોજનીશી ઉપરથી સમજાય છે. એના પુત્રને પણ ગૂજરાતની બક્ષીગીરી જહાંગીરના સમયમાં મળી હતી.

૯૮: તુઝુકે જહાંગીરીમાં એ નોંધ છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગેફતહના વર્ણનમાં મેં આ બધી નોંધ લીધેલી છે.

૯૯: જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફતહનું વર્ણન. પ્રો. કોમિસેરિયેટ મુસાફર

ખાનખાનાનની પુત્રી ખેરુન્નિસ્સાએ એમા જહાગીરને આમત્રેલો

આ બગીચો એક સમયે અમદાવાદમા ઉત્તમ ગણાતો હતો સત્તરમી સદીમા આવેલા મુસાફરોએ એના મુક્ત કઠે વખાણ કરેલા છે અને અમદાવાદના બીજા ઉદ્યાનોના પ્રમાણમા એના ઉલ્લેખો વધારે મળે છે ખાનખાનાની પુત્રી ખેરુન્નિસા બેગમ શહેનશાહ જહાગીર અમદાવાદમા આવ્યો ત્યારે આ બાગના મહેલમા રહેતી હતી એણે બાદશાહને પોતાના બાગમા આવવા આમત્રણ મોકલાવ્યુ ત્યારે પાનખર ઋતુ હતી બધા ઝાડ ઉપરથી પાદડા ખરી પડયા હતા બેગમ એના પિતા જેવી શોખીન હતી એણે અમદાવાદના કારીગરો બોલાવી દરેક ઝાડ ઉપર કુદરતી રગના પાન અને ફળ મુકાવ્યા બધી રચના એવી આબેહૂબ થઇ હતી કે જહાગીર છેતરાઈ ગયો એક ફળ એ તોડવા ગયો ત્યારે ફળ બનાવટી હતુ એવી ખબર પડી બાદશાહે ખેરુન્નિસાના શોખ અને હોશિયારીના વખાણ કર્યા [100]

યુરોપિયન મુસાફરોએ કરેલી બાગની નોધ

ઈ સ ૧૬૧૩ના નવેમ્બરમા વ્હીટિંગ્ટન નામનો અગ્રેજ વેપારી અમદાવાદ આવેલો ત્યારે ખાનખાનાને (Chow–Chin–Naw) ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાનને હરાવ્યો તેની યાદગીરીમા સુન્દર મકાન સાથે નદી કિનારે બાગ બધાવ્યો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એ વખતે બાગના મકાનમા કોઇનો વાસ નહોતો એમ લખે છે [101] ઈ સ ૧૬૧૫મા ડેલ્વર્થ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે બાગને ફરતા કોટનો ઘેરાવો દોઢ માઈલનો છે, સારા ફળના વૃક્ષો બનાવેલા છે અને મકાન કિંમતી છે [102] જહાગીર બાદશાહ ૧૬૧૮મા આવ્યો તે વખતે બાગમા આવેલો તેનુ વર્ણન ઉપર કર્યું

મેન્ડેલ્સ્લોના વર્ણનના અંતમા આ બાગની જમીન નરીમાન કોઠાવાળાની માલિકીની હતી તે વખતે કરેલી મરામત સાથેનુ મકાનોનુ નદી તરફના દેખાવનુ ચિત્ર આપ્યુ છે બાગે ફરદોસ, શાહીવાડી વગેરે બાગો પાછળથી ગામડા થઈ ગયા તેમ આ ફતેહવાડી પણ થઈ ગયુ ફિરિસ્તા જેતલપુરના જીતપુર બાગના નામ સાથે આ બાગના નામનો ગૂચવાડો કરે છે

૧૦૦ ટુંકે જહાગીરી અમદાવાદના ઇતિહાસમા બાગે ફતેહના વર્ણનમા એ ઉલ્લેખ અને વર્ણન આવે છે અમદાવાદના કારીગરોની કુશળતાનો આ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે

૧૦૧ અમદાવાદના ઇતિહાસમા બાગે ફતેહનુ વર્ણન ખેરુન્નિસા બેગમ એના પિતાના ગયા પછી થોડા વર્ષ બાદ આ બગીચાના મહેલમા રહેવા આવી હોય એમ આ મુસાફરના ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે એ કદાચ પિતા સાથે આગ્રા ગઈ હોય કે શહેરમા શાહી મહેલોમાથી એકમા રહેતી હોય એમ લાગે

૧૦૨ અમદાવાદનો ઇતિહાસ બાગનો અહેવાલ

ઈ. સ. ૧૬૨૬માં ટોમસ હર્બટ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે ખંભાતના છેલ્લા રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યો તેના સ્મારકનો આ બાગ વિશાળ અને શીતલ છાયાવાળો છે.[૧૦૩] ઈ. સ. ૧૬૩૮માં મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લોએ ગૂજરાતનાં સ્થાનોનુ સારું વર્ણન કર્યુ છે તેમા આ બાગેફતહનું વર્ણન જીતબાગના નામથી કરે છે (Tschietbag). એ લખે છે કે આ બાગ હિંદમાં મોટામાં મોટો અને સુંદર છે. બાગનું મહત્ત્વ ગૂજરાતના સુલતાનને હરાવ્યો તેના સ્મારક તરીકેનું છે તેટલું જ અંદર સારાં મકાનો અને વૃક્ષો છે તે પણ કહી શકાય. મેન્ડેલ્સ્લો એને દુનિયાનાં આકર્ષક સ્થળોમાનુ એક કહે છે એના વર્ણન ઉપરથી પાછળ નદી જવાં અંદર એક તળાવ પણ હોય એમ જણાય છે એ તળાવ ઉપર મંડપો હોય એમ પણ લાગે છે. એમાં નારંગી, લીંબુ, ચિકોતરાં, બદામ, શેતૂર, આંબા, આંબલી, ઉપરાંત ન ઓળખાય એવાં વૃક્ષો પણ ખૂબ છે એમ લખે છે. એ મુસાફર બગીચામાં ગયો ત્યારે એમાં વાંદરાં ખૂબ હતાં તેથી ગમ્મત પડેલી એવી નોંધ કરે છે.[૧૦૪] અહી આવો મોટો સુદર બાગ હતો એ વાત અમદાવાદમાં કોઈ ભાગ્યેજ જાણે છે.

અકબરના સૂબા

અકબરના રાજ્યકાળમાં ગૂજરાતમા નવ સૂબા નિમાયા, પરંતુ અકબરના અવસાન પછી ૧૬૦૫માં જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યાંસુધી ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે બાદશાહી સૂબાઓને ત્રાસ આપવો ચાલુ જ રાખ્યો હતો. મિરઝાં અઝીઝ કોકા ખાને આઝમ શાહી ફરમાનની અવગણના કરી મક્કા હજ કરવા ગયો એટલે શાહજાદા સુલતાન મુરાદને સૂબો નીમવામાં આવ્યો તે ઉપર જોયું. એ સૂબો ઈ. સ. ૧૫૯૨ થી ૧૬૦૦માં એનુ અવસાન થયું ત્યાંસુધી ગૂજરાતનો નામનો સૂબો રહ્યો. મિરઝા અઝીઝ મક્કાથી દોઢેક વર્ષમાં પાછો આવી શાહી હજૂર-

---

૧૦૩: એ જ.

૧૦૪: પ્રો. કોમિસેરિયેટ કૃત Mandelosw's Travels in Western India. મેન્ડેલ્સ્લો બાગ તાજો બનેલો ત્યારે થોડા વર્ષમાં જ અમદાવાદ આવેલો. શાહીબાગ એ વખતે બનેલો નહિ એટલે અમદાવાદના જૂના બાદશાહી બગીચાઓની સરખામણીમાં આ બગીચો સુદર હશે. કદાચ મેન્ડેલ્સ્લોના વર્ણનમાં થોડી અતિશયોક્તિ પણ હોય એમ લાગે છે. અમદાવાદના નદી પારના બાગોમા બે નામ માત્ર મળે છે. તેમા એક ફુરમાન વાડી. એ પણ પાછળથી પરુ થઈ ગયેલું. બીજું બાગે ફતહ. તે ફતેહવાડી થઈ ગયું. આજે આ નામો કોઈ જાણતુ નથી.

આ ગયો હતો[૧૦૫] મુરાદની સૂબાગીરીમા વહીવટી દીવાન તરીકે મુહમ્મદ સાદીક નામના મોટા અમીરની નિમણૂક કરવામા આવી હતી અને શાહજાદો પોતાના પ્રતિનિધિને ગૂજરાતનો વહીવટ સોંપી દક્ષિણ તરફ ગયો હતો. તે વખતે એના નાયબ સૂબા તરીકે સૂરજસિંહજીની નિમણૂક થઈ હતી શાહજાદા મુરાદનુ અવસાન થયુ ત્યારે ગૂજરાતના નવમા સૂબા તરીકે ફરીથી મિરઝા અઝીઝ કોકા ખાને આઝમની નિમણૂક થઈ, પરતુ ખાને આઝમે આ વખતે પોતાના નાયબ તરીકે પોતાના મોટા પુત્ર શાહખાનને મોકલ્યો અને બીજા પુત્ર ખુર્રમને જૂનાગઢના ફોજદાર તરીકે મોકલ્યો, ગૂજરાતની દીવાની સૈયદ બાયાઝી ને આપવામા આવી[૧૦૬]

મુઝફ્ફર શાહના પુત્ર બહાદુરનુ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ

મુરાદબક્ષ શાહજાદાની સૂબાગીરીના વખતમા સૂરજસિંહજીની નાયબીમા સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે ઈ સ ૧૫૯૪–૯૫મા ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી બાદશાહી સૂબાએ અને લશ્કર આ વખતે દક્ષિણની લડાઈઓમા રોકાયેલુ હતુ એ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ બહાદુર ગૂજરાતના કસ્બાએ અને ગામડા લૂટયા તોફાન અને બળવાની ગધ જેઈને એકેના પક્ષધારી સૈનિકો તુરત એની આસપાસ ભેગા થઈ ગયા સુલતાન મુઝફ્ફર પોતાની પાછળ બે પુત્રો અને પુત્રી મૂકીને મરણ પામ્યો હતો.[૧૦૭] એમા બહાદુરે એના પિતાની પેઠે અકબરની સત્તા સામે લડત ચાલુ રાખી નાયબ સૂબો રાજા સૂરજસિંહ તુરત જ લશ્કર લઈ અમદાવાદ આવ્યો બહાદુરના સૈનિકો સાથે શાહી સૈન્યને યુદ્ધ તો થયુ, પરતુ આખરે બહાદુર હારીને સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો ઈ સ ૧૬૦૫મા જહાંગીરના રાજ્યની શરૂઆતમા આ બહાદુરે ફરીથી લશ્કર ભેગુ કરી ઠેઠ અમદાવાદ સુધી આવીને હુમલા કર્યા કેટલાક અમીરો અને અમલદારો પણ આ બળવામા જેડાયા હતા જહાંગીરે પત્રદાસ રાજા વિક્રમાજિતને લશ્કર આપી સૂબા તરીકે મોકલ્યો એણે અમદાવાદ આવી આ બળવાખોરોને હરાવ્યા એમની સાથે જેડાયેલા કેટલાકને માફી આપી અને કેટલાક નાસી ગયા બહાદુર

---

[૧૦૫] મિરાતે અહમદી, ગુ ભા ૧ ૧૮૯

[૧૦૬] એજ, ૧ ૧૮૭

[૧૦૭] એજ, ૧ ૧૮૬ સુલતાન મુઝફ્ફરના સતાનો જમીનદારના આશ્રય તળે ઉછર્યા એમ અહમદી ઉલ્લેખ કરે છે પણ જમીનદારનુ નામ આપ્યુ નથી સૂરજસિંહે બહાદુરને હરાવીને ભગાડયો ત્યારે એ કઈ તરફ ગયો એ અહમદીમા ચોક્કસ લખેલુ નથી, માત્ર ગુમ થઈ ગયો એટલુ જ લખ્યુ છે

પણ નાસી ગયો અને ઈ. સ. ૧૬૧૪માં એનું અવસાન થયું.[૧૦૮] આમ અકબરની પછી પણ ગુજરાતના સુલતાનના વારસ તરફથી ગુજરાત પાછું સર કરવાના પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યા હતા, એટલે અકબરની સત્તાના આખાયે સમયમાં ગુજરાતીઓ ઉપર ગુજરાતી સુલતાનનું વર્ચસ ચાલુ રહ્યું એટલું કહેવામાં વાંધો નથી.

વહીવટમાં મહત્ત્વના ફેરફારનાં ફરમાન-નવું પંચાંગ

આ સમયમાં રાજસત્તા તરફથી સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનું ગણી શકાય એવું ગુજરાતને માટે ખાસ કાંઇ નોંધપાત્ર બન્યું નથી. છતાં પણ અકબરની રાજનીતિ ઉદાર હતી એટલું તો કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. એ રાજનીતિની શુભ અસર એના સામ્રાજ્યના બધા ભાગને માટે સમાન જ કહી શકાય. એમાં ખાસ વહીવટી ફરમાનો બધા પ્રાંતોના સૂબાઓ ઉપર મોકલાયાં હતાં તે મહત્ત્વનાં ગણી શકાય.[૧૦૯] એ ફરમાનોમા સૌથી પહેલું દીને ઇલાહીની જાહેરાતથી ઇલાહી વર્ષ અને માસની ગણતરી તથા સરકારી અમલદારોએ એ પ્રમાણે વહીવટી અમલમાં જૂનાં પંચાંગોની ગણતરી ઉપયોગમાં ન લેતાં નવા ઇલાહી સૂર્યની ગતિ પ્રમાણેના મહિનાઓનો ઉપયોગ કરવાનું ફરમાન છે. ફરમાનમાં હિંદુ શુક્લપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષ અને ચાંદ્ર મહિનાઓ તથા નવા ચાંદથી ગણાતા મુસલમાન મહિનાઓની થતી ગૂંચવણની સખત ટીકા કરેલી છે.[૧૧૦]

લોકો સાથેના વર્તાવ માટેનું બીજું ફરમાન

આ પછી બીજુ ફરમાન બહુ વિસ્તારવાળું–૫૧ કલમોવાળું–છે. એમાં સામાજિક દૃષ્ટિએ એ વખતના પ્રમાણમાં કેટલાક મહત્ત્વની વાતોના ઉલ્લેખ છે. એમા કેટલુંક વર્ણન આગળ વહીવટ અને સામાજિક પ્રકરણોમાં કરીશું.

૧૦૮: તુઝુકે જહાંગીરીમાં બાદશાહે જાતે આ બાબતની નોંધ કરી છે. અમદાવાદના ઈતિહાસમાં જહાંગીરના વર્ણનમા મેં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે અકબરના અમલના આખા યે સમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતના પ્રતિનિધિનો સામનો હતો.
૧૦૯: અહમદી: ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૯ થી ૧૬૪મા આ ફરમાનનો તરજુમો આપેલો છે. પણ ભાષા ગૂંચવણ થાય તેવી છે. વધારામાં જુઓ Religious Policy of the Mugals by Sri Ram Sharma.
૧૧૦: એ જ, પૃ. ૧૬૦–૬૧. અંધારિયા અને અજવાળિયા પખવાડિયા તથા તિથિઓની સમૃદ્ધિવાળાં પંચાગો વ્રતનિયમો માટે ઠીક હશે, પરંતુ વ્યવહાર અને રાજકાજ માટે ગૂંચવણ ઉત્પન્ન કરનારાં હતા એમ આ ઉપરથી સમજાયું હતું. ગૂજરાતમા એ વખતે શાલિવાહન શક અને માળવા મારવાડમા વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો એમ આ ઉપરથી સમજાય છે.

પરન્તુ કેટલીક રસમય આજ્ઞાઓની ટૂંકામા અહીં નોંધ લેવા જેવી છે પહેલી કલમમા ખુદાઇ ઇચ્છાને શરણ થવાની આજ્ઞા કરી પછી બીજીમા એકાન્તમા ન બેસવુ, પણ લોકમા મળીને બેસવુ, છતા નઠારી લોકોની ગરબડમા પણ ન બેસવુ એ આજ્ઞા રમૂજી લેખાય એવી છે એક કલમમા ગુનેગારને ગરદન ન મારવાનું કહી કાપેલુ માથુ ફરી જોડાતુ નથી એમ કહે છે અને પહેલાના રાજાઓ ચામડી ઉખાડી નાખવાની તેમજ હાથીને પગે બાંધવાની શિક્ષા કરતા તેવી ન કરવાની આજ્ઞા છે જો કે અહીં ભૂલવુ ન જોઇએ કે અકબરે પોતે મુઝારખાન હબશીને એવી સજા કરી હતી એવા ગુનેગારને હજૂરમા મોકલવો એવી આજ્ઞા જોતા એવી સજાનો હક ખુદ બાદશાહને જ હશે એમ સમજાય છે[111] મુહમ્મદના વખતે ઇતિહાસના તેમજ બીજા સદ્ગુણી લખાણો વાચવાની અમલદારોને આજ્ઞા છે તે રસમય છે નાળો ન દેવાની તથા ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપવાની આજ્ઞા છે[112] પ્રજાના ધર્મ તથા પંથોમા હાથ ન ઘાલવાની આજ્ઞા તથા તેના કારણો રસમય છે ઊંઘવામા ને ખાવાપીવામા હદ રાખવાની આજ્ઞા રમૂજી છે અહીં રમૂજ ખાતર નોંધવુ જોઇએ કે અકબરના મિત્ર અને વિદ્વાન ઇતિહાસ-લેખક અબુલફઝલનો ખોરાક બહુ જ હતો[113] પુરાતન ઇમારતોની મરામત કરવાની પણ આજ્ઞા છે ચોકીદારો ને લશ્કરી માણસોના વર્તન માટે પણ ઉલ્લેખ છે લશ્કરી માણસો પ્રજાના ઘરમા વગર રજાએ ન જઇ શકે દારૂ ગાળનારના નિયમોનો ઉલ્લેખ પણ છે ને શિક્ષા પણ છે પૈસાવાળાઓ માલ એકઠા કરી થોડુ થોડુ વેચી વધુ નફો ન કરે તે માટે ભાવ નિયમનની પણ આજ્ઞા છે[114] નદીઓ ઉપર સ્ત્રી પુરુષોને નાહવાના ઘાટ

---

૧૧૧ અહમદી, પૃ ૧૬૪ થી ૧૭૭ આ લાંબા ફરમાનની ૫૧ કલમો આપેલી છે સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ રસમય છે છતા એ બના માતો માટે છે એ જમાનામા રાજા એટલે બધાનો માલિક, પિતા જેવો, તથા ઇશ્વર જેવો, ટીકાથી પર ગણાતો એ સહજ સમજાય તેવુ છે રાજા કદી ખોટુ કરે જ નહિ એ અર્વાચીન ઇતિહાસમા પણ એ જમાનામા મનાતુ હતુ

૧૧૨ એ જ, પૃ ૧૬૫ એમા ઇતિહાસ માટેના ઉલ્લેખ રસમય છે એના ફાયદાનો પણ ઉલ્લેખ છે

૧૧૩ એ જ, પૃ ૧૬૭ ધર્મમા હાથ ન ઘાલવો એ આજ્ઞાના કારણો રસમય છે ખાવા પીવામા મર્યાદા જાળવવાની વાત પણ રસમય છે ઇલિયટ, વૉ ૬ મા અબુલફઝલના ખોરાક માટે કહે છે કે એ ૨૨ શેર ખોરાક પાણી અને તે ઉપરાંત રાબડી ખાતો શેર પાશેર કે કાચો એ જણાવેલુ નથી

૧૧૪ પૈસ વાળા માલ લઇ જાય, નફો કરે અને ગરીબોને ન મળે તે માટે રાજ્યની ચિંતા એ વખતે પણ હતી પૃ ૧૭૧

જુદા રાખી પાણી ભરવાના તેનાથી પણ જુદા રાખવાની આજ્ઞા છે. આ ફરમાન ઘણું જ લાંબું છે તેમાંથી માત્ર રસમય કલમોનો સાર અહીં આપ્યો છે.

કેટલીક જકાતની માફીનું ફરમાન

ત્રીજા ફરમાનમાં વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ પાસેથી લેવાની જકાતમાં કેટલીક માફ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. માલની આવજા ઉપર એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતાં જકાત લેવાતી હતી. એમાં વેપારી વર્ગ અને લોકો ઉપર પડતા બોજા ઉપરાંત એકસરખું ધોરણ પણ નહોતું. અકબરે આ ખાસ ફરમાનથી ખાધાખોરાકીની અને બીજી લોકોપયોગી જરૂરી ચીજો ઉપરની જકાત ઈ. સ. ૧૫૯૦–૯૧માં આ ફરમાનથી માફ કરી.[૧૧૫] આ બાબતની કેટલીક ચર્ચા આગળ વેપારના પ્રકરણમાં કરીશું. ફરમાન હિંદના બધા પ્રાંત માટે છે છતાં વેપારી આવકજાવક તથા એ સમયના ગૂજરાતની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં ફરમાનની વિગત નોંધપાત્ર છે. ઈ. સ. ૧૬૦૧–૨માં અકબરે ખંભાત બંદરની મહેસૂલમાંથી દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા શાહજાદા સલીમ–જહાંગીર–ને ઈનામ તરીકે આપવાનો હુકમ ગૂજરાતના સૂબા ઉપર મોકલ્યો.[૧૧૬] ઈ. સ. ૧૬૦૫થી જહાંગીર ગાદીએ આવ્યા પછી ગૂજરાતમાં મુઘલ સત્તા સ્થિર થઈ. ગૂજરાત સલ્તનતનું એ પછી નામનિશાન ન રહ્યું

[**નોંધ:** આ "સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ"નાં પાનાંઓમાં અનેક સ્થળે "હવે (અમુક-તમુક) પ્રકરણમાં આ વિશે ચર્ચા કરીશું" વગેરે મતલબનું આવે છે. છેલ્લો ગ્રંથ લખાય તે પહેલાં જ લેખકનું અવસાન થવાથી આપણે વિશેષ વસ્તુઓ—ગુજરાતના સાસ્કૃતિક ઇતિહાસનો નિચોડ મેળવી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. કોઈ સમાનધર્મા જાગે ને આ પૂર્ણ કરે એ ભાવના.

કે. કા. શાસ્ત્રી]

૧૧૫: એ જ, પૃ. ૧૭૩–૭૪. વધારામાં જુઓ Commercial Policy of the Moguls: By D. Pant. પૃ ૮૫–૮૬.

૧૧૬: એ જ, પૃ. ૧૮૭. તાબાના પ્રદેશોની આવકનો રાજાઓ મન ફાવે તેવો ઉપયોગ કરી શકતા.

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનું વહાણવટું

સાક્ષર શ્રી મનસુખરામભાઈ માટે એમ કહેવાય છે કે એક વખતે એ કોઈ ચિત્રકળાનું પ્રદર્શન જોવા ગયા હતા ત્યાં એમણે એક ભારે કીમતનું ચિત્ર જોઈ કહ્યું "આની આટલી બધી કીમત!" આ શબ્દો સાભળીને પ્રદર્શનનો વ્યવસ્થાપક એમને એક ખાસ જગ્યાએ લઈ ગયો અને કહ્યું કે "સાહેબ, અહીંથી જુઓ" મનસુખરામભાઈ સ્તબ્ધ થઈ જોઈ જ રહ્યા અને બોલ્યા "આની આટલી જ કીમત"

કોઈ પણ વસ્તુને જે દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તે પ્રમાણેના ગુણવાળી સ્વાભાવિક રીતે તે આપણને જણાય છે પરદેશી લોકો પરદેશી સજોગો લક્ષમા રાખી અન્ય દેશોનો ઇતિહાસ લખે ત્યારે દૃષ્ટિબિંદુ સ્વાભાવિક રીતે તેમનુ જ હોવાથી પોતાના ગુણદોષ અને વિભ્રમ(prejudice)ની છાપ તેમના લખાણો ઉપર પણ પડે છે દિલ્હી અને લડનને ધ્યાનમા રાખીને લખનારને બીજુ કોઈ સ્થળ પણ કાળે એથી મોટુ કે સમૃદ્ધ હોઈ શકે એમ માનતા પણ આચકો આવે છે

ગુજરાતના રાજકીય, સામાજિક, અને વાણિજ્ય વગેરેના ઇતિહાસ તરફ આપણા વિદ્વાનોમાથી કોઈએ રીતસરની નજર નાખી નથી અને આપણુ કેટલુયે સારુ ખોટુ આપણે પારકી આખે જોવુ પડે છે કેટલાક અપવાદો સિવાય પારકાને હાથે લખાયેલા આપણી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસ કેવળ લૂખા જણાય છે, કેટલાયે રસમય ઇતિહાસ ખૂણામા અર્ધ અધકારમા પડી રહ્યા છે

ભારતવર્ષના દરેક પ્રાતમા ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓ સર્વથી વિશેષ અને વિવિધતાવાળી પ્રાચીનકાળથી છે એ સિદ્ધ વાત છે એમા વેપાર એ પ્રધાન પ્રવૃત્તિ છે અને વહાણવટુ ને નાણાવટુ એ એના મુખ્ય અગો છે વહાણ વટામા દરિયાઈ વેપાર અને વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે વેપારના આ મુખ્ય અગોના ઇતિહાસ ખૂણામા પડયા

છે. અંધારા આકાશમાં છૂટા વેરાયેલા તેજોમય તારા જેવા એના ઉલ્લેખો ઠેર ઠેર ચમકે છે.

હાલની દુનિયામાં વહાણવટીઓની મોટામાં મોટી પ્રજાના દબાણમાં હિંદુસ્તાન આવવાથી હિંદુસ્તાન જેવા દેશને તો વહાણવટું હોય જ નહિ એમ ધારનાર પશ્ચિમના ગર્વિષ્ઠ લોકોને પ્રાચીન હિંદના વહાણવટાનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ અર્પણ કરીને બંગાળાના પ્રસિદ્ધ પ્રો. રાધાકુમુદ મુકરજીએ ચકિત કરી નાંખ્યા છે અને સ્વદેશની સેવા બજાવી છે વાદળાંમાં ઢંકાયેલા સૂર્યને સૂર્ય છે એમ સાબિત કરવા માટે આધારો આપી જે નકામી મહેનત કરવી પડે તેવી મહેનત વખતને અનુસરીને એમને કરવી પડી છે. આ જાતનું પુસ્તક વ્યવસ્થિત રીતે પહેલું જ બહાર પડેલું છે અને સ્વદેશાભિમાનના જે જુસ્સાથી એ લખાયેલું છે તે માટે પ્રો. રાધાકુમુદને જેટલું માન આપીએ તેટલું ઓછું છે.

પ્રો. રાધાકુમુદે ઘણી મહેનત લઈ આવો ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યા છતાં દિલગીરીની વાત એ છે કે ગુજરાત જે વહાણવટા માટે હિંદમાં સર્વથી આગળ છે; જેની એ પ્રવૃત્તિ સર્વથી વધારે અને પ્રાચીન છે તેને અન્યાય થયો છે; પ્રો. રાધાકુમુદ જેવા વિદ્વાન અને પ્રમાણ ગણાય એવા પુરુષને હાથે એવું થયું છે એ વિશેષ શોચનીય છે.

પ્રો. રાધાકુમુદ મુકરજીનું પુસ્તક આખા ભરતખંડના વહાણવટાના ઇતિહાસરૂપે લખાયેલું છે એટલે આખા દેશની એ પ્રવૃત્તિ તેના જે જે ભાગે જેટલા જેટલા પ્રમાણમા જેવી જેવી રીતે કરેલી હોય તે યથાર્થ રીતે આલેખાય એ જ યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રો. મુકરજીએ આ કાર્યમાં એ યથાર્થતા બરોબર રીતે જાળવી નથી એમ જણાઈ આવે છે. આપણે આગળ જોઈશું તેમ ગુજરાત જ વહાણવટાના ક્ષેત્રમાં હિંદના કોઇ પણ પ્રાંત કરતાં આગળ હતું, અને છે; અને, દરિયાપારના દેશો સાથે નિત્ય સંસર્ગથી[1] ગુજરાતી ભાષા

---

[1] : વહાણવટું અને દરિયાઈ વેપારમા ગુજરાત પ્રાચીનકાળથી હિંદના સર્વ પ્રાંતો કરતાં અગ્રસ્થાને હતુ એ તો મુસાફરોના વૃત્તાન્તોથી અને બીજા અનેક પુરાવાઓથી સિદ્ધ થાય છે અને એ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. હાલ પણ ગુજરાતમા પારસી સ્ટીમરો દ્વારા મોટો દરિયાઈ વેપાર છે અને બીલીમોરા, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં હજી પણ મોટા વહાણો બને છે અને હિંદી મહાસાગરમાં ફરે છે. ગુજરાતના ખારવા હજી પણ સ્ટીમરોમાં કામ કરવા માટે પસદ કરવામા આવે છે. (સરખાવો Encyclopaedia Britanica Vol XII p 710 "Owing to its maritime connections the language has also borrowed occasional words from other parts

અનેક દૃષ્ટિએ હિંદના બીજા પ્રાંતોની ભાષા કરતા વધારે સમૃદ્ધ થયેલી છે પ્રો મુકરજીના પુસ્તકમા ગુજરાતની જે કેટલીક વિગતો લીધી છે ને જોતા બહારના વાચનારને ગુજરાતના વહાણવટાનો વિકાસ કેવળ સાધારણ જ હોય એમ લાગે એવુ છે એમના ઉપોદ્ઘાતમા એમણે જે આધારો અને જે પદ્ધતિથી પુસ્તક લખવાનુ જણાવ્યુ છે તેમા તો ગુજરાત કે તેને વિશેના આધારોનુ નામ પણ નથી ગુજરાતી વહાણવટાની મૂકી ન દઈ શકાય તેવી જે જે વિગતો એમણે લીધી છે[2] તે સાધારણ રીતે જ ટૂંકમા મૂકી છે, એમના આધારના સાધનો જોતા ગુજરાતને લગતા સાધનો બરોબર જોયા હોય એમ જણાતુ નથી, અને જે ગુજરાતી સાધનોના નામ આપ્યા છે તેનો પણ બરોબર ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગતું નથી,[3] પરદેશી મુસાફરોના વર્ણનોના આધાર પણ ગુજરાતને લગતા એકાદ અપવાદ સિવાય એમણે લીધા જ નથી,[4] ગુજરાતની મહત્ત્વની વિગત ટૂંકામા લખતા પણ તે માટે શકાને સ્થાન હોય તો એમણે લબાણથી ચર્ચા કરી છે,[5] બગાળ અને

---

of Asia and from Europe This is specially marked in the strange dialect of Kathiawar boatman who travel all over the world as lascars on great steamships આ હકીકત એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાની દશમી બહાર પડેલી તેરમી આવૃત્તિમાથી લીધેલી છે ને તેમા હિંદના દરિયાકાઠાના બીજા પ્રાતો ની ભાષાઓ કે પ્રાતો માટે-બગાળ-આંધ્ર, તામીલ વગેરે માટે આ જાતનુ લખેલુ નથી

૨ સુપારક જાતકને લીધે ભરૂચની સહેજ બાબત, જાવાની બાબત, ગુજરાતી સુલતાનોના વખતની બાબત, ઘણી ટૂકામા સુરતની બાબત, અને પાછળથી મુબઈની બાબત, આટલી બાબતોમા ગુજરાત બાબત ઘણુ ટૂકામા લખવામા આવ્યુ છે (જુઓ Indian પાના – ૪૦, ૪૯, ૭૭, ૧૩૧, ૧૫૧, ૨૦૦ થી ૨૦૧, ૨૩૭) આટલા પાનામા ગુજરાત બાબત થોડા વાક્યો લખ્યા છે ફક્ત પાના ૨૦૦ અને ૨૦૧મા ગુજરાતી સુલતાનોના વખતનુ વર્ણન કર્યું છે, પરતુ તેમા બગાળના લખાણ જેવી છટા નથી. બીજ આખા પાના ૨૪૪ અને ૨૪૫ માના પારસી વહાણ બાધનારા સબધી લખ્યુ છે આ સિવાય છૂટાછવાયા નામો ગુજરાત સબધી થોડા આવે છે

૩ ગુજરાતને માટે જે થોડા સાધનો તેમણે લેયા છે તેમા Bombay Gazetteer Vol I, Part 1 & 2 અને Bird s History of Gujarat અને Balley's History of Gujarat ના નામ ગણાવ્યા છે આ પુસ્તકોમા પણ ગુજરાતના વહાણવટાના એટલા બધા ઉલ્લેખો છે કે તેમાથી તેમણે નહિ જેવુ જ લીધુ જણાય છે

૪ બારબોસા, થેવેનોટ, મેન્ડેલ્સ્લો, સીઝર ફ્રેડ્રિક વગેરે ઘણા પરદેશીઓની મુસાફરીના વર્ણનો જેમા ગુજરાતી બદરો માટે ઘણુ લખેલુ છે તે જોયા જ જણાતા નથી અને એ મુસાફરોના નામ પણ નથી જણાતા Bom Gaz. I pt 1મા ગ્રીક, રોમ અને આરબ વગેરેના ગુજરાતના ઉલ્લેખો તરફ નજર નથી ગઈ

૫ જાવાના સસ્થાન માટે કરેલી ચર્ચા માટે જુઓ Indian shipping પૃ ૧૪૦ થી ૧૫૪

મદ્રાસના કિનારાના હેવાલ પાછળ જે મહેનત કરી છે તેના થોડા ભાગ જેટલી પણ ગુજરાત માટે કરેલી નથી; બંગાળની નદીઓની નૌકાઓની આવજા માટે જેટલાં પાનાં એમણે જે છટા, રસ અને વિગતથી ભર્યાં છે તે સાથે સરખાવતા ગુજરાતની તો જાણે અવગણના જ કરી હોય એમ સહજ દેખાઇ આવે છે.[૬] ટૂંકામાં, પ્રો. મુકરજીનું પુસ્તક વાંચતા ગુજરાતના વેપાર ઉદ્યોગને જાણનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને લાગે એવું છે કે એક રીતે આવું ઉત્તમ પુસ્તક લખતાં પહેલાં તેઓ ગુજરાતમાં આવી ગયા હોત અગર તો ગુજરાત સંબંધી સાધનોની અને ઉલ્લેખોની પૂરી શોધ રસથી કરી હોત તો ઠીક હતું. આ કારણથી ગુજરાતની નાવિક પ્રવૃત્તિનો ટૂંકાણમાં ખ્યાલ આપવો એ ઉચિત છે.

આથીયે વધારે શોચનીય એ છે કે વડોદરામાં શ્રી સયાજી બાળ-જ્ઞાનમાળામા એક ગુજરાતી ભાઇએ 'હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું' એ નામનું એક લઘુ પુસ્તક બહાર પાડ્યુ છે. પ્રો. મુકરજીના ગ્રંથની એ નાની નકલ જ છે અને એમાં ગુજરાત માટે કાંઈ વિશેષ લખવામાં આવ્યું નથી.[૭]

પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસનો જે અભ્યાસ કરે, એશિયામાં હિંદુસ્તાનની અને હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિનો જે વિચાર કરે, અને હાલના ગુજરાતની નજરે જુએ, તેને તો આપોઆપ ખબર પડે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ દેશ દરિયાઈ વેપાર માટે મશહૂર છે. ઉત્તરમાં પાલણપુર એજન્સી અને પૂર્વમાં પંચમહાલ દાહોદ અને ઝાલોદ તાલુકા બાદ કરતાં એની એકે જગ્યા દરિયાથી સો માઇલ દૂર નથી. ખંભાત અને કચ્છના અખાતોને લીધે દેશના ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં મોટો કિનારો એને મળે છે. અનેક સૈકાઓથી અનેક સાહસિક અને ચતુર જાતિઓએ એને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ બરોબર સમજવા માટે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં વેદકાળથી થયેલા જાતિઓનાં ભ્રમણો આપણે માન્ય કરવાં પડે. કેટલાક

૬: ગુજરાત માટે છૂટાં વાક્યો અને નામોના છૂટા ઉલ્લેખ ઉપરાંત બે જગ્યાએ બે પાનાંથી વધારે સળંગ લખાણ નથી. બંગાળ માટે તેવાં લખાણ ઘણાં છે. અને એક લાંબુ પ્રકરણ જુદું આઠ પાનાનું ભર્યાં ઉપરાંત મોગલાઈના વખતના વર્ણનમાં બંગાળ બાબત જ લગભગ ૨૩ પાનાં ઝીણી ઝીણી વિગતોથી અને છટાની ભર્યાં છે.

૭: આ નાનું પુસ્તક વાંચતા બરોબર પ્રો. મુકરજીના પુસ્તકનો લીટીએ લીટીનો સાર લીધો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. નવાઇની વાત એટલી જ છે કે પુસ્તકમાં કોઇ જગ્યાએ અમુકમાંથી સાર લીધો છે એમ લખ્યું નથી.

વિદ્વાનોનું માનવુ છે કે એ ભ્રમણ પરજાતિઓના આક્રમણો ઉપરાત બીજા પણુ અનેક કારણોથી થયેલા છે ગુજરાતમા આ પ્રવૃત્તિ કાઇક વધારે દેખાય છે, અને તેમા અન્ય કારણો કરતા દરિયાને લીધે ઉદ્ભવેલા વેપારને લીધે થયેલુ આકર્ષણ એ મોટુ કારણ લાગે છે હિંદના અનેક ભાગોમાથી ગુજરાતમા ઘણી જાતિઓ આવી છે, પરતુ ઉત્તરે કાબુલ–પજાબ–કાશ્મીર અને યમુનાના પ્રદેશમાથી આવેલી જાતિઓનુ પ્રમાણ વધારે છે. વિદ્વાનોનુ વળી એમ પણ માનવુ છે કે એવી જાતિઓએ પોતાની મૂળ ભૂમિના નામો નવા વસવાટની જગ્યાએ જાળવી રાખવા યત્ન કર્યો છે આ પ્રવૃત્તિ પાછળથી ગુજરાતમા પણુ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાના ભ્રમણોમા જળવાઇ રહી છે[૮]

લાટ એ નામ ગુજરાતના ઘણા મોટા ભાગનુ ક્રિસ્તીસન પૂર્વેથી પરદેશીઓ વાપરતા હોય એમ જણાય છે, અને હાલ આપણે જેને અરબીસમુદ્ર કહીએ છીએ તેને લારનો સમુદ્ર[૯] આરબો કહેતા, એ લાટના કિનારા સાથેના તેમના દરિયાઇ વેપારને લીધે જ છે[૧૦]

---

૮ કામ્બોજ ઉપરથી કેમ્બોડિયા, મથુરા ઉપરથી મદુરા, અને સિલોન, અરબસ્તાન અને જાવાને કિનારે એવા બીજા ત્રણ મદુરા અગર સુતરા, સોપારા ઉપરથી આફ્રિકાનુ સોફાલા, માગરોળ-મગલપુર-કાન્હડદે પ્રબધનુ માગલહૂર ઉપરથી દક્ષિણનુ મગલૂર (મેંગલોર), ગબ્બોદ્ધાર ઉપરથી મેડેગાસ્કર, કાશી ઉપરથી કાથી, વગેરે ઘણા હિન્દી નામો દેશાવર ગયેલા છે ગુજરાતમા પણ એવા નામો ઘણા છે તેમા સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ અને દક્ષિણ કિનારાના કેટલાક ગામો સામેના સુરતને કિનારે પણ છે, માગરોળ, માડવી, વેરાવળ, મહુઆ, ઊના વગેરે આ બધુ જાતિઓના વેપાર અર્થે થયેલા ભ્રમણ સૂચવે છે આ બાબતમા વિદ્વાનોમા મતભેદ ઘણો છે અને આ કેવળ અનુમાન જ છે માણસના નામો ઉપરથી સ્થળના નામ પડે તે તો એકથી વધારે હોઈ શકે, પરતુ તેવો સભવ ન હોય ત્યારે કોઈ જાતિએ જ પોતાના મૂળ વતનનુ નામ પાડયુ હોય એમ સભવે કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમા વડનગર અને વિસનગર છે ઇંગ્લાડના સસ્થાનોમા પણ આવુ જણાઈ આવે છે

૯ જુઓ અલતેકરનુ "History of Ancient Towns in Gujarat" p 3 અને દસમી સદીમા અલ માસુદી આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના મહાસાગરને લારવી સમુદ્ર કહે છે (Bom. Gaz I-1 p 510)

૧૦ લાટ શબ્દનુ મૂળ શેમા છે તે સમજાતુ નથી સસ્કૃતમા નથી એમ વિદ્વાનોનુ માનવુ છે હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાના સસર્ગમા આવેલા પરદેશીઓએ એ નામ કોઈપણ કારણથી પાડયુ હોય એમ જણાય છે વળી જાણવા જેવી વાત એ છે કે (Tolemy) ટોલમી લારીક (Larike) કહે છે હવે સિંધમા લારખાના છે અને ઇરાનના દક્ષિણ કિનારે લારિસ્તાન છે તે જાણીતુ છે તેની જ જોડેના સિંધના દક્ષિણ કિનારાનુ નામ કનિંગહામે "લાર" આપ્યુ છે (Cunningham s Ancient Geography Map IX) ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાનુ નામ પણુ લાટ તે તો જાણીતુ છે અને તેને જ લાર

જે વખતે યુરોપના લોકો જંગલી હતા તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃતિનો સૂર્ય સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં હતો એ નિર્વિવાદ છે. ઇતિહાસ જેવી વસ્તુની કોઈ પણ દેશમા શરૂઆત નહોતી થઈ તે સમયથી પણ ઘણો પુરાણો એનો ઇતિહાસ છે.

એવા પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં હિંદુસ્તાનનું બારું ગુજરાતમાં હતું. હ્યુઈટ નામના લેખકે[11] હિંદના આ પશ્ચિમ કિનારાની એટલે હાલના ગુજરાતની વેપારી પ્રવૃત્તિ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષથીયે જૂની છે એમ ઇજિપ્તની કબરોમાંથી નીકળેલી સિંધુ નામની મલમલ અને ગુજરાતની ગળી ઉપરથી સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે. સિંધનો દક્ષિણ કિનારો, એ કિનારે આવેલું પાતાળનગર અને ગુજરાતનો કિનારો સમાન જાતિઓથી અગર તો એક વ્યવહારથી ગૂંથાયેલી જાતિઓથી વસેલો એ તો એ આખાયે કિનારાને લગતા 'લાર' નામ ઉપરથી જણાય છે.

મિ. હ્યુઈટ પશ્ચિમહિંદના કિનારાના વેપારને ઇસ્વીસન પૂર્વે ઘણાં વર્ષ જૂનો કહે છે તે વાતને આપણે વધારે પડતી માનીએ તોપણ ભરુકચ્છ (ભરૂચ) અને શૂર્પારક (સોપારા) એ બંદરો તો મહાભારત–કાળમાં સમૃદ્ધ

અગર લારીક પાછળથી કહેતા. હબીબુશીર નામના તવારીખકારની નોંધ ડૉ. બર્ડે લીધી છે (Bird's History of Gujarat p p. 153 154) તેમા લખે છે કે મહમૂદ ગીઝનીના માણસોએ સોમનાથમાં લાટની મૂર્તિની પૂજા થતી જોઈ અને એ મૂર્તિ પુરાણા આરબો પણ અરબસ્તાનમાં પૂજતા હતા. આ ઉપરથી શિવલિંગના આકારને લીધે કે કોઇ બીજા કારણથી એ જાતની શિવપૂજા જ્યાં જ્યાં થતી હોય તે બધા કિનારાને આરબોએ લાટ અગર લાર નામ આપ્યું હોય એમ બને. મુસલમાની ધર્મની સ્થાપના પહેલાં અરબસ્તાનનો થોડો ભાગ, ઈરાન, અને ગુજરાત બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા (કિનારાના ભાગ ખાસ કરીને) એ તો સિદ્ધ વાત છે. અને મુસલમાની ધર્મના પૂર્વમાં આગળ વધવાથી કે બીજી કોઇ જાતિના આક્રમણથી લાટ નામ સંકોચાઇને ગુજરાતના કિનારા માટે વપરાવા લાગ્યું હોય એમ બની શકે. સિંધને દક્ષિણે લારી બંદર છે તે પણ લાર ઉપરથી. આમ જોતાં સિંધુને કિનારે ઉત્તર સિંધમા લારખાના, ઈરાનનું લારિસ્તાન, સિંધનું લાર, સોમનાથની મૂર્તિને લીધે આરબો એ કિનારાને પણ લાર કહેતા હોય તો તે, અને ગુજરાતના કિનારાનું લાટ એ બધું પશ્ચિમ કિનારાની એકસરખી રેખામાં આવે છે. એથી કોઈ જાતિનું ભ્રમણ સૂચવાતું હોય તેમ પણ બને ખરું. આ વિગતમાં પરસ્પર સંબંધ હશે કે નહિ તે તો પુરાતત્ત્વના કોઈ વિદ્વાન કહે ત્યારે મનાય. આ પણ અનુમાન અને તે નિરાધાર છે, પરંતુ આ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે અરબસ્તાન સિંધ અને ગુજરાતના કિનારાને ઘણો જૂનો દરિયાઈ સંબંધ હતો. માસુદી (A D. 916) લખે છે કે ચેવલ, થાણા અને સોપારામા લારીય ભાષા બોલાતી હતી. Bom. Gaz. vol. I. Part II p. 22 અને તેથી પરસ્પર વ્યવહારને લીધે વહાણવટું પણ ખીલેલું હશે.

૧૧ : જુઓ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં Mr. Hewitના લેખ પરથી Bom. Gaz. I. I. p. 11.માં લીધેલી નોંધ નં. ૨.

હોવા જોઈએ એમ જણાય છે આ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમા વહાણો વગેરે માટે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ ન હોવાથી ગુજરાત ।। બંદરોના આવા ઉલ્લેખો અને ઇતિહાસના પિતા હેરોડોટસ જેવા અનેક યુરોપવાસીઓએ કરેલા કપાસ આદિ વસ્તુઓના ઉલ્લેખો ઉપરથી, અને ઘણી વેપારી જાતિઓ આ ભૂમિ તરફ આકર્ષાઈ આવીને વસનાથી આપણે ચોક્કસ માની શકીએ કે ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર મહાભારતના સમયથી કે તેથી પણ પહેલાથી ચાલતો હોવો જોઈએ અને તેને માટે યોગ્ય વહાણો વગેરે સાધનો પણ હોવા જોઈએ

ઇસ્વીસન પૂર્વે લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાથી, લગભગ બૌદ્ધ સમયથી, ભરૂચ અને સોપારા બંદરોનો વેપાર વધારે હોય એમ જણાય છે બૌદ્ધ જાતકોમાના સુપારગ જાતકમા ભરૂચના ઉલ્લેખ છે સુપારગ બોધિસત્ત્વ જે મહાનાવિક હતો, તે ભરૂચનો જ છે ઇસ્વીસનની શરૂઆતમા તો લગભગ આખા હિંદુસ્તાનનો વેપાર ભરૂચે એકહાથ કર્યો હતો ભરૂચથી કપડવંજ બાજુ થઈ ભીલસા, સાચી વગેરે આગળ થઈ છેક પાટલીપુત્ર (પટણા) સુધી મહામાર્ગ હતો અને સાચી વગેરેનું તેથી મહત્ત્વ હતુ[૧૨] ઉજ્જનથી કેટલોક માલ ભરૂચ આવ્યાનું તો પેરિપ્લસ લખે છે કાબુલથી દેશાવર ચઢાવવા માટેનો માલ પણ ભરૂચ આવ્યાનુ અને દક્ષિણહિંદનો માલ પણ નિકાશ માટે ભરૂચ આવ્યાનુ એ લખે છે આ ઉપરથી જણાશે કે એ વખતે કાબુલથી પાટલીપુત્ર અને દક્ષિણ એ બધા ભાગનુ મુખ્ય બંદર આપણુ ભરૂચ હતુ

આ વખતે ટોલેમી અને બીજા પાશ્ચાત્ય લેખકો ગુજરાતના કિનારાના ઘણા બંદરો અને વેપારી સ્થળો ગણાવે છે ભરૂચ (Barigaza), નવસારી (Nonsaripa), બીલીમોરા (Poulipoula), કીમ (Kammoni) અને સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના દ્વારકા (Barake), પોરબંદર (Bardaxema) (મહાની પાડોશને લીધે), વેરાવળ (Surastra), માગરોળ (મગનપુર Monoglosson), હાથબ (હસ્તકવપ્ર–Astakapra) વગેરે બંદરો પણ ગણાવે છે, પરતુ છેક સોલંકીઓના સમય સુધી વહાણોના નામ અને બાંધકામ કે તેને લગતા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નથી

આમ છતા પણ બીજા બંદરો સાથે ભરૂચ મુખ્ય બંદર તો હતુ જ ઇસ્વીસનની શરૂઆતમા ગ્રીક લેખકો ભરૂચનો દરિયાપારના દેશો સાથેનો વેપાર આ પ્રમાણે ગણાવે છે ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન અને ઇરાની અખાતના બંદરોએ અને હિંદી મહાસાગરમા ભરૂચના વહાણો ઘૂમતા મિસર અને અરબ-

૧૨ Altekar's History of Ancient Towns of Gujarat & Kathiawar

સ્તાનથી સોનું, રૂપું, પિત્તળ, કલાઇ, સીસું, પારો, સુરમો, કાચ, પોખરાજ, પરવાળાં, દારૂ, કાપડ, અને દુપટ્ટા આવતાં.[૧૩]

ઇરાની અખાતનાં બંદરોથી ગુલામો, સ્ત્રીઓ, સોનું, મોતી, ખજૂર, દારૂ અને કાપડ વગેરે આયાત થતાં. ભરૂચથી મિસર અને અરબસ્તાનમાં ચોખા, બીયાં, તેલ, રૂ, ખાંડ, મલમલ, અને ઊંચી જાતનું કાપડ, ઇરાની અખાતનાં બંદરોએ પિત્તળ, શીંગડાં, સુખડ અને બીજાં લાકડાં નિકાશ થતાં, આફ્રિકાથી ભરૂચમાં સોનું, સિલોન અને મલબારથી તેજાના આવતા.[૧૪] અરબસ્તાન અને ઇરાનના કિનારા સાથેનો ભરૂચનો સંબંધ પણ નામ સાથે પેરિપ્લસ લખે છે.[૧૫]

આ સમયના ભરૂચના પરદેશીઓએ કરેલા ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે હાલનું ભરૂચ જોતાં પુરાણા ભરૂચના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. ભરૂચે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જાતિઓના વ્યવહાર જોયા છે; અઢળક લક્ષ્મી રમાડી છે; અનેક ધર્મોને સમાનતાથી પોતાની ભૂમિ ઉપર રાખ્યા છે; એનાં સંસ્મરણો કવિને કાવ્ય, ઇતિહાસકારને ઇતિહાસ અને નવલકથાકારને નવલકથા માટે અખૂટ સામગ્રી આપે છે.[૧૬]

ઇસ્વીસનની નવમી સદી આવતાં સુધી ગુજરાતનો ઇતિહાસ સહેજ પણ વ્યવસ્થિત ન હોવાથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિના હેવાલ માટે છૂટાછવાયા અને તે પણ ઘણા થોડા ઉલ્લેખો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેમ છે. ક્ષત્રપ રાજાઓએ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને તેમના સમયમાં રોમન સામ્રાજ્ય સાથે ગુજરાતનાં બંદરોનો સંબંધ હતો.[૧૭] ક્ષત્રપો અને સોલંકીઓની વચ્ચેના આશરે ૭ સદીઓ જેટલા લાંબા સમયમાં ગુપ્ત, વલભી, ગુર્જર, ચાવડા આદિ રાજ્યોના વખતમાં બહુ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો ન હોવા છતાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણવટું સારી સ્થિતિમાં હોય એમ માનવાને કારણ છે. આ વખતમાં થાણા જિલ્લાનાં બંદરોનો વેપાર

૧૩: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ. પૃ. ૨૫૧–૨૫૩.
૧૪: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ પૃ. ૨૫૩.
૧૫: Bom. Gaz. I. I. p. 545.
૧૬: Brigg's Cities of Gujarashtra.
૧૭: Encyclopaedia Britanica vol. IV p. 188 13th Edition. "since about A. D. 40 the coast cities had been much enriched by trade with Roman Empire, which both the Satavahanas and Satrapas did much to encourage શાહ રાજાઓમાં electionની રીત હતી અને એમનું રાજ્ય commercial kingdom કહેવાતું.

સારો ચાલતો હતો અને ત્યાંના વેપારીઓ લાડ વાણિયા હતા તે ઉપરથી ભરૂચ વગેરે બંદરોનો વેપાર હરકત વગર સારો ચાલતો હશે એમ માની શકાય[૧૮] આ સમયમાં ઉપર જણાવેલા રાજ્યોના ફેરફારો થઈ ગયા તેને લીધે જે ઊથલપાથલ થઈ હશે તે દરિયાઈ વેપારને અસર કરે તેવી ભારે હોય એમ જણાતું નથી એક રીતે જોતાં તો આ લાંબા સમયમાં ગુજરાત ઉપર વલભીપુરના નાશ સિવાય કોઈ મોટી આફત આવી હોય એમ માનવા-ને કારણ નથી ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર હૂણ આદિની ચઢાઈઓથી નાસેલા લોકો પણ ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા છે અને ગુજરાતના બંદરોથી પરદેશ ગયા છે

આ સમયમાં જ ગુજરાતના લોકોએ સમુદ્રપાર મસ્થાનો વસાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી હોય એમ દેખાય છે ઈરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ કિનારા ઉપર તો ગુજરાતીઓના સંસ્થાનો દરેક ઠેરે હતા ગુજરાતના સિંહકુમાર નામના કોઈ રાજવંશીએ સમુદ્રમાર્ગે લંકાનો વિજય કરીને તેની યાદગીરીમાં તેનું નામ સિંહલદ્વીપ રાખ્યું[૧૯] સિંહલદ્વીપ

---

૧૮ ગુજરાત સર્વસંગ્રહ પૃ ૨૫૨

૧૯ બંગાળના સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે લંકા જીતી તેનું નામ સિંહલદ્વીપ રાખ્યું અને તેનો સમય અને બુદ્ધ ભગવાનનો નિર્વાણનો સમય એક જ છે (ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ પહેલા) એમ મહાવંશ નામના બૌદ્ધ ગ્રંથના આધારે પ્રો રાધાકુમુદે લખ્યું છે વિજય અને સિંહલદ્વીપના જીતવાની આખ્યાયિકા બંગાળમાં પ્રચલિત તો ઘણી છે અને ત્યાં સિંહલ વિજય નામનું નાટક હાલ પણ ભજવાય છે તે ઉપરથી લાગે છે પરંતુ મહાવંશ ઈસ્વીસન ૪૦૦ ને શુમારે લખાયેલો ગ્રંથ છે એમ વિદ્વાનો માને છે, અને તેમાં બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવાની પૌરાણિક કથાઓ આપેલી છે, એટલે ઈ સ ૪૦૦ થી પહેલાની ગમે તે સમયની વાત તેમાં આવી શકે પરન્તુ મહાવંશનું વર્ષ આ ગણીએ તો વિજયની જીત તે અગાઉ લગભગ ૯૫૦ વર્ષ પહેલાની ગણવી પડે પણ તેનો વાંધો નહિ પ્રો મુકરજીએ પોતાના ગ્રંથમાં બંગાળની એક મહાન નાવિકપ્રવૃત્તિ તરીકે જુદી જુદી જગ્યાએ ચાર વખત આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ Indian Shipping p 28, 42, 69, 157) અને તે પછી બંગાળનું બીજું એવું દરિયાઈ પરાક્રમ નોંધ્યું નથી પરંતુ આ ઉપરાંત એમણે બીજી કેટલીક વિગતો લખી છે તેથી આ વાતને વિરોધ આવે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય હોવાથી અહીં ચર્ચવાની જરૂર છે સીયુકી (Si yu ki) નામના ચીની ગ્રંથને આધારે એ લખે છે કે "The ship in which the lion-prince Sinhala sailed from an unknown part of Jambudwip to Cylone contained five hundred merchants besides himself" (Ind shipp P 29) આ લેખમાં વિજયને બદલે સિંહલ થયો તે નોંધવા જેવું છે વળી "પાંચસો વેપારીઓ" નો ઉલ્લેખ પણ નોંધવા જેવો છે

આગળ વિજયની વાત ફરી લખતાં પાને ૬૯ મે પ્રો રાધાકુમુદ રાજવલ્લીય ગ્રંથને આધારે લખે છે કે "The ships started from a place near the city of Shinhapur, and on their way touched at the port of Supara,

નામ ઇસ્વીસન પૂર્વે પાંચમી સદીમાં બંગાળના રાજા સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે લંકા જીતીને પાડ્યું એમ પ્રો. રાધાકુમુદ મહાવંશ ગ્રંથના આધારે કહે છે,

---

which according to Dr. Burgess lay near modern Bassien on the western coast of Daccan××× approaching the island from southwards, and became founder of the great dynasty. (આમાં સુપારા–Supara–જે પોતાના ગ્રથમા ઘણી વાર લખ્યા છતાં ડૉ. બર્ગેસના આધાર લઇ કેમ લખે છે તે સમજાતું નથી). આગળ જતાં પાને ૭૦ મે લખે છે કે વિજયના મૃત્યુ પછી તેનો ભત્રીજો (કે ભાણેજ–nephew) ૩૨ મંત્રીઓ સાથે **સાગલ નામના શહેરથી** વહાણમાં બેસી સિલોન ગયો. (embarked from the city of Sagal.)

આ જુદાં જુદાં લખાણો એટલું તો સૂચવે છે કે વિજયનું લંકાની છતના સંબંધમાં લખાણ શંકાવાળું છે; અને તેમાં બે વાત ચાલે છે. અને તેનું નામ સિંહલ હોય ને lion prince–સિંહલકુમાર કહેતા હોય તો સિંહલકુમારવાળી આપણી વાતને કાંઇક ટેકો મળે છે. બીજું સૌરાષ્ટ્રને પૂર્વ કિનારે ખંભાતના અખાત આગળ હાલ જે શિહોર છે તેનું જૂનું નામ સિંહપુર હતું (જુઓ Alteker's History Ancient towns of Gujarat, P. 45). ડૉ. બર્ગેસ એને શાહુવંશની રાજધાની માને છે અને એમ માનવાને કોઇ પણ જાતનો આધાર નથી એમ અલ્તેકર લખે છે. પરંતુ ડૉ. બર્ગેસનું અનુમાન ખરું હોય તો સિંહલદ્વીપ નામ માટે કાલનિર્ણયનો જે વાંધો નડે છે તે નીકળી જાય છે, કારણ કે લંકાનું સિંહલદ્વીપ નામ ઇસ્વીસનની શરૂઆતના અરસાનું જણાય છે. બૃહત્સંહિતા–(અ. ૧૪. શ્લો. ૧૧ અને ૧૫)માં દક્ષિણના દેશોમાં લંકા અને સિંહલ બે નામ આપેલાં છે, પણ તે યે આધાર રાખવા લાયક નથી. પરંતુ આપણે વિજય–અગર તો સિંહલ ગુજરાતને કિનારેથી વહાણમાં બેઠો એ જ જોતું છે એટલે સિંહલદ્વીપ નામના કાલનિર્ણયની કડાકૂટમાં નહિ પડીએ. ઉપર જોયું એ સિંહપુર(શિહોર)ને સિંહ–પુર lion city કહેતા. (Briggs cities of Gujarashtra) આગળ વિજય જંબુદ્વીપના કોઇ અજ્ઞાન ભાગમાંથી નીકળ્યો એમ લખી પછી સિંહપુરમાંથી નીકળ્યો એમ લખે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ત્રીજું ઉપરના ઉતારા મુજબ સિંહપુરથી સિલોન જવા નીકળેલો વિજય સોપારા આગળ આવ્યો એ જોતાં બંગાળનાં બંદરથી નીકળેલો માણસ આખો કિનારો પૂર્વથી પશ્ચિમનો ચઢી, વચમાં સિલોન વટાવી પછી ઉતરે તો જ વચ્ચે સોપારા આવે અને એવું બનવું અશક્ય છે. જો સિંહપુર સૌરાષ્ટ્રવાળું હોય અને ત્યાંથી જ વિજય કે સિંહલ નીકળ્યો હોય તો તો રસ્તામાં સોપારા અવશ્ય આવે. સોપારા મુંબઇ જતાં પાલઘર પાસે આવે છે તે તો ગુજરાતમાં સર્વને વિદિત છે. ચોથું વિજયનો સગો સાગલ શહેરથી નીકળ્યો એમ લખે છે; એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. સાગલ નામનું બંદર હોય એમ જાણવામાં નથી, પરંતુ આ નામ બૌદ્ધ ગ્રંથનું છે અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પંજાબના પુરાણા શાકલને પ્રાકૃતમાં સાગલ લખેલું છે. આ શહેર હાલના શિયાલકોટની જગ્યાએ હતું એમ નક્કી થયેલું છે. (જુઓ Cunnighams Ancient Geography p. p. 206–215 New Bengal Edition) બૃહત્સંહિતામાં એક સિંહપુર કાશ્મીરમાં છે એમ જણાવ્યું છે. આ પાસેપાસેના સાગલ અને સિંહપુરના વતની વિજય અને તેનો સગો હોય એમ માનીને આગળ ચાલીએ તો વિજય સિંધુને રસ્તે વહાણમાં બેસીને ગુજરાતના કોઇ બંદરેથી

એ વાત વાદગ્રસ્ત છે વાર્તાવાળી અને અચોક્કસ વાતને બાજુ ઉપર મૂકીએ તોપણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે સિલોન સાથે ગુજરાતને પ્રાચીન કાળથી જે સંબંધ છે તે તામીલના સિલોનથી છેક પાસેના કિનારા સિવાય હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતા વધારે છે "લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર" એ ગુજરાતી કહેવત વેપારાર્થે વસેલા ગુજરાતીઓના મસ્થાનની વસ્તીને લગતા લગ્નને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને ગુજરાતી વાતોમા લંકાની બાબતો વણી આવે છે બીજુ ખાસ નોધવા લાયક તો એ છે કે 'વિવિધ તીર્થકલ્પ' નામના જૈન ગ્રથમા પ્રાચીન કાળમા કોઈ સિલોનની રાજકન્યાએ ભરૂચમા શકુનિકાવિહાર બધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી ગુજરાતના કિનારાને સિલોન સાથે સંબંધ ઘણો જૂનો અને સારો હોય એમ સમજાય છે

અગર તો સિંધુના મુખ આગળના કોઈ બંદરેથી, મોટા વહાણો બદલીને સિલોન ગયો હોય તોપણ સોપારા વચ્ચે આવી શકે બૌદ્ધ સમય પહેલાથી પણ તામ્રલિપ્ત બગાળામા મોટું બદર હતુ ત્યાથી નીકળ્યાનો ઉલ્લેખ નથી એ ખાસ નોધવા જેવુ છે સાગલ અને સિંહપુર એવુ કોઈ નામ બગાળ કે કલિંગને કિનારે નથી એક વિદ્વાનનુ એમ માનવુ છે કે બૌદ્ધ સમયનો બધો સમુદ્રનો વ્યાપાર મોટે ભાગે સોપારા આગળથી થતો અને એ બૌદ્ધોનુ મોટુ સ્થળ હતુ, તેથી સાગલ સોપારા પાસેનુ કોઈ સ્થળ હશે ટોલેમી (જુઓ Bom Gaz II P 538) સિંધુ નદીના સાત મુખ ગણાવે છે તેમા Sagapa, Sinthon, Khariphron, Sapara, Sabalaessa, Lambare વગેરે ગણાવે છે તેમાના Sagador, Sapara અને Sabalaessa હાલ ઓળખાતા નથી પરતુ આ મળતાપણા ઉપરથી જણાશે કે સાગલ અને સિંહપુર પંજાબની ઉત્તરના પ્રદેશમા માનીએ અને ત્યાથી સિંધુને રસ્તે વિજય આવ્યો હોય, અને ઉપરના કોઈ મુખ આગળ સાગલ નામનુ બીજું શહેર હોય તોપણ બની શકે એવુ છે સાગર નામ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવુ તો છે જ બગાળની દક્ષિણે ગગાના મુખ આગળ સાગર નામનો બેટ છે, પરન્તુ તે જૂનો લાગતો નથી અને એમા પહેલા વસ્તી હોવાનુ જાણ્યુ નથી અને એને ધ્યાનમા લઈએ તો પણ સિંહપુર અને સોપારાના ઉલ્લેખને મોટો વિરોધ આવે છે વિજય બગાળાનો હતો, એમ માની લઈએ અને આખ્યાયિકા પ્રમાણે એના બાપે એને કાઢી મૂક્યો ત્યારે સિલોન જવા માટે વહાણોમા નીકળ્યો એમ માનવા કરતા જમીનમાર્ગે પશ્ચિમ કિનારે આવ્યો હોય એમ ઉપરની હકીકત ઉપરથી બની શકે ઘણા પ્રાચીન કાળથી ભરૂચ અને સોપારાથી મોટા ધોરી રસ્તા પાટણ સુધી જતા હતા તે તો જાણીતુ છે પણ એમ બનવુ શક્ય નથી

પરતુ આ સાથે સિંહલદ્વીપનો ગુજરાત સાથે ઘણા જૂના વખતથી નિકટનો સબંધ છે તે પણ ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે સિંહલદ્વીપ નામ અને તેના વસવાટ બાબત તો ગુજરાતના પક્ષમા જે વાતો ઉપયોગમા આવે એવી ઊલી થાય છે તે તો જોઈ 'લાડ અવલોકન' નામના એક નાના ગ્રથમા તો સિંહરે સિંહપુર જઈ લકા જીતી એમ સ્પષ્ટ લખેલુ છે પણ તે ગ્રથ આધાર રાખવા લાયક નથી પરન્તુ સિલોન માટે ગુજરાતમા અને ગુજરાતી સાહિત્યમા જે જે વાતો અને કહેવતો વધારે પ્રચલિત છે તે ગુજરાતના

કાંબોજ એટલે અફઘાનિસ્તાનના વતનીઓએ હિંદીચીન પાસે કાંબોજ કેમ્બોડિયાનું સંસ્થાન વસાવ્યું. એ લોકોનો વ્યવહાર પણ સિંધ અને ગુજરાતનાં બંદરોથી ગુજરાતી વહાણો દ્વારા થયો હોય એમ મનાય છે, પરંતુ એ વાત બહુ જ વાદગ્રસ્ત છે અને સ્પષ્ટ બહુ જ થોડું છે.[૨૦]

આ સમયના પાછલા ભાગમાં એટલે ઈસ્વીસનની છઠ્ઠી સદી પછી ગુજરાતે જાવામાં સંસ્થાન સ્થાપ્યુ એ ખાસ અગત્યની વાત છે. જાવાનું સંસ્થાન વસાવવાની પ્રવૃત્તિ શકક્ષત્રપોના વખતથી એટલે અજીશક જાવા ગયો ત્યારથી થઈ એમ ગણી શકાય. પરંતુ અજીશકે કરેલી નોંધ ઉપરથી ઈસ્વીસન ૬૦૩ માં (જાવા સંવત ૫૨૫) ગુજરાતથી એક રાજકુંવર પોતાના રાજ્યના નાશની ભવિષ્યવાણીથી ચેતીને અનુયાયીઓ સાથે જાવા ગયો.[૨૧] આ અનુયાયીઓમાં ખેડૂતો, કડિયા, સુતાર અને સલાટો, યોદ્ધાઓ, વૈદ્યો અને લેખકો હતા. કહે છે કે આ રાજપુત્રે જાવા નવેસરથી વસાવી તેનું નામ ગુજરાત (Kuzrat) રાખ્યું અને પોતે અવિજય સવેલચાલ નામ ધારણ કરીને નવું શહેર વસાવીને ગાદીએ બેઠો. એણે જે વંશ સ્થાપ્યો તે વંશનું રાજ્ય જાવામાં લાંબો વખત ચાલ્યું. કુમાર સવેલચાલે પાછળથી ગુજરાતમાં પોતાના બાપને સંદેશો કહેવડાવી બીજા માણસો મંગાવ્યાં. અને બીજા ૨૦૦૦ માણસો ગુજરાતથી આવ્યા તેમા પથ્થર અને પિત્તળમાં કારીગીરી કરનારા

સિલોન સાથેના સારા સંબંધ વગર ન હોઈ શકે. બાલવાર્તાઓમાં લંકાની વાતો આવે છે. રત્નાવલિ નાટિકામાં પણ સીલોનની કન્યા માળવાના રાજા માટે લાવ્યાનું વર્ણન છે. તે ગુજરાતના કિનારાના સંબંધનું છે અને માળવાનો છેક ઉજ્જન સુધીનો ભાગ એક વખત લાટમાં ગણાતો અને ગુજરાત માળવાની સંસ્કૃતિને ઘણો પાસેનો સંબંધ છે તે જાણીતું છે.

બીજું એ પણ નોંધવા જેવું છે કે મહમૂદ ગીઝનવીએ સોમનાથ જીત્યા પછી ત્યાંથી સિલોન જવા વિચાર કરેલો તે લખતાં હિંદને તાબે હતું એમ ફિરિસ્તા લખે છે અને ગુજરાતને આરબો હિંદ કહેતા અને સિંધને સિંધ કહેતા એવા ઉલ્લેખો જડે છે. (જુઓ Bom. Gaz. Vol. V. સરખાવો "ફઝલના મરણ પછી તેનો પુત્ર મુહમ્મદ ૫૦ વહાણો લઈ હિંદના મેડ લોકોની સામે ગયો." P. 503. આ ઉલ્લેખ ગુજરાત માટે જ છે. આ વાત સાથે મિરાતે અહમદીની એક વિચિત્ર વાત નોંધવા જેવી છે:—"સીરનદીપ સોમનાથને તાબે હતો તે ઈ. સ. ૧૯૨૦ના અરસામાં રાજા વિજયબાહુએ સ્વતંત્ર કર્યો." (Bom. Gaz. Note on P. 463, બર્ડની History of Gujaratમાંથી ઉતારો.) આ લખાણ અને વિજયબાહુનું નામ વળી નવી જ વાત દેખાડે છે અને તે કેવળ વિચિત્ર છે. ગમે તેમ છતાં પણ વિજય બંગાળનાં વહાણોમાં ગયો અને લંકા જીતી એમ માનવામાં ઘણો વિરોધ આવે છે.

૨૦: Bom Gaz. I pt. 1, P. 500.

૨૧: Raffel's Java vol. II, chap. X, p. p. 82–83.

પણ હતો. આ વખતમાં કારીગરોની હાથે જાવાનું પ્રસિદ્ધ બોરોબુદરનું૨૨ બૌદ્ધ મંદિર બંધાયું, અને ગુજરાતી કારીગરોએ જાણે પોતાના વિજયની

૨૨ Raffel s Java, vol II, chap X, p p 82-83, Indian Shipping p 45, p 49

(૨૩) ઇ. બી. હાવેલે Indian Sculpture and Painting નામના પોતાના ગ્રંથમાં બોરોબુદરની આ વહાણની આકૃતિઓ ગુજરાતીઓએ જાવા લીધું તેને લગતી આકૃતિઓ તરીકે વર્ણવી છે. વળી અમેરિકાના ફિલાડેલ્ફિયાના મ્યુઝિયમમાં આ આકૃતિઓ ઉપરથી લાકડાનું નમૂનાનું વહાણ બનાવીને મૂક્યું છે. તેના ઉપર નોંધ છે, તેમાં લંબાઈ ૬૦ ફૂટ, અને પહોળાઈ ૧૫ ફૂટની, અને ગુજરાતના લોકે જાવા વસાવ્યું તે વિશેની આકૃતિ છે એમ લખેલું છે. આને લગતી વિગત પ્રો. રાધાકુમુદે એ વહાણની આકૃતિઓના ચિત્રો સાથે પોતાના પુસ્તકને પાને ૪૫-૪૭ અને ૪૯ મે લીધી છે. એ વિગતો સ્પષ્ટ અને પરદેશીઓએ કરેલી હોવાથી તેમાં ફેર પડે તેમ નથી. પરંતુ એ જ ગ્રંથના પાના ૧૪૪ થી ૧૫૪ સુધીમાં જાવાના સંસ્થાન માટે એમણે આખું પ્રકરણ લખેલું છે. ગુજરાતની જાવાને લગતી પ્રવૃત્તિ એવી જાણીતી છે કે તે ઢાંકી શકાય તેવી નથી. છતાં પણ જાવા છેક દક્ષિણ પૂર્વે, મદ્રાસના કિનારાની સામે, ઘણે દૂર અને હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારાથી અને બંગાળથી ગુજરાત કરતાં તે વધારે પાસે હોવાને કારણે એ પ્રવૃત્તિઓમાં મોટો ભાગ બંગાળ અને કલિંગનો છે એમ સાબિત કરવા પ્રો. રાધાકુમુદે પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉપરના કારણોએ કેટલાક વિદ્વાનોએ જાવા કલિંગનું સંસ્થાન હતું એમ માનેલું છે. અને Bom. Gaz vol I part I માં જાવા વિશે પરિશિષ્ટ IV લખેલું છે. (પૃ. ૪૮૯ થી ૪૯૮) એમાં કલિંગ અને બંગાળના વસવાટ બાબતની દલીલોને પૂર્વપક્ષ કરીને તેનું સમાધાન કારણો સાથે કરીને ગુજરાતનું સંસ્થાન શક્ય છે એમ બતાવ્યું છે. પ્રો. મુકરજીએ એ પરિશિષ્ટનો ઉપયોગ કર્યો છે. છતાં પૂર્વપક્ષની શંકાઓને જ પોતાના ગ્રંથમાં સ્થાન આપીને ચર્ચા કરી છે અને ગુજરાતપક્ષની દલીલો તરફ ધ્યાન જોયું નથી. કલિંગ અને બંગાળમાંથી કેટલીક વસ્તી વખતોવખત જાવામાં ગઈ હશે એમાં શક નથી. પરંતુ તેથી ત્યાંથી આવેલાઓએ જાવા પ્રથમ વસાવ્યું એમ સિદ્ધ થતું નથી. તિબેટ સાથેની લડાઈમાં બંગાળ એવું હારેલું કે બમેપ પર્યંત સુધી બંગાળી ઉપસાગરનું નામ તિબેટનો સમુદ્ર એવું રહ્યું (જુઓ Bom. Gaz I p 501) એ વખતમાં હારેલા બંગાળીઓ દક્ષિણ બાજુ નાઠા અને કલિંગવાસીઓ પણ એમ જ નાઠા હશે (Bom. Gaz. I p 498) અને એ લોક જાવા જઈ વસ્યા હોય તો તેમની ભાષાના ચિહ્નો થોડાં જાવાની ભાષામાં જણાય. પરંતુ જાવાની ભાષામાં જે સંસ્કૃતમાંથી ઊતરેલા શબ્દો છે, તે તો ગુજરાત બાજુથી જ ગયેલા હશે એમ કે [illegible] માનવું છે.

ઇસ્વીસન ૭૫ માં અજ્જગક જાવે ગયો એ વાત પ્રો. રાધાકુમુદ જેવી કાઢવી માને છે અને એ જ સાલથી કલિંગમાંથી લોકો જાવા ગયા એમ સિદ્ધ કરવા મથે છે. પરન્તુ ઇસ્વીસન ૭૮ થી ૭૯ સુધીમાં ગુજરાતમાં ગાઢક્ષત્રપોની સ્થાપના થઈ, અને તે વખતની આસપાસ અજ્જગક ગયો હોય. ખ્રિસ્તી સન અને જાવાના સવતને ૭૮ વર્ષનું અંતર છે તે પણ અજ્જગકે એ સંવત શરૂ કર્યાનું સૂચન છે એમ જણાય છે અને જાવાના હેવાલો એ વાતનું સમર્થન કરે છે. (જુઓ પાનું ૧૫૧ Indian Shipping અને પાના ૨૨ ૨૪

કાંબોજ એટલે અફઘાનિસ્તાનના વતનીઓએ હિંદીચીન પાસે કાંબોજ કેમ્બોડિયાનું સંસ્થાન વસાવ્યું. એ લોકોનો વ્યવહાર પણ સિંધ અને ગુજરાતનાં બંદરોથી ગુજરાતી વહાણો દ્વારા થયો હોય એમ મનાય છે, પરંતુ એ વાત બહુ જ વાદગ્રસ્ત છે અને સ્પષ્ટ બહુ જ થોડું છે.[૨૦]

આ સમયના પાછલા ભાગમાં એટલે ઈસ્વીસનની છઠ્ઠી સદી પછી ગુજરાતે જાવામાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું એ ખાસ અગત્યની વાત છે. જાવાનું સંસ્થાન વસાવવાની પ્રવૃત્તિ શકક્ષત્રપોના વખતથી એટલે અજીશક જાવા ગયો ત્યારથી થઈ એમ ગણી શકાય. પરંતુ અજીશકે કરેલી નોંધ ઉપરથી ઈસ્વીસન ૬૦૩ માં (જાવા સંવત ૫૨૫) ગુજરાતથી એક રાજકુંવર પોતાના રાજ્યના નાશની ભવિષ્યવાણીથી ચેતીને અનુયાયીઓ સાથે જાવા ગયો.[૨૧] આ અનુયાયીઓમાં ખેડૂતો, કડિયા, સુતાર અને સલાટો, યોદ્ધાઓ, વૈદ્યો અને લેખકો હતા. કહે છે કે આ રાજપુત્રે જાવા નવેસરથી વસાવી તેનું નામ ગુજરાત (Kuzrat) રાખ્યું અને પોતે બ્રવિજય સવેલચાલ નામ ધારણ કરીને નવું શહેર વસાવીને ગાદીએ બેઠો. એણે જે વંશ સ્થાપ્યો તે વંશનું રાજ્ય જાવામાં લાંબો વખત ચાલ્યું. કુમાર સવેલચાલે પાછળથી ગુજરાતમાં પોતાના બાપને સંદેશો કહેવડાવી બીજા માણસો મંગાવ્યાં. અને બીજા ૨૦૦૦ માણસો ગુજરાતથી આવ્યા તેમા પથ્થર અને પિત્તળમાં કારીગીરી કરનારા

સિલોન સાથેના સારા સંબંધ વગર ન હોઈ શકે. બાલવાર્તાઓમાં લંકાની વાતો આવે છે. રત્નાવલિ નાટિકામા પણ સીલોનની કન્યા માળવાના રાજા માટે લાવ્યાનું વર્ણન છે. તે ગુજરાતના કિનારાના સંબંધનું છે અને માળવાનો છેક ઉજ્જન સુધીનો ભાગ એક વખત લાટમાં ગણાતો અને ગુજરાત માળવાની સંસ્કૃતિને ઘણો પાસેનો સંબંધ છે તે જાણીતું છે.

બીજું એ પણ નોંધવા જેવું છે કે મહમૂદ ગીઝનવીએ સોમનાથ જીત્યા પછી ત્યાંથી સિલોન જવા વિચાર કરેલો તે લખતાં હિંદને તાબે હતુ એમ ફિરિસ્તા લખે છે અને ગુજરાતને આરબો હિંદ કહેતા અને સિંધને સિંધ કહેતા એવા ઉલ્લેખો જડે છે. (જુઓ Bom. Gaz. Vol. V. સરખાવો "ફઝલના મરણ પછી તેનો પુત્ર મુહમ્મદ ૫૦ વહાણો લઈ હિંદના મેડ લોકોની સામે ગયો." P. 503. આ ઉલ્લેખ ગુજરાત માટે જ છે. આ વાત સાથે મિરાતે અહમદીની એક વિચિત્ર વાત નોંધવા જેવી છે:—"સીરનદીપ સોમનાથને તાબે હતો તે ઈ. સ. ૧૯૨૦ના અરસામાં રાજા વિજયબાહુએ સ્વતંત્ર કર્યો." (Bom. Gaz. Note on P 463, બર્ડની History of Gujaratમાંથી ઉતારો.) આ લખાણ અને વિજયબાહુનું નામ વળી નવી જ વાત દેખાડે છે અને તે કેવળ વિચિત્ર છે. ગમે તેમ છતાં પણ વિજય બંગાળનાં વહાણોમા ગયો અને લંકા જીતી એમ માનવામાં ઘણો વિરોધ આવે છે.

૨૦· Bom Gaz. I pt. 1, P. 500

૨૧· Raffel's Java vol. II, chap. X, p. p. 82–83.

પણ હતી. આ અર્થમાં કારીગરોને હાથે જાવાનું પ્રસિદ્ધ બોરોબુદુરનું[22] બૌદ્ધ મંદિર બંધાયું, અને ગુજરાતી કારીગરોએ[23]-જાણે પોતાના વિજયની

---

૨૨ Raffel's Java, vol. II, chap. X, p p. 82-83, Indian Shipping p 45, p 49

૨૩. ઇ. બી. હાવેલે Indian Sculpture and Painting નામના પોતાના ગ્રંથમાં બોરોબુદુરની આ વહાણોની આકૃતિઓ ગુજરાતીઓએ જાવા લીધું તેને લગતી આકૃતિઓ તરીકે વર્ણવી છે. વળી અમેરિકાના ફિલાડેલ્ફિયાના મ્યુઝિયમમાં આ આકૃતિઓ ઉપરથી લાકડાનુ નમૂનાનું વહાણ બનાવીને મૂક્યુ છે. તેના ઉપર નોંધ છે, તેમાં લંબાઈ ૬૦ ફૂટ, અને પહોળાઈ ૧૫ ફૂટની અને ગુજરાતના લોકે જાવા વસાવ્યું તે વિશેની આકૃતિ છે એમ લખેલુ છે. આને લગતી વિગત પ્રો. રાધાકુમુદે એ વહાણની આકૃતિઓનાં ચિત્રો સાથે પોતાના પુસ્તકને પાને ૪૫-૪૭ અને ૪૯ મે લીધી છે. એ વિગતો સ્પષ્ટ અને પરદેશીઓએ કરેલી હોવાથી તેમાં ફેર પડે તેમ નથી. પરંતુ એ જ ગ્રંથના પાના ૧૪૪ થી ૧૫૪ સુધીમાં જાવાના સંસ્થાન માટે એમણે આખુ પ્રકરણ લખેલુ છે. ગુજરાતની જાવાને લગતી પ્રવૃત્તિ એટલી જાણીતી છે કે તે ઢાંકી શકાય તેવી નથી. છતાં, પણ જાવા ઠેઠ દક્ષિણ પૂર્વે, મદ્રાસના કિનારાથી સામે, ઘણે દૂર અને હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારાથી અને બંગાળથી ગુજરાત કરતાં તે વધારે પાસે હોવાને કારણે એ પ્રવૃત્તિઓમાં મોટો ભાગ બંગાળા અને કલિંગનો છે એમ સાબિત કરવા પ્રો. રાધાકુમુદે પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉપરના કારણોએ કેટલાક વિદ્વાનોએ જાવા કલિંગનું સંસ્થાન હશે એમ માનેલુ છે. અને Bom. Gaz. vol. I part I માં જાવા વિશે પરિશિષ્ટ IV લખેલુ છે. (પૃ. ૪૮૯ થી ૪૯૮) એમાં કલિંગ અને બંગાળના વસવાટ બાબતની દલીલોને પૂર્વપક્ષ કરીને તેનું સમાધાન કારણો સાથે કરીને ગુજરાતનુ સંસ્થાન શક્ય છે એમ બતાવ્યું છે. પ્રો. મુકરજીએ એ પરિશિષ્ટનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં પૂર્વપક્ષરૂપી શંકાઓને જ પોતાના ગ્રંથમાં સ્થાન આપીને ચર્ચા કરી છે અને ગુજરાતપક્ષની દલીલો તરફ બરોબર જોયુ નથી. કલિંગ અને બંગાળામાંથી કેટલીક વસ્તી વખતોવખત જાવામાં ગઈ હશે એમાં શક નથી, પરંતુ તેથી ત્યાંથી આત્રેયાએ એ જાવા જીતીને વસાવ્યું એમ સિદ્ધ થતું નથી. તિબેટ સાથેની લડાઈમાં બંગાળ એવું હાર્યું કે બમો (બ્રહ્મદેશ) સુધી બંગાળી ઉપસાગરનું નામ તિબેટનો સમુદ્ર એવું રહ્યું (જુઓ Bom. Gaz. I, p. 501) એ વખતમાં હારેલા બંગાળીઓ, દક્ષિણ બાજુ નાઠા અને કલિંગવાસીઓ પણ એમ નાઠા હશે" (Bom. Gaz. I, p. 498) અને એ લોક જાવા જઈ વસ્યા હોય તો તેમની ભાષાનાં ચિહ્નો થોડાં જાવાની ભાષામાં જણાય, પરંતુ જાવાની ભાષામાં જે સંસ્કૃતમાંથી ઊતરેલા શબ્દો છે, તે તો ગુજરાત બાજુથી જ ગયેલા હશે એમ ડૉ. ક્રોફર્ડનું માનવું છે.

૨૪ 'ઈસ્વીસન ૭૫માં અજીશક જાવે ગયો' એ વાત પ્રો. રાધાકુમુદ જોડી કાઢેલી માને છે અને એ જ સાલથી કલિંગમાંથી લોકો જાવે ગયા, એમ સિદ્ધ કરવા મથે છે. પરન્તુ ઈસ્વીસન ૭૪ થી ૭૮ સુધીમાં ગુજરાતમાં ક્ષત્રપોની સ્થાપના થઈ અને તે વખતની આસપાસ અજીશક ગયો હોય, ખ્રિસ્તી સન અને જાવાના સંવતને ૭૮ વર્ષનું અંતર છે તે પણ અજીશકે એ સંવત શરૂ કર્યાનું સૂચન છે એમ જણાય છે અને જાવાના દેવાલો એ વાતનું સમર્થન કરે છે. (જુઓ પાનું ૧૪૫ Indian Shipping અને પાના ૨૨, ૨૪

નિશાની રાખતા હોય તેમ, વહાણુની આકૃતિઓ એને લગતાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો સાથે એ મંદિરમાં કોતરી છે. પ્રો. મુકરજીએ આ ઉલ્લેખો પોતાના ગ્રંથમાં થોડા આપ્યા છે અને તે સત્ય છે કે કેમ તે જોયા વગર તેની શંકાનાં કારણો આગળ લાવી કલિંગની સાંસ્થાનિક પ્રવૃત્તિ જાવામાં વધારે હતી એમ

Bom. Gaz. I, 1) વળી પ્રો. મુકરજીએ પ્રવિજય અગ્રેસવાલની વિગત કે (Kling) કલિંગની પેઠે ગુજરાત(Kuzarat)ના ઉલ્લેખો જાવાના ખાસ પ્રમાણ ગણાતા રાફેલ કૃત ઇતિહાસમાં આપેલા છે તે પૂરા આપ્યા નથી. પ્રો. રાધાકુમુદે બૉમ્બે ગૅઝેટિયરમાંથી બંગાળીઓ જાવા બાજુ ગયા તે બાબતનો જે ઉતારો લીધો છે તે જાણવા જેવો છેઃ- In comparing the relative importance of the western and estern Indian strains in Java it is to be remembered that the western element has been overlaid by a late Bengal and Kaling layer of fugitives from the Tibetan conquest of Bengal in the eighth century, *the badu with the gurkha at his heels*, and during the nineth and later centuries by bands of Budhist withdrawing from a land where their religion was no longer honoured" Bom. Gaz. vol. I, part I, p. 498, note I.) (the italics are mine) આ ઉતારો બંગાળી વસવાટ બતાવવા માટે ટાંકેલો છે. તે તો હશે, પરંતુ અહીં ખાસ એ બતાવવાનું છે કે આમા ઇટેલિક્સમાં લખેલો બંગાળીઓનું ધસાવુ દેખાડનારો ભાગ સફાઈથી પ્રો. મુકરજીએ મૂકી દીધો છે. અને આ ઉપરથી તથા એમનો ગ્રંથ વાચ્યાથી ઠેર ઠેર બંગાળનાં કરેલાં વર્ણનોથી જણાશે કે બંગાળ માટે એમણે કેવી કાળજી લીધેલી છે અને બીજા પ્રાંતોની લેવા જેવી હકીકત દૂકાવી છે. ઉપરના ઉતારા ઉપરથી બંગાળ અને કલિંગના લોક ક્યારે અને કેવી રીતે ગયા તે પણ જણાય છે. જાવાને માટે ગુજરાતીમાં જે જાતની કહેવત છે તેવી મારવાડમાં પણ પ્રચલિત છે. અને જાવાની આ પ્રવૃત્તિને સમયે મારવાડના આપણા ભિન્નમાલનું ગુર્જર રાજ્ય સમૃદ્ધ હતું અને મારવાડ ગુજરાતથી સંસ્કૃતિમાં દરેક રીતે એક જ છે તે ધ્યાનમા લેવાનું છે. જાવાને લગતી વાતો ગુજરાત અને મારવાડના ભાટચારણોમાં ચાલે છે. ભોજ અને વિક્રમની જાવા સંબંધીની વાતો જાણીતી છે (જુઓ Bom. Gaz. I. 1, P. 491). બંગાળ કે મદ્રાસની તમામ વિગતો પ્રો. રાધાકુમુદે જોયેલી છે અને કોઈ કહેવતો આપેલી નથી તેથી તેવી કહેવતો કે વાતો બંગાળમાં હોત તો એ આપ્યા વગર રહેત નહિ એમ માની શકીએ.

જાવાના બોરોબદૂરના મંદિરમાં પથ્થરો એમ ને એમ ઘડીને ગોઠવેલા છે અને તેમાં ચૂનો વાપરવામા આવેલો નથી (જુઓ Indian Antiquery Vol. V. P. 315). હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતના જૂના સ્થાપત્યમાં એ રીતે ચૂનો વપરાયો નથી (જુઓ Archaelogical survey of Northern Gujarat). આ ઉપરથી પણ એ મંદિર ગુજરાતના કારીગરોએ બાંધ્યું હશે એમ જણાય છે. બીજું એ છે કે જાવામાં વહાણોની આકૃતિઓમાં માણસોની જે આકૃતિઓ કોતરેલી છે તેમની પાઘડીઓ ગુજરાત અને મારવાડની પાઘડીઓના ઘાટની છે. માથાનો પાછલો અને ઉપરનો બંને ભાગ બરોબર ઢંકાય એવી પાઘડીઓ બીજા પ્રાંતોમાં પહેરવામાં (દરિયાકિનારાના) આવતી નથી. ફક્ત એ વખતે

સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુજરાતનુ વહાણવટુ આ સમયમા કેવુ હતુ એ મુંબઈ ગેઝેટિયરમા જોવા વિશે જુદુ પરિશિષ્ટ લખીને બતાવવામા આવ્યુ છે.

આપણે ત્યા જાવા સંબધી ઘણી વાતો અને કહેવતો ચાલે છે "જે જાય જાવે તે ફરી ન આવે અને આવે તો પરિયાના પરિયા ચાલે તેટલુ લાવે" એ કહેવત જાણીતી છે પ્રો. રાધાકુમુદે જાવાના વહાણોના જે ચિત્રો આપ્યા છે તે પણ જોવા જેવા છે એ જાતના વહાણો આબુના દેલવાડાના નેમીનાથના મદિરની જમણી પડાળીમા નાના કદમાં કોતરેલા છે બોરોબદૂર-ની આકૃતિઓમા માણસનો પહેરવેશ ગુજરાતીઓ જેવો લાગે છે તે સહેજ જોવાથી જણાશે.

પ્રો. રાધાકુમુદે જાવાની ભાષા મનાયા છતા પણ ત્યા સંસ્કૃતની છાયા-વાળા શબ્દો વપરાય છે તે કલિંગ અગર બગાળમાથી માગધીની છાયાવાળા શબ્દો હશે એમ સાબિત કરવા કેટલાક અભિપ્રાય ટાકયા છે. બગાળીઓ વેપાર અર્થે પરદેશમા ગયા હોય એમ તો કોઈ જગ્યાએ સ્પષ્ટ જણાતુ નથી, પરતુ ધર્માચાર્યો તરીકે ગયા હોય અને ધાર્મિક ભાષા સંસ્કૃત અને માગધી હોવાથી તેવા શબ્દો તેમના દ્વારા પ્રચાર પામ્યા હોય એમ બની શકે પરતુ આગળ જોયુ એમ ગુજરાતનો રાજકુવર લેખક પણ લઈ ગયો હતો તો એ લેખકે જાવાની ધાર્મિક આખ્યાયિકાઓ પણ લખી હોય. પરતુ આ વાદમા ન ઊતરતા ગુજરાતનુ ગુજરાત તરીકે પદ્ધતિસર સ્વમાન અને અભિ-માન બતાવનાર પહેલા જ ગુજરાતી વિદ્વાન ડૉ. હ. હ. ધ્રુવનો મત અહીં સહેજ ઉપયોગનો છે એમણે સ્ટૉકહોમ મળેલી આઠમી ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમા કેટલાક લેખ રજૂ કરેલાં તેમા બગાળાની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાથી વિલિયમ માર્સ્ડનના "On the traces of Hindu language and literature extent among the Malayans" નામના

પાઘડીઓ હાથે બાધવામાં આવતી હતી અને હાલ પણ મારવાડમા હાથે બધાય છે

આબુના દેલવાડાના મદિરમા વહાણની જે આકૃતિઓ છે તે જાવાની આકૃતિઓને મળતી છે, પરતુ તે એક જ પથ્થરમા ભાગ પાડી હાથી, ઘોડા વગેરેની આકૃતિઓની સાથે હોવાથી કદમા એટલી નાની થઈ છે કે તેમાના માણસો સ્પષ્ટ રીતે પહેરવેશ સાથે દેખાતા નથી વહાણ જાવાના વહાણને મળતુ છે દેલવાડાની આકૃતિઓમા ખાસ એ છે કે નદીના દેખાવ સાથે નદીના નાના હોડકા કોતરી નદીની બાજુમા આ મોટા વહાણ કોતર્યા છે અને નદી અને સમુદ્રના વહાણો જુદા પાડવા માટે તેમ કર્યુ હશે પ્રો. રાધા-કુમુદને વહાણની આકૃતિઓ બને જડી પણ આ આકૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એટલે ગુજરાતમા બરોબર તપાસ કરવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો નથી.

લેખમાંથી એક ઉતારો લીધો છે.[૨૪] આ ઉતારામાં જાવાની ભાષાના અનુક્રમે, સુક, સુકચેથ, હુક, ભાગી, બાંસ, બાસા, બિચાર, બીજી, બુદ્દી, લોભ, જાગ, રત, પુર્ણમ, સુરી વગેરે શબ્દો મૂળ सुख (સં.), सुखचित्त (સં.), ભાગ પાડવા (ગુ.), वंश (સં.), भाषा (સં.), विचार (સં.), बीज (સં.), बुद्धि (સં.), लोभ (સં.), જાગવું (ગુ.), रथ (સં.), પૂનેમ (ગુ.), ચોરવું (ગુ.) વગેરે ઉપરથી નીકળ્યા હોય એમ જણાવે છે.[૨૫] ટૂંકામાં, જાવાને ગુજરાત સાથે વધારે સંબંધ હોય એ ઘણી રીતે જણાય છે.[૨૬]

જાવાના સંસ્થાપનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સિવાય એ કાળમાં બીજી પણ નાવિક પ્રવૃત્તિઓ ઘણી હતી. ઈસ્વીસનની ત્રીજી સદીમાં ચાંચિયાઓએ મહાન કોન્સ્ટેન્ટાઇનને બાંદેવરી મોકલાવી હતી.[૨૭] ઈસ્વીસન ૭૦ થી ૪૦૦ સુધી ક્ષત્રપોની સત્તા જમીનની પેઠે દરિયા ઉપર પણ હતી[૨૮] અને વેપારને ઉત્તેજન સારું મળતું હતું. પાંચમી સદીમાં હિંદ અને ચીનનાં વહાણો યુફ્રેટિસ નદી ઉપર જોયાનો ઉલ્લેખ ફરિયાનનો ઉલ્લેખ કરે છે.[૨૯] છઠ્ઠી સદીના પહેલા પાદમાં કાસમસ, સોરઠ(Orath—તેગાવળ)નો સિલોન સાથે મોટો વેપાર હોવાનું જણાવે છે. છઠ્ઠી સદીમાં હૂણોએ નસાડેલા હીમાર અને જાટ લોકોએ કચ્છમાંથી જઈ શાહેરીન અખાતના ટાપુઓમાં વાસ કર્યો હતો. ઈસ્વીસનની સાતમી સદીમાં પ્રખ્યાત ચીનો હ્યુએનસંગ આવ્યો. એણે તત્ત્વજ્ઞાનથી દેશકાળને સીમા

૨૪: જુઓ Baroda state Delegate at VIII Oriental Congress. P. 56

૨૫: આ જાતના શબ્દો સૌરાષ્ટ્રથી દસમી સદીના અરસામાં ગયેલા અને દક્ષિણમાં મદુરાની આસપાસ વસેલા સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણોની જાતિએ હાલ પણ પોતાની ભાષામાં જાળવી રાખ્યા છે અને તેમની તો આખી ભાષા પ્રયોગો સાથે ગુજરાતીને મળતી આવે છે (જુઓ સૌરાષ્ટ્ર ચરિત્ર–તામીલ).

૨૬: ડૉ. ધ્રુવ આવી ગુજરાતની સંસ્થાન વસાવવાની પ્રવૃત્તિ માટે લખતાં કહે છે કે: "With so wide an extent and range, with so many interests and races combined together Gujarat has proved to be the America of India for colonization in its past history." (Baroda Deligate lecture. p. 56.)

બીજું એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે (Bom. Gaz. Vol. I. 1. P. 497 માં) તે લખે છે કે "It is worthy of note that the details of Prabhakervardhan's conquests explain how Gandhar and Lat are both mentioned in Java legends."

૨૭: Wilfred in Asiatic researches. B. G. I. I. p. 493.

૨૮: Bom. Gaz. I. I. p. 493

૨૯: Yule's Cathay in B. G. I. I. p. 493.

ન ગણી ઇતિહાસની નોંધ ન રાખનાર હિંદુઓની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપી ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ નાખ્યો છે. એણે આખા હિંદુસ્તાનના દેશો અને શહેરોનું વર્ણન કરેલું છે. એમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનો તમામ વર્ણનમાં દેશ વેપારને લીધે ધનવાન હતો અને લોકની આજીવિકાનું સાધન સમુદ્ર હતો, એમ જણાવેલું છે. બીજા પ્રાંતોના વર્ણનમાં એ મુજબ લખેલું નથી. એણે ઈરાનના શહેરોમાં હિંદુઓને સુખેથી વસેલા જોયા તે આ બાબતના જ હોઈ શકે. ચાંચિયાનું કામ કરનાર આરબો નહોતા, પણ કચ્છના જાટ હતા. આ જાટ લોકો ગુજરાત ઉપરાંત ઈરાન વગેરે દેશોના વહાણોના માલમ (pilot)નું કામ કરતા (Bom Gaz I, 1 p. 493) સાતમી અને આઠમી સદીમાં ચાવડા રજપૂતો દ્વારકા અને સોમનાથ હાથમાં રાખીને ચાંચિયાનું કામ કરતા અને વનરાજ અને યોગરાજે તેમને ઠેકાણે આણ્યાના ઉલ્લેખો છે.[30] બીલાદુરી લખે છે કે આરબો અને ઈરાનીઓ હિંદના બંદરોએ આવીને વસેલા તે જ મુજબ જાટો અને હિંદુઓ ઈરાનમાં જઈ વસેલા હતા.[31] ગુજરાતીઓનું જોરમાં વધેલું સંસ્થાન નવમી અને દસમી સદીમાં પણ પૂર્ણ સત્તામાં હતું.[32] દસમી સદીની શરૂઆતના વહાણવટીઓ એકલા આરબો જ નહોતા, હિંદુઓ પણ હતા, અને અણહિલવાડના ચાવડાઓએ બોટ (બૌદ્ધ ધર્મ પાળનાર કોઈ દેશ) અને ચીન ઉપર કાફલા મોકલ્યા હતા.[33] ચાવડા ઉપરાંત ચુડાસમાઓ અને મોરબીના આહીરો પણ ચાંચિયા હતા અને હિંદી મહાસાગરમાં ઘૂમતા.[34] અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં અલ્બરૂની મેડ લોકોને નાવિકોની મોટી જાત તરીકે ગણે છે અને સોમનાથનું બંદર આફ્રિકાના સોફાલા અને ચીન સાથેના વેપારનું કેન્દ્ર હતું એમ લખે છે.[35] ઇદ્રીસી લખે છે કે સિંધ અને ગુજરાતના શુભ રૂપાના સિક્કાઓ આફ્રિકા પાસે માડાગાસ્કરના ટાપુઓ અને જાવા આદિ મલાયાના ટાપુઓમાં ચાલતા હતા અને જાવાની ભાષા માડાગાસ્કરના વેપારીઓ સમજી શકતા.[36] આનું કારણ ગુજરાતના વેપારીઓ એ બંને સ્થળોએ વસેલા હોય એ જ માની શકાય.[37]

---

30 Bom Gaz. I 1 P. 494
31 Bom Gaz I 1 p 494
32 Abulfeda in B. G. I. 1 P. 494
33 Rasmala in B. G. I. 1, P. 494
34 Bom Gaz. I. 1, 494
35 Sachau's Alberuni II 104.
36 Abulfeda in B G P 494
37 જુઓ Bom Gaz Vol I Part I. P 494 Note The common ele-

સોલંકીઓના વખતમાં પણ વહાણવટા સંબંધી સ્પષ્ટ લખેલું ન હોવા છતાં છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો ઘણા છે. સોલંકીઓનો સમય ગુજરાતનો સુવર્ણ-સમય હતો અને સિદ્ધરાજની આણ સિંધ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્રનો કિનારો અને દક્ષિણે થાણા જિલ્લાનાં બંદરો સુધી હતી. આવા સમૃદ્ધ સમયમાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણવટું ઘણું વધ્યુ હશે. મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજના દરબારમાં દરિયાપારના દેશોમાંથી ભેટો આવ્યાના ઉલ્લેખ છે. એ સમયમાં ગુજરાતના ચાંચિયાઓ ઘણા જોરમાં હતા એમ માર્કોપોલો લખે છે. એ સમય એટલે તેરમી સદીના અંતનો ભાગ, એટલે સોલંકીઓની સત્તા નબળી પડેલી હતી. સોલંકીઓએ તો દરિયાઇ વ્યવસ્થા સારી રાખી હોય એમ જણાય છે.[૩૮] ઇદ્રીસીએ[ઈ. સ. ૧૧૩૫]એ સિદ્ધરાજના વખતના ગુજરાતનું વર્ણન ટૂંકામાં કરેલું છે. તેમાં ગુજરાત ઘણો ધનવાન અને સમૃદ્ધ દેશ હતો એમ જણાવેલું છે અને સિદ્ધરાજને રાજાઓના રાજા એવું પદ આપેલું છે.[૩૯] કોંકણનાં બંદરો ઉપર અણહિલવાડના રાજાઓની સત્તા હતી.[૪૦] ભીમદેવ બીજાનો દરિયાઇ કાફલો હતો, અને અર્જુનદેવનો નૌકા-સેનાધ્યક્ષ મુસલમાન હતો એવા ઉલ્લેખ મળે છે.[૪૧] સોલંકી રાજાઓના નૌકાસૈન્યનું મથક ઘોઘા હતું[૪૨] અને વેપારનું મુખ્ય મથક એ સમયમાં ખંભાત હતું. તે ઉપરાંત ભૃગુપુર, સૂર્યપુર, ગંદબા [ગણદેવી], દ્વારકા, દેવ-પત્તન [પ્રભાસપાટણ], મહુઆ અને ગોપનાથ વગેરે બંદરો હતાં. "સાંયાત્રિકો" [વહાણવટીઓ] અને "વ્યવહારીઓ"[વેપારીઓ]ના ઉલ્લેખો પણ છે; અને કરોડપતિને કરોડગીરીનો વાવટો પોતાના ઘર ઉપર ઉરાડવાની છૂટ હતી.[૪૩] 'કુમારપાલચરિત'માં તે વખતના અણહિલવાડ પાટણનું વર્ણન કરેલું છે તે વાંચીને દરિયાઇ વેપાર કરતા દેશનું પાટનગર કેવું હશે તેનો ખ્યાલ સહજ આવે તેમ છે. બંદરો ઉપર જ નહિ પણ પાટણ જેવા દરિયા-

---

ments in the two languages may have been the results of the Gujarat settlements in Madagasker as well as in Java and Cambodia.

૩૮: Bom. Gaz. I. 1. P. 494–495.

૩૯· History of Konkan in B. G. Vol. I. Part II. P. 24.

૪૦: His. of Konkan. B. G. I. 2. P. 25.

૪૧: His.–Konkan: B. G. I. 2. P. 24 રાસમાળામાંથી ઉતારો લે છે કે:— "They seem to have considerable power at sea. Bhimdev II (11-79–1225) had ships that went to Sindh, and Arjundev (1260) had a musalman admiral" (Tod's Travels in Western India).

૪૨· Rasmala. New edition: P. 245.

૪૩: Rasmala. N. E. P. P. 188–189.

વાહાથી મો મોટા છેટા નહેરમા પણ નાવિકો—ખારવા—માટે જુગે મહોલ્લો હતો,[૪૪] એ ગુજરાતની વહાણવટ અને સમુદ્રી વગની પ્રવૃત્તિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ લાવવા માટે બસ છે.

આ સમયમા ખભાત હિંદુસ્તાનમાં મોટામા મોટા બદરોમા ગણાતુ ખંભાત, ભરૂચ અને ઘોઘા ખભાતના અખાત ઉપરના મોટા બદરો હતા ખભાતની ખરેખરી જાહોજલાલી દસમી સદીથી શરૂ થાય છે તે સોળમી સદીમા ગુજરાતી સલ્તનતના નાશ પછી ખભાતના અખાતનો ઉપલો ભાગ પુરાતો હોવાથી ધીમે ધીમે બીજા બદરોમા વહેંચાઈ જાય છે, એટલે લગભગ પાંચ સદીઓ સુધી ખભાત ભરતખડમા મોટામા મોટુ અને સર્વથી સમૃદ્ધ બદર હતુ ખભાતમા આરબ અને ઈરાની વેપારીઓ હિંદુ વેપારીઓ સાથે સંપસલાહથી રહેતા અને પોતપોતાનો ધર્મ પાળતા ઈસ્વીસનની શરૂઆતના વખતનુ ભરૂચનુ સ્થાન ખભાતે લીધુ અને હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાથી માલ પરદેશ ચડાવવા માટે ખંભાત આવતો ઉત્તર હિંદ[૪૫] અને પજાબ બાજુથી માલ દેશાવર ચડાવવા માટે ખભાત આવતો. એ ઉપરથી સિંધુના મુખ આગળ બદરની સારી સગવડ હોય એમ જણાતુ નથી ખભાતથી સૂંઠ, કપાસ, ગૂગળ, સુગધી પદાર્થ, ખાંડ, ગળી, બારીક કાપડ, લાખ, આમળાં, રેશમી કાપડ વગેરે માલ ઈરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને ચીન નીકાશ થતો, અને ચામડાનો પણ મોટો વેપાર હતો ખંભાતના આયાત માલમા સોનું, રૂપુ, ત્રાંસુ ઘોડા, સુરમા વગેરે વસ્તુઓ હતી[૪૬] ખભાતનું નામ પરદેશમા એટલુ તો મશહૂર હતુ કે પાછળથી સુલતાન બહાદુરના વખતમા (સોળમી સદીની શરૂઆતમા) પરદેશીઓ તેને "ખભાતનો રાજા" તરીકે ઓળખતા[૪૭] રાણી ઇલિઝાબેથે ઈ સ ૧૫૮૩ મા ખભાતમાં પોતાના માણસો મોકલ્યા હતાં, અને આખા હિંદુસ્તાનમાં અગાઉની સદીના અત સુધીમા ખભાત બદરે જ સર્વથી વધારે યુરોપિયન મુસાફરો આવેલા છે[૪૮] સોળમી સદીમા ઇલિઝાબેથે અકબર બાદશાહ ઉપર પત્ર લખેલો તેમા એને ખભાતનો શહેનશાહ કહેલો કે આખા હિંદનો સમ્રાટ ગુજરાતી બદરને લીધે ઓળખાય એ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને

૪૪ Rasmala P. 192

૪૫ ગુજરાત સર્વસંગ્રહ P 252.

૪૬ ગુજરાત સર્વસંગ્રહ P 152, 255

૪૭ Fitch quoted by Briggs in Cities of Gujarashtra

૪૮ Briggs Cities of Gujarashtra

લીધે જ હોય. અમદાવાદ જેવા લંડનનું એ લીવરપુલ હતું. એ વખતમાં બારબોસા નામનો મુસાફર ગુજરાતનું વહાણવટું ઘણું સારું હતું અને વેપારીઓ અને વહાણના માલિકો ઘણા હતા એમ લખે છે.[૪૯] એ જ મુસાફરે એડન આગળ કાપડ વગેરે ભરેલાં ખંભાતનાં એટલાં વહાણોમાં એટલો કીમતી માલ ભરેલો જોયો કે તેની કીંમતનો ખ્યાલ કરી એને ભારે અજાયબી થઈ.[૫૦] ખંભાતને દુનિયાનું વસ્ત્ર કહેતા.

ઈ. સ. ૧૫૯૮ માં ખંભાતનો વેપાર ઘસાવાની શરૂઆત થઇ છતાં તે વખતે આવેલો સીઝર ફ્રેડ્રિક નામનો મુસાફર લખે છે કે, વેપાર એટલો મોટો હતો કે તેણે જાતે જોયો ન હોત તો માનત પણ નહિ. સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ડી લાવાલે લખે છે કે ખંભાત સુરતથી મોટું અને ત્યાં ઘણાં વહાણો ભેગાં (great concourse of vessels) થતાં.[૫૧] આ ઉપરથી જણાય છે કે પંદરમી સદીમાં અને તે પહેલાં, જે વખતે અખાત પુરાવાથી તેના વેપારને ધસારો લાગેલો નહિ અને સુરત વધ્યું નહોતું, તે પહેલાં ખંભાતનો દરિયાઇ વેપાર કેટલો મોટો હશે.

ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણો પ્રાંત વહાણવટામાં આગળ હતો અને લોકો દરિયાઈ વેપાર ઘણો સારો કરતા તે પરદેશી અને દેશી સાધનોથી સિદ્ધ થયું છે. કોતરણીમાં અને કલામાં પણ વહાણની આકૃતિઓ છે તે

૪૯: Ahmedabad Gaz. p. 87. "The great kingdom of Gujarat which has many cities and towns in the interior, and very much shipping and many merchants and shipowners, both Moors and Gentiles."

૫૦: Ahd. Gaz. P. 85. "To Aden, says Barbosa, come ships of Cambay so many and so large and with so much merchandize for transport to Arabian, Abyssinian and Egyptian markets, that it is a terrible thing to think of so great an expenditnre of cotton stuffs as they bring."

ખંભાત માટે ઘણો બીજા લખી ગયા છે. અને પાંચસો વર્ષ સુધી હિંદમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રહેલા બંદર અને તેના વેપાર અને વહાણો માટે પ્રો. સુંકરજીએ નહિ જેવું જ નોંધ્યું છે. ગ્રીગ્ઝ લખે છે કે: "Kambay was the great emporium of Gujarat and the resort of merchants from every part of the globe." (Cities of Gujarashtra)

પોર્ટુગીઝ લેખકો ગુજરાતને "The great Kingdom of Cambay" કહે છે અને અમદાવાદને તેની રાજધાની કહે છે. આગળ લખે છે કે: Its merchants were their keenest rivals; its merchantmen their richest prizes." (Ahmedabad Gaz. P. 88.)

૫૧: Bom. Gaz. I. pt. I 225.

આપણે જોયુ અનેક મુસાફરોએ ગુજરાત અને તેના બંદરોને આખા હિંદમા સૌથી વધુ સાહસિક, ધનવાન અને દરિયો ખેડનાર તરીકે વર્ણવ્યા છે હુએનત્સંગથી માંડીને યુરોપીય વેપારી અને મુસાફરોના ઉલ્લેખોથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે [૫૨] આ ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે બધા પૂરા લખતા વિસ્તાર વધી થાય

દેશી અને જૈન સાહિત્યમા પણ દરિયાઇ વેપાર અને વહાણવટાને લગતી વાતો ઘણી છે જૈનોની તો આખી કોમ વેપારીની જ છે કાવ્યો નાટકો અને વાતોમા વહાણવટાના કાલ્પનિક ઉલ્લેખો પણ મળે છે [૫૩]

---

૫૨ ગુજરાતના દરિયાઈ અને બીજા વેપારને લીધે પરદેશીઓએ તેની કરેલી વધુ નોંધ નીચે મુજબ છે –"It was not from the interior districts of the Province that the Ahmedabad kings derived the chief part of their wealth but from those lying along the coast" × × × So it was that along the shores of gulf of Cambay and *southwards* as far as Bombay, the limit of the Gujarat kingdom, besides many small sea-ports, Barbosa chooses out for special mention twelve towns of commerce, 'very rich and of great trade Among these was Diu, yielding so large a revenue to the king as to be a 'marvel and amazement And chief of all Cambay with rich merchants) and men of great prosperity, leading luxurious lives' (Bom Gaz I P 220)

સુલતાન બહાદુરના મરણ પછી અકબર બાદશાહની સત્તા જામતા સુધી અડધી સદીમા ઘણી અવ્યવસ્થા દેશમા હતી છતા વેપાર સારો હતો તેથી ૧૫૭૩મા તવારીખકાર લખે છે કે –"Gujarat was in every respect allowed to be the finest country in Hindustan" અને તે પછી તુરત અબુલફઝલે આઇને અકબરીમા એ વાતની સાખ પૂરી છે (Bom Gaz I pt 1 P 221)

Terry (Voyage 80-131) in 1615 -Gujarat, a very goodly large and exceedingly rich province, with, besides its most spacious, populous and rich Capital Ahmedabad, four fair Cities, Cambay, Baroda, Broach and Surat, with great trade to the Red Sea, *China*, and other places (Bom. Gaz I pt 1 P 221 Note I)

ગેઝેટિયરની નોંધમા મિરાતે અહમદીની પ્રશંસાને ટેકો આપતા લખે છે કે — With the boast of the author of Mirate Ahmadi, that Gujarat was the richest province in India Compare Khafikhan s Remark (Elliot VII 530) 'This rich province which no other province in India can equal'

૫૩ રત્નાવલી, દશકુમાર, અને માધવાનલના ઉલ્લેખો પણ ગુજરાતના કિનારાનુ જ સૂચન કરે છે મોગલ પહેલાના જમાનાની યાદ સોદાગર વર્ગની પ્રો મુકરજીએ નોંધેલી બંગાળના વહાણવટ ની વિગતો પણ સામળ આદિ કવિઓ ની વાતોની જાતની

સામળ ભટ આદિ કવિઓનાં વારતામય કાવ્યો અને કેટલાક ગરબાઓમાં પરદેશગમનની રસમય કથા અને ઉલ્લેખો છે.[૫૪] વહાણવટાને લગતી કહેવતો પણ ગુજરાતમાં છે. જ્યારે પ્રજાના જીવન સાથે વહાણવટું અને દરિયાઇ વેપાર ઘણા કાળથી ગૂંથાઈને અગત્યનો ભાગ ભજવે ત્યારે જ સાધારણ જનસમુદાયમાં આવું સાહિત્ય પ્રચાર પામે. ઐતિહાસિક, ખરા બનેલા, વેપાર અને નવયુદ્ધોના ઉલ્લેખો તો ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા ઘણા ગ્રંથોમાંથી જથાબંધ જડે છે. ગુજરાતનું વહાણવટું પ્રાચીન કાળથી ઉત્તમ હતું અને ગુજરાતી પ્રજા દરિયો ખેડનારી છે તે માટે વધુ આધારો આપવા એ વધારે પડતું અને અહીં કંટાળો ઉપજાવે તેવું થશે. એટલે હવે થોડા દેશી ઉલ્લેખો જોઈને આપણે મુસલમાની રાજ્યના વખતના વહાણવટાનો વિસ્તાર જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકોને તસ્કર તરીકે ગણ્યા છે એનો અર્થ પ્રિન્સેપ વેપારમાં પૈસા લૂટનારા એવો કરે છે, પ્રિન્સેપ સૌરાષ્ટ્રને દરિયાઇ દેશ(maritime country)ના નામથી લખે છે.[૫૫] નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ નામના ગ્રંથમાં ગુજરાતના વર્ણનમાં લખે છે કે "એ દેશના નિવાસી જનો ઘણાં ઘણા બંદરોમાં પોતાનો વ્યવસાય ખેડે છે અને થોડા વ્યવસાયથી પણ અઢળક લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે."[૫૬] પંદરમી સદીમાં લખાયેલા શ્રીપાળચરિત્ર નામના ગ્રંથમાં કોસાબી નગરીના ધવલશેઠનુ વર્ણન ગુજરાતના વહાણવટા માટે ઘણું જાણવા જેવું છે. એ શેઠનો વેપાર ભરૂચમાં હતો અને એમનાં વહાણો ભરૂચમાં રહેતાં. શેઠનાં વહાણોની સંખ્યા અને વહાણોનું વર્ણન પણ તેમનું કદ સમજી શકાય એવી રીતે નામ સાથે આપ્યુ છે. એમાંનાં કેટલાંક નામ તો હાલ પણ જાણીતાં છે. ગ્રંથ પંદરમી સદીનો છે; પરંતુ ધવલશેઠની કથા તેથી જૂની છે એમ કહે છે.

છે. અને તેનું વર્ણન તેમણે ઉત્તમ રીતે કરેલું છે. (સરખાવો Indian Shipping. P. P. 155–162). વળી એક ગૃહસ્થે મને ખબર આપી હતી કે જેમ કોઇ કાર્યને માટે અસલ પાળિયા કરવામાં આવતા તેમ વહાણોનાં પરાક્રમો માટે વહાણોની આકૃતિઓમાં પાળિયા કરી બંદરોએ મૂકતા. એવા પાળિયા સાત સાત સઢનાં વહાણની આકૃતિઓ સાથે એ ગૃહસ્થે સૌરાષ્ટ્રમા જોયેલા છે.

૫૪: જુઓ રા. મીતમરાય વ્ર. દેશાઇનું "હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિ" ઉપરનું ભાષણ. યુગધર્મ વર્ષ ૧.

૫૫: Princep Indian Antiquities Vol. II. P. 425–435.

૫૬: यन्निवासी जनः सर्वे वेलाकूलेषु भूरिषु॥
व्यवसाये कृतेऽल्पेऽपि निःसीमश्रियमश्नुते॥ (ગુ. પુરાતત્ત્વ ૫–૧–૫)

"કોસામ્બી નગરી વસે ધવલશેઠ ધાવત
લોક અનંગળ ધન ભણી નામ કુબેર કહત"

આ રીતે એ કથા જૈનોમા જાણીતી છે ધવલશેઠ કોસામ્બી નગરથી ઘણુ સુવર્ણ, કરિયાણુ, વાણોતરો વગેરે લઈ ભરૂચમા આવે છે, એની પાસે એક મધ્યમ જુગ નામનુ મોળ કૂપ(ડોળ = mast)વાળુ વહાણ હતુ, ચાર વહાણ ચાર ચાર કૂપવાળા લઘુ જુગ નામ ॥ હતા, એમ્સો વડસફર નામના વહાણ, ચોપન સિલ્ના નામના વહાણ, પચાસ આવત્તા નામના વહાણ અને અને પાત્રીસ ખુરપ્પા નામના વહાણ હતા, એમ કુલ ૫૦૦ વહાણ હતા નાખુદા અને માલમ જે વહાણના અમનદારોના નામો છે તે પણ આપેના છે અને એ નામો હાન પણ એ જ સ્વરૂપમા વપરાય છે ૫૭

એક જ વેપારી આટલા વહાણોનો માલિક હતો અગર આટલા વહાણો વેપારમા રોકતો એમા આ વર્ણન જોતા અતિશયોક્તિ દેખાતી નથી છતા હજ એમ ગણીને તેવો ભાગ કાઢી નાખીએ તો પણ વહાણવટીઓ ઘણા વહાણના માલિક હતા એવા બીજા ઉલ્લેખો પણ મળે છે આવા ઘણા વહાણવટીઓ ગુજરાતને દરેક બંદરે વસતા હતા

તેરમી સદીથી મુસલમાન હકૂમત ગુજરાતમા થાય છે અને પાટણમા રહેલા દિલ્હીના સૂબાની સત્તા લશ્કરથી ખંડણી ઉઘરાવવા પૂરતી હોવાથી ગુજરાતમા નાના નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો પંદરમી સદીમા અમદાવાદની બાદશાહી શરૂ થતા સુધી કાયમ રહે છે આથી કરીને વેપારને બહુ હાનિ પહોચતી

---

૫૭ कोसंबीनयरीए धवलो नाम वाणिओ अत्थि।
सो बहुधणत्तिलोए कुबेरनामेण विक्खाओ॥
बहुकनयकोडिगाहिअकयाणगोऽणेगवणिउत्तेहिं।
सहिओ सो सत्थवाह भरुयच्छे आगओ अत्थि॥
जाओय तत्थ लाहो पउरो सो तहवि दव्वलोहेण॥
परकूलगमणपउणो पउणयिबहुजाणवत्ताहिं॥
मज्झिमनुगो एगो सोलसवरकूवएहिं कयसोहो।
चत्तारीयलहुजुगा चउचउकूवेहिं परिकलिआ॥
वडसफरपवहणाण एगसय बेडियाण अमदृय।
चउराणी दोणाग चौसनी वेगडाण च॥
सिल्लाण चउपन्ना आवत्ताण च तहय पचासा।
पातीसं च खुरप्पा एव सयपचजोहिता॥
नाखुदय–मालमहिं ॥

નથી, કારણ કે પરદેશી સાથેના ઝઘડાને રાજા અને તેના કુનેહબાજ મુત્સદ્દી-
ઓ પૂગ પડે છે. તેરમી સદીમાં ખંભાત, ઘોઘા વગેરે બંદરોનો વેપાર
ચાંચિયાઓનું જોર છતાં સારો ચાલતો હતો. પીરમ બેટમાં મોખરાજી ગોહેલ-
નાં પરાક્રમો અને ચાંચિયાવૃત્તિ આ સદીમાં જાણીતાં છે. સોનાની રેતથી
ભરેલાં ચૌદ વહાણ એણે પકડયાં, અને મુહમ્મદ તઘલખ એને હરાવવા
ઘણું મથ્યો ત્યારે એક વખત વહાણમાં બેસી એ ઘોઘા આવ્યો, એ બધું
વર્ણન રાસમાળામાં છટાથી કરેલું છે.[૫૮] પાછળથી પીરમના ચાંચિયા હોશિ-
યાર દરિયો ખેડનાર નાવિકો અને વેપારીઓ બની જાય છે.[૫૯]

પંદરમી સદી બેઠા પછી અમદાવાદની સલ્તનતની સ્થાપના પછી ગુજ-
રાતને આશરે સવાસો વર્ષ સંપ અને આબાદીના આવ્યાં. ઈ. સ. ૧૪૨૯ માં
બાદશાહ અહમદશાહે ૧૭ વહાણો મોકલીને બ્રાહ્મણી સુલતાનના અમીર
મલીમઉલતુજાર પાસેથી મુંબઇ અને સાલસેટનો કબજો લીધો અને
ગુજરાતનુ નૌકાસૈન્ય કસબી મલમલ વગેરે માલ લૂંટીને માહીમથી પાછું
ફર્યું.[૬૦] સુલતાન મહુમૂદ બેગડાના વખતમાં ગુજરાતનું વહાણવટું, નૌકાસૈન્ય
અને દરિયાઈ વેપાર ઘણાં જ વધ્યાં. એના દરબારમાં દરિયાપારના દેશોથી
એલચી આવ્યા હતા. એના મીરે બહર (First Lord Admiralty)
અમીર ઉલઉમરા મલીક અયાઝ સુલતાનીનું થાણું દીવબંદરમાં હતું. આ
વખતમાં ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝો) હિંદી મહાસાગરમાં દાખલ થયા હતા, પણ
સોળમી સદીની શરૂઆત સુધી એમનું જોર વધ્યું નહોતું. મુંબાઈ અને જંજીરા
(દંડારાજપુર) સુધી તો ગુજરાતના જિલ્લા ગણાતા; અને ૧૫૦૩ માં (Lo-
dovico Verthema) વરથેમા નામનો મુસાફર લખે છે કે ખંભાતથી
ચેવલના કિનારા સુધી ગુજરાતની સત્તા હતી[૬૧] ઈ. સ. ૧૪૯૮ માં દક્ષિણના
બહાદુર ગલાણીએ માહીમમાં (મુંબઇ) કેટલાંક ગુજરાતનાં વહાણ પકડયાં
અને મુંબઈ બાળ્યું. ગુજરાતી બંદરો આગળ એણે ચાંચિયાનો ધંધો શરૂ
કર્યો. એની બીકથી થોડો વખત વેપારને એટલી હરકત પહોંચી કે સોપારી
જેવી ચીજ ન આવવાથી ગુજરાતના લોકોને પાનમા ધાણા ખાવા પડયા.[૬૨]
આ કારણથી સુલતાન મહુમૂદે ખુશ્કીને રસ્તે મલીક સારંગને (અમદાવાદમાં

૫૮: Ras Mala–New Edition p. p. 245–249.
૫૯: B. G. IV
૬૦: જુઓ મિરાતે સિકંદરી: અને History of Konkan in B. G I. 2. p. 31.
૬૧: Ludovico Verthema quoted in Konkan History B. G. I. 2. p. 31.
૬૨: મિરાતે સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૪–૧૨૫

સારંગપુર વસાવનાર) ,મોકલ્યો અને તોપો વગેરેથી સજ્જ થયેલાં ૩૦૦ વહાણો દરિયારસ્તે મોકલ્યાં [૬૩] પરંતુ આ વાતની ખબર પડતાં બાહ્મણી સુલતાને વચ્ચે પડીને બહાદુર ગીલાણીને પકડ્યો અને એનો કાફલો ગુજરાતના સુલતાનને સ્વાધીન કર્યો [૬૪]

હવે ગુજરાતના વહાણવટામાં સ્પષ્ટ રીતે એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાય છે ચાંચિયાઓને વશ કરવા માટે દરિયાઈ લશ્કરો રહેતાં અને વેપારીઓ પણ પોતાનાં વહાણોમાં લડાઈ માટેની તૈયારીઓ રાખતા પરંતુ પરદેશી સત્તા સાથે સામસામાં આવી જઈ ખરેખરું નૌકાયુદ્ધ થયું હોય એવા પહેલાંના વખતમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો નથી પંદરમી સદીની શરૂઆતથી ફિરંગીઓ હિંદી મહાસાગરમાં પેઠા અને ગુજરાતના કાફલાને હવે નિયમિત નૌકાયુદ્ધમાં ઊતરવાના વખત આવ્યા બાદશાહ મહમૂદ બેગડાના વખતમાં ઇજિપ્ત અને ગુજરાતના સંયુક્ત કાફલાએ ફિરંગીઓની સામા ઠીક કામ કરી બતાવ્યું ઈ સ ૧૫૦૭–૮ માં મુંબઈ પાસે ચેવલબંદરે ફિરંગીઓનું ધાધલ વધવાથી સુલતાન મહમૂદ જાતે લશ્કર લઈ જમીનમાર્ગે ગયો તે દહાણુ પહોંચ્યો ત્યારે તો ચેવલની નૌકાઓની લડાઈમાં ગુજરાતના નૌકાધ્યક્ષ મલીક અયાઝે દીવથી વહાણો લઈ ઇજિપ્તના સૈન્ય સાથે મળી વિજય મેળવ્યાનું અને ફિરંગીઓનું મોટું મુખ્ય વહાણ તોપો મારીને ડુબાડ્યાનું સાંભળ્યું સુલતાન મહમૂદ ત્યાંથી વસાઈ જઈ ત્યાં છ દિવસ રહી વ્યવસ્થા કરી પાછો આવ્યો [૬૫] આ લડાઈમાં લગભગ ૪૦૦ માણસો ગુજરાતના ખુવાર થયા પોર્ટુગીઝો ત્રણ ચાર હજાર માણસોની ખુવારી થવાથી નાઠા [૬૬] આ જીતને લીધે ચિડાયેલા ફિરંગીઓની ચાંચિયાવૃત્તિ ચાલુ રહી તે છેવટે સુલતાન બહાદુરશાહના સમય પછી હિંદી મહાસાગર ઉપર તેમની સત્તા જામવાનો વખત આવ્યો ચેવલની લડાઈ પછી દીવ આગળની એક લડાઈમાં ગુજરાતનો કાફલો હાર્યો અને ઈ સ ૧૫૨૧ માં ગુજરાતી મીરે બંદરે ચેવલ આગળ ફરીથી ફિરંગીઓને હરાવી તેમનું એક વહાણ ડુબાડી ૨૧ દિવસ

૬૩ મિરાતે સિકંદરી પૃ ૧૨૫

૬૪ તારીખે ફિરિસ્તા quoted in Bom Gaz Vol I pt 2 p 33

૬૫ મિરાતે સિકંદરી પૃ ૧૨૭

૬૬ પોર્ટુગીઝોનું એક મોટું વહાણ ડૂબ્યું એ બધા ઇતિહાસકારો કબૂલ કરે છે, પણ ત્રણ ચાર હજાર માણસોની ખુવારી મુસલમાન તવારીખકારો લખે છે અને પોર્ટુગીઝ દેવાલોમાં જણાતું નથી (જુઓ History of the Portuguese in B G I, pt 2 p 44)

ત્યાં રહીને તેમને ઘણા હેરાન કર્યા.[૬૭] ૧૫૨૭–૨૮ માં પણ ગુજરાત અને ફિરંગીઓ વચ્ચે લડાઈ ચાલ્યા કરી અને ચેવલ આગળ અને વાંદરા આગળની દરિયાઇ લડાઇમાં ગુજરાતને ભારે ખુવારી ખમવી પડી. આ બધી લડાઈઓ પોર્ટુગીઝ હેવાલોમાં ખંભાતના નૌકાસૈન્યની લડાઈને નામે અને બંદરો ખંભાત તાબેનાં બંદરોને નામે ઓળખાય છે.[૬૮] ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં પણ લડાઈ ચાલુ રહી અને ચેવલ આગળ ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે જીત મેળવી; પણ ઈ. સ. ૧૫૩૩ માં ફિરંગીઓએ ગુજરાત તાબેનું વસાઇ બંદર કબજે કરી ત્યાંનો કિલ્લો તોડી નાખી, ઉત્તરમાં છેક તારાપુર સુધી લૂંટ ચલાવી અને બંદરો બાળ્યાં. આ વખતમાં ગુજરાત ઉપર મોગલ ચડાઇની આફત આવવાથી સુલતાન બહાદુરે ફિરંગીઓ સાથે સલાહ કરી અને દીવમાં કોઠી કરવાની રજા આપી. પરંતુ તેથી થયેલા કજિયાને લીધે પોર્ટુગીઝ લોકે સુલતાન બહાદુરને કપટથી માર્યો, અને તે પછી ગુજરાતની સત્તા સમુદ્ર ઉપર ઓછી થઈ; છતાં લોકના સાહસને લીધે વેપાર ઉપર બહુ અસર ન થઈ. ઈ. સ. ૧૫૩૬ માં વસાઈ ફિરંગીઓને તાબે હતું અને સુલતાન બહાદુરનું અવસાન થયુ હતું, પરંતુ ઈ. સ. ૧૫૩૯ મા ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે વસાઈને ઘેરો ઘાલ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ લગભગ દોઢસો વર્ષનો અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીનો સમય હતો. વેપાર ઉપરાંત રાજા કે બાદશાહોનાં નૌકાયુદ્ધની આટલી પ્રવૃત્તિ તે વખતે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં થયેલી જણાતી નથી. તે વખતના પ્રમાણમાં આવા બળવાન નૌકાસૈન્યના જોરને લીધે ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર ટોચ પર પહોંચ્યો હતો. વેપાર માટેનાં વહાણો એનાં બધાં બંદરોએ મળીને કેટલાં હશે તે જાણવાનુ તો સાધન નથી, પરંતુ વેપારી વહાણોનો પણ મોટો કાફલો એકંદરે હશે એમ ચોક્કસ ખરું અનુમાન કરવાનાં સાધનો છે; બંદરો અને તેની ઊપજની નોધ ઉપરથી એની ખાત્રી થઈ શકે તેમ છે; મીરે બહર (Admiral) અમીર ઉલ ઉમરા મલીક અયાઝ સુલતાનીનો હેવાલ વિગતવાર મિરાતે સિકંદરીમાં આપેલો છે.[૬૯] એણે દીવબંદર સાંકળ અને પૂલ બાંધીને ફિરંગીઓથી રક્ષણ થાય એવી રીતે બાંધેલું તેનું વર્ણન પણ છે. એણે દરિયામાં બુરજ (દીવાદાંડી) પણ બાંધ્યો હતો; અને લોખંડની સાંકળ દીવથી સૌરાષ્ટ્રના કિનારા સુધી લગાડી હતી અને તેને સાંકળકોટ કહેતા. એની

૬૭. Bom. Gaz. His of Portuguese: Vol. I. part 2. p. 46.
૬૮: જુઓ (Faria in Kerr) quoted in B. G. I. pt. 2. p. 46.
૬૯: મિ. સિ. પૃ. ૧૪૨.

પછી એનો પુત્ર મલીક આકા નૌકાધ્યક્ષ હતો, અને સુલતાન બહાદુરશાહે જાતે પણ ખંભાત અને દીવ વચ્ચે વહાણમા સફર કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, એટલે એક મોટા રાજ્યના બાદશાહને શોભે તેવા મોટા વહાણ છત્રી વગેરે બાદશાહી મગતવાળા (cabin) હશે એમ માની શકાય છે તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા ખંભાતનો દરોગો (customs officer) હતો તે ઉપરથી દીવના મુખ્ય નૌકાધ્યક્ષ ઉપરાંત દરેક બંદરે અમલદારો હશે એમ જણાય છે[૭૦] તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાએ નજરે જોયેલી હકીકતો પણ નોંધી છે ખંભાતમા બાદશાહે નવી બંધાવેલી મનવારો જોવા બહાદુરશાહ ગયો હતો એવો ઉલ્લેખ છે[૭૧] (ઈ સ ૧૫૩૦) હિજરી ૯૩૭ના મહોરમ માસની ૨૦ મી તારીખે સુલતાન બહાદુરશાહે ખંભાતથી વહાણમા દીવ જઈ ત્યાથી પરદેશી વહાણોમા આવેલો માલ સરકાર ખાતે ખરીદ કર્યો અને ૧૩૦૦ મણ ગુલાબજળ પણ (પરદેશથી આવેલુ) ખરીદ્યુ, એમ તવારીખકાર લખે છે એક વખત ખુરાસાનના કેટલાક વેપારીઓએ મીરે મલીક તોકાન જે મલીક અયાઝનો પુત્ર થતો હતો તેને પોતાના માલ ઉપર થતી ૩૦૦૦૦)ની જકાત માફ કરવાનુ ફરમાવવાની અરજ સુલતાન બહાદુર આગળ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે[૭૨] આ વખતે ગુજરાતની જાહોજલાલી એટલી ભારે હતી—અને તે તેના દરિયાઇ વેપારને લીધે જ હતી—કે દિલ્હીના બાદશાહ બહલોલ લોદીનો પુત્ર સિકંદર લોદી ઘણી વાર કહેતો કે દિલ્હીની કે દિલ્હીના બાદશાહની આવક ઘઉ તથા જુવાર ઉપર આધાર રાખે છે અને ગુજરાતના સુલતાનની જાહોજલાલી કે જેના તાબામા ગુજરાતના ૮૪ બંદરો છે તે પરવાળા તથા મોતીના વેપાર ઉપર આધાર રાખે છે"[૭૩]

બાદશાહ હુમાયુએ સુલતાન બહાદુરશાહના જાડી મખમલ ઉપર જરીકામ કરેલા તંબુ જોયા ત્યારે એણે કહ્યુ કે "આ બંનો સાગર સમુદ્રની માલિકી ભોગવતા સુલતાનનો છે"[૭૪]

---

૭૦ એજ પૃ ૨૪૪

૭૧ એજ પૃ ૨૪૬

૭૨ મિરાતે સિકંદરી પૃ ૨૪૯ "પરદેશી વહાણ" એ સ્પષ્ટ શબ્દો ઉપરથી દેશી વહાણોનું સૂચન પણ ચોખ્ખુ થાય છે પ્રો રાધાકુમુદે મદ્રાસના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારાના નૌવ્યાપારના આલેખનમા કેવળ પરદેશી એવો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, દેશીનુ સૂચન નથી તે નોંધવા જેવુ છે આપણે ત્યા સૂચન ઉપરાંત દેશી વહાણોના વેપારના ઉલ્લેખો પણ ઘણા છે, ઉપર ગુલાબજળની બાબતમા એક તરજુમો કરનાર ૩૦૦ મણ લખે છે

૭૩ મિરાતે સિકંદરી પૃ ૨૮૬

૭૪ મિરાતે સિકંદરી પૃ ૨૯૬

ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારનાં સૂચનો આ રીતે થાય છે. ગુજરાતમાં વેપારી વહાણો ખાનગી માલિકીનાં હતા એટલે તેના ઉલ્લેખો બાદશાહી તવારીખો કરતાં બીજા સાહિત્યમાં વધારે જડે છે અને ઘણું તો નોંધાયા વગર નાશ પામ્યું છે. ગુજરાતના કિનારાનાં અને બહારનાં બંદરોની મહેસૂલ અને આયાતજકાત ઉપરથી પણ એ વેપારનો ખ્યાલ આવે છે. છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના વખતમાં અમીર ચંગીઝખાનનું જોર હતું. એ અમીરનો મુખ્ય મુનીમ એક સુજા નામનો વાણિયો હતો. એ એના શેઠ તરફથી દરિયાપારના દેશો સાથે વેપાર કરતો. એક વાર અરબસ્તાનના જેદ્દા બંદરેથી માલ લઈ તેનાં બે વહાણો આવેલાં તે અમીરે કોઇને ખુશ થઇને આપી દીધા. આ જોઈ મુનીમે પોતાની નોકરીની કદર નહિ થાય એમ જાણી વિરોધ બતાવ્યો. અમીરે કહ્યું: "માલ સાથે વહાણ બંદરમાં આવ્યાં એટલે તમારી કદર થઇ ચૂકી છે." પણ એ અમીરે પોતાનુ વચન ફેરવ્યું નહિ અને વહાણ આપી દીધાં. આમ ગુજરાતના જન્મસિદ્ધ વેપારી બુદ્ધિવાળા વાણિયાઓએ મુસલમાન અધિકારી અમીરોને પણ વેપારમાં ઝંપલાવ્યા હતા એમ જણાય છે.[૭૫] મિરાતે અહમદીના કર્તાએ આ સમયના ગુજરાતનાં બંદરોની લાંબી યાદી અને તેના મહેસૂલની નોંધ કરેલી છે તેમાં હિંદી મહાસાગરમાં આફ્રિકા, અરબસ્તાન અને ઇરાનનાં બંદરોનાં અને જાવાનાં નામો છે; અને હિંદુસ્તાનના કિનારાનાં બંદરો અને તળગુજરાતનાં બંદરોનાં નામ પણ આપેલાં છે.[૭૬]

ગુજરાત "૮૪ બંદરોનો વાવટો" કહેવાતું એ તો જાણીતી વાત છે. તેમા ૨૩ બંદર ગુજરાત અને સોરઠના કિનારાના અને બાકીનાં ૬૧ હિંદ અરબસ્તાન વગેરેના કિનારાનાં હતાં.[૭૭] એ ૬૧ બંદરોની આવક એક કરોડ ઇબ્રાહીમીની એટલે સાડાચાર કરોડ રૂપિયાની હતી.[૭૮] મલીક અયાઝના પુત્ર મલીક તોઘાનની દીવ વગેરે ચાર મહાલની અને ફિરંગીઓ અને યુરો-

૭૫: એન્જ. પૃ. ૪૩૨.

૭૬: Bird's Mirate Ahmedi p. 128.

૭૭: Bird's Mirate Ahmedi p p 128–131 અને મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. પૃ ૧૪–૧૫. ડૉ. બર્ડની અંગ્રેજી અહમદી અને ગુજરાતી તરજુમો જુદી પ્રતો ઉપરથી થયેલો છે. તેમાં બંદરોની સખ્યા, આવક, નામ અને અનુક્રમમાં ફેર પડે છે. ઉપરનાં નામો બને સરખાવીને આપ્યા છે. ગુજરાતી અહમદીમાં ચીન બંદર લખેલું છે. અને અંગ્રેજીમાં બદર ચીન લખેલું છે તે ચીન નહિ પણ સુમાત્રાનું અચીન બંદર છે.

૭૮: ૩. ૪ફ્રેનો એક ઇબ્રાહીમી હતો. "The Ibrahimi two parts greater than hun would seem to be a gold coin.', Bom. Gaz. Vol I. part. I. p. 219. note 2.

પિયનોના બદરો તરફથી થતી આવક ૬૭૦૦૦૦૦ મુરાદીમીની હતી બદરોના નામ નિયમ વગર અને ગમેતેમ આપેલા છે, તેની વિગતમા અત્રે ઊતરવા ની જરૂર નથી અરબસ્તાન વગેરેના કિનારે ૨૬ બદ્દાલ હતા એમ અહમદીમો કર્તા જણાવે છે અને તેમા સિંધના લારીબદરથી લઇ થઇ ઓગમઝ, બસરા, મસ્કત, ભૂમધ્ય સમુદ્રમા માલ્ટા (maltah), દક્ષિણમા માલદ્વીપ, મલાકા, જાવા અને અચીનના નામ ગણાવેલા છે ૭૯

આ બધા બદરોની ઊપજ મહેમૂન અને ખડણીની હતી એમ લખે છે, પરતુ એ આવક એ બદરોથી આવતા માલ ઉપર લેવાની (ગુજરાતમા જ લેવાતી) જકાત હશે એમ કેટલાક લેખકોનુ માનવુ છે ગુજરાતની રાજકીય સત્તા ખાસ કરીને દેશાવરના બદરોએ હોઈ શકે નહિ એમ મર બી બેલી વગેરે લોકોનું માનવુ છે, પરતુ રાજકીય સત્તા ન હોય તેથી કરીને એ આવક માત્ર તે બદરોએ જતા અને ત્યાથી આવતા માલ ઉપરની જકાત જ છે એમ માનવુ યોગ્ય નથી હિંદુ સમયમા ઈરાન અરબસ્તાનના કિનારા ઉપરના બદરોમા હિંદુઓની એટલે પશ્ચિમ કિનારાના હિંદુઓની વસ્તી મોટી હોવાનુ તો મુસાફરો લખી ગયા છે જાવા બાજુની પ્રવૃત્તિ આપણે જોઈ ગયા છીએ, અને કોકણ આદિને કિનારે પણ ગુજરાતી વેપારીઓનો મોટો વસવાટ હતો મોગલ સમય આવતા સુધી ફિરગીઓનુ જોર હિંદી મહાસાગરમા વધ્યુ નહોતુ, અને તેવે વખતે, જ્યારે ગુજરાતનુ નૌકાસૈન્ય સબળવાન હતુ ત્યારે, ગુજરાતી સાહસ સર્વોપરી હતુ અને એવે સમયે બહારના બદરોમા ગુજરાતી સસ્થાનો ન હોય એમ માનવાનુ કારણ નથી આ બદરોમા ગુજ-

૭૯. જુઓ Birds Mirate Ahmedi Note. I p 128 "Though the word Bandar usually means a port it also bears the signification of a trading town or mart and in this sense it must be understood, as many of the Bandars here-after enumerated are in foreign countries, to which commercial agents were appointed from Gujarat, or between which and the latter a trading intercourse was kept up"

પોર્ટુગીઝના ત્રણ નાના સસ્થાનો અને ફ્રાસના બે શહેરો હિંદુસ્તાનમા છે એ આપણે એ બે દેશો સનામા અને સ્વતત્ર હોવાથી અને નજરે જોવાથી માની એ છીએ, અને જે વખતે બીજા દેશો બદરમા આવ્યા નહોતા, અને ગુજરાત કે જે પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી પરદેશમા વસવા માટે જાણીતુ છે તેનુ તે વખતે પણ કાઈ સસ્થાન હોઇ શકે નહિ એમ માનવુ એ ઐતિહાસિક નોધ ન કરવાની આપણી ખરાબ રીતિ અને પરદેશીએ લખેલા આપણા ઇતિહાસ વાચી થયેલી વિચિત્ર મનોદશાને લીધે જ બનેલુ છે ભવામા એ વાત થઈ ગઈ છે અહીં પણ માનવાને કારણ છે અને આગળ પણ જોઇશુ આ માટે આ નીચેનો ઉતારો ધ્યાનમા લેવા જેવો છે

ગતીઓની વસ્તીના ગુજરાતી બાદશાહોના કાફલાથી થતા રક્ષણ પેટે કાંઈ આપાતું હોય એમ પણ બની શકે. વળી આ બજારનાં બંદરોમાં હિંદી વેપારીઓનું જોર એટલું બધું હતું કે તે દેશના સત્તાધિકારી આગળ ફિરંગીઓને હાંકી મૂકવા માટે એ લોકોએ લાગવગ ચલાવ્યાના ઉલ્લેખો છે. આ વાદગ્રસ્ત વિષયમાં આગળ ઊતર્યા વગર આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે જે આવક બતાવવામાં આવી છે તે કેવળ જકાતની જ હોય તો પણ દરિયાઇ વેપાર ઘણો હશે, અને એ વાત સિદ્ધ છે કે ગુજરાતના વેપારીઓનો વસવાટ અને આડતિયા એ બધા દેશોમાં હતા.[૮૦]

ગુજરાતી બાદશાહીના સમયના વહાણવટાનો આવો જવલંત હેવાલ આપણે જોયો. તે પછી બસો વર્ષ મોગલાઈનાં આવે છે. તે વખતે દેશમાં અંદર શાંતિ હતી. દરિયાઈ વ્યવહારને લગતી બાબતોમાં મોગલાઈમાં રાજ્ય તરફથી મક્કાના યાત્રાળુઓ માટે થતી વ્યવસ્થા અને તેના રક્ષણ માટેના કાફલા સિવાય વિશેષ ભાગ્યેજ દેખાય છે. મોગલ રાજ્યનું મુખ્ય બંદર સુરત હતું અને મક્કાનું એ દ્વાર હતું, અને ત્યાં મોગલ કાફલો રહેતો. ફિરંગીઓનાં બંદરો તેમને પોતાને તાબે જ હતાં; અને તેમાં બાદશાહી અમલદારો બહુ દખલ કરતા નહિ તેથી નૌકાયુદ્ધોના વખત આવતા નહિ. આ વખતમાં આઈને અકબરીમાંથી ગુજરાતના બંદરોનાં નામ અને ઊપજ જડી આવે છે. અબુલ્ફજલ ગુજરાતની કારીગરી અને ઉદ્યોગનાં વખાણ મુક્તકંઠે કરે છે. ઇલિઝાબેથના વખત પછી લંડનને ત્યાંના ઇતિહાસકારોએ દુનિયાનું બજાર (market of the world) કહેલું છે. અમદાવાદને અબુલ ફજલે દુનિયાનું બજાર કહ્યું છે.[૮૧] ત્યાં દુનિયાના દરેક ભાગમાં થતી ચીજો મળતી તે ગુજરાતના વહાણવટીઓ દેશેદેશ જતા હોય તો જ બની શકે. સમુદ્રના માલિક(lords of the Sea)નું ગુજરાતી બાદશાહોનું પદ તો મોગલોથી ન સચવાયું, કારણ કે ફિરંગીઓનું જોર ઘણું વધ્યું હતું. પરંતુ ગુજરાતી વેપારીઓની સત્તા ફિરંગીઓ ઉપર કેવી હતી તે આગળ જોઈશું. આ

૮૦: "In Moluccas on the Malbar coast, and at the gold mines of Sofala, the mohamadan subjects of the king of Gujarat were found glutting the markets with their goods, combining to force up the prices of country produce and sometimes even stirring up the native Governments and populace to drive out the Europeans." (Ahd. Gaz. p. 88, Kerr's Voyages).

૮૧: "You may here provide yourselves with the productions of every part of the globe" (Gladwin's Ain-i-Akbari p. 351).

વખતમાં ખંભાતના અખાતનો ઉપલો ભાગ પુરાઈ જવાથી ઘોઘા પણ મોટું બંદર થયું હતું, ત્યાં ઘણાં વહાણ આવતાં અને તહવરી (Tahwery) નામના નાના વહાણોમાં ભરાઈને માલ ખંભાત જતો.[૮૨] આઈને અકબરીમાં ભરૂચને માટે પણ મોટું બારું હતું એમ લખે છે, અને તેના કાવી, ગાંધાર આદિ ચાર નાનાં બંદરો હતાં. અકબર બાદશાહે પહેલવહેલો દરિયો જોઈ ખંભાતના એક વહાણમાં દરિયામાં થોડી સફર મારી હતી.[૮૩] જહાંગીર બાદશાહે પણ ખંભાતમાં બાર દિવસ સુલતાન અહમદશાહના બનાવેલા બાગમાં રહી દરિયામાં સહેલ ભોગવી હતી.[૮૪]

મોગલાઈના સમયમાં વહાણોના અને દરિયાઈ વેપાર તથા ગુજરાતી બંદરોના ઉલ્લેખ ઘણા છે અને તે બધા લખવા જતાં વિસ્તાર બહુ વધે. શાહજહાનના વખતમાં અલી અકબર નામનો વેપારી ખંભાતનો વતની હતો અને ત્યાં વહાણ બાંધી વેપાર કરતો હતો. એ જ ખંભાત બંદરનો સરકારી મુત્સદ્દી પણ હતો. એણે બસરાના હાકેમ સાથે મૈત્રી કરેલી અને ત્યાંથી ૭ ઘોડા લાવીને બાદશાહને ભેટ ધરેલા. તેની કિંમત તે વખતે રૂા. ૨૫૦૦૦) ની હતી અને એક જ ઘોડો "લાલે બે બહાની" નામનો રૂા. ૧૫૦૦૦)ની કિંમતનો હતો. એ ઉપરથી એ વેપારી કેટલો ધનવાન હશે એ સમજાય છે.[૮૫] અને ગુજરાતના વેપારીઓ પરદેશી રાજસત્તાઓ સાથે સારી લાગવગ ધરાવતા એ વાતને પણ આથી ટેકો મળે છે.

વેપારીઓ પોતે પોતાની કુનેહથી દેશપરદેશની રાજસત્તાઓ અને ચાંચિયા વગેરે સાથે કેમ નભાવતા અને અનેક રાજગાદીઓ અને ચાંચિયાગીરી છતાં ગુજરાતનો વેપાર મોગલાઈના અંત સુધી કેમ સારી રીતે ચાલ્યો તેનું એક બીજું દૃષ્ટાંત પણ જાણવા જેવું છે. અકબર બાદશાહના વખતમાં ગાંધારપુર(ખંભાત પાસેનું ગાંધાર)ના વતની જસિયા નામના ગૃહસ્થને વજિયા અને રાજિયા નામે પુત્રો હતા. એ ગાંધારથી ખંભાત આવીને વસ્યા હતા અને વેપારમાં ઘણું કમાયા હતા. અકબર બાદશાહના દરબારમાં અને દરિયાઈ સત્તા તરીકે ગોવાના પોર્તુગીઝ ગવર્નર આગળ તેમની ઘણી લાગવગ હતી.[૮૬] ઈ. સ. ૧૫૭૩(સંવત્ ૧૬૩૯)ના અરસામાં આ હકીકત બનેલી છે. આ

---

૮૨ એ જ, પૃ. ૩૫૨.

૮૩ મિરાતે અહમદી, ગુ. ભા. ૧-૧૦૬

૮૪ મિરાતે અહમદી, પૃ. ૧૯૭.

૮૫ મિરાતે અહમદી, પૃ. ૨૨૮

૮૬ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, પૃ. ૩૨૨ સ્તંભનપુરના લેખ

પરીખ રાજિયા અને વજિયાની કીર્તિ હીરવિજય રાસમાં ખંભાતના વતની કવિ ઋષભદેવે પણ ગાઈ છે. "પારેખ વજિયા રાજિયા, જૈન શિરોમણિ જાણ" એવા શબ્દોથી શરૂ કરી આ બે ભાઈઓને વિમળશાહ અને વસ્તુપાળ તેજપાળ સાથે સરખાવ્યા છે. અને આગળ લખે છે કે "અનેક ગુણ રાજિયા કેરા કહેતાં પામું ન પાર રે" એમ લખીને તેના પ્રસંગ ગણાવતાં લખે છે કે ચેવલ બંદરના એક ખોજગીને કેટલાક માણસો સાથે ફિરંગીઓ પકડીને ગોવા લઈ ગયા અને ત્યાં કેદ રાખ્યા. ત્યા કોઈ કારણસર પરીખ રાજિયો જઈ ચડ્યો અને એને ખબર પડવાથી એ લોકોને છોડાવ્યા. ત્યાંના વીજરેજલ નામના પોર્ટુગીઝ અધિકારી ઉપર એની ઘણી વગ હતી. વળી તે પછી ફરી પકડાતાં એક લાખ લ્યાહરી નામના સિક્કાનો દંડ એ ખોજગીનો થયો અને ફરી પરીખ રાજિયાએ જામીન થઈ એને છોડાવ્યો. આ ઉપકારને વશ હોવાથી એ ખોજગીએ ચવલ બંદરે એક વખત ૨૨ ચોર પકડ્યા હતા અને જૈનોના પર્યુષણના તહેવારોને દિવસે એ તેમને મારી નંખાવતો હતો. એવામાં ચોરોને યાદ આવવાથી તેમણે પરીખ રાજિયાના તહેવારનો દિવસ સંભાર્યો અને ખોજગીએ રાજિયાનું નામ સાંભળી તેમને છોડી મૂક્યા. એવી જ રીતે ગોવામાં ફિરંગીઓ એક વહાણ પકડી લાવેલા તે પણ પરીખ રાજિયાના નામથી છૂટેલું અને માલ સહિત વેપારીઓને પાછું મળેલું. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતી વેપારીની લાગવગ રાજસત્તા અને બહારની બીજી સત્તાઓ આગળ પણ કેવી હતી. અને કહેવાય છે કે ફિરંગીઓ પણ રાજિયા પરીખના નામને માન આપતા.[૮૭] સંવત ૧૬૬૧ ના મોટા દુકાળમાં આ દાનેશ્વરી ભાઇઓએ ચાર હજાર મણ અનાજ ગરીબોને વહેંચી દાનમાં કુલ તેવીસ લાખ રૂપિયા એ એક જ વર્ષમાં વાપર્યા હતા, એ એમની ધનસંપત્તિ બતાવે છે. છેવટે કવિ ઋષભદેવ લખે છે કેઃ—

"મુનિવરમા ગુરુ હીરજી અસુર અક્બર સાર
વણિગ વંશમાં રાજિયો, દયા દાન નહિ પાર."

મોગલાઇમાં સુરત હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું બંદર હતું અને દુનિયા-

---

૮૭: પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, પૃ. ૩૨૫–૩૨૭.

ગુજરાતમાં આવા આવા દાખલા ઘણા છે અને આજે પણ બને છે. મોગલાઈમાં અને તે પછી જૈનોએ આવી લાગવગથી આજ સુધી રાજસત્તાઓ આગળ પોતાનું માન જાળવેલું છે. કચ્છના ઇતિહાસમાં એક વખત માંડવીના હિંદુઓને રાવે સતાવ્યાથી પૈસા વેરીને ત્યાંના વેપારીઓએ લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં લઈ રાવને પાછા હઠાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ, James Burgess' History of Cutch, p. 155–156.

ના તમામ વેપારીઓ સુરત આવતા[૮૮] ખભાત અને ભરૂચ પુરાવા માડવાથી સુરતની ચડતી થઇ, મોગલાઇના અકબર પછીના વખતમા તો સુરત બન્દરના ઉલ્લેખો નાગ્વાર આવે છે અમદાવાદના સૂબાના તાબામા હોવા છતા સુરતને જુદો મુ મદ્દો મળ્યો હતો અને સુરતમા માલ ખરીદી મક્કામા ખેરાત તરીકે વહેંચવો એવા ફરમાનો મિરાતે અહમદીમા દેખાય છે સુરતના માલના વીમ ટકા અરબસ્તાનમા વધારે ઉપજતા એમ પણ લખેલુ છે[૮૯] શાહજહાનના વખતમા રૂમ(ટર્કિસ)ના સુલતાનનો વકીલ(એલચી) સુરત આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે[૯૦] સર ટોમસ રો તથા બીજા યુરોપીય મુસાફરો પણ આ સમયમા ઘણા આવ્યા છે તે આગળ જોઇ ગયા સુરત બદરના મોટા વેપારીઓમા જીવો વહોરા અને શાતિદાસ ઝવેરીના નામો મુખ્ય જણાય છે[૯૧] સુરત બન્દર એટલુ ધનવાન હોવુ જોઈએ કે તેના ખજાના માથી બાદશાહ દિલ્હી બેઠે વારવાર ઉપાડ કરતા[૯૨] એન વગેરે વેપારી-ઓનો માલ આયાત નિકાસ વધારે થવાથી સુરતની આવક બેવડી થઈ અને તે બાદશાહે બેગમને ઇનામમા આપી એવો ઉલ્લેખ છે[૯૩] શાહજહાન સામે બળવો થયો ત્યારે ગુજરાતના સૂબા શાહજાદા મુરાદબક્ષે વેપારીઓ પાસેથી જે નાણા ઉછીના લીધા હતા તે બ ન જે મહેસૂલમાથી પાછા આપવાનો હુકમ લખી આપેલો તેમા ખભાત બદરની આવકમાથી રૂ ૧૫૦૦૦૦) અને ભરૂચ બદરમાથી રૂ ૭૫૦૦૦) શાતિદાસ ઝવેરીના પુત્ર માણેકચદને આપવા એમ લખ્યુ હતુ, એ ગુજરાતી વેપારીઓનો રાજ્ય સાથેના સબધો એક વધુ દાખલો[૯૪] ઔરગઝેબ ના રાજ્યમા સુરતના વહાણોના રક્ષણ માટે દડારાજપુર(જજીરા)ના યાકૂતખા હબસીને સુરતના ખજાનામાથી દર વર્ષ રૂ. ૧૫૦૦૦૦) દોઢ લાખ આપવાનુ ઠરાવેલુ હતુ અને એ અમીર સુરતના બાદશાહી અને વેપારી વહાણોની સલામતી જાળવવા બધાયો હતો[૯૫] સમુદ્ર તરફ જતા માલ માટે ગુજરાતની અદરના સ્થળોએ ખરીદીની જગ્યાએ જકાત લેવાનુ ફરમાન ઔરગઝેબ બાદશાહના વખતમા થયુ છે તે ઉપરથી

૮૮ ગુ સ સ પૃ ૨૫૭
૮૯ મિરાતે અહમદી, ૨૩૨
૯૦ એ જ, પૃ ૨૩૨
૯૧ એ જ, પૃ ૨૪૧-૪૨
૯૨ એ જ, ૨૪૩
૯૩ એ જ, પૃ ૨૨૫
૯૪ મિરાતે અહમદી, પૃ ૨૪૯
૯૫ એ જ, પૃ ૨૮૧-૮૨

દેશના દરેક ભાગમાંથી બંદરોએ આવી માલ ચડતો હશે એમ સિદ્ધ થાય છે.[૯૬] ઔરંગઝેબના પુત્ર બાદશાહજાદા મુહમ્મદ આઝમશાહની સૂબાગીરીમાં ફિરંગીઓનું જોર વધી ગયાનું અને સુરતના વેપારીઓનાં વહાણ લૂંટાયાનું લખાણ બાદશાહ સમક્ષ ગયાથી ટોપીવાળાઓના માલને જપ્ત કરવા હુકમ થયો હતો.[૯૭] આવા અનેક વેપારીઓનાં અને હજના યાત્રાળુઓનાં વર્ણનો છે; અને મોગલાઈની લાંબી શાંતિમાં વહાણવટું સારી રીતે ખીલેલું હતું તે સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં છે. આ બધા સમયમાં જુદે જુદે બંદરે હિંદની અંદરના ભાગોમાંથી જે જે માલ આવતો અને દરિયા પર જે જે દેશે ચડતા તેનું વિગતવાર વર્ણન અત્રે કરવું ઉચિત નથી. એટલે માત્ર સુરત માટે થોડું જોઇશું. સુરતથી હિંદના દરેક ભાગમાં ધોરી રસ્તા ફટાતા હતા અને ગાડાં, ઊંટ, આખલા વગેરે ઉપર લાદેલો માલ સુરતમાં આવતો. સુરતનાં વહાણો કોંકણ, મલબાર, સિંહલદ્વીપ, ઈરાન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકા તથા રાતા સમુદ્રના બંદરો અને પેગુ વગેરે તથા જાવા અને સુમાત્રાના અચીન બંદરે જાઆવ કરતાં.[૯૮] સુરતથી બાર માઇલ દૂર આવેલા સુંવાળી ગામમાં મોટાં મોટાં વહાણો લંગર નાંખતાં અને ત્યાંથી નાના મછવામાં માલ સુરત આવતો.[૯૯] સુરતથી હીરા, મોતી, માણેક, અકીકનાં પવાલાં પોર્ટુગીઝ બંદરોએ ચડતાં.[૧૦૦] ઝવેરાતનો ધંધો અસલથી આજની પેઠે જ ગુજરાતને હાથ હતો. જામનગર પાસે મોતી નીકળતાં. સિલોન અને ઈરાની અખાતમાં નીકળતાં મોતીનો વેપાર પણ ગુજરાતીઓના હાથમાં હતો, પાટણ પાલણ-પુર અને સુરતના ઝવેરીઓ પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં પર્યટન કરતા. મોગ-લાઇમાં ધનસંપત્તિને લીધે સ્વર્ગ જેવા લાગતા ગુર્જરદેશનું વર્ણન પરદેશી મુસાફરો ઉપરાંત દક્ષિણનો વ્યંકટાધ્વરિ નામનો કવિ વિશ્વગુણાદર્શચંપૂ નામના સંવાદાત્મક કાવ્યમાં કરી ગયો છે. અને તેમાં ઘણે દિવસે પહોંચાય એવા દૂર દેશોમાં હીરા માણેક આદિના વાણિજ્યમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે એમ ગુજરાતીઓ માટે લખ્યું છે. વળી હિંદના અન્ય પ્રાંતો સાથે ગુજ-રાતનાં ઉદ્યોગ અને સાહસની સરખામણીમાં અન્ય લોકોને કટાક્ષથી એ કવિ આ પ્રમાણે કહે છેઃ—व्यापारान्तरमुत्सृज्यवी क्षमाणो वधूमुखम्। यो गृहे श्रेव

૯૬: એ જ, પૃ. ૩૫૩–૫૪.
૯૭: એ જ, પૃ. ૩૬૯–૭૦.
૯૮: ગુ. સ. સં. ૨૫૭.
૯૯: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭.
૧૦૦: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭.

निद्राति दरिद्राति स दुर्मति ॥[१०१] ગુજરાતના વેપાર અને તેના દેશાટન અને ઝવેરાતના ધંધાને ઉદ્દેશીને એ કવિએ સારું વર્ણન કર્યું છે

સુરતથી કઠોળ આદિ અનાજ અને કાપડમાં જરીકસબનું કામ અને રેશમી સુતરાઉ કાપડ પણ વણ ચડતું અને દેશવરોમાં પહોંચતું એ સિવાય કસ્તૂરી, અંબર, ઘી, તેલ, ખાંડ, માજુ, મુરબ્બા, કાગળ, મીણ, અફીણ અને ગળી, પારો અને લાખ વગેરે પરચૂરણ ચીજો એટલે ભરી ચડતી કે તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન તો ગુજરાતના બંદરનો એક જુદો જ ઇતિહાસ લખીએ ત્યારે આપી શકાય[૧૦૨]

સુરતમાં વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ પણ સારો હતો અને બાંધનારા કસબી હતા સુરત અને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાના બંદરોએ ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ ટનના વહાણો બંધાયાના ઉલ્લેખો છે વહાણ બાંધવામાં પારસીઓ બહુ આગળ પડતા હતા અને એ ઉદ્યોગ ત્યાં મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં ગણાતો[૧૦૩] વેપારીઓ પણ અનેક જાતના હાલ મુંબઈમાં છે તેટલી જાતના સુરતમાં વસતા તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, આરબ, તાતાર, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ, વલંદા, ફિરંગી અને આર્મિનિયનો ખાસ હતા હિંદુ વેપારીઓમાં મોટે ભાગે વાણિયા હતા, અને તે સાદા નાના ઘરમાં રહેતા પણ પૈસે તાજા હતા દલાલીનો ધંધો વાણિયાના જ હાથમાં હતો અને પરદેશીઓ તો દલાલ વગર માલ વેચી કે લઈ શકતા નહિ અંગ્રેજોના દલાલો પાસે જ ત્રીસ ત્રીસ

---

૧૦૧ વિ ગુ ૭૫ ગુર્જરદેશવર્ણનમ્ નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિ, નીચેના શ્લોકો સરખાવો પૃ ૭૩ થી ૭૭

निर्यामका निरुपममणिश्रेणिवाणिज्यलाभे
बभ्रम्यन्ते बहुदिनपरिप्राप्यदेशान्तरेषु ॥

× × × ×

देशे देशे किमपि कुतुकादद्भुतं लोकमाना
सपायेन द्रविणमतुलं सद्यभूयोऽप्यवाप्य ।
संयुज्यन्ते सुचिरविरहोत्कण्ठिताभिः सतीभि
र्धन्या धन्या किमपि दधते सर्वसम्पत्समृद्धा ॥ (વિ ગુ ૨૫ પૃ ૭૫)

૧૦૨ ગુ સ. સ. ૨૫૭-૫૮

૧૦૩ જુઓ Imperial Gaz , Vol XXIII p 161 "વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ (સુરતમાં) મુખ્ય હતો અને તે પારસીઓના હાથમાં હતો." The largest vessels were engaged in the China trade and were from 500 to 1000 burden ' બાબતનું વજન આવગ કરેલું છે

લાખનો જીવ હતો.[૧૦૪] "ઘણા હિંદુ વેપારીઓ જાવામાં અને સુમાત્રામાં વેપારને સારુ રહેતા અને અચીન(સુમાત્રા)માં તો એક નિરાળા મોહોલ્લામાં જથાબંધ રહેતા."[૧૦૫] ઔરંગઝેબના અવસાન પછી સુરતમાં બાદશાહી જોર નરમ પડચું અને અંગ્રેજનું બળ વધતું ગયું. ઈ. સ. ૧૭૨૧ માં વિલાયતના વણકરોએ તોફાન મચાવી હિંદી છીંટ ન વાપરવા માટેનો કાયદો કરાવ્યો તેથી, ગુજરાતમાં અવ્યવસ્થા વધી પડવાથી, તેમજ પાછળથી અંગ્રેજોએ મુંબઈને મુખ્ય મથક બનાવ્યાથી, સુરતનો વેપાર ધીમે ધીમે પડી ભાગ્યો. પરંતુ તેને ગુજરાતનાં બીજાં બંદરોની પેઠે ખરો ફટકો તો રેલવેએ માર્યો અને સ્ટીમરો થવાથી વહાણનું બાંધકામ પણ ઓછું થઇ ગયું. છતાં વેપારને લીધે સુરતની જાહોજલાલી ઘણી હતી અને છેક ૧૭૯૭ એટલે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત થવાના સમય સુધી સુરતની વસ્તી આઠ લાખની હતી.[૧૦૬] સુરતનું રસમય વર્ણન પ્રસિદ્ધ સુરતી કવિ નર્મદે પોતાના નિબંધમાં કર્યું છે અને સુરતનાં વેપાર અને વહાણવટાનું વર્ણન પણ છટાથી કરેલું છે તેથી અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

પ્રાચીન કાળથી ઓગણીસમી સદી સુધીના ગુજરાતના વહાણવટાના મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો સાલવાર અને તેટલા ટૂંકાણથી જોયા અને તેમાં સહેજ કંટાળા જેવું પણ લાગે, પરંતુ ગુજરાતનું વહાણવટું હિંદના બીજા ભાગો કરતાં એટલું આગળ હતું અને હાલ પણ છે કે તે હતું એમ સિદ્ધ કરવાની જરૂર તો ન હતી જ; પરંતુ શરૂઆતમાં આપણે જોયુ તેમ પરદેશી ઇતિહાસ લખે ત્યારે બીજા દેશને સહજ અન્યાય થાય તેથી કેવું અને કેટલું હતું તે બતાવવા માટે જ આ પ્રયત્ન થયો છે.

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી આપણે હાલના જમાનાની લગભગ પાસે આવીએ છીએ. એ સદીમાં ઉત્તરોત્તર ગુજરાતનાં વેપાર અને વહાણ-વટાની પડતી ઉપર જોયાં તે કારણોથી થતી ગઈ. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં ગુજરાત અંગ્રેજી સત્તા નીચે આવ્યુ અને મુંબઈ મુખ્ય બંદર બન્યું. વહાણ બાંધવાનું કામ સુરતથી મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યું, પણ તેના કાર્યવાહકો ગુજરાતીઓ—પારસીઓ હતા. અઢારમી સદીના પાછલા ભાગથી ઓગણીસમી સદીના

૧૦૪: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૫૮.

૧૦૫: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૫૮.

૧૦૬: સરખાવો: Imperial Gaz. Vol. XXIII, p. 164. એ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૬૫માં લખે છે કે "During the 17th and 18th centuries Surat ranked as the chief export & import centre of India."

ત્રીજા પાદ સુધી મુંબઈમાં વહાણુ બાંધનાર તરીકે લવજી નસરવાનજી અને તેમના કુટુંબની નામના જાણીતી છે.[૧૦૭] મુંબઈના વહાણો ૫૦-૬૦ વર્ષ વપરાયા છતાં અંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય માટે માન ગણાતાં. અંગ્રેજી ઓકના વહાણો કરતાં ગુજરાતી સાગના વહાણો ટકવામાં ચારથી પાંચગણા વધારે હતાં અને ચારગણા સસ્તાં હતાં.[૧૦૮] કહે છે કે પ્રખ્યાત નેલ્સનનું વિક્ટરી (Victory) નામનું વહાણ ગુજરાતી કારીગરોએ બાંધેલું હતું.[૧૦૯] એ વહાણ ૨૧૬૨ ટનનું ૫૨ ફૂટ પહોળું અને ૧૮૬ ફૂટ લાંબુ હતું. તેમાં સો તોપો અને ૭૦૦ ઉપર માણસોનો સમાસ થતો. ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં આમાના એ બંધાયું હતું.[૧૧૦]

આગળ જોયું તેમ ઓગણીસમી સદીમાં મુંબઈ વધવાથી તળ ગુજરાતના બંદરોનો વેપાર ઓછો થયો, અને કલકત્તા, મદ્રાસ, રંગૂન એ મોટા બંદરો મોટે ભાગે યુરોપીય હાથમાં રહેવાથી આખા હિંદુસ્તાનમાં દેશીઓથી ચાલતો દરિયાઈ વેપાર અને વહાણુ બાંધવાનો ઉદ્યોગ બંધ જેવો જ થઈ ગયો. પરંતુ ગુજરાતમાં છેક એવું ન થયું. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો કિનારો દેશીઓના હાથમાં હતો. દેશી રાજ્યોને હાલની રાષ્ટ્રીય કે બીજી દૃષ્ટિએ જોવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે આપણો મોટો કિનારો દેશી રાજ્યોનો હોવાથી કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનું વહાણવટું અખંડ રહ્યું. દેશી કારીગરોને હાથે વહાણુ બંધાવી, અરબસ્તાન, ઈરાન, આફ્રિકા અને સિલોન સુધી ગુજરાતી વહાણો સ્ટીમરો થવા છતાં પણ ચાલુ રહ્યાં અને હાલ પણ ચાલુ છે. તે આગળ જોઈશું. કચ્છમાં નાના મોટા નવ બંદરો છે,[૧૧૧] અને સૌરાષ્ટ્રમાં આ સદીમાં ૧૫[૧૧૨] બંદરો હતાં, અને તેનો વેપાર કેવળ દેશીઓના હાથમાં દેશી વહાણો દ્વારા હતો. તળ ગુજરાતના સુરત આદિ બંદરો અને ખંભાતના અખાતના બંદરોનો પણ દેશી વહાણુ દ્વારા થોડો થોડો વેપાર ચાલુ રહ્યો. ઓગણીસમી સદીના અંત પછી તુરત એટલે સને ૧૯૦૩ માં ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય બંદરોનો દરિયાઈ વેપાર આ

૧૦૭ Indian Shipping, p. 244-45

૧૦૮ એજ, પૃ. ૨૪૬-૪૭

૧૦૯ જુઓ, સુ. ૫ પુ. ૧, "હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિ" લેખક પ્રીતમરાય મ. દેસાઈ

૧૧૦ Encyclopaedia Britanica, XIII Edition Vol. XXIV p. 867

૧૧૧ માંડવી, તુણા, મુંદ્રા, રૌદર, વવાણિયા, કોટેશ્વર, જખાઉ, લખપત વગેરે. એમાં કરાચી વધવાથી લખપત તૂટયું અને વવાણિયા કચ્છને તાબે નથી. ગુ. સ. સ. ૨૬૪

૧૧૨ ભાવનગર, મહુઆ, વેરાવળ, બેડી, જોડિયા, પોરબંદર, માંગરોળ, સલાયા, જાફરાબાદ, વવાણિયા, નવીબંદર, સેરઈ, કડીવદર, તળાજા અને સુદરાઈ છે.

મુજબ હતો : ભરૂચ ૩૧ લાખ, વલસાડ ૧૨ લાખ, ખંભાત ૬$\frac{3}{4}$ લાખ, વેરાવળ ૪૪ લાખ, નવાનગર (બેડી) ૨૨$\frac{3}{4}$ લાખ અને ભાવનગર ૨૨ લાખ. બીજાં બંદરોના આંકડા ૧૯૦૩ ના મળતા નથી. સુરતનો વેપાર ૧૮૭૪ માં ૪૪$\frac{3}{4}$ લાખ હતો.[૧૧૩] ઘોઘાનો ૧૮૭૮ મા ૧૧ લાખ ઉપર હતો અને ધોલેરાનો રૂની મોટી નિકાશને લીધે ૧૮૭૦ માં એક કરોડ સિત્તેર લાખ ઉપર હતો.[૧૧૪]

આ સિવાય મુંબઇ અને કરાંચીના દરિયાઇ વેપારમાંથી યુરોપીય તત્ત્વ કાઢી નાંખીએ તો બાકીનો બધો વેપાર હિંદુ, મેમણ, પારસી, ખેજા, વહોરા વગેરે ગુજરાતીઓના હાથમાં જ રહ્યો છે. અને મુંબાઈના આંકડા સાથે દેશી રાજ્યોનાં બંદરોના આંકડા મેળવવામાં આવે તો ગુજરાતનો દરિયાઇ વેપાર ઓગણીસમી સદીમાં હિંદુસ્તાનના અન્ય પ્રાંતો સાથે સરખાવતાં શ્રેષ્ઠ જ હતો. અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ મોટા પ્રમાણમાં સૌરાષ્ટ્ર સિવાય બીજે બધે લગભગ બંધ જેવો જ હતો. સ્ટીમરો હિંદમાં કોઇની માલિકીની ન હોવાથી દેશીઓનો વેપાર પણ પરદેશી સ્ટીમરો દ્વારા ચાલતો હતો.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણવટાનો ઇતિહાસ બેથી ત્રણ હજાર વર્ષ જૂનો છે. ગુજરાતનાં વહાણો મહાસાગરમાં ચારે દિશાએ ઘૂમતાં અને ગુજરાતીઓ પરદેશોમાં દરિયાપાર ઘર કરીને રહેતા એ આપણે જોયું. લગભગ સવાસો વર્ષથી હિંદુસ્તાનની સાથે આપણે પણ દુનિયામાં મોટામાં મોટી દરિયાઈ પ્રજાની સત્તા નીચે છીએ. એ પરદેશી સત્તાથી ઉત્તેજનગેલી પરદેશી હરીફાઇને લીધે અને જમાના પ્રમાણે ન વધવાની આપણી પોતાની શિથિલતાને લીધે પૂર્વના મહાસાગરમાં દરિયાઇ પ્રજા તરીકેનું આપણું સ્થાન આપણે ખોયું છે, છતા પણ હિંદુસ્તાનની સરખામણીમાં ગુજરાતે હજી પણ એ સ્થાન કાંઇક અંશે જાળવી રાખ્યું છે.[૧૧૫]

૧૧૩: જુઓ Im Gaz., Vols. IX 18, 292–97, XXIV 3–8–9, XVII p. 421, VII 96.

૧૧૪: Ahd. Gaz. 97, 98.

૧૧૫: જુઓ ડૉ. ધ્રુવનું આઠમી ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમાં (સ્વીડન) કરેલું ભાષણ પૃ.૫૩.

"The Gujaratis by whom I understand not only the Hindus but the Parsis, Mahomedens and Christians as well, traded with distant China and Further India and the East Indies as well as with the Red Sea and Arabian Sea and East African coast, carring their sweet language, honest industry and affable manners where-ever they went."

ગુજરાતમા હજી પણ કેવા વહાણો બને છે, ગુજરાતી ભાષામા વહાણ વટાને લગતા કેટલાયે શબ્દો હજી પ્રચલિત છે, અને ગુજરાતના વેપારીઓ મોટે ભાગે પરદેશી સ્ટીમરોમા પણ–દૂર દરિયાપારના દેશો સાથે કેવો વેપાર ખેડે છે તે જોઇશુ મુંબાઇ બંદરના દરિયાઇ વેપારમા મોટો ભાગ દેશીઓનો–ગુજરાતીઓનો જ છે, અને હિંદની પ્રજાઓમા ગુજરાતી વાણિયાને આખી દુનિયાની વિચક્ષણ વેપારી પ્રજાઓમા ગણવામા આવ્યા છે[૧૧૬] હિંદુસ્તાનમા વેપારી પ્રજા તરીકે ગુજરાતી, મારવાડી અને મુલતાની જ છે, અને તેમા પરદેશનુ સાહસ અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમા ગુજરાત જ અગ્રસ્થાને છે મારવાડીઓ પણ ગુજરાતીઓથી કોઈ રીતે જુદા નથી ડૉ કે હ ધ્રુવ ખરુ જ લખે છે કે મારવાડીઓને આપણે હિંદુસ્તાનના જ્યૂ લોકો ગણીએ તો ગુજરાતીઓને હિંદના અંગ્રેજો ગણી શકાય[૧૧૭]

વર્તમાન સદીનો પણ પ્રથમ પાદ પૂરો થયો છે એમા ગુજરાતે તો વહાણવટાની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે વધારી છે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રમા શુદ્ધ દેશી–ગુજરાતી–વહાણવટુ ગઈ સદીમા ચાલુ હતુ અને હજી છે તે વહાણના બાંધકામ અને પારિભાષિક શબ્દોના વિષયમા આગળ જોઈશુ દરિયાઈ વેપારમા આ સદીમા ગુજરાત આગળ વધતુ જાય છે કલકત્તાનો ખાંડ, ચોખા, કરિયાણુ અને દેશી કાપડ સૂતરનો વેપાર ગુજરાતીઓના હાથમા છે, રંગૂન, મદ્રાસ, કોચીન, અલપાઇ વગેરેમા ગુજરાતી વસવાટવાળા સંસ્થાનો હાલ પણ જોવા જેવા છે મદ્રાસમા જૂના વખતથી વસેલા જુદી જુદી નાતોના વાણિયાને નટકાના વાણિયા તરીકે ઓળખવામા આવે છે જાવામા ગુજરાતીઓ અનેક મહોલ્લામા રહે છે સિંગાપુર અને મોરીશિયસના ટાપુમા હજી પણ ગુજરાતી વેપારીઓ ઘર કરીને રહેતા છે પૂર્વ આફ્રિકામા તો કચ્છ અને ગુજરાતની મોટી વસ્તી પેઢીઓ થયા વસેલી છે પેરિસ અને એન્ટવર્પમા ત્યાના ઝવેરીઓને નગની પરીક્ષા ગુજરાતીઓએ જ શીખવી હતી, અને ત્યા પાટણ અને સુરતના ઝવેરીઓનુ નાનુ સંસ્થાન ધ્યાન ખેંચે

---

૧૧૬ Times of India directry, Bom Pre Peoples

૧૧૭ Baroda State delegate Lecture p 56

"The Marvadis are called the Jews of India. But looking to their commercial enterprize and trade instincts and upon Gujarati, as the commercial language of India and of the east I will call the Gujaratis the English of India"

એ સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાની ૧૦મી આવૃત્તિમા ગુજરાતીભાષા વિષે લખતા કહે છે કે ગુજરાતી મુંબઈની વેપારી ભાષા છે, જો કે મુંબઈ ગુજરાતની સીમામા નથી

એવું છે. આ દરિયાકિનારાના પ્રદેશોમાં ગુજરાતીઓ જે પ્રમાણમાં ઘર કરીને રહ્યા છે તેવી રીતે હિંદની બીજી કોઈ પ્રજા જોવામાં આવતી નથી. (હિંદની અંદરના વેપારી સ્થળોના વસવાટ માટે તો આ સ્થળે લખવાનું નથી.) માત્ર આ બધી આવજા અને વેપાર પરદેશી સ્ટીમરોમાં થાય છે એ જ શોચનીય છે. આમ છતાં પણ ઈ. સ. ૧૯૧૯ના મહાયુદ્ધવિરામ પછી જે મોટી તેજી આવી તેને પરિણામે અનેક ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતે આદરી, અને તેમાં નવી રીતિ મુજબ વહાણવટું-સ્ટીમર કંપનીઓ પણ ઊભી થઈ અને કેટલીક ૧૯૨૧થી આજ સુધી ચાલુ રહેલી મોટી અશ્રુતપૂર્વ મંદીની અસરમાં પડી પણ ભાંગી. છતાં કાપડ સૂતરની પેઠે જમાના પ્રમાણે ગુજરાતે વહાણવટામાં પણ સાહસ કર્યું અને શેઠ નરોત્તમ મોરારજીએ સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની ઊભી કરી. આ કંપની જો કે હજી કાચી છે એમ કહી શકાય નહિ, અને કેવળ ખંત અને સાહસથી જ ટકી રહી છે, પરંતુ સરકાર તરફથી ટેકો મળે અને પરદેશીઓને મળતું અણઘટતું ઉત્તેજન બંધ થાય તો કંપનીનું ભવિષ્ય સારું જ છે. આખા હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું નવા જમાના પ્રમાણે ઊભું થઈ દેશીઓના હાથમા રહે તે માટે સિંધિઆ કંપનીના રા. રા. સારાભાઈ હાજીએ કાઉન્સિલમાં લડત ચલાવી છે. હાલની યાંત્રિક ઢબથી વહાણવટું ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન ગુજરાતે કરવા માંડ્યો છે, તેમાં સફળતા મળે તો ગુજરાતનું વહાણવટું તેના મિલઉદ્યોગની પેઠે ભવિષ્યમાં ખીલે એવો સંભવ છે. હિંદુસ્તાનના વહાણવટાના ઇતિહાસમાં ગુજરાતનું સ્થાન અગ્રે છે અને તેને યોગ્ય સ્થાન ન આપતાં ટૂંકે પતાવી દેવાય તો હિંદુસ્તાનની નાવિક પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ જ કહેવાય.

હવે આપણે વહાણોને લગતા હેવાલ અને પારિભાષિક શબ્દો જોઈએ. વહાણોનાં માપ અને તેની અંદરના ભાગ તથા બીજી વિગતો માટે પદ્ધતિસર લખાયેલું પ્રાચીન પુસ્તક ગુજરાતીમાં હોય તો તે જાણવામાં આવ્યુ નથી. મુસાફરોનાં વર્ણનો ઉપરથી વહાણનાં અનુમાન થઈ શકે છે. અને જાવાના બોરોબદુરમાં કોતરેલાં વહાણ અને દેલવાડામાં કોતરેલા વહાણ ઉપરથી ગુજરાતના વહાણોના આકાર સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રો. રાધાકુમુદે વહાણોની જાતોનાં નામ આપ્યા છે અને તેમાં બે ત્રણ નામ ગુજરાતી જણાય છે. પરંતુ તેમણે કયા પ્રાંતનાં કયાં નામ છે તે આપ્યું નથી.[૧૧૮]

૧૧૮: ખાસ બંગાળી નામ હોત તો એમણે જરૂર આપ્યું હોત, પણ તેવું કાંઈ આપ્યું નથી. વહાણને માટે બંગાળીમાં જહાજ અને નૌકા શબ્દો સાધારણ વપરાય છે, પરતુ વહાણવટું–shipping–એ શબ્દમાં જે અર્થ આવે છે તેવો શબ્દ મારી પાસેની બંગાળી

સુરતમા ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ ટનના વહાણો, ત્રણચાર ડોળવાળા (mast) બનતા ઈ સ ૧૬૬૭મા મર એચ મીડલ્ટને ગતા સમુદ્ર તરફ જતુ સુરતનુ વહાણ રેહેમુ તે ૧૫૦૦ ટનનુ, ૧૫૩ ફૂટ લાબુ ૪૨ ફૂટ પહોળુ અને ૩૧ ફૂટ ઊંડુ હતુ એ જ વખતે ઇગ્લાડમા ૩૦૦ થી ૩૫૦ ટનના વહાણ બનતા હતા આગળ લખેલા ધવલગોદના ડાફનાના વહાણોના નામો ભરૂચના વહાણોની જાતો અને કદનો ખ્યાલ આપી શકે એમ છે એમા મધ્યમ જુગ નામનુ વહાણ સોળ કૂપ(mast)નુ હતુ એમ લખે છે અને લઘુ જુગ ચાર કૂપનુ હતુ એ ઉપરથી સોળ કૂપનુ વહાણ કેવડુ મોટુ હશે એનો ખ્યાલ કરી શકાય કહેવાય છે કે બૃહત્ જુગ ૬૪ કૂપનુ થતુ એ તો ઘણુ મોટુ હશે એમ માની શકાય પરતુ તેનો ઉલ્લેખ કોઈ જગ્યાએ મળ્યો નથી તે સિવાય વડઅમ્બર, બેડી, દ્રોણા, વેગડા, મિલ્લા, આવર્તા, ખુરપ્પા આદિ જે નામો છે તેમા જુગ અને બેડી હાલ જાણીતા છે બાકી બીજા ગુજરાતી નામો આગળ જોઈશુ પ્રો રાધાકુમુદે ગરાબ (grab) નામના વહાણો મુબઈમા બનતા એમ લખ્યુ છે તે અમલ મલબારના લાગે છે[૧૧૯] બીજા દેશોના વહાણોની નકલો પણ ગુજરાતી સુતારોએ કરી હોય એમ લાગે છે[૧૨૦]

વહાણોની હાલ જાણીતી જાતો આ પ્રમાણે છે ૧ મછવા, ૨ પડાવ, ૩ બાતેલા, ૪ ઢક્કે અથવા બગલા, ૫ ડીંગી, ૬ કોટિયો, ૭ ફતેમારી, ૮ ગજો, ૯ નાવડી અથવા હોડી, ૧૦ લોધિયા

આમા મછવા અને હોડી સૌથી નાના વહાણ છે અને તે બેથી ઍતા ખાડી જેટલા વજનના હોય છે અને નદીઓમા ચલાવા માટે કામ લાગે છે મોટા વહાણમા જોખમ વખતે ઉતારવા માટે પણ (life boats) નાની હોડીઓ રાખે છે કચ્છના મછવા સૌથી સારા હોય છે મછવા ૩૦ ૫૦)થી

શબ્દકોશમાથી મળ્યો નથી પ્રો રાધાકુમુદે યુરોપીય મુસાફરના ગ્રથમાથી દેશી વહાણો ના જે નામ આપ્યા છે તે તેના મૂળ દેશી સ્વરૂપમા જોડે જ સમજાવી આપ્યા હોત તો ઠીક હતુ એમણે લખેલા grabs, bangles, અને paros તે આપણા ઘરાબ, બગલા અને પડાવ જ હોય એમ જણાય છે

૧૧૯ મિરાતે સિકદરી

જુગ અથવા જુંગોને જ ચીની વર્ણનમા જક (Junk) લખેલુ છે તે ઉપરથી એ વહાણો ચીન જતા હશે પ્રો રાધાકુમુદે પોતાની યાદીમા જગી લખ્યુ છે તે પણ આ જુંગ હોય કે જગી એટલે મોટુ એ ઉપરથી હોય ઉપરના નામ એમની યાદીમા નથી જુંગોને હાલ ગુજરાતીમા નજો કહે છે, તેમા ગડોરનુ માનરોજ થયુ એમ વિપર્યયથી થયુ હશે

૧૨૦ વહાણ બાધનાર સુતારોનુ રોજ રૂ ૪) છે

૫૦૦) સુધીમાં ગઈ સદીના અંત સુધી બનતા, હાલ મોંઘવારી વધવાથી મોંઘા પડે છે. પડાવ દમણ, વલસાડ, બીલીમોરા, ભાવનગર, ઘોઘા, વેરાવળના સુતારો બનાવે છે અને ૨૫ થી ૧૭૫ ખાંડી વજનના હોય છે અને વીસ વર્ષ ચાલે છે. બાતેલા અગર બતેલા ત્રણ સઢના, ૩૫૦ ખાંડી વજનના હોય છે. આ વહાણો ચપટા તળિયાનાં હોય છે તેથી છીછરા પાણીમાં પણ ચાલી શકે છે અને તે ગુજરાતને (સુરત બાજુ) કિનારે વધારે વપરાય છે. બાતેલા રૂ. ૨૪૦૦૦) સુધીની કિંમતના બને છે અને ઉપર ગણાવેલાં બંદરોના સુતાર બનાવી શકે છે. ઢઉને બગલા જેવા આકારને લીધે બગલા પણ કહે છે. આ વહાણ અરબસ્તાન અને રાતા સમુદ્ર બાજુનું છે અને કચ્છ સૌરાષ્ટ્રમાં બને છે. એની કિંમત રૂ. ૩૮૦૦૦) સુધી પડે છે અને આઠસો ખાંડી વજનનાં હોય છે. એમાં દોઢસો ખલાસીઓ રાખે છે. કતેમારી મુંબઈ અને મલબાર બાજુથી આવે છે. ગંજો ૩૫૦ ખાંડી સુધીનો હોય છે અને જંગબાર અરબસ્તાન વગેરે બાજુ સફર મારી શકે છે.[121] આ મોટાં વહાણો આઠ માસ દરિયામાં ફરી શકે છે અને દોઢ માસ સામટું દરિયામાં રહી શકે એટલી સામગ્રી પાસે રાખી શકે છે. કેટલાંક બહુ મોટાં વહાણો બારે માસ પણ દરિયામાં રહી શકે છે; અને તેના દેશી ટંડેલોને રૂ. ૫૦૦)થી ૭૦૦ સુધી પગાર મળે છે. ટૂંકામાં, હાલમાં મોટામાં મોટાં વહાણ ૨૦૦થી ૩૦૦ ટનનાં થાય છે અને ૬૫ થી ૮૦ ફૂટ પહોળાં અને ૧૫ ફૂટ ઊંડાં બને છે.[122]

આ વહાણો હાલના વખતમાં સ્ટીમરની વધતી જતી આવજા છતાં પોતાનુ નભાવી રહ્યાં છે. સ્ટીમરો ઝડપથી જાય આવે છે. તે સિવાય સ્ટીમરનું નૂર એકંદરે મોંઘું પડે છે. વહાણોનું ખરચ ઓછું અને તેમાં રોકાયેલી મૂડી પણ ઓછી; તથા ગુજરાતનાં ઘણાંખરા બંદરોએ સ્ટીમરો છેક અંદર નજીક આવી શકતી નથી તેથી, મછવા દ્વારા માલ ચડાવવામા મોંઘું બહુ પડે છે, તેથી, અને વહાણ કિનારા નજીક આવે છે અને વેપારીની સગવડ મુજબ વહેલુંમોડું ઊપડી શકે છે તેથી કરીને હજી પણ ઘણો વેપાર આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઈરાન સાથે અને મલબાર સાથે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનાં વહાણોથી થાય છે. આ વહાણોને રાજ્ય સાથે કાંઇ લેવાદેવા નથી. રાજ્ય પાસેથી

---

૧૨૧ : ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૬૨૬.

૧૨૨ : ઉપરનું ખાંડીનું માપ ગુજરાત સર્વ સંગ્રહમાં આપેલું છે. પરંતુ એથી મોટાં વહાણ ૨૦૦ થી ૩૦૦ ટન સુધીનાં હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં બને છે. એટલે ગેઝેટિયર લખાતી વખતે એ ખબર રહી ગઇ હશે અગર તે વખતે એવડાં જ વહાણ બનતાં હશે. હાલ ગતિ વધારવા માટે દેશી વહાણોમાં મોટરો મૂકે છે એવા સમાચાર આ લખતી વખતે મળ્યા છે.

પરવાનો અને કોલ (Pass Port)માત્ર લેવો પડે છે વહાણોની માલિકી ખાનગી આસામીઓની અગર તો ખારવાઓમાથી જ વધેના ટંડેલો અને નાખુદાઓની હોય છે તેથી દેશી વેપારીઓને સગવડ વધારે પડે છે, એટલે ઉતાવળ ન હોય-વિલબ ચાલી શકે તેમ હોય તેવો માલ વહાણોમા મોકલવો ઠીક અને સસ્તો પડે છે, અને ઘણુખરુ તેમા જોખમ હોતું નથી અને જોખમ માટે દેશી રીતે વીમો ઉતરે છે તે આગળ જોઇશુ

વહાણના યત્રો, એના જુદા જુદા ભાગો તથા તેને લગતી બીજી વિગતોના પણ ગુજરાતી નામો છે અને હિંદુસ્તાનની હાલની ભાષાઓમા એવા નામોની સપૂર્ણ નામાવલી મળવી મુશ્કેલ છે

ગુજરાતી નામો બને ત્યા બીજી ભાષાના નામો સાથે સરખાવી, આપણે હવે જોઇએ

ગુજરાતીનામ	સમજૂતી	અંગ્રેજીનામ	બગાળીનામ	નોધ
૧ વહાણ =	મોટુ વહાણ	Ship	જાહાજ	નાના ગુજરાતી
૨ વહાણવટુ =	સમજાય તેમ છે	Shipping	જાહાજ સમૂહ	વહાણોના નામ જાણીતા છે ગુજરાતમાં જહાજ શબ્દ વપરાય છે, તે પરદેશી છે વહાણવટાના અર્થમા બગાળીમા શબ્દ જડતો નથી
૩ તૂતક અથવા સથો =		Deck	પોત તલ	બગાળી નામ સસ્કૃત ઉપરથી બનાવેલુ છે
૪ નીરમ =	વહાણને પાણી મા સરખુ રાખ વાને જે બેલેસ રાખવુ પડે તે નીરમ વગ ના વહાણને અક સ્માત થવા સભવ રહે છે			

૫ ભંડાર =	ભંડાર વહાણના પાંચમાં કે છઠ્ઠા ભાગ જેવડો હોય છે. તેના ઉપર છત્રી-કેબીન અને તે ઉપર સુકાની બેસે છે. ભંડારની પાસે પીવાના પાણીની ટાંકી ૧૫૦ ખેડાં પાણીમાય એવડી હોય છે. ભંડારમાં ખોરાકનો સામાન અને ખલાસીનો સામાન રહે છે.	Store નથી	બંગાળીમાં ભાંડાર શબ્દ છે. તે સાધારણ Storeના અર્થમાં વપરાય છે. વહાણ સાથે સંબંધ નથી
૬ ફનો =	વહાણના આગલા ભાગમાં તેના ૧૦મા ભાગ જેવડો—એમાં લંગરનાં દોરડા વગેરે સામાન રહે છે.		
૭ સઢ	સઢ આઠ જાતનાં છે: ૧. મોટું સઢ ૨. તેસરિયું, ૩. ફતેની, ૪. ચારગોસું, ૫. કલમ, ૬. કાતરો. ૭. તોક, ૮. દાંડનું સઢ	Saif	પાલ

૮ કૂવો અથવા ડોળ	વહાણમા વચમા મોટા થાભલા જેવુ હોય છે તે	Mast	માસ્તલ
૯ પરમાણુ અથવા પરબાણુ	સઢને બાધવાનુ અને ચડાવવાનું લાકડુ, કૂવા સાથે સબધ રાખી ઊંચુ નીચુ થઈ શકે છે		હવેના પારિભાષિક શબ્દોની માત્ર ગુજરાતી સમજૂતી જ આપી છે
૧૦ પઠાણ =	વહાણના તળિયાનું લાબુ લાકડુ		
૧૧ મહોરો =	આગલી મીલ		
૧૨ પાછલી મીલ =			
૧૩ ઝોડા =	વહાણનો ફરમો		
૧૪ પાછલો બતાનો =			
૧૫ જાળી =	વાડનુ લાકડુ		

૧૬ આતરી = વહાણનો કિનારો

૧૭ કૂવાની તળી

૧૮ વચલો મોટો આડો અને પાછલો આડો

૧૯ ધામતકૂડી = વહાણના તળિયામા જે પાણી ભરાય તે આ કૂડીમા ભેગુ થાય છે અને પછી ડોલચીથી ઉલેચી નાખે છે

૨૦ છત્રી = ભડાર ઉપરનુ છાપરુ = cabin

૨૧ ડમર = દોરડા ખેંચવાનુ સાધન ૨૧અ ચરખી = સુકાન ભાડવવાની

૨૨ સુકાન = વહાણને ફેરવવાનુ યત્ર, એને બગાળીમા પણ સુકાન કહે છે

૨૩ કપા = ગરગડી

૨૪ વીણો = સુકાન ફેરવવા માટેનો દાડો

૨૫ વાવટાની દાડ = વાવટો ચડાવવાનુ લાકડુ

૨૬ ગાયમ = વહાણનો છેડો પાછલા ભાગમા બાધવાનો થાભલો

૨૭ કાવરાન = વધારે માલ ભરવો હોય–capacity વધારવાની હોય તો આતરી ઉપર છૂટા પાટિયા ઊભા મૂકે છે તે

૨૮ ભરનુ લાકડુ = આગલા ભાગમા કાનરાનું મઢ હકારવાનું

૨૯ ધ્રુકાંટો અથવા માલમી હોક્કો=હોકાયંત્ર. દિશા બતાવવા માટે ગુજરાતમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી મચ્છીયંત્રથી પાણીની કૂંડીમાં તેલ ભરી ધાતુની માછલી નાંખી વહાણમાં દિશા જોતા. આ બાબતના ઉલ્લેખ છે.[૧૨૩]

૩૦ કમાન=માપ લેવા માટે સૂર્યની સાથે તેનો સંબંધ છે.

૩૧ મરૂદ=સીસાનું હોય છે અને પાણી કેટલું ઊંડું છે તે માપવા માટે અને તળિયે પથ્થર કાદવ રેતી કે કેવી જાતની જમીન છે તે અવાજ ઉપરથી પારખવાનું યંત્ર.

૩૨ લંગર=વહાણ અટકાવવાનું.

૩૩ ચોપડ=ચૂનો, તેલ અને ચરબીવાળા પદાર્થથી વહાણ રંગે છે તે.

૩૪ ગુડ=વહાણની સાંધ રૂ અને તેલની વાટ મૂકી પુરે છે તે.

૩૫ ચાંચિયા દરિયામાં લૂંટ કરનારા pirate જલદસ્યુ બંગાળી નામ સંસ્કૃત ઉપરથી ગોઠવેલું છે.

આ સિવાય જુદાં જુદાં દોરડાંનાં પણ લાત, હાંસરી, સાર, ચટા વગેરે ઘણી જાતનાં જુદાં નામો છે અને વહાણની અંદરનાં બીજાં છૂટાં સાધનો મછવા (life boats) હલેસાં વગેરેનાં નામો પણ છે.

ગુજરાતીમાં વહાણ ચલાવવા માટે ખાસ વાક્યો બોલાય છે તે આ પ્રમાણે છે:—

૧ ગોસરાખ=ચાલતા વહાણની ગતિ ધીમી પાડવી.
૨ દામણ ભીડ=વહાણને પવનની પાછળ ફેરવવા સુકાન ફેરવવું.
૩ દામણ તાણ=સઢની નીચેનો છેડો ખેંચવો.
૪ દામણ છોડ=છેડાને ઢીલા કરવા.
૫ હેરિયો=પવન ફરે ત્યારે સઢને ડાબી કે જમણી બાજુ ફેરવવું.
૬ માપ લેવું=માલ ચડાવવો કે ઉતારવો શરૂ કરવો.
૭ સોડપાડ=વહાણને મછવાની કે ડક્કાની બાજુમાં લઇ જવું.
૮ હાંજા હંકાર=સઢ ચડાવવો.
૯ બારગોસ તાણ=પરમાણ સાથે બાંધેલાં દોરડાનો છેડો તાણવો.
૧૦ બારગોસ છોડ=અંદર નીરમ (બેલેંસ) મૂકવો.

આ પ્રમાણે વાક્યો વપરાય છે. ઘણા પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યો નાશ પામ્યાં હશે. આ શબ્દોમા કેટલાંય વર્ષોથી કેટલીયે પરદેશી ભાષાના

૧૨૩: જુઓ Bom. Gaz. Vol. I, p. 493.

શબ્દોના મિશ્રણ થયા હશે[૧૨૪]

વહાણના અમલદારોના ગુજરાતી નામો કેટલાક ગુજરાતી, અને કેટલાક ફારસી અરબી ઉપરથી આવેલા છે, તે આ પ્રમાણે છે —

ગુજરાતી	અંગ્રેજી	બંગાળી	નોંધ
૧ નાખુદા	Ship's commander	પોતાધ્યક્ષ અથવા જાહાજેર સ્વામી	બંગાળી નામ સંસ્કૃત ઉપ થી બનાવેલું છે નાખુદા ફારસી ઉપરથી છે
૨ ટંડેલ	Captain of the crew	નથી	શુદ્ધ ગુજરાતી લાગે છે
૩ માલમ	Pilot	જાહાજપરિચાલક	બંગાળી નામ સંસ્કૃત શબ્દો ગોઠવી બનાવેલું છે માલમ અરબી મુસલીમ ઉપરથી છે
૪ સારંગ	Assistant Captain	નથી	ફારસી ઉપરથી
૫ ભંડારી	Steward	નથી	ગુજરાતી
૬ કરાણી	Ship's clerk	નથી	ગુજરાતી આ નામની અટકો હાલ ગુજરાતમા છે

૧૨૪ આઇને અકબરીમા આપેલા અને તે ઉપરથી પ્રો રાધાકુમુદે લીધેલા વહાણના અધિકારીઓના નામો હાલ ગુજરાતમા રૂઢ છે પંજેરી, ગુમતી, નાખુદા, ખેસેલ એટલા નામ હાલ જડતા નથી બંગાળીમા શુદ્ધ બંગાળી નામ જુદા હશે કે કેમ તે મારી પાસેના બંગાળી શબ્દકોશો ઉપરથી જણાતુ નથી ફક્ત સઢ અને ડોળને માટે બંગાળી જુદા નામો જણાય છે પ્રો રાધાકુમુદે આઇને અકબરીમાથી આપેલા નામોમાથી કોઈ નામ આગળ જણાવ્યા મુજબ હાલ શબ્દકોશોમા દેખાતુ નથી ત્યારે ગુજરાતીમા આ મુજબ છે અને અનુક્રમે ફારસી અરબી અને ગુજરાતી નામો એના ગ્રંથનું મીર બહેરી(Admiralty)નું પ્રકરણ લખવા લીધા હોય એમ જણાય છે અહીં આપેલા શબ્દોની સરખામણી માટે આ પ્રમાણે શબ્દકોશોનો ઉપયોગ કર્યો છે ૧ ગુ શબ્દાર્થ ચિંતામણિ, ૨ બેલસારીની ગુ ઈ ડિકશનેરી, ૩ આપ્ટેની સંસ્કૃત ડિકશનેરી, ૪ ગુજરાતી, ફારસી, અરબી શબ્દકોશ (ગુ વ સો), ૫ સુબલચંદ્ર મિત્રકૃત બંગાળી અંગ્રેજી ડિકશનેરી, ૬ સુર અને ડે કૃત અંગ્રેજી બંગાળી ડિકશનેરી.

૭ ખલાસી	Crew	નાવિકદલ	
૮ સુકાની	Helmsman	કર્ણધાર, માઝી	કર્ણધાર નામ સંસ્કૃત છે.
૯ ખારવા	Sea man	નાવિક	બંગાળી નામો સીધાં સંસ્કૃત જ છે.

આ શબ્દો ગુજરાતમાં રૂઢ છે. બંગાળમાં આને માટે યોજાતા શબ્દો ઘણે ભાગે સંસ્કૃતમાંથી બનાવેલા સમાસો છે. નાખુદા શબ્દ[૧૨૫] સંસ્કૃત અને ફારસીના મિશ્રણથી થયો છે એમ કોશકારો માને છે. માલમ શબ્દ અરબી મુસલીમ ઉપરથી અને સુકાની શબ્દ પણ અરબી ઉપરથી આવેલો છે. નાખુદા અને માલમ શબ્દો આગળ જોયું તેમ શ્રીપાળચરિત્રમાં (પંદરમી સદીમાં બનેલું) જણાય છે, તેથી તે રૂપમાં જ અરબ અને ઇરાની લોકોના સંસર્ગથી ગુજરાતમાં વપરાતા હશે.[૧૨૬] બંદર શબ્દ ફારસીમાં છે એ આપણે છૂટથી વાપરીએ છીએ. આપણો શબ્દ બારું સંસ્કૃત દ્વાર ઉપરથી નીકળ્યો છે.[૧૨૭]

હવે આપણે ગુજરાતી ખારવા માટે કાંઇક જોઇએ. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ખારવા પ્રાચીન કાળથી વખણાય છે. જાટ અને રજપૂત ખારવા ઘણા હોશિયાર હતા; અને એ જ્યારે ચાંચિયા હતા ત્યારે એમનો ત્રાસ આખા હિંદી મહાસાગરમાં હતો. ઘોઘાના ખારવા જાણીતા હતા અને એમનાં વખાણ ઓગણીસમી સદી સુધી પણ સંભળાય છે.[૧૨૮] કચ્છના

૧૨૫: નાવ+ખુદા ઉપરથી નાખુદા શબ્દ થયો એમ કોશકારો લખે છે. સંસ્કૃત નૌ ફારસીમાં જઇ ત્યાંથી નાખુદા શબ્દ બનીને આવ્યો છે. મદ્રાસના કિનારાના શબ્દો સરખાવવા માટે મને સાધન આ લખતી વખતે મળી શક્યું નથી.

૧૨૬: કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાત દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે ઈરાન અરબસ્તાનમાં ગયા હશે, અને ઈરાન અરબસ્તાનના શબ્દો ગુજરાતમાં આવ્યા હશે, એટલે નાખુદા, માલમ વગેરે શબ્દો પ્રથમ કોના તે કહેવું મુશ્કેલ છે. શકુન શબ્દ સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં ફારસીમાં શકન શબ્દ છે તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં સકન શબ્દ આવ્યો છે એમ કહેવાય છે. કયો શબ્દ કઈ ભાષામાંથી ક્યાં ગયો તે ખરું તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે. પરંતુ શકનની પેઠે માલમ–નાખુદા વગેરે શબ્દો પણ પ્રથમ કોના તે ઉપર કાંઇક પ્રકાશ પડવો જોઇએ.

૧૨૭: દ્વારિકા એ દ્વારવતી એટલે દરવાજાવાળી નગરી એમ માનવા કરતાં સમુદ્રનું બારું કે દ્વાર–સમુદ્ર એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. દ્વારકાને ટોલેમી Barike કહે છે તે આ વાતને બંધ બેસે તેવું છે.

૧૨૮: "Its seamen, called Ghogharees, the descendants of the navigators fostered by the kings of Anhilwad still maintain their ancient reputation and form the best and most trusted portion of every Indian crew that sails the sea under the flag of England."

(Ras Mala, p. 245)

ખારવા હાલ પણ હિંદુસ્તાનમા સર્વથી સારામા સારા ગણાય છે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમા તો કચ્છના ચાંચિયાઓએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પણ ત્રાસ આપેલો અને તેમની સામે મુબઈથી કાફલો મોકલવો પડેલો આ બાબતમા માડવી બંદરના અધિકારી—શિવરાજ હંસરાજ—નુ નામ ઇતિહાસમા જાણીતું છે ૧૨૯

ગુજરાતી ખારવાની સામાજિક સ્થિતિ પણ જાણવા જેવી છે હાલ સૌરાષ્ટ્રમા ખારવાની જાતો ઘણી છે રજપૂત ખારવા હિંદુ છે, અને મૂળ રજપૂતોની સોલકી, સોઢા, મોરડિયા, ચોહાણ, ઝાલા, મોનેરી, જેઠવા, પરમાર, ગોહેલ, રાઠોડ, જાડેજા, ચુડાસમા, ચાવડા વગેરે અટકો તેમનામા મળી આવે છે હિંદુ ખારવા ઘણા પ્રામાણિક ગણાય છે અને વેપારીઓ તેમનામા વધારે વિશ્વાસ રાખે છે વેરાવળ, માગરોળ અને પોરબંદરના હિંદુ ખારવાઓની આંટ ઘણી સારી છે હિન્દુ ખારવાઓમા કોળી, કોદી અને માછી લોકો પણ હોય છે સુરત બાજુના કિનારે માછી લોકોની વસ્તી વધારે છે બીજા બધા સૌરાષ્ટ્રને કિનારે રહે છે

મુસલમાન ખારવાઓમા કામાવતિયા નામના ખારવા છે, અને પટણી, ભાડેલા, વાઢેર, વાઘેર, એવા ઉપનામો પણ મુસલમાન ખારવાઓમા કહેવાય છે હિંદુ કરતા મુસલમાન ખારવાની વસ્તી ઓછી છે હિંદુ—મુસલમાન દરેક ખારવા વહાણ ચલાવવામા ઘણા હોશિયાર હોય છે માછી લોકો લાંબી મુસાફરીમા કામ લાગતા નથી, લાંબી મુસાફરીમા માર્ગદર્શક—માલમ તરીકે હોશિયાર રજપૂત ખારવા જ કામ કરી શકે છે અને એ અરબી સમુદ્ર અને હિંદી મહાસાગરના સારા ભોમિયા છે

હિંદી ખારવા ગુજરાતી ભણેલા હોય છે કેટલાક થોડો થોડો વેપાર કે વેપારીની નોકરી કરી શકે છે, અને નામુ પણ જાણે છે ઘણા મજૂરી પણ કરે છે એમની સ્ત્રીઓ પણ નવરી નથી રહેતી, અને નાળિયેરના છાલામાથી સીંદરી, સૂથો વગેરે ચીજો બનાવવામા અને બીજા પરચુરણ ઉદ્યોગોમા વખત ગાળે છે આખી જાત ખરું મહેનતુ છે કેટલાક ખારવા માછલી પકડવાનો ધંધો પણ કરે છે પરતુ અગિયારસ, અમાસ, પાચમ, ચૌદશ અને બીજા હિંદુ તહેવારોએ માછલા પકડતા નથી અને નદીઓમા માછલા મારતા નથી, એટલી ધર્મભાવના એમનામા રહી છે

આ પ્રમાણે આપણે જોયુ કે ગુજરાતનું વહાણવટુ તેની દરેક શાખામા

૧૨૯ જુઓ, Burgess' History of Cutch, p 164

શુદ્ધ રીતે ચાલુ રહી શક્યું છે. હવે એની એક ખાસ અગત્યની શાખા જોઈએ.

હિંદુસ્તાનમાં વીમાનું કામ ક્યારથી અને કેવું ચાલતું હતું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વીમો શબ્દ ફારસી બીમહ ઉપરથી નીકળ્યો છે. પણ એ વાદગ્રસ્ત છે. ગુજરાત અને ઈરાન અરબસ્તાનના કિનારાના ગાઢ સંબંધ જોતાં ગુજરાતથી એ શબ્દ ત્યાં ગયો હશે કે ત્યાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો હશે તે તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે. વહાણવટાના ઇતિહાસમાં દરિયાઇ વીમો (Marine Insurace) એ ખાસ અગત્યની વાત છે. પ્રો. રાધાકુમુદ ખારવાઓની ભૂલથી વહાણને કે માલને નુકસાન પહોંચે તો તેનો બદલો વહાણ કે માલના માલિકને ખારવાઓ આપે એવું મનુસ્મૃતિમાં લખાણ છે તેને વીમો કહે છે.[૧૩૦] તે સિવાય દરિયાઇ વીમા માટે એમના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ નથી. આસ્માની સુલતાનીનું જોખમ લે ત્યારે જ વીમો કહી શકાય; ભૂલ હોય તો ભૂલ કરનાર ભરી આપે એ વીમો નહિ અને વેપારમાં એવું ચાલી શકતું નથી. હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોમાં વીમો અને ખાસ કરીને દરિયાઇ વીમો હશે કે કેમ તે કહી શકાય તેમ નથી, પરંતુ ગુજરાતમાં વીમાનું કામ જૂના વખતથી ચાલતું હતું અને હાલ લિમિટેડ વીમા કંપનીઓ નીકળ્યા છતાં અસલની રીતે ચાલે છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં વીમા માટે શબ્દો છે એ ઉપરથી ગુજરાત વીમામાં અને ખાસ કરીને દરિયાઇ વીમામા પણ અગ્રસ્થાને હશે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની શકાય છે.[૧૩૧]

વિલાયતમાં દરિયાઇ વીમો અઢારમી સદીની શરૂઆતના અરસામાં લોઇડ્ઝની રેસ્ટોરાંમા ખારવા ભેગા થતા તેમાંથી જન્મ્યો છે. આપણે ત્યાં ક્યારે જન્મ્યો તે જાણવાને સાધન નથી; પણ એ સદીમાં સારી રીતે ચાલતો તે ઉપરથી ઘણા વખતથી ચાલુ હશે એમ અનુમાન કરવું પડે. લિમિટેડ કંપનીઓના જન્મ પહેલાં જૂના વખતમાં એક અગર વધારે વેપારીઓની ભાગીદારીવાળી પેઢીઓ પોતાની રીતે દરિયાઈ વીમો કેવી રીતે ઉતારતી એ જાણવા જેવી વાત છે. ચાંચિયાના ત્રાસને લીધે ગુજરાતમાં દરિયાઇ વીમાનો જન્મ થયો છે એમ કહેવાય છે[૧૩૨] કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઘોઘા અને ધોલેરા બંદરોએ દરિયાઇ વીમો ઉતારવાના ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે. ઘોઘા ધોલેરામાં ઓગણસમી સદીના છેલ્લા પાદ સુધી દેશી રીતે વીમો

---

૧૩૦. જુઓ, Indian shipping p. 61.

૧૩૧: ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ: પૃ. ૨૪૭.

૧૩૨: ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ: પૃ. ૨૪૭.

ઊતરતો હતો, અને સૌરાષ્ટ્રમા હજી પણ ઊતરે છે આ વીમાની બે રીત છે એક અવગ કહેવાય છે અને બીજી વીમો કહેવાય છે આમા વીમો ઉતારનાર ઉતરાવનારને થોડી રકમ બહાનાની આપે છે માલ સહીસલામત પહોંચે તો તેના નાણા છ આનાની તેરીખે પાછા મળે છે વીમાનું જોખમ માલ ચડે ત્યારથી શરૂ થાય છે તે માલ ધણીને સહીસલામત પહોંચે ત્યા સુધી રહે છે જોખમ કેવુ, અને ક્યા સુધી, અને કેટલુ રાખવુ તેને માટે નિયમો છે વીમાનો દર ઋતુ ઉપર આધાર રાખે છે, એટલુ હાલની લિમિ-ટેડ વીમા કપનીઓથી જુદુ હોય, તે દેશી વહાણોની બાબતોમા સ્વાભાવિક છે દરિયામા તોફાનના વખતમા દર વધારે હોય છે માલને નુકસાન થાય તો તેની ખરી કિંમત આકારી તેના ૮૭થી ૯૦ ટકા જેટલુ ભરી આપે છે[૧૩૩] આ બાબતમા ઘણા ઝીણા ઝીણા જાણવા જેવા અને ગુજરાતી વેપારીઓની ઝીણવટ અને હોશિયારી સિદ્ધ કરે એવા નિયમો છે, અને એ બધા અત્રે આપીએ તો વિસ્તાર બહુ વધે વીમાની નુકસાની ઠરાવના અને ઝઘડો પડે તો પતવવાના નિયમો પણ છે[૧૩૪] મહાજન અને પચથી ઘણા વાધાના નિકાલ થતા મહાજન તરફથી બદર ઉપર છ માણસો નિમાય છે અને રાજસત્તા પણ તેમનો નિર્ણય કબૂલ રાખે છે[૧૩૫] માલધણી અને વીમો ઉતારનાર વચ્ચેના વાધા બીજા બદરોએ એ બન્નેના આડતિયાઓ મળીને પતાવે છે દરિયાઈ વીમા ખાલી વહાણના અને માલના પણ ઊતરે છે સ્ટીમરમા ચડતા માલ કરતા વહાણમા ચડતા માલના વીમાના દર વધારે હોય છે, પરતુ હાલ સૌરાષ્ટ્રમા દેશી પેઢીઓની અદર અદરની હરી-ફાઈથી વીમાના દર ઊતર્યાં છે દેશી રીતે વીમો ઉતરાવનારને કેટલીક સગવડો ખાસ મળે છે એમા ખાસ કરીને નુકસાનીના દાવા પતાવવામા અગ્રેજી રીતના વીમા કરતા વિલબ ઓછો થાય છે વીમો ઉતારનાર પેઢીઓની સાખ ઘણી સારી હોય છે, અને વીમાની નુકસાનીનો દાવો વગર હરકત તુરત પતાવવામા એ પેઢીઓ પોતાની ખરી આબરૂ સમજે છે હાલ દેશી વીમાની ચિઠ્ઠીઓ(policies)મા જૂના વખતની ચિઠ્ઠીઓ કરતા સહેજ સુધારો થયો છે, પરતુ અગ્રેજી વીમા જેટલી તેમા ખટપટ નથી દરેક વીમો દલાલ

---

૧૩૩ ગુજરાત સર્વ સગ્રહ પૃ ૨૪૭-૨૪૮

૧૩૪ ગુજરાત સર્વ સગ્રહ પૃ ૨૪૭-૨૪૮

આ શરતો અંગ્રેજી પોલીસીની શરતો કરતા સાદી, સરળ અને કાયદાની દૃષ્ટિથી જરા પણ ઊતરતી નથી

૧૩૫ ગુ સ સ પૃ ૨૪૮

મારફતે જ ઊતરતો અને હાલ પણ તેમ જ ઊતરે છે. પારસીઓમાં વીમા-દલાલની અટક જોવામાં આવે છે. જૂના વખતની વીમાની ચિઠ્ઠી(policy)-નો એક નમૂનો નીચે મુજબ છે:—

8૦॥॥ ૭॥॥ ૦8()

વાણ સિકંદર ટંદેલ. લાલજી વેલજી ધણી સા. કરમચંદ મીથા વારે અત્રેથી માલ રૂ ગાદરી ૧૦૦) સા. સોમચંદ મીથાની ભરી શ્રી મુંબાઈ રવાના થવાનો વીમો ગાદરી ૧ની ખાડી ૧ના હીસાબે ખાડી ૧૦૦) દા. રૂ. ૧૦૦) લેખે રૂા. ૧૦૦૦૦)નો વીમો દા. ટકા ૦। લેખે આસામી વાર નીચે લખ્યા મુજબ રાખો છો. નુકસાનીમાં વીમો ટકા ૯૦ના હિસાબે માંદેલ છે. સં. ૧૯૩૨ ના.

આતર મતું

દેશી રીત મુજબ જૂના વખતના વીમાના અને હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરતા વીમાના નિયમો ઘણા છે. ટૂંકામાં, દેશી રીતે હાલ પણ વીમો ઊતરી શકે છે અને વીમાની આવી શુદ્ધ દેશી રીત જૂના વખતથી ચાલી આવે છે અને હાલ પણ ચાલે છે, તે ગુજરાતી વેપારને અને સાહસને ખાસ ગૌરવની વાત છે. હિંદના કોઈપણ પ્રાંતમાં દરિયાઇ વીમાની આવી દેશી રીત ચાલતી હોય એમ જાણ્યામાં નથી.

આપણે આગળ જોયું તેમ હાથનું કામ થોડું થોડું ચાલ્યા છતાં નવા સમય પ્રમાણે કાપડ સૂતર બનાવવાનું કામ ગુજરાતે જ આગળ પડીને પહેલું કર્યું, અને વહાણવટું પણ જૂની રીતે જાળવી રાખ્યા છતાં નવી સ્ટીમરોની રીતે ગુજરાતે ચાલુ કર્યું છે, તેમ આ દરિયાઈ વીમાની પ્રવૃત્તિ પણ ગુજરાતે બાકી રહેવા દીધી નથી. આ છેલ્લા દસકામાં અનેક વીમા કંપનીઓ હિંદમાં નીકળી તેમાં યુરોપિયન કંપનીઓ સાથે ખરી ટક્કર ગુજરાતી કંપની-ઓએ જ લીધી છે. અને દરિયાઈ વીમાનું કામ પણ દેશી કિનારા અને આફ્રિકાના વેપારનું હાથમાં લીધું હોય તો ગુજરાતી વીમા કંપનીઓએ જ લીધું છે. આજ દરિયાઈ વીમાનું કામ ન્યૂ ઇન્ડિયા, વલ્કન, જ્યુપિટર, યુનિવર્સલ, બ્રિટિશ ઇન્ડિયા વગેરે ગુજરાતીઓના વહીવટની અને મોટે ભાગે દેશી મૂડીથી ઊભી થયેલી કંપનીઓના હાથમાં છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણવટાનું પુરાતત્ત્વ અને વર્તમાનત્વ આપણે જોયું, એટલે ભવિષ્યત્વ ઉપર જરા વિચાર નાખી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું

કોઈપણ દેશની ચડતી અને સમૃદ્ધિનો આધાર તેના આયાતનિકાશના વેપાર ઉપર છે આ વેપાર માટે પોતાના જ વેપારી વહાણો (Mercantile marine) કે સ્ટીમરો, પોતાની જ વીમા કંપનીઓ અને પોતાની જ બેંકો હોય તે દેશ વધારે ત્વરાથી આગળ વધે છે હિંદુસ્તાનમાં આટલું ગુજરાતે પ્રમાણમાં ઠીક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે પાશ્ચાત્ય દેશોની સાથે આ સરખામણી કરવાની નથી, પરંતુ આદર્શ તો પાશ્ચાત્ય દેશોનો રાખી આપણું સ્વભાવસિદ્ધ વેપારીતત્ત્વ જ ખીલવવાનો છે હાલની સ્થિતિમાં ગુજરાતી વેપારીઓ ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં એકમત કરી, સરકારની મદદ પણ ગમે તે રીતે મેળવી, ખંતથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખે તો ગુજરાતનું વહાણવટું નવી અને જૂની બન્ને રીતે ખીલે અને તેને લગતી દરેક શાખા અને વેપાર પણ ખીલે હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં બેડી, ઓખા, પોરબંદર, વેરાવળ, અને કચ્છમાં માંડવી બંદરોનો વેપાર વધતો જાય છે સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓએ પોતાના બંદરો ખીલવવાનું ધ્યાનમાં લઈ ખૂબ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો અને પરિણામે મુંબઈ કરાચી આદિના વેપારીઓ અને વેપાર આકર્ષાઈને જામનગર વગેરે બંદરે આવવા લાગ્યો મુંબઈને લીધે બ્રિટિશ ગુજરાતમાં તો બંદર ખીલવવાની પ્રવૃત્તિ સરકાર કરે તેમ નથી સૌરાષ્ટ્રના બંદરોની પણ હજી આ શરૂઆત છે, એટલે ભવિષ્યમાં કેટલા વધશે તે કહેવાય નહિ પરંતુ એ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે ગુજરાત એકમતથી ધારે તો પોતાનું ગયેલું વહાણવટું અને દરિયાઈ વેપાર પ્રથમ જેટલા પ્રમાણમાં હાથ કરી શકે દરિયાઈ વેપાર તો આજ પણ ઘણો છે, પણ તે પરદેશી સ્ટીમરો દ્વારા થાય છે ગુજરાતમાં બંદરો ખીલે અને અરબી સમુદ્રના કાંઠાનો બધો વેપાર ગુજરાતી સ્ટીમરો દ્વારા થાય તો વેપારને ઉત્તેજન મળવા ઉપરાંત પરદેશી મૂડીથી થયેલી રેલવેઓ જે નાણું ઘસડી જાય છે તે બચે અને પરદેશી સ્ટીમરોમાં જતું નાણું પણ બચે અને નૂરમાં પણ બચાવ થાય સુરતથી મદ્રાસ અને કલકત્તા ચડતી કાપડ સૂતરની ગાસડીઓનો દાખલો લઈએ તોપણ આ નૂરમાં કેટલું બચે તે સમજી શકાશે સુરતથી ૩૦૦ થી ૪૦૦ રતલની કાપડ કે સૂતરની ગાસડીનું રેલવેમાં કલકત્તા સુધીનું નૂર રૂ ૧૫ થી ૧૮ આવતું અને મદ્રાસ સુધીનું રૂ ૯ થી ૧૦ આવતું *

* આ નૂરમાં હાલમાં કાંઈ ફેર પડ્યો હશે

સ્ટીમરમાં કલકત્તા માટે ખાસ દરથી ગમે તે વજનની ગાંસડી રૂ. ૩ામાં સ્ટીમર કંપની લઇ જતી અને મદ્રાસના પણ ત્રણેક રૂપિયા જ આવતા.

અમદાવાદથી ખંભાતનો કિનારો અને ધોલેરા ૬૦ માઈલથી વધારે દૂર નથી. એ કિનારે અમદાવાદ માટે બંદર ઉઘાડવામાં આવે તો અમદાવાદના મિલઉદ્યોગને ઘણી સગવડ પડે. અમદાવાદની મિલોનો માલ ઈરાન, આફ્રિકા, મલબાર, મદ્રાસ, સિલોન, સિંગાપુર, ચીન, કલકત્તા અને રંગૂન સ્ટીમર કંપની સાથે ખાસ સગવડ કરવાથી સસ્તામાં જઇ શકે અને તે તે જગ્યાએથી ગુજરાત માટે ખાંડ, ચોખા, કોલસા, કંતાન, થેલા વગેરે સસ્તામાં લાવી શકે. ગુજરાતી સ્ટીમર કંપની હોય અને હરીફાઇ કરે તો વળી વધારે સસ્તું પડે અને દેશને બેવડો લાભ થાય. એવા કોઈ બંદર સુધી અમદાવાદથી ખાસ રેલવે થાય અથવા હાલની ધંધુકા અગર ખંભાતની રેલવેને બંદર સુધી લબાવે તોપણ મુંબઇ થઇને ચડતા માલ કરતાં સસ્તું પડે. દેશી કિનારાના વેપાર ઉપરાંત પરદેશી માલ પણ મધ્ય અને પૂર્વ ગુજરાત અને માળવા માટે અમદાવાદના એ ભાવી બંદરે આવી શકે; અને અમદાવાદની મિલોને સ્ટોર વગેરે પણ સસ્તું પડી શકે. આ આશાઓ સફળ થવી અશક્ય તો નથી, છતાં ભવિષ્યનાં સ્વપ્નાંમાં ન પડતાં એટલું જ ઇચ્છીશું કે હાલની સ્થિતિને સુવ્યવસ્થિત કરીને ગુજરાતીઓ–કચ્છ–સૌરાષ્ટ્ર—ગુજરાત–મુંબઇ અને મહાગુજરાતના સમસ્ત ગુજરાતીઓ પોતાના અદ્‌ભુત ઇતિહાસ તરફ સહેજ નજર કરીને, ધીમે ધીમે આગળ વધે, અને પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવેલો વહાણવટાનો આવો મહાન ઉદ્યોગ નવી પદ્ધતિથી જોરમાં ચાલુ કરે તો દેશને માટે સુંદર ભવિષ્ય સામું ઊભું છે. અને દરિયાઈ વેપારથી પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મી પવિત્ર છે. વાણિયાએ સમુદ્રના વેપારથી મેળવેલી લક્ષ્મીને શાંતિપર્વમાં કર્મ અને વિજ્ઞાનથી મળતા મોક્ષ સાથે સરખાવી છે તે સત્ય જ છે.‡ ગુજરાત એની પ્રાપ્તિને માટે ઉન્માદરહિત પ્રયત્ન કરે તો ભવિષ્ય ઊજળું જ છે.

---

‡ જુઓ वणिक यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
यथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥ (મહાભારત–શાંતિપર્વ.)

હાલ પણ ઘણા લોકો ચોપડાપૂજન વખતે ચોપડામાં પોતાના ઇષ્ટદેવ અને બીજા દેવોની સાથે "શ્રી રત્નાકર મહાસાગરની કિરપા ઘણી હજો." એમ લખે છે તે અસલથી દરિયાઈ વેપારનું સૂચન છે.

આ લેખ તૈયાર કરવામાં જે જે ગ્રંથોમાંથી સીધા આધાર લીધા છે તથા જે ગ્રંથોની નોંધોના આધાર લીધા છે તે દરેક પાને નીચે નોંધમાં જણાવ્યા છે. તે ઉપરાંત જૈન

ગ્રંથોની કેટલીક વિગત આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ બતાવી છે તથા હાલના વહાણવટાના શબ્દો તથા બાંધકામને લગતી વિગત તથા વહાણની છબી રા રા કૃષ્ણલાલ સી ધ્રુવે આપેલી છે, તથા સુરત બાજુના કિનારાની હકીકત રા અંબાલાલ ઉદેપરાકરે આપેલી છે, તે સર્વેનો હું અંત:કરણપૂર્વક આભાર માનું છું

નોંધ–સિલોન

આ લેખ પૂરો કર્યા પછી મારા એક મિત્રે તા ૨૬ જૂન ૧૯૨૬ના Indian Daily Mailમાં આવેલા એક લેખ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું એ લેખ સિલોનની Historical Association આગળ મિ મેન્ડિસ (G C Mendis) નામના ગૃહસ્થે "Ancient routes from North India to Cylone" એ વિષય ઉપર વાંચ્યો હતો એમાં વિજયે સિલોન જીત્યું વગેરે મહાવંશવાળી આખ્યાયિકા ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડયો છે, અને વિજય હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારેથી નીકળ્યો હતો (ગુજરાતને કિનારે) એમ જણાય છે "On the other grounds too the Mahavansha account is unsatisfactory According to it the parents of Vijaya's Grandmother were a king of Vanga (Bengal) and a princess of Kelinga Vijaya's father refused to accept the throne of Vanga, and ruled over the land of his birth, Lala with Sinhapur as his capital The writer of the Mahavansha seems to have been under the impression that Lala was a place close to Bengal But Lala is identified with Lata, modern Gujarat which is over a thousand miles away from Bengal In was the town of Sihor which might have been meant by Sinhapur In the account of the voyage southward Vijaya is said to have landed at Surparaka, modern Sopara in the Thana district of Bombay This shows that by Lala Gujarat was meant rather than a place near Kalinga"

એ લેખક આગળ પ્રો રાધાકુમુદે લીધેલા રાજવંશીય ગ્રંથના આધાર જણાવીને તે મુજબ પણ વિજય બંગાળથી વહાણમાં બેઠો ન હોય એમ જણાવે છે એટલે વિજય ગુજરાતથી અને તે પણ સિંહપુર સિહોર આગળથી વહાણમાં બેઠો એમ આપણે આગળ જોયું તે વાતને ટેકો મળે છે